

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**BATI AFRİKA'DA ARAP EDEBİYATI VE
SÖMÜRGEÇİLİK KARŞISINDAKİ ROLÜ**

Yousoufa SOUMANA

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
OCAK - 2021**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

BATI AFRİKA'DA ARAP EDEBİYATI VE SÖMÜRGEÇİLİK KARŞISINDAKİ ROLÜ

**DANIŞMAN : Prof. Dr. - Faruk ÇİFTÇİ
JÜRİ : Prof. Dr. - M. Akif ÖZDOĞAN
JÜRİ : Prof. Dr. - Hüsnü Ezber BODUR
JÜRİ : Prof. Dr. - Halim ÖZNURHAN
JÜRİ : Doç. Dr. - Metin PARILDI**

Youssoufa SOUMANA

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
OCAK - 2021**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**BATI AFRİKA'DA ARAP EDEBİYATI VE
SÖMÜRGEÇİLİK KARŞISINDAKİ ROLÜ**

Youssoufa SOUMANA

Danışman : Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ

Yıl : 2021, Sayfa: 296+IX

Jüri : Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ (Başkan)
: Prof. Dr. M. Akif ÖZDOĞAN (Üye)
: Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR (Üye)
: Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN (Üye)
: Doç. Dr. Metin PARILDI (Üye)

Arap Dili ve Edebiyatı VII. yüzyıldan itibaren Afrika'nın birçok yerinde özellikle de Batı Afrika bölgesinde İslâmiyet'in kabulüyle birlikte daha fazla yayılmıştır. Bu süreçte bölge halkına İslâm dini daha ziyade Müslüman Arap tüccarlar aracılığıyla öğretilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden İslâmiyet'i seçen Afrikalılar, İslâm'ı daha iyi anlayabilmek için Arapça öğrenmeye yönelmişlerdir. Arap dili ve edebiyatının yaygınlaşmasıyla bölgede yaşayan kabileler arasında farklılık gösteren sözlü Afrika edebiyatı, yeni bir kimlik kazanarak yazılı Afrika edebiyatına dönüşmüş, Arap şiirine ve nesrine önem verilerek çeşitli kasideler ve hikâyeler kaleme alınmıştır.

Batı Afrika sömürgeciler tarafından istila edilinceye kadar Arapça, bölgede hâkim dil olarak varlığını sürdürmüş ve Batı Afrika'nın tarihî olayları, edebî eserleri, siyasî mektupları ve her türlü yazışmaları Arap diliyle kayıt altına alınmıştır. XIX. yüzyılda bölgeyi sömürgecilerin istilasıyla birlikte Batı Afrika'da direniş güçlenmiştir. Bu direnişle yazılı edebiyatın alanı genişletilerek sömürgecilik zihniyetine ve kültürüne karşı edebî mücadeleler verilmiştir. Pek çok Afrikalı yazar, eserlerinde yerli halkı Avrupalı sömürgecilerin siyasî ve kültürel asimilasyonlarına karşı uyarılmışlardır. Batı Afrika'nın XX. yüzyılın ortalarında bağımsızlığını kazanmasından sonra da edebiyatçılar ve şairler tarafından sömürgecilik akımlarına karşı bu mücadele hep canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Afrika edebiyatı, Batı Afrika, sömürgecilik, direniş.

**DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCE
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

PhD THESIS

**ARABIC LITERATURE IN WEST AFRICA AND
ITS ROLE AGAINST COLONIALISM**

Youssoufa SOUMANA

Supervisor : Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ

Year : 2021, Pages: 296+IX

Jury	: Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ	(Chairperson)
	: Prof. Dr. M. Akif ÖZDOĞAN	(Member)
	: Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR	(Member)
	: Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN	(Member)
	: Doç. Dr. Metin PARILDI	(Member)

From the seventh century onward Arabic Language and Literature spread to many parts of Africa, specifically with the acceptance of Islam in the West African Region. During this period, efforts were rather made towards teaching Islam to the region's people through the mediation of Arab Muslim merchants. For this reason, Africans who chose Islam were directed towards learning Arabic to better understand Islam. With the spread of Arabic and Arabic literature, the variant folklore of the tribes living in the region got a new identity and changed into written African literature. By giving importance to Arabic poetry and prose, different eulogies and tales were committed to paper. Until the invasion of the colonizers, Arabic subsisted as the dominant language in the region and West Africa's historic moments, literary works, diplomatic letters and all other writings were made in Arabic. In the nineteenth century, with the invasion of the colonizers, resistance in West Africa got strengthened. This resistance, by way of improving the field of written literature paved way to the beginning of a stance against colonial mentality and culture. Many African writers in their works caution the public against assimilation of European colonizers's policies and culture. During the mid -twentieth century- after gaining independence, writers and poets tried to keep the fight against colonial movement alive.

Keywords: Arabic language, African literature, West Africa, colonialism, resistance.

ÖN SÖZ

İslâm'ın Batı Afrika'ya girmesinden sonra Arap edebiyatı, bölgede daha fazla ilgi görmüştür. Çünkü bölgede kurulan İslâmî devletler döneminde Arapça resmî dil olmuş ve eğitim dili haline getirilmiştir. Arapça, Afrika halkı tarafından Kur'ân dili olması hasebiyle adeta kutsallaştırılarak kabile dillerinin önüne geçmiştir.

Batı Afrika'da bulunan farklı kabilelerden oluşan Afrika edebiyatının sözlü edebiyat halinden yazılı bir kültüre dönüşmesi, Arapça ile gerçekleşmiştir. Arap dili ve edebiyatı, bölgedeki kabilelerin dillerini etkileyerek Afrika edebiyatına yeni bir kimlik kazandırmıştır. O günden beri Afrikalılar, Arap edebiyatına ilmî müesseselerinde yer vererek ona özen göstermişlerdir. Onlar, Arap edebiyatı alanında ustalaşarak duygularını Arap şiiri ya da nesri yazarak ifade etmeye başlamışlardır. İster sosyal ve kültürel hayatta olsun ister siyasî ve ekonomik hayatta olsun Arap edebiyatı Batı Afrika halkının hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuş ve bölgede İslâmî merkezler inşa edilerek İslâm eğitimiyle birlikte yaşatılmıştır. Sömürgeciler Batı Afrika'ya gelinceye kadar Arap edebiyatı bölgede yüksek bir konuma sahip olmuştur.

Sömürgeciler, Batı Afrika'ya geldiklerinde İslâm âlimleri ile birlikte İslâmî medreseleri yok ederek Afrika Arap edebiyatını asimile etmeye başlamış ve bölgede kendi okullarını açarak Batı edebiyatını dikte etmeye çalışmışlardır. Afrika Arap edebiyatçıları sömürgecilerin bölgedeki zulümlerine karşı sessiz kalmayıp, direniş edebiyatı yazmaya başlayarak sömürgeciliğe karşı etkin bir edebî mücadele vermişlerdir.

Batı Afrika'da Arap edebiyatı ve sömürgecilik karşısındaki rolü adlı bu çalışmada, Afrika Arap edebiyatının doğuşundan günümüze kadar geçirmiş olduğu tarihî süreç, sömürge öncesi ve sonrası olarak tasnif edilerek tetkik edilmiştir. Sömürgecilik karşısında Batı Afrika Arap edebiyatının seyri örneklerle ortaya konulmuştur. Türk yazın dünyasına kazandırılması, çalışmanın ana hedefini teşkil etmektedir.

Tez konusunun seçimi, kaynakların değerlendirilmesi ve müzakere süreçlerinin tamamında kıymetli görüş, öneri, destek ve tecrübeleri ile bana yol gösteren saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Faruk ÇİFTÇİ hocamla birlikte bana ilgisini göstermekten ve yardım etmekten kaçınmayan değerli Prof. Dr. M. Akif ÖZDOĞAN ve Doç. Dr. Ahmet ABAY'a, Türkçe konusunda Harun ÖZEL, Murat YİĞİT, Orhan ERTÜRKMEN ve Ayşe SEYİTHANOĞLU olmak üzere bana yardım eden kıymetli arkadaşlarıma ve manevi desteklerini esirgemeyen değerli aileme şükranlarımı sunarım.

Yousoufa SOUMANA
KAHRAMANMARAŞ-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	2
1.2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları.....	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	4
2.1. Arapça Kaynaklar.....	4
2.2. Avrupa Dillerinde Yazılmış Kaynaklar	6
2.3. Türkçe Yazılı Kaynaklar	7
3. BATI AFRİKA'YA GENEL BİR BAKIŞ	8
3.1. İslâm Öncesi Batı Afrika.....	8
3.1.1. Tarihî ve Coğrafî Durumu.....	8
3.1.2. Kültürel ve Sosyal Durumu.....	9
3.1.3. İktisadî ve Siyasî Durumu	9
3.2. İslâm Sonrası Batı Afrika.....	11
3.2.1. Batı Afrika'ya İslâm'ın Giriş Tarihi	11
3.2.2. İslâm'ın Yayılmasına Etki Eden Faktörler.....	12
3.2.3. Batı Afrika'da Kurulan İslâmî İmparatorluklar	17
3.2.3.1. Gana İmparatorluğu (...-1235)	17
3.2.3.2. Mali İmparatorluğu (1235-1464)	19
3.2.3.3. Songay İmparatorluğu (1464-1591).....	20
3.2.3.4. Kânem-Bornu Devleti (1086-1902)	23
3.2.3.5. Osman Dan Fûdî Devleti (1810-1903).....	25
4. AFRİKA ARAP EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ	28
4.1. Afrika Edebiyatı	28
4.1.1. Kavram Olarak Afrika Edebiyatı	28
4.1.1.1. Sözlük Anlamı.....	28

4.1.1.2. Terim Anlamı	30
4.1.2. Afrika Edebiyatı Türleri	31
4.1.2.1. Sözlü Afrika Edebiyatı	31
4.1.2.1.(1). Halk Şiiri	32
4.1.2.1.(2). Atasözleri ve Deyimler	33
4.1.2.1.(3). Destanlar ve Efsaneler	36
4.1.2.1.(4). Öyküler	36
4.1.2.1.(5). Bilmeceler	37
4.1.2.2. Yazılı Afrika Edebiyatı	37
4.1.2.2.(1). Arapça ile Oluşan Afrika Edebiyatı	38
4.1.2.2.(2). Batı Dilleri ile Oluşan Afrika Edebiyatı	39
4.1.2.2.(3). Yerel Dillerden Oluşan Afrika Edebiyatı	46
4.2. Batı Afrika’da Arap Edebiyatı	50
4.2.1. Batı Afrika’da Arap Edebiyatı	50
4.2.1.1. Başlangıcı ve Yayılışı	50
4.2.1.2. Batı Afrika’da Arap Edebiyatının Gelişmesine Etki Eden İlmî Müesseseler	57
4.2.1.2.(1). Batı Afrika’da Arap Edebiyatının En Önemli Müesseseleri	57
4.2.1.2.(2). Eğitim Müesseselerindeki Öğretim Yöntemleri ve Müfredatlar	62
4.3. Batı Afrika’da Arap Edebiyatında Şiir ve Nesir	67
4.3.1. Şiir	68
4.3.1.1. Batı Afrika’da Öne Çıkan Bazı Şairler	68
4.3.1.2. Batı Afrika’da Şiirin Genel Yapısı	73
4.3.1.2. (1). Eski Arap Şiirinin Klasik Tarzı	73
4.3.1.2. (2). Dinî Motif	80
4.3.1.2. (3). Afrika Kültürü	83
4.3.1.3. Şiir Türleri	86
4.3.1.3.(1). Medih Şiirleri	86
4.3.1.3.(2). Mersiye Şiirleri	90
4.3.1.3.(3). Pastoral Şiirler	95
4.3.1.3.(4). Aşk Şiirleri	99
4.3.1.3.(5). Fahr (övünme) Şiirleri	102
4.3.1.3.(6). Hiciv Şiirleri	108
4.3.1.3.(7) Zühd Şiirleri	112

4.3.1.3.(8). Tevessül Şiirleri.....	113
4.3.1.3.(9). Özlem Şiirleri	114
4.3.1.3.(10). Şikâyet Şiirleri.....	115
4.3.1.3.(11). Karşılama ve Veda Şiirleri	116
4.3.1.3.(12). Hamâset Şiirleri	118
4.3.1.3.(13). Didaktik Şiirler	118
4.3.1.3.(14). Öykü Şiirleri	125
4.3.1.3.(15). Epik Şiirler.....	128
4.3.2. Nesir	130
4.3.2.1. Batı Afrika’da Edebî Nesrin Genel Yapısı.....	131
4.3.2.1.(1). Dinî Doku	132
4.3.2.1.(2). Lafız ve Anlam Yönünden Sâdelik	133
4.3.2.1.(3). Söz Sanatları Kullanımında Aşırılık.....	135
4.3.2.1.(4). Gramer ve İmla Kurallarını İhlal Eden Kullanımlar	137
4.3.2.1.(5) Afrika Dillerinin Etkisi.....	138
4.3.2.2. Nesir Türleri	138
4.3.2.2.(1). Hitabet	139
4.3.2.2.(2). Mektuplar	143
4.3.2.2.(3).Öğretici Nesir	157
4.3.2.2.(4). Romanlar	160
4.3.2.2.(5). Öyküler	161
4.3.2.2.(6). Tiyatro	163
5. BATI AFRİKA’DA SÖMÜRGEÇİLİK DÖNEMİNDE ARAP EDEBİYATI.....	165
5.1. Batı Afrika’da Sömürgecilik	165
5.1.1. Avrupalıların Batı Afrika’yı Keşfi	165
5.1.2. Sömürgeciliğin Batı Afrika’ya Girişi ve Bölgede Yayılması	167
5.1.3. Batı Sömürgeciliğinin Arap Edebiyatını Asimile Etme Yöntemleri.....	170
5.1.3.1. Teşvik Edici Eğitim Yöntemleri	170
5.1.3.2. Baskıcı Yöntemler.....	174
5.2. Batı Edebiyatına Karşı Gelen Bazı İslâmî Hareketler.....	178
5.2.1. el-Hâc ‘Umer el-Fûtî Hareketi	178
5.2.2. Samori Tûre Hareketi	181
5.2.3. Alfâ Seybu Danâ Hareketi	184

5.2.4. Muhammed Kavsân Hareketi.....	185
5.3. Sömürgeciliğe Direniş Karşıtlığının Sebepleri	187
5.3.1. Afrikalıların Direnişinde Farklı İnançlar ve Tarikatların Rolü	187
5.3.2. Afrikalı Direnişçiler Arasında Birlik Ruhunun Olmaması	189
5.4. Batı Afrika'nın Bağımsızlığı Kazanmasından Sonra Afrika Arap Edebiyatı	191
5.4.1. Modern Eğitim Sisteminde Arap Dili ve Edebiyatının Konumu	191
5.4.1.1. Devlet Okullarında Arap Dili ve Edebiyatı Eğitimi.....	192
5.4.1.2. Özel Okullarda Arap Dili ve Edebiyatı Eğitimi	193
5.4.2. Batı Kültürünün Afrika Arap Edebiyatına Etkisi.....	195
5.4.2.1. Batı Dillerinin Afrika Arap Edebiyatına Etkisi.....	195
5.4.2.2. Teknolojik Yeniliklerin Afrika Arap Edebiyatına Etkisi	197
6. BATI AFRİKA'DA ARAP EDEBİYATININ SÖMÜRGEÇİLİK KARŞISINDAKİ ROLÜ.....	201
6.1. Direniş Şiiri	201
6.1.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Şiirlerinde Öne Çıkan Şairler	201
6.1.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Yazılan Direniş Şiiri Örnekleri	202
6.1.3. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Şiirlerinde Öne Çıkan Şairler	211
6.1.4. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Yazılan Direniş Şiiri Örnekleri	212
6.2. Direniş Nesri	240
6.2.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesirlerinde Öne Çıkan Yazarlar	240
6.2.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesri Örnekleri	240
6.2.3. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Nesirlerinde Öne Çıkan Yazarlar	250
6.2.4. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Yazılan Direniş Nesri Örnekleri.....	251
SONUÇ.....	263
KAYNAKÇA.....	268
EKLER.....	287
EK 1: Batı Afrika Ülkeleri	287
EK 2: Batı Afrika'da Kurulan İslâmî Devletler	288
EK 3: Batı Afrika Dâhil Olmakla Birlikte Afrika'daki Müslüman Nüfus Oranı.....	289
EK 4: Araştırmada Zikredilen Mektupların ve Kasidelerin Bazı Asıl Nüshaları	290
EK 5: Batı Afrikalı şairlerin Seçilmiş Bazı Kasideleri	293
ÖZ GEÇMİŞ	

TABLÖLAR LİSTESİ

<i>Tablo 1.</i> Batı Afrika'nın Atasözleri, Deyimleri ve Türk Atasözleri ve Deyimlerinin Karşılığı .	34
<i>Tablo 2.</i> Cenne Şehrinde 1908 Yılında Açılan Fransız Okulunun Ders Programları	172
<i>Tablo 3.</i> Nijer'deki Franko-Arap Ortaokulundaki Derslerin Haftalık Saatleri	193
<i>Tablo 4.</i> On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Şiiri Yazan Şairler	201
<i>Tablo 5.</i> Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Şiiri Yazan Şairler	211
<i>Tablo 6.</i> On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesri Yazarları	240
<i>Tablo 7.</i> Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Nesri Yazarları	250

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
as	: aleyhisselam
b.	: bin /oğlu
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı/basım
by.	: basım yeri yok.
c.	: cilt
c.c	: Cella celalahu
çev	: çeviren
d.	: doğum tarihi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	: editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
ISESCO	: Islamic Educational Scientific and Cultural Organization
İSMUS	: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilgi Fakültesi
m.	: Milâdî
nşr	: neşreden
No	: numara
ö.	: ölüm tarihi
ra	: radiyallahuanh
s.	: sayfa
s.a.v	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
ss.	: sayfa sayısı
st.	: Saint
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: tahkik
tsz.	: tarihsiz
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğeri
y.ö.	: yaklaşık ölüm tarihi
yy.	: yayın evi yok

1. GİRİŞ

Batı Afrika, farklı dil ve kültürlerle sahip olan kabile ve ırkları içinde barındıran bir bölgedir. Bu bölge İslâmiyet'ten önceki süreçte asırlarca Kuzey Afrika ile ticarî ilişkilerini sürdürmüştür. İslâmiyet'ten sonraki süreçte de Kuzey Afrika İslâm'la tanışmış, bu ilişkiler sayesinde İslâm, Batı Afrika'da önemli bir konuma gelmiştir. Bölgede egemen olan animizm inancına son vererek bölgenin her köşesine yayılmıştır. Önceleri kültürlerini sadece sözlü olarak çocuklarına aktaran Batı Afrikalılar, İslâm'ı öğrenmek için Arap dili ve edebiyatı ile ilgilenip, yazılı kültüre geçiş sağlamışlardır. Gerek Afrikalı yöneticiler, gerekse Müslüman zengin tüccarlar, âlimleri madden destekleyerek İslâm eğitiminin kurumsallaşmasına yardımcı olmuşlardır. Kral sarayları, ticarethaneler, mescitler, zaviyeler ve tekkeler, İslâmî eğitim kurumları olarak kullanılmıştır. Arapça ise İslâm'dan beslenerek bölgede bulunan farklı dilleri şeklen ve muhteva olarak etkilemiş, ortak sözcükler havuzu oluşturarak bu dillere katkı sağlamıştır. Bölgede kurulan İslâmî devletler ve emirliklerde Arapça resmî dil olarak kabul edilmiştir. M. 11. asırdan, Avrupalıların sömürüsüne maruz kalıncaya kadar Batı Afrika, ilmî ve edebî konularda Arapça yazılmış büyük eserlere tanık olmuştur.

Timbuktu, Cenne, Say, Tûba gibi Batı Afrika'da bulunan birçok şehir, ilmî merkezlere dönüşmüş ve İslâmî bilimlerde, Arap dili ve edebiyatı alanlarında büyük gelişmeler katedilmiştir. 19. yüzyıldan önce bilhassa en yüksek zirvesine ulaşan Songay İmparatorluğu Dönemi'nde, Arap edebiyatı ve İslâmî ilimler yüksek bir konuma ulaşmıştır. Daha sonraları Sa'dîler Devleti'nin hükümdarı olan Ahmed el-Mansûr'un yaptığı saldırıyla, Songay İmparatorluğu sona ermiş ve ardından küçük İslâmî emirlikler ortaya çıkmıştır. Bu emirlikler, farklı olmasına rağmen İslâmî görüşten uzaklaşmadıkları için ilmî ve edebî faaliyetler duraksamaya uğramamıştır. O dönemde Ticâniyye ve Kâdiriyye gibi tarikat çekişmeleri olmasına rağmen, Arap dili ve edebiyatı alanlarında gelecek kuşaklara önemli eserler bırakılabilmektedir. Bundan da öte, ilmî eserlerin manzum hale getirilmesi gibi faaliyetlerle Arap dili ve edebiyatına önemli ölçüde katkıda bulunulmuştur.

15. yüzyılda Batı Afrika, Portekizliler ve İspanyollar tarafından keşfedilince Avrupalılar, ticaret adı altında bölgeye akın etmeye başlamışlardır. Sömürgeciler, başlangıçta bölgede İslâm kültürü hâkim olduğu için oradaki halkla yaptıkları yazışmalarda Arap dilini kullanmak zorunda kalmışlardır. 19. yüzyılda Avrupalılar, Afrika bölgesinde bulunan doğal kaynakları keşfettikten sonra, gizledikleri asıl niyetlerini Afrikalılar görmeye başlamışlardır. 1884-1885 yılları arasında yapılan II. Berlin Kongresinde Afrika'yı kendi aralarında paylaşma kararını aldıktan sonra, Batı Afrika'da bulunan İslâmî emirlikleri yıkmak için çeşitli planlar hazırlamışlardır. Bölge halkı, yurtlarını ve Afrika İslâmî kültürlerini korumak için, Avrupa sömürgeciliğine karşı büyük bir direniş göstermiş ve yarım asır boyunca bu mücadeleler devam etmiştir. Afrika Arap edebiyatçıları, sömürgeciliğe karşı çıkan vatansever Afrika liderlerini şiir veya nesirlerle desteklemiş ve Afrika Arap edebiyatına direniş edebiyatı türü kazandırmışlardır.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Müslümanlar gittikleri her yeri İslâm medeniyetiyle tanıştırmışlardır ancak İslâm medeniyeti sınırları genişledikçe zamanla bölgeler arasında kopukluklar ortaya çıkmıştır. Bu bölgeler, müstakil bir şekilde diğerlerinden habersiz kalarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Afrika'da bulunan İslâm medeniyetinin gelişmeleri özellikle Arap edebiyatı çalışmaları çoğu zaman diğer Müslümanlar tarafından takip edilememiştir. Birbirlerinin kültürlerini öğrenmek amacıyla böyle bir çalışmanın yapılması gerektiği ortadadır. İşte bu amaçla günümüzdeki araştırmacılara Batı Afrika'da gelişen Arap edebiyatı hakkında sömürgecilik karşısında ortaya çıkan direniş edebiyatına yeni bir bakış açısı kazandırarak bilgi verilmesi ve kaynak sağlanması bu çalışmada esas hedeftir.

Bahsi geçen hedefleri gerçekleştirmek için bu çalışmada iki ana temel üzerinde durulacaktır:

Birincisi; Arap edebiyatının Batı Afrika'da ne kadar Afrika edebiyatını etkilediğini daha iyi anlayabilmek için Batı Afrikalıların sosyal ve kültürel hayatlarından bahsedilecektir. Daha sonra bölgede Arap edebiyatının ortaya çıkışına, Batı Afrika tarihi içindeki gelişme sürecine ve bölgede kurulan İslâmî merkezlere değinilecektir. Afrika Arap edebiyatı kavramı oluştuktan sonra Afrika Arap edebiyatında öne çıkan edebiyatçılar ve yazdıkları edebî eserler genel bir şekilde incelenecektir.

İkincisi ise, Batı sömürgeciliği döneminde Afrika Arap edebiyatını yok etmek için sömürgecilerin neler uyguladığı ortaya konulacaktır. Afrika Arap edebiyatçılarının Batı sömürgeciliği karşısında edebî yönden nasıl bir tavır sergilediklerinden bahsedilecektir. Nitekim sömürgeciliğe karşı yazılmış eserlerin hangi ölçüde ele alındığı ve bu eserlerin yazarlarının kimler olduğunun tespit edilmesi bu araştırmanın esas konularındandır.

1.2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Arap edebiyatı, Afrika'da İslâm'la güçlenerek Senegal, Gine, Mali, Nijer ve Nijerya gibi Afrika'nın birçok ülkesine ulaşmıştır. Büyüklük bakımından Asya kıtasından sonra gelen Afrika kıtası geniş bir bölge olduğu için bu çalışma, Batı Afrika bölgesine yönelik olup genel bir şekilde bölgede gelişen Arap edebiyatı ve özel olarak da 19. yüzyıldan günümüze kadar sömürgeciliğe karşı direniş sürecinde ortaya çıkan Arapça edebiyat ile sınırlandırılmıştır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Batı Afrika'da Arap edebiyatını ve bu edebiyatın sömürgecilik karşısında oynadığı rolü ortaya koyan bu araştırma, tarihî ve semantik yönle gerçekleştirilmiştir. Afrika Arap edebiyatı ile ilgili yazılan klasik ve modern kaynaklar tarandıktan sonra elde edilen bilgiler, dikkatle incelenmiş, daha sonra tahlil yapılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada zikredilen tüm ayetlerin mealleri konusunda genelde TDV Kur'ân-ı Kerim meali kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bu araştırma yapılırken iki hususa dikkat çekilmiştir:

a) Çalışmada geçen Batı Afrika'daki bazı yazarların ve yerlerin isimleri okunuşları temel alınarak Türkçeleştirilmiş ve aslî yazılışlarının ardından parantez içinde verilmiştir. Batı Afrika'daki bazı kabilelerin dillerine ait bilmediğimiz isimlerin okunuşunu öğrenmek için iletişim araçlarıyla o dillerin sahiplerine ulaşarak aktardıkları şekliyle yazılmıştır. Okunuşuna ulaşamadığımız isimler ise Arapçadaki yazılışına göre değerlendirilmiştir. Türk okuyucunun akışını genel anlamda bozmayan bazı Afrika isimlerinin olduğu gibi yazıldığı belirtilmelidir.

b) Kullandığımız bazı kaynaklarda verilen hicrî tarihleri karışıklığa mahal vermemek maksadıyla “[http://www.i-takvim.com/takvimler/hicri takvim ceviri.php](http://www.i-takvim.com/takvimler/hicri_takvim_cevir.php)” uzantılı internet adresindeki program kullanılarak miladî veya hicrî tarihe dönüştürülmüş ve bu araştırmada her iki tarih birlikte zikredilmiştir.

Bu çalışma, sonuç ve kaynakça kısmı hâric altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezin konusu, amacı, kapsamı ve yönteminden bahsedilmiştir. Tezin konusu ile ilgili önceki araştırmalar ikinci bölümde incelenmiştir. Üçüncü bölümde İslâm'ın Batı Afrika bölgesine gelmeden önceki Batı Afrika hakkında genel bilgiler ve bölgenin İslâmiyet'e girdikten sonra Arap edebiyatı ile İslâmiyet'in yayılışına etki eden İslâmî imparatorluklara değinilmiştir. Afrika Arap edebiyatı kavramı ortaya çıkmadan önce Afrika edebiyatının genel durumları ve Afrika Arap edebiyatının çıkışından sonra bölgede inşa edilen ilmî merkezler ve gerek şiir gerekse nesir konusunda Afrika Arap edebiyatının durumu dördüncü bölümde zikredilmiştir. Beşinci bölümde, Batı sömürgeciliği döneminde tesis edilen modern okullarda Arap edebiyatının durumu ele alınarak bu edebiyata karşı sömürgecilerin tutumları vurgulanmıştır. Altıncı bölümde ise Afrika Arap edebiyatının 19. yüzyıldan günümüze kadar sömürgeciliğe karşı ortaya koyduğu direniş şiirleri ve nesirleri ele alınmıştır.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

M. Chailley'in yazdığı “*Notes et études sur l'Islam en Afrique noire*”, INESCO'nun Arapça, İngilizce ve Fransızca olarak yayımladığı “*General History of Afrika*” adlı eserler gibi Afrika'da İslâmiyet ile ilgili pek çok eser yazılmıştır. Aynı şekilde Batı Afrika hakkında İslâm tarihi, sosyal ve kültürel konularda birçok eser bulunmaktadır. Fakat bu çalışma Afrika Arap edebiyatı konusu olduğu için Batı Afrika hakkında yazılan eserlerde Afrika Arap edebiyatına dair bilgilerin ele alınıp alınmadığı, alınmışsa hangi boyutta olduğu, bunların benzerlikleri ve farklılıkları gibi sorulara cevap verebilmek için ulaştığımız kaynaklar şunlardır.

2.1. Arapça Kaynaklar

Arap edebiyatı hakkında Arapça yazılmış eserler iki kısma ayrılır.

a) Arap dünyasında telif edilmiş kaynaklar.

Bu kaynakları şu şekilde dile getiririz:

1- “*Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabîyye*” adlı eser Corci Zeydan (ö. 1914/1332) tarafından telif edilmiş ve Kahire'de Dâru'l-Hilâl yayınevi aracılığıyla üç cilt olarak neşredilmiştir. Birinci cilt, Câhiliye Dönemi, Sadru'l-İslâm ve Emevîler Dönemi'ni, ikinci cilt, Abbâsîler Dönemi'nden Selçukluların Bağdat'a girene kadarki dönemi kapsamıştır. Üçüncü ciltte ise; Selçuklular Dönemi Fransızların 1798/1213 yılında Mısır'ı istila ettikleri tarih ile arasındaki dönemden bahsedilmiştir. Endülüs Dönemi ile ilgili Abbâsîler Dönemi başlığı altında ele alınmıştır. Son olarak Osmanlı Dönemi'yle eserini sonlandırılmıştır. Endülüs Dönemi'nin müstakil bir dönem olarak zikredilmediği gibi Batı Afrika'daki Arap edebiyatından bahsedilmemiştir. Sadece “*Mu'arrihûn fi's-Sûdân / Sûdân'daki Tarihçiler*” küçük başlığı altında Timbuktulu Ahmed Bâba ve Abdurrahman es-Sa'dî'nin bazı eserleri zikredilmiş ve bu iki âlimin dışında bölgede yaşayan diğer âlimlere değinilmemiştir.

2- Mustafa Sâdık er-Râfi'î'nin (ö. 1937/1356) “*Târîhu Âdâbi'l-'Arab*” adlı eseri Kahire'deki Mektebu'l-Îmân tarafından iki cilt olarak yayınlanmıştır. Bu eserde Endülüs edebiyatından bahsedilirken, Afrika Arap edebiyatına dair hiç bir işaret bulunmamıştır.

3- Ahmed Hasan ez-Zeyyât (ö. 1968/1388) tarafından yazılan “*Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*” adlı eseridir. Bu eserde 19. yüzyılın Arap edebiyatçıları arasında Afrika Arap edebiyatçıları yer almamıştır.

4- ‘Umer Ferrûh'un (ö. 1987/1407) “*Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*” eseri Lübnan'daki el-Matba'atu'l-Bûlîsiyye tarafından 1953 yılında yayınlanmıştır. Bu eserde Mısırlı el-Bârûdî (ö. 1904/1322) ve İsmail Sabrî (ö. 1923/1341) gibi 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın edebiyatçılarına yer verilmiştir. Oysaki o asırda Batı Afrika'da Arap edebiyatı hareketinin canlandığı bilinmesine rağmen bu eserde Batı Afrika şairlerinin hiç birine değinilmemiştir.

5- Dâru'l-Ma'ârif'in neşrettiği “*Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*” adlı kitap, Şevkî Dayf'ın (ö. 2005/1426) eseridir. Şevkî Dayf, Corci Zeydan'ın eserinde tahkikçi sıfatıyla “*Edebiyatımızın tarihi süreci, Corci Zeydan'ın çizdiği Arap edebiyatı*

dönemleriyle mi sınırlı kalıp gelişmeyecektir?”¹ ifadesinde Arap edebiyatının her yere yayılıp geliştiği için tarihî sürecinin bir daha yapılandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun için Şevkî Dayf, eserinin dokuzuncu ve onuncu ciltlerinde Kuzey Afrika’daki Arap edebiyatı hareketini ve Afrika’nın kuzey doğusunda yer alan günümüzde Sudan Cumhuriyeti’nin Arap edebiyatçıları ele almıştır. Fakat Batı Afrika hakkında ne bir âlimden ne de bölgede yazılmış bir Arap edebiyatı eserinden bahsetmiştir.

Afrika’ya yönelik araştırma yapan Arap yazarlara gelince; “*el-Edebu’l-İfrîkî*” adlı eserin sahibi olan Mısırlı Ali Şeleş (ö. 1993/1414) ve “*en-Tâbi’ Yenhad -er-Rivâye fî Garbi Afrîkiyâ-*” adlı eserin sahibi olan Mısırlı Radva Aşur (ö. 2014/1436) ilk sıralarda yer almaktadır. Ali Şeleş, Afrika Arap edebiyatına değinmeksizin sadece Avrupa dilleriyle yazılmış eserleri ele alır ve Kuzey Afrika dışında bütün Afrika bölgelerinde Batı dilleriyle ürün ortaya koyan Afrika edebiyatçıları hakkında bilgi vermektedir. Radva Aşur ise mezkûr eserinde Batı Afrika’daki Avrupa dilleriyle eser veren edebiyatçılardan bahsetmektedir. Bu çalışma ise, sadece Batı Afrika’da mevcut olan Afrika Arap edebiyatına yöneliktir.

İlhâm Muhammed Ali Zihni’nin, “*Cihâdu’l-Memâlikî’l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda’l-İsti’mâri’l-Faransî*” adlı eseri, Afrika Arap edebiyatı ile ilgili olmayıp bölgede sömürgeciler ile mücadele eden Afrika liderlerinin savaşlarını zikretmiştir. Çünkü kitabın amacı tarihî olayları serdetmektir. Bunun için bu eserde sömürgecilik karşısında yapılan direniş edebiyatı yer almamıştır.

b) Afrika Arap edebiyatı hakkında Batı Afrikalıların yazdıkları eserler.

Ahmed Şeyhû Galâdançî’nin “*Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*”, Ali Ebû Bekr’in “*es-Sakâfetu’l-‘Arabiyye fî Nîcîriyâ*”, Abdulkadir Muhammed Sillâ’nın “*el-Muslimûn fî’s-Senegâl Me’âlimu’l-Hâdir ve Âfâku’l-Mustakbel*” eserleri ve Ali Ya’kûb’un “*el-Lugatu’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Cumhûriyyeti’n-Nîcer Hilâle Fetreti’l-İsti’mâr*” doktora tezi gibi bölgede yazılmış eserlerin ve tezlerin çoğu kendi ülkesindeki Arap edebiyatının durumunu ön plana çıkarmıştır. Bu çalışma ise, Batı Afrika’nın tüm bölgelerini kapsamakla birlikte Afrika Arap edebiyatını genel bir perspektiften sunmaktadır.

Batı Afrika başlığının kullanıldığı eserlerin konusuna gelince, şu şekilde sıralanmıştır.

1- Osman Barâyima Bâre’nin, “*Cuzûru’l-Hadâratî’l-İslâmiyye fî’l-Garbi’l-İfrîkî*” adlı eseridir. Bu eserde Batı Afrika’da İslâm’ın yayılışı, bazı İslâmî devletler ve bölgede bulunan tarikatların faaliyetleri anlatılmıştır. Araştırmadaki amacımız ise, Batı Afrika’da Arap şiirini ve nesrini ön plana çıkarmaktır.

2- ‘Umer Muhammed Salih Ba’nın, “*es-Sakâfetu’l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*” adlı eserinin içeriğine bakıldığında, Senegal bölgesindeki Arap edebiyatına yer verdiği, ancak Nijerya, Mali ve Nijer gibi bazı Batı Afrika ülkelerindeki Arap edebiyatı hareketine değinmediği anlaşılmaktadır.

¹ Zeydan, Corci, *Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-‘Arabiyya*, (thk: Şevkî Dayf), Dârul Hilâl, tsz. s. 6.

3- ‘Abdussamed Abdullah Muhammed, “eş-Şi’ru’l-‘Arabî fî Garbiyyi İfrîkiyâ munzu’l-‘İsti’mâr “es-Senegâl ve Nîcîriyâ” adlı eserinde yer alan başlıkta görüldüğü gibi sadece Senegal ve Nijerya’nın şairlerinden bahsetmiştir.

4- Bu araştırmada çok istifade ettiğimiz ve Batı Afrika âlimlerini tanıtmak konusunda TDV İslam ansiklopedisine katkıda bulunan Gineli Kabâ İmrân’ın², “eş-Şi’ru’l-‘Arabî fî l-‘Garbi’l-‘İfrîkî” adlı eserinde Batı Afrika’daki Arap şiirine yer verilmiş, fakat direniş edebiyatı ele alınmamıştır.

2.2. Avrupa Dillerinde Yazılmış Kaynaklar

Batı dünyasında İslâmî araştırmaları başlatan³ ve Macar asıllı olan İgnace Goldziher (ö. 1921/1340) Macar dilinde “*Az Arap İrodalom Rövid Története / Kısa Arap Literatürü Tarihi*” adlı kitabı hazırlamıştır. Bu eser, sadece Hevsâ dilinin Arap alfabesini kullandığını gösterir, Batı Afrika ile alakalı herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

Arap edebiyatı konusunda Batı dillerinde yazılmış en meşhur eser, Carl Brockelmann’ın (ö. 1956/1375) yazdığı “*Geschichte Der Arabischen Litteratur / Arap Edebiyatı Tarihi*” adlı eseri olup 1898-1902 yılları arasında yayınlanmıştır. Arap edebiyatı tarihinde en önemli kaynaklarından biri olarak sayılan bu kitap, Endülüs ve Bîlâdu’l-Magrib denilen Kuzey Afrika’nın Arap edebiyatçılarından bahsetmekle yetinmiştir. Afrika Arap edebiyatı hakkında hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

Avrupalılar, Afrika’nın siyasî, dinî, kültürel ve sosyal statüsü konusunda pek çok eser yazmışlardır. Fakat bizi ilgilendiren Afrika Arap literatürü kısmıdır. Afrika edebiyatında Paul Monceaux tarafından yazılan ve 1894 yılında Paris’te neşredilen, “*Les Africains -etude sur la littérature latine d’Afrique- / Afrikalılar – Afrika’nın Latin edebiyatı üzerine çalışma*” adlı eserde bölgedeki Batı edebiyatından bahsedildiği aşîkârdır. Batı Afrika hakkında en çok eser yazarlardan sayılan Paul Marty’nin dört cilt olan “*Études sur l’Islam et les tribus du Soudan / İslâm ve Sûdân kabileleri üzerine çalışmalar*” isimli eserinde Batı Afrika’daki kabilelerin İslâmî durumlarından bahsedilmiştir. Batı Afrika Arap edebiyatı ile ilgili konular ele alınmamıştır. Aynı şekilde “*Études sur l’Islam en Côte d’Ivoire / Fildişi Sahili’nde İslâm üzerine çalışmalar*”, “*L’Islam en Guinée: Fouta-Diallon / Gine’de İslâm*” ve “*Etudes sur l’Islam au Dahomey / Dahome’de (Benin’de) İslâm üzerine çalışmalar*” gibi Paul Marty’nin birçok eseri, Batı Afrika’da İslâmî yaşam ile ilgili izler sunmuştur. “*Les écoles maraboutiques du Sénégal: la Médersa de Saint-Louis / Senegal’de İslâm Âlimlerinin okulları. Saint-Louis Okulu*” adlı eseri, İslâm âlimleriyle birlikte Arap edebiyatının bazı müesseselerinden bahsetmiş olsa da, Afrika Arap edebiyatının tarihî sürecine, gerek şiir gerekse nesir incelemelerine değinmemiştir.

² TDV’de ismi, Imourana Kaba olarak geçmektedir.

³ Bkz. Goldziher, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, (çev: Rahmi Er ve Azmi yüksel), Vadi Yayınları, Ankara, bs. 2, 2012. s. 9.

2.3. Türkçe Yazılı Kaynaklar

Günümüzde İslâm bilim tarihinin önde gelenlerinden biri olan Fuat Sezgin'in (ö. 2018/1439) yazmış olduğu "*Arap Edebiyat Tarihi*"⁴ adlı eserine bakıldığında, Arapça el yazmaları içeren bölümde Senegal, Mali, Nijer ve Nijerya gibi bazı Batı Afrika ülkelerinde Arapça el yazmalarının bulunduğu kütüphaneler ve arşivlerden bahsedilmiştir. Fas ve Endülüs edebiyatçıları, bu eserde yer almışken, Batı Afrika'daki Arap edebiyatçıları ve onların eserlerine yer verilmemiştir.

Yazar Ahmet Subhi Furat ve Kenan Demirayak Türkiye'de Arap edebiyatı ile ilgili araştırma yapanlar arasında bulunmaktadır. "*Arap Edebiyatı Tarihi*" adlı iki cilt eser yazmış olan Ahmet Suphi Furat, eserinde Kuzey Afrika'daki Arap edebiyatından bahsetmekten öteye gitmemiştir. Kenan Demirayak ise, Câhiliye, Sadru'l-İslâm, Emevîler ve Osmanlı dönemlerinden bahsetmiştir.

Son dönemdeki Afrika uzmanlarından sayılan Ahmed Kavas'ın yazdığı eserlerin konusuna gelince; bu eserler, daha çok Afrika ile Osmanlı'nın siyasî ilişkilerini ve İslâm eğitimini vurgulamakla birlikte İslâm'ın Afrika'da nasıl yayıldığını ortaya koymaktadır. Onun "*Osmanlı-Afrika ilişkileri*" adlı eserinde Osmanlı ile Kuzey Afrika arasındaki ilişkiler zikredilmiştir. "*Geçmişten Günümüze Afrika*" isimli eserinde Afrika'da bulunan İslâm devletlerinden bahsedilmiş olsa da, Arap dili ve edebiyatı hakkında bilgi verilmemiştir. Ahmet Kavas'ın 1996 yılında Fransa'da yazdığı "*Fransızca konuşulan Afrika'da Modern Arapça-İslâm Eğitiminin Gelişmesi, Mali Cumhuriyeti Medreseleri, 1980-1994 yılları arasında Başkent Bamako'nun Konumu*" adlı tezinde sadece Mali'deki 20. yüzyılın İslâmî okulları ele alınmıştır.

Türkiye'de bulunan Afrikalı öğrencilerin tezleri incelendiğinde; 2010 yılında Nijeryalı Olakunle Jeleel Odekunle'nin (Olakunle Celil Odekunle) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı'nda yapmış olduğu "*Nijerya'da İslâm: Yoruba Toplumunda İslâm'ın Yapılanması*" adlı doktora tezinin bu çalışma ile herhangi bir bağlantısı yoktur. 2019 yılında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı'nda Mohamed Diallo'nun (Muhammed Callo) yazdığı "*Mali'de Arapça öğretim*" yüksek lisans tezinde ise sadece Mali'deki Arapça eğitime değinilmiştir.

Yukarıda anlatılanlar değerlendirildiğinde Afrika Arap edebiyatı istenilen ölçüde Afrika dışındaki dünyada tanınmamaktadır. Bunun için bu çalışmada, Afrika Arap edebiyatı alanındaki boşluğun mümkün olduğu kadar doldurulmasına, atılan bu adımın, konuyla ilgili sonraki çalışmaların öncüsü ve Afrika edebiyatını anlamaya çalışanların yollarını aydınlatan bir fener olması hedeflenmiştir.

⁴ Fuat Sezgin'in bu eseri "*Geschichte des Arabischen Schrifttums*" adında Alman diliyle yazılmıştır. Fakat kökü Türk olduğu için bu bölümde yer verilmiştir.

3. BATI AFRİKA'YA GENEL BİR BAKIŞ

3.1. İslâm Öncesi Batı Afrika

Batı Afrika geniş bir bölgeye sahiptir. Orada yaşayan insanlar farklı etnik kökenlere mensuptur. Dolayısıyla bölgede her kabilenin kendine özgü kültürü bulunmaktadır. Bu çalışmaya ışık tutması maksadıyla ilk olarak Batı Afrika tarihine, coğrafi konumuna ve daha sonra barındırdığı farklı kabilelerin kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi durumlarına göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.1.1. Tarihî ve Coğrafi Durumu

Ekvatorun kuzeyinde bulunan Batı Afrika, Büyük Sahra'dan Atlas Okyanusu'nda yer alan Gine sahillerine kadar uzanan bir bölge olup Afrika'nın kuzeyinde Büyük Sahra, doğusunda Kamerun ve Çad Gölü, batısında ise, Atlas Okyanusu bulunmaktadır.⁵ Bu belirleme, modern yöntemlerle yapılmadığı için günümüzdeki belirlenmiş sınırlarla tam bir uygunluk arz etmez.⁶ Bilâdu'l-Magrib (Kuzey Afrika ve Endülüs) haritasını ilk çizenlerden biri olan coğrafyacı İbn Havkal'ın (y.ö. 377/988) “*Sûretu'l-Arz*” eserinde “*Bilâdu'l-Magrib*” başlığı altında Gana beldesinin ele alındığı ve buradan Kuzey Afrika'nın ve Batı Afrika mntıkalarının iç içe olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Arap coğrafyacılar ve tarihçilerin kitaplarını okuduğumuzda, sömürgeciler gelmeden önce Büyük Sahra Çölü'nün güneyindeki bölgenin “*Bilâdu's Sûdân / Sûdân Beldeleri*” olarak isimlendirildiğini görürüz. el-İdrîsî, (ö. 560/1165) “*Nuzhatu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*” eserinde bu bölgeyi detaylı bir şekilde ilk açıklayanlar arasında bulunmaktadır.⁸ Bilâdu's-Sûdân'ın isimlendirilmesinin sebebi, bölgede yaşayanların genel itibarıyla tenlerinin siyahî olmasıdır. Fakat siyahî olmayan beyaz tenli Arap ve Tuareg kabileleri de bu bölgede siyahî kardeşleriyle birlikte yaşamaktadırlar. Arap coğrafyacılar, Atlas Okyanusu kıyısındaki Senegal ve Gambiya'dan başlayıp, Yukarı Volta ve Orta Nijer havzalarını kapsayan “*es-Sûdânu'l-Garbî / Batı Sûdân*” Çad Gölü havzasını kapsayan Merkezî “*es-Sûdânu'l-Evset / Orta Sûdân*” kuzey sınırlarını Yukarı Nil havzasının oluşturduğu “*es-Sûdânu's-Şarkî / Doğu Sûdân*” olarak Bilâdu's-Sûdân'ı üç ana bölgeye ayırmışlardır.⁹ Bu çalışmada ele alınacak konu Bilâdu's-Sûdân'ı'l-Garbî ile ilgili olacaktır.¹⁰

⁵ Zihni, İlham Muhammed Ali, *Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garbi İfrikiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, Dâru'l-Merrîh, Riyâd, 1988, s. 19; İmrân, Kabâ, *eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, Menşûrâtı ISESCO, Rabat, 2011, I, 4.

⁶ Zihni, *Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garbi İfrikiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 19.

⁷ İbn Havkal, Ebû'l-Kâsim Muhammed b. Ali en-Nuseybî, *Sûretu'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, 1992, s. 98-100.

⁸ Bkz. el-İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed, *Nuzhatu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Mektebu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 2002, I, 18.

⁹ Kavas, Ahmet, *Sudan*, TDV, İstanbul, 2009, XXXVII, 459.

¹⁰ *Bilâdu's-Sûdân'ı'l-Garbî* veya *Cenûbus-Sahrâ* gibi ifadeler Batı Afrika bölgesi için kullanılmaktadır. Batı Afrika ülkerini görmek için bkz. EK 1.

3.1.2. Kültürel ve Sosyal Durumu

Batı Afrika, içinde yaşayan kabileler ve milletlerin farklılıklarından dolayı, ortaya çıkan kültür zenginliği ve farklı kültürel özellikleri temsil eden bir konuma sahiptir. Bu kültürel zenginliklerin en önemli sebebi, farklı topluluklardır. Kuzey Afrika ve Batı Büyük Sahra, Berberiler ve Araplardan oluşmaktadır. Bu halk Sahra yönünde Nijer nehrinin sol kıyısında ve Senegal nehrinin sağ kıyılarına uzanan şeritlerde yaşamaktadır. Siyahî topluluklar ise, Gine körfezi üzerinde Senegal nehriyle Sahra çölü arasında yer alan ormanlık bölgeler ve tarım arazilerinde bulunmaktadır. Bu topluluklar, Fullânî, Volof, Serîr, Tekrûr; Cûla, Soso; Hevsâ veya Hausa, Mendi, Bambara, Mosi; Aşanti, Yoruba ve Songay gibi birçok kabileden oluşmaktadır.¹¹

Batı Afrika'daki kabilelerin farklı olduğu gibi dilleri, adetleri ve dinî inançları da farklıdır. Her kabilenin kendine özgü lisanı, giyim tarzı ve beslenme şekli vardır. Fakat bu farklılıklara rağmen onları birbirine bağlayan bir bölgede yaşadıklarından dolayı ortak kültürel payları bulunmaktadır. Aynı şekilde onların inanış şekilleri çeşitlilik gösterse de, genel olarak animist ve totemist bir yapıdaydı.¹²

Batı Afrikalılar, bölgeye İslâm girmeden önce yazılı kültür olmadığından dolayı elde ettikleri tarihsel, düşünsel, dinî, ilmî ve edebî birikimlerini sözlü olarak nesilden nesile aktarmaktaydılar. Batılı kaynakların aksine, Afrika'nın eğitim ve kültürden yoksun olduğu, onun eğitiminin ve kültürünün dış unsurlar tarafından oluşturulduğu iddiası doğru olmadığı söylenmelidir. Çünkü yukarıda anlatıldığı gibi eğitim sadece yazınsal bir yöntemle sınırlandırılmaz, şifahî aktarımların da bir eğitim aracı olduğu bilinmektedir.¹³

3.1.3. İktisadî ve Siyasî Durumu

Stratejik bir öneme sahip olan Batı Afrika bölgesi, ticaret yolları için bir geçit konumunda olan gözde bir bölgeydi. Altın yataklarına sahip olan eski Gana Devleti'nin başkenti Kumbisâlih, Gao, Timbuktu, Agadez ve Kanem gibi bazı bölgelerin Kuzey Afrika üzerinden gelen Romalılar ve Kartacalılar ile ticarî ilişkilerinin bulunduğu gibi¹⁴ İslâm gelmeden önce Kuzey Afrika'daki Araplar ile bölge halkı arasında köklü ticarî ilişkiler bulunmaktaydı.

Tarih ve coğrafya kaynakları incelendiğinde Batı Afrika'nın ekonomik gücüne katkıda bulunan çok değerli doğal kaynaklara sahip olduğu görülmektedir. Bu konuda el-İdrîsî, bölgenin en önemli parçası olan Vangâra beldesinin birçok altın yatağına sahip olduğunu ifade etmiştir.¹⁵ Meşhur seyyâh İbn Battûta ise; (ö. 779/1377) Mali İmparatorluğu'nu ziyaret ettiğinde; Tegida beldesinin, suların bakır madenlerin üzerinde

¹¹ Zihni, *Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 28.

¹² İnanışları ile ilgili bkz. Deschamps, Hubert, *ed-Diyânât fî İfrîkiya's-Sevdâ*, (çev: Ahmed Sâdik Hamdî), el-Merkezu'l-Kavmî li't-Tercame, Kâhire, 2011, s. 33.

¹³ Örneğin, Fransız Montesquieu, Sivil kölelik yasalarının iklimin doğası ile ilişkisi bölümündeki Siyahî insanın köleliği başlığı altında Afrikalıların kültürlü olduğuna inanmanın imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Cf. Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, Garnier, Paris, 1777, Tome II, 68.

¹⁴ Romalılar ve Kartacalıların Afrikadaki hâkimiyetleri ve ticarî ilişkileri ile ilgili bkz. Dursun, Davut, *Afrika*, TDV, İstanbul, 1988, I, s. 418; Ba'î, Hafnâvî, *Sahrâu'l-Cezâiri'l-Kubrâ fî'r-Rihlâti ve Zilâli'l-Levhât*, Durûb li'n-Neşr, Cezâyir, 2018, s. 16, 17.

¹⁵ el-İdrîsî, *Nuzhatu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, I, 23.

aktığı için rengi ve tadının değiştiğini anlatmakla beraber bakır çıkarmada önemli merkezlerden biri olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶ Bir başka tarihçi olan ez-Zuhrî (y.ö. 546/1150), Ganalıların ekonomi ve savunma bakımından güçlü olma sebebini bol altın ve demir kaynaklarına sahip olduğu gerçeğine dayandırmaktadır.¹⁷

Bölge halkı, sömürgeci Avrupalılar bölgeye gelip işgal etmeden önce savaş aletleri, ev eşyaları ve yöneticilerin elbiselerini süsleme gibi farklı amaçlarda bölgedeki kaynak madenleri kullanarak yararlanmaktaydı. Bunlara ilaveten hayvancılık ve tarım, bu bölgenin ekonomik geçim kaynağı olarak da bariz bir şekilde fark edilmekteydi.¹⁸ El sanatları konusuna gelince; Avrupalı tarihçi B.S. Liod, bu bölgede teknolojinin basit olmasına rağmen, el işçiliği konusunda Batı Afrika'nın, diğer Afrika bölgelerinden daha gelişmiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁹

Batı Afrikalılar, birçok zengin madenlere sahip olmalarına rağmen, tuz gibi yaşamın temelini teşkil eden gıda malzemelerine yeterince sahip değillerdi. Bu ihtiyaçları karşılamak için Kuzey Afrika Araplarıyla ticarî ilişkilere yönelmişlerdir. Bunun sonucunda, sahra yollarının kullanılması, kuyuların açılması, tüccarların güvenliklerinin sağlanması, hediyeleşme ve mektuplaşma gibi birçok sosyal aktivite ortaya çıkmış ve bu durum Batı Afrika ve Kuzey Afrika arasındaki ekonomik ve siyasî işbirliğini artırmıştır.²⁰

Siyasî sistem ise; bölgedeki kabilelerin izlediği siyasî yöntem, gücünü geleneksel dinî inanıştan alan kabilecilik sistemidir. Kabileler, kabile reisine, iman ettikleri ilâhın yeryüzündeki temsilcisi olarak bakar ve onun önünde boyun eğerek emirlerine itaat ederlerdi. Onlar; hazinelerini ve servetlerini koruduğunu düşündükleri ve ilah olarak kabul ettikleri bir yılanın “Wagado Bîda” ismini Gana İmparatorluğu'nun kralına verdikleri gibi bazı krallarına taptıkları isimleri verirlerdi. Bu nedenle kral ya da kabile büyüğü, sosyal hayat piramidinde zirveyi temsil eder, dinî lider ve askerî komutan olarak itibar görürdü.²¹ Böylece bölgedeki yönetimde diktatörlüğün ön plana çıktığı söylenebilir.

Bölgeye İslâm gelmeden önce siyasî yönetimde kız kardeş tarafından geçiş sağlanıp kralın kız kardeşinin oğlu krallık konusunda mirasçı oluyordu. Buna ilişkin el-Kalkaşendî (ö. 821/1418); Batı Afrikalıların, kızı ve kızın oğlunu yönetime geçirme

¹⁶ İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, (thk: Muhammed Abdulmun'im el-'İryân), Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrût, 1987, s. 711.

¹⁷ ez-Zuhrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *el-Cugrafiyye*, (thk: Muhammed Hâc Sâdık), Mektebu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 1998, s. 125.

¹⁸ ed-Dâlî, el-Hâdî Mebrûk, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-İktisâdî li İfrîkiyâ fî mâ Verâi's-Sahrâ min Nihâyeti'l-Karni'l-Hâmisâ 'Aşara ilâ Bidâyeti'l-Karni's-Sâmina 'Aşara*, ed-Dâru'l-Misriyyetu'l-Lubnâniyye, Kâhire, 1999, s. 285.

¹⁹ Liod, B.S, *İfrîkiyâ fî 'Asri't-Tehavvuli'l-İctimâ'î*, (çev: Şevkî Celâl) 'Alemlu'l-Ma'rife, Kuveyt, 1980, s. 31.

²⁰ Bû Devâye, Mebhût, *el-'Alâkâtu's-Sakâfiyyetu ve't-Ticâriyyetu Beyne'l-Magribi'l-Evsat ve's-Sûdânî'l-Garbî fî 'Ahdî Devleti Benî Zeyyân*, Doktora Tezi, Ebû Bekr Belkâid Üniversitesi, Cezâyir, 2006, s. 316.

²¹ Kaddâh, Na'im, *Afrîkiya'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*, Mektebetu Atlas, Dimaşk, 1961, s. 35; Joseph, John, *el-İslâm fî Memâlik ve İmbarâtüriyyâtü İfrîkiya's-Sevdâ*, (çev: Muhtâr es-Suveyfî), Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî, Kâhire, 1984, s. 57; el-Feytûrî, 'Atiyye Mahzûm, *Dirâsât fî Târîhi Şarkî İfrîkiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Bingazi, 1998, s. 263.

konusunda siyahîlerin prensibi üzerine olduklarını ifade etmiştir.²² Fakat bu gelenek, İslâm'ın bölgeye gelişiyle değişmiş ve baba tarafından geçiş sağlanmıştır. Baba, oğlunu tayin edip veliahtı olarak bırakmıştır.

3.2. İslâm Sonrası Batı Afrika

Batı Afrika'nın İslâm'ı benimsemesiyle bölge insanlarının inanışları ve yaşam tarzları değişerek Batı Afrika yeni bir döneme girmiştir. Bölgede animist krallıklar yerine İslâm adına büyük devletler kurulmuştur. Bu devletler, bölgeye sömürgeciler gelene kadar İslâm eğitiminde büyük rol oynamış ve Batı Afrika insanını kültürel anlamda bir zirveye taşımıştır. Bölgeye İslâm'ın gelişi, yayılışı ve orada kurulan İslâmî imparatorluklar aşağıda sıralanmıştır:

3.2.1. Batı Afrika'ya İslâm'ın Giriş Tarihi

Tarihçiler; Batı Afrika'ya İslâm'ın girişi konusunda bölgeyi fetheden komutanların isimleri ve fetih tarihleri hakkında tam anlamıyla kesin bir kaynak olmamasından dolayı, tek bir görüş üzerinde ittifak edememişlerdir. Bu kesin kaynağın bulunmamasının sebeplerini iki şekilde ele almak mümkündür. Birincisi; Abdulkâdir Sillâ'nın dediği gibi Afrika halkının; fetih yoluyla olmayıp ticarî temaslar ve Kuzey Afrika'dan gelen seyyah âlimlerin vasıtasıyla İslâm'a girmeleridir. Dolayısıyla bu bölgeye İslâm'ın girmesi fetih yoluyla olsaydı, fetheden Müslümanlar ve bölgedeki halkla aralarında gerçekleşen savaşların tarihleri kaydedilebilirdi. Nitekim tarih kaynakları da, İslâm'ın girişi ticaret yoluyla olduğu için savaşlardan çok ticarî yollar ve Gana bölgesi gibi Batı Afrika'da bulunan meşhur ticarî merkezleri bize aktarmıştır.²³

İkincisi ise; bu konu hakkında yazılan eserlerin, bölgeye İslâm'ın girişinden yüzyıllar sonra yazılmış şahsî değerlendirmeler ve kopuk rivayetlerin üzerine dayandığı söylenebilir. Murâbıtlar bölgeye gelmeden önce Batı Afrika'da İslâmiyet'in var olduğunu anlatan en eski kitap ve araştırmacıların vazgeçemeyeceği el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) "*el-Mugrib fî Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*" eseri bile 11. asırda yazılmıştır.

Afrika'nın genel tarihi bağlamında 'Ukbe b. Nâfi'nin (ö. 62/682) Trablus'ta valiyken hicrî 1. miladî ise 7. asırda Nijer bölgesinin bazı kesimlerine ulaşmış oradaki kavimleri İslâm'a davet ettiği ve onların Müslüman olup ona biat ettikleri bilinmektedir.²⁴ Bundan sonra ilerde ifade edileceği gibi Arap Müslüman tüccarlar, Fas'tan gelen Murâbıtlar ve Afrikalı Müslümanların İslâm'a davet etmeleri sayesinde Batı Afrika, İslâm medeniyetini kucaklamıştır. Böylelikle İslâm medeniyeti, bölgede mevcut olan animizm kültürünü ortadan kaldırarak bölgenin her tarafına yayılmış, ardından İslâmî imparatorluklar kurulmuştur.

²² el-Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, el-Matba'atu'l-Emîriyye, Kâhire, 1915, V, 294.

²³ Sillâ, Abdulkâdir Muhammed, *el-Muslimûn fî's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, Kitâbu'l-Umme, Katar, h.1406, s. 50.

²⁴ el-Kâdî, Muhammed Mahmûd, *'Ukbe b. Nâfi' el-Fihri Fâtihu İfrîkiyye*, Dâru't-Tibâ'a ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kâhire, 1999, s. 15-16; Özkuyumcu, Nadir, *Ukbe b. Nâfi'*, TDV, İstanbul, 2012, XXXXII, 64-66.

Afrika'nın batısında yaşayan topluluklar, İslâmî hükümleri öğrenmek amacıyla, ilk olarak Arapçayı, daha sonra Arapça öğretme usûlünü öğrenmişlerdir. Daha önce ifade edildiği gibi eğitimde ulusal miras şifahî olarak aktarılırken, bu dönemde yazı, kültürel aktarım aracı haline gelmiştir. Bu yazılı kültür sayesinde Afrika'nın dış dünyada tanınır hale geldiğini Alphonse Gouilly şu şekilde açıklamaktadır: “İslâm, Afrika tarihinin bahtını açmıştır. İslâm'dan önce Afrika, dış âlem tarafından sadece Akdeniz kıyılarında bulunan bölgeler (Kuzey Afrika) tarafından tanınırken, İslâm sayesinde birçok ülke tarafından tanınmaya başlamıştır.”²⁵

Ahmed el-Âid'in “Batı Afrika Arapçayı İslâm sayesinde tanımıştır”²⁶ iddia ettiği fikrinde değiliz. Zira ticarî ilişkiler, iki taraftan birinin mutlaka diğerinin dilini bilmesini gerektirdiği için bu bölgedeki halkın bir kısmının Arapçayı bildiği ihtimali çok da uzak değildir. Arapça, İslâm'dan ayrılmaz bir parça olduğu için İslâm'ın, Arapçanın bütün bölgelere yayılmasında en büyük faktör olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Bölgedeki Müslüman âlimler ve tüccarlar, İslâm'ın doğru öğrenilmesinin Arapçanın doğru öğrenilmesine bağlı olduğunu düşündükleri için gittikleri her yere medreseler ve mescitler açarak Arap dili ve edebiyatına özen göstermişlerdir. Bunun sonucunda Arapça, Batı Afrika'nın sahiplendiği yaklaşık 1200 dilin çatısı olmuş²⁷ ve özellikle Avrupa sömürüsü gelinceye kadar Müslümanlar arasında resmî bir iletişim dili haline gelmiştir.²⁸

3.2.2. İslâm'ın Yayılmasına Etki Eden Faktörler

Batı Afrika'da İslâm'ın yayılmasına etki eden en önemli faktörler şu şekilde sıralanabilir:

1- Müslüman tüccarlar:

Araplar eski zamanlarda, Batı Afrika ile güçlü ticarî ilişkiler kurmuşlar ve bölgeye İslâm geldikten sonra bu ticarî ilişkilerini devam ettirmişlerdir. İslâm öncesi görülen kibir ve büyüklenme, faiz, haksız kazanç, köleleştirme ve köle ticareti gibi Arap toplumunun Câhiliye hayatının izleri ve etkilerinin, Arap tüccarlar yoluyla Batı Afrika'ya geçip oradaki halka yansıdığı söylenebilir. İslâm geldikten sonra Arap tüccarlar, Câhiliye hayatını bırakarak İslâm'a uygun davranışlarda bulunmuşlardır. İslâm'dan önceki Arap tüccarlar, Câhiliye hayatına göre yaşarken, İslâm sonrasında onların, abdest alıp namaz kılmaları Afrikalıların dikkatlerini çekmiştir. Daha sonra Afrikalılar, “Arap tüccarların namazlarındaki eğilimleri şüphesiz büyük ilahî kudretin önünde olmalıdır” diye düşünerek bu eylemlerin arkasında bir ilahî gücün olduğunu sorgulamaya başlayıp bunun neticesinde güzel davranış ve yüksek ahlak edinen Arap tüccarlardan inanç ve İslâmî ahlak kültürünü kabullenerek Müslüman olmuşlardır.²⁹

²⁵ Gouilly, Alphonse, *L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française*, Editions Larose, Paris, 1952, s. 45.

²⁶ Bkz. el-Âid, Ahmed, “el-Bahs fi'l-'Alâkât Beyne'l-Lugati'l-'Arabiyye ve'l-Lugati'l-İfrikiyye-Vâkı'uh ve Âfâkuh” *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî*, sy. 23, ALECSO, 1984, s. 60.

²⁷ Bossard, Laurent, *Regional Atlas on West Africa*, OECD Publications, Paris, 2009, s. 58.

²⁸ Su'ûdî, Muhammed Abdulganiyy, “el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Mekânetuhâ ve't-Tehaddiyât Elletî Tuvâcîhuha fi İfrikiyâ”, *el-İslâm fi İfrikiyâ, el-Mu'temeru'd-Devli*, 10. Kitap, 26-27 Kasım 2006, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, s. 170.

²⁹ Bkz. el-Feytûrî, *Dirâsât fi Târîhi Şarkı İfrikiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, s. 101-102.

Batı Afrikalıların Müslüman Arap tüccarlardan etkilenmelerinin diğer bir nedenini şu şekilde izah etmek mümkündür:

Arap tüccarların ticarî yolculukları, Batı Afrika'nın iç bölgelerindeki iklim koşulları ve yağmurlu mevsimlerin onları alıkoymasından dolayı aylarca veya yıllarca sürmekteydi. Bu süreçte, Arap tüccarlar, ticaretle beraber oradaki halkla kaynaşır ve onların bir kısmı o bölgedekilerle evlilikler gerçekleştirirlerdi.³⁰

Arap Müslüman tüccarlar, yolculuk esnasında yollarda köyleri inşa edip kendilerine yerleşim bölgesi oluşturur ve ilim konusunda yetersizliklerine rağmen konakladıkları topluluklara dîni tebliğ etmek amacıyla İslâm'dan anladıklarını aktarmaya çalışırlardı. Bunun yanı sıra onlar, devamlı ikamet ettikleri şehirlerde ticarî etkinliklerini sürdürmekle birlikte İslâm'ı öğretme ve Kur'ân'ı ezberletme adına medreseler, zaviyeler ve mescitler kurmaktaydılar.³¹

Gece olduğunda Arap tüccarlar, Müslümanların ve diğer inaçlara sahip kişilerin çocuklarına ateş ışığında okuma-yazma öğretmek için dükkânlarını ders verme mekânına dönüştürerek oradaki halkın sevgilerini ve güvenlerini kazanmış oluyorlardı. Onlar, idarî ve siyasî tecrübeleriyle birlikte okuryazar olmalarından dolayı animist kralların yanında büyük saygı görüyorlardı. Bu durum, Müslüman tüccarların yavaş yavaş kral çevresine girmelerini kolaylaştırmış ve onlar, danışmanlık görevi gibi bölgedeki idarî işlerde vazgeçilmez kişiler haline gelmişlerdir. Onlar, bölgede üstlendikleri idarî görevler vasıtasıyla kendilerini koruma konusunda kraldan teminat alıp İslâm medeniyetini yaymak için pazarlar ve zaviyeler oluşturmuşlardır.³²

Yerel zengin tüccarlara gelince, İslâm'ın yayılmasında büyük rol oynayan Müslüman Arap tüccarların izlerini takip edip eğitim merkezlerini inşa etmeye devam etmiş, bölgenin içinde ve dışında eğitim gören ilim talebelerine katkı sağlayarak yardımcı olmuşlardır. Müslüman olmayan Thomas adlı Batılı yazar, Batı Afrika'da Afrikalı Müslümanların İslâm medeniyetin yayılmasında üstlendikleri büyük rolü şu şekilde ifade etmiştir: “*Gine sahillerinde yer alan bütün ticarî şehirlerde bulunan Hevsâlı tüccarlar yoluyla etkili bir şekilde İslâm medeniyetinin yayıldığı görülmektedir. Çünkü bunlar, her ticarî merkez inşa ettiklerinde hemen mescitler yapıp kültürel faziletleri, takvaları ve güzel davranışları sayesinde animist nüfus üzerinde etkili olmuşlardır.*”³³

Kısacası, gerek bölgeye gelen Arap tüccarlar gerekse yerli Müslüman tüccarlar, Afrika halkına sadece teorik İslâmî bilgileri sunmakla yetinmeyip bilakis ticarî ve ekonomik ilişkilerde İslâm'ı kendi davranışlarıyla temsil etmişlerdir. Bu durum İslâm'ın yayılışında çok önemli bir faktördür.

2- Göçmenler:

³⁰ Bâzine, Abdullah Sâlim, *İntişâru'l-İslâm fî Afrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, 7 Ekim Üniversitesi, Misratah, Libya, 2010, s. 116.

³¹ ‘Abdulhalîm, Receb Muhammed, *el-Muslimûn fî İfrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, Sefir, Kâhire, 1996, s. 5.

³² Dendeş, ‘İsmet Abdullatîf, *Devru'l-Murâbitîn fî Neşri'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyâ, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrût, 1988, s. 155.

³³ Arnold, Thomas, *ed-Da'vetu ila'l-İslâmiyye*, (çev: Hasan İbrahim Hasan ve ‘Abdulmacîd ‘Âbidîn, İsmail en-Nehrâvî), Mektebu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kâhire, 1971, s. 391.

Mekke döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.v) İslâm'a davetinin başlangıcında, Müslümanlara karşı başlayan işkence ve baskılar, hicretle neticelenmiştir. Sahabeler, yeni dinlerini korumak, maruz kaldıkları zulüm, baskı ve işkenceden kurtulmak için Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Bu hicret vasıtasıyla İslâm'ın Afrika'yla ilk teması gerçekleşmiş ve Afrika'ya ilk tohumları saçılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Müslümanlar arasında peş peşe ortaya çıkan acılı hâdiseler nedeniyle hicret devam etmiştir.

İslâm tarihindeki en acı olaylardan bazıları, Hz. Osman b. Affan'ın şehit edilmesiyle Müslümanlar arasındaki fitne kapıları açılmaya başlamış, Cemel ve Sıffin vakaları gibi. Hz. Ali ve Muâviye arasında gerçekleşmiş bazı kanlı çekişmelerdir. Bunun sonucunda Hâricîler ortaya çıkmış ve Ehl-i beyt baskıya uğramıştır. Bu olaylardan sonra Emevîlerin hükûmet merkezlerinde fırtına koparan ve onların birliklerini parçalayıp başka bölgelere dağıtan Abbâsîler geldiklerinde Emevîlerin bir kısmı Endülüse, diğer kısmı da, Afrika kıtasına hicret ederek oraya İslâm kültürünü götürmüşlerdir.³⁴

Abbâsî Devleti'nin son dönemlerinde Arap askerlerine güvenilmeyip, yavaş yavaş makamlarından ve görevlerinden uzaklaştırılmaları, Arapların bir kısmının Orta Sudan topraklarına göç etmelerine neden olmuştur. Böylece Orta Sudan, hicrî 3. miladî 9. asırda Müslüman Arapların göçlerine şahitlik etmiş, Afrika'nın güneyinde ve doğusunda yer alan geniş topraklara girmelerine bir köprü olmuştur.³⁵

Müslümanların Şia ve Sünnî gibi gruplara ayrılmasının sebep olduğu çatışmalar ve gerginlikler, birçok Müslümanın güvenlik ve emniyet aramak için bu çatışma sahnelerinden uzak kalan ülkelere göç etmelerine sebep olmuştur. Göç eden Araplar, Afrikalılarla uyum içinde birçok merkez kurmuşlar ve bu merkezlerde İslâmî düşünceyi ve Kur'ân dili olan Arapçayı yaymışlardır.³⁶

Burada hicret eden Arap Müslümanların; Afrika'ya gelerek İslâm kültürünü yaydıkları ve İslâm eğitim müesseselerini kurdukları görülmektedir. Arapların Batı Afrika'ya gelmeleri, Fullânî kabilesinin Himyer soyuna kendini nispet ettiği gibi³⁷ Afrika'nın bazı kabilelerinin Arap köküne mensup olduğu iddiasında bulunmalarına neden olmuştur.

3- Âlimler.

Âlimler, ilmî merkezler, zaviyeler ve mescitlerde İslâmî ilimlerle Batı Afrika toplumunun çocuklarını eğitmişler ve Batı Afrika'nın her tarafına Arap dilini, dinî ve edebî ilimlerde eğitim dili olarak belirleyip İslâm medeniyetini yaymışlardır. Onlar, dinî ve edebî ilimlerde, kitap yazımında ve tarihî olayların kaydında Arapçayı kullanmışlardır. Arapça yazdıkları eserler, ilim talebelerinin müracaat ettiği asıl kaynaklar olmuştur. Âlimler, burada hepsini zikredemeyeceğimiz, Sa'dî'nin "*Târîhu's-Sûdân*, el-Bekrî'nin *el-Mugrib fî Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*" ve Timbuktulu Ahmed

³⁴ el-Bekrî, *el-Mugrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*, Imprimerie du Gouvernement, Alger (Cezâyir başkenti), 1857, s. 11; Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 85.

³⁵ Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 86.

³⁶ Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 87.

³⁷ Bununla ilgili detaylı bir bilgi için bkz. Ya'kub, "el-Fullâniyyûn -eş-Şa'bu ve'l-Luga-", *Mecelletu Kırâât İfrîkiyye*, el-Muntada, London, sy, 24, Nisan-Haziran, 2015, s. 16-25.

Bâba'nın "*Tatrîzu'd-Dîbâc*" gibi eserleri telif etmişlerdir. Bu eserler, uzaktan yakından herkesin ihtiyaç duyabileceği büyük bir hazine deposunu oluşturmuştur.³⁸

Arap âlimler, Afrikalılara eğitim vermek için kendi Arap ülkelerini terk ederek bölgeye gerek ziyaretçi gerekse kalıcı şekilde yerleşmişlerdir. Bunlar, Afrika ile Arap toplumu arasında ilim köprüsü kurarak Batı Afrika'da İslâm medeniyetini ilerletmişlerdir. Bu âlimlerin bir kısmı şunlardır: Muhammed b. el-Fakîh el-Cezûlî, Kadı Ebu'l-'Abbas ed-Dekkâlî, Koko şehrinde bulunan imam ve fıkıhçı Muhammed el-Felâlî, Niani³⁹ şehrinde yaşamış olan Kurrâ Abdulvâhid ve Timbuktu şehrinde yaşamış olan Kadı Abdurrahman et-Temîmî gibi Mali İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri Afrika'nın batısına gelen kimselerdir.⁴⁰

Songay İmparatorluğu döneminde bölgeyi ziyarete gelen Cezayirli Âlim Abdulkerîm el-Magîlî'nin, Songay kralı Askiya Muhammed ile arasında ilmî yazışmalar olduğu gibi verdiği fetvaları ve yazdığı ilmî risaleleriyle, hem krallar hem de halklar arasında görüş alışverişini sağlamıştır.⁴¹ Günümüzde İslâm kültürüyle beraber Arapça eğitimini geliştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla farklı Arap ülkelerinden âlimlerin geliyor olması, bölgeye âlimlerin gelme geleneğinin devam ettiğine dair bir göstergedir.

Batı Afrika'nın her köşesinde İslâm medeniyetinin yayılmasında Sufî âlimlerin rolü unutulmamalıdır. Onların bazısı, İslâm'ı yaymada güzel öğüt, yumuşaklık ve hoş görü yolunu tutarken, bazıları ise, yerli animistlerle cihat yolunu benimsemişlerdir. Bunun neticesinde bölge halkının büyük çoğunluğu, Ticâniyye ve Kâdiriyye tarikatlarına bağlıydılar. Bu iki tarikat özellikle de Ticâniyye tarikatı, 19. asırda bölgenin her tarafında yayılmıştır. Ticâniyye ve Kâdiriyye o kadar yaygın olmuştur ki, ikisinden birine bağlılık, İslâm'a giriş olarak kabul edilmekteydi. Her Müslüman bu iki tarikattan birisine tabi olmak zorunda kalmaktaydı.⁴²

4- İslâm devletlerinin kralları.

Afrika'da İslâm devletleri ile ilgili kaynakları inceleyen her araştırmacı, en üst düzeydeki Müslüman yöneticilerin, hayır işlerinde bulunarak Afrika halkının çoğunu müslümanlaştırdığı sonucuna varır. Öte yandan bu Müslüman yöneticiler, eğitim merkezlerini oluşturmakla birlikte âlimler ve ilim talebelerine devlet bütçesinden maaş veya maddî yardım vererek, ilmî ve fikhî çalışmalara katkıda bulunurlardı. Krallar, âlimler olmaksızın toplantı veya istişare meclisi düzenlemezlerdi. Bunun sebebi de, kralların, âlimlere olan saygıları ve bölgenin gelişmesi konusunda âlimleri yükselmenin kaynağı olarak kabul etmeleridir.⁴³

³⁸ Afrika batısındaki bazı âlimler hakkında detaylı bilgi almak için bkz. el-Bertellî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Fethu's-Şukûr li Ma'rifeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, (thk: Muhammed İbrahim el-Kettânî ve Muhammed Haccî) Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût; 1981.

³⁹ Mali İmparatorluğu'nun başkentiydi.

⁴⁰ İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, s. 694, 705, 709: el-Bertellî, *Fethu's-Şukûr li Ma'rifeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, s. 176.

⁴¹ Bâre, Osman Barâiyima, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, Dâru'l-Emîn, Kâhire, 2000, s. 48.

⁴² Bâzîne, *İntişâru'l-İslâm fi Afrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 203.

⁴³ Abdulhalîm, *el-Muslimûn fi İfrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s. 31.

İslâm devletlerinin kralları, sadece bölgedeki âlimlerle yetinmeyip, Mısır, Fas ve Endülüs gibi Arap dünyasının her yerinde bulunan âlimleri bölgeye getirtmişlerdir. Hatta bazı rivayetlerde Mali Devleti döneminde sadece Cenne şehrine yaklaşık 4200 âlimin bulunduğu tarihe geçmiştir.⁴⁴ Bunun yanı sıra birçok farklı ilmî kitap, bu krallar vasıtasıyla bölgeye taşınmış ve dev kütüphaneler kurulmuştur. Yaşadığı dönemde altın kaynaklarına sahip olduğu için dünyanın en zengin adamı olarak kabul edilen Mali kralı Mansa Musa, hac dönüşünde yanında Mâlikî mezhebine ait kitaplardan birçoğunu, âlimleri, şairleri ve mimarları bölgeye getirmiştir. Örnek verilecek olursa, Mansa Musa'nın getirdiği âlimlerden biri olan Endülüslü mimar ve şair Ebû İshâk İbrahim es-Sâhilî'dir. O, Gao ve Timbuktu şehirlerinin geliştirilmesinde, ilim talebelerinin yöneldiği bölgedeki üniversite mesabesinde olan ve en büyük medrese olarak kabul edilen Cingarey Beri isimli caminin yapımında büyük katkı sağlamıştır.⁴⁵ Aynı şekilde Mansa Musa, Mısır ve Fas ile iyi siyasal ve kültürel ilişkiler kurarak devlet yardımıyla bölge halkının çocuklarını İslâmî ilimleri elde etsinler ve gelecekte eğitim sorumluklarını üstlensinler diye Mısır'a ve Fas'a göndermekteydi.⁴⁶ O zamanlar, Müslüman liderlerin yaptıkları bu başarılı çalışmalar, Arap İslâm eğitiminin ilerlemesinde, bölgenin hızlı bir şekilde aydınlanmasında ve gelecek nesillerin inşasında büyük bir rol oynamıştır.

5- Gaziler

Batı Afrika'nın fethedilmesinin başlangıcı, Nijer'in kuzeyinde ve Libya'nın güneyinde yer alan Fizan ve Kuvara bölgelerine askerleriyle birlikte ulaşan komutan 'Ukbe b Nâfi'nin zamanında olmuştur. 'Amr b el-Âs tarafından Kuzey Afrika'ya atanan 'Ukbe b Nâfi', oraları fethettiğinde Kayravân şehrini kurar ve Batı Afrika bölgelerine girebilmek için bu şehri bir davet merkezi haline getirir. 'Ukbe b Nâfi'den sonraki dönem ve Murâbitlar tarafından eski Gana Devleti'nin yıkıldığı dönem arasında gerçekleşen hadiselerle alakalı bilgilerin, tarih kitaplarında rastlanmasının nadir olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, daha önce belirtildiği gibi İslâm'ın bölgeye girmesinin, büyük oranda tüccarların yoluyla olmasıdır. Daha sonra Murâbitlar, Gana Devleti'ni ele geçirdiklerinde bölgede İslâm'ın yayılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır.

Daha önce bölgede İslâm'ın yayılmasının ticaret yoluyla olduğu söylenmesi buradaki söylenenlerle çelişmez. Çünkü bir bakımdan bu durumu, İslâm'ın Batı Afrika'ya girmesinin ticaret yoluyla olduğu genel anlamında değerlendirmiş olup bir yönden de bölgede gerçekleşen bazı gazvelerin arka planında siyasî maslahatların bulunduğu rahatça ifade edilebilir. Örneğin; Murâbitlar, Müslümanların yerel hükûmetlerde vezir ve tercüman gibi yüksek görevler üstlendiklerini ve yerel hükûmetlerin onlara karşı iyi davrandığını bildikleri halde Gana Devleti'ne savaş açmışlardır. Çünkü onların Gana'yı ele geçirmek istemelerinin en büyük nedenlerinden

⁴⁴ el-Feytûrî, *Dirâsât fî Târîhi Şarkı İfrîkiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, s. 269.

⁴⁵ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber Divânu'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî'shâ'ni'l-Ekber*, (thk: Halîl Şahhâde) Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, VI, 267.

⁴⁶ Herîdî, Fergalî Ali, *Târîh İfrîkiyâ'l-Hadis vel-Mu'âsir*, Dâru'l-İlmi ve'l-İmân, Eskenderiyye, 2008, s. 25

biri, Gana'nın sahiplendiği altın yataklarına hâkim olma arzularıdır.⁴⁷ Bu siyasî duruma rağmen, Afrika halkının çoğunun Müslüman olmasında Murâbitların oynadığı rol göz ardı edilemez.

6- Coğrafi konum

Batı Afrika'da İslâm medeniyetinin yayılmasında büyük rol oynayan faktörlerden biri de, Nijer'in Libya ve Cezayir ile sınır olması gibi Batı Afrika bölgesinin Kuzey Afrika'da yer alan Arap ülkelerine komşu olmasıdır. Çünkü coğrafi yakınlık, genelde mıntıkadaki kabileler arasında kültürler ve geleneklerin birbirini etkilenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla Afrika haritasına bakıldığında Müslümanların büyük oranının Kuzey Afrika ile sınırı olan ülkelerde olduğu fark edilmektedir.⁴⁸

3.2.3. Batı Afrika'da Kurulan İslâmî İmparatorluklar

Miladî 8. asırdan 16. asra kadar süren dönemde, Afrika'nın batısına İslâm medeniyetinin taşınmasına olumlu katkı sağlayan birçok imparatorluk kurulmuştur. Buna ilaveten bu imparatorluklar, sosyolojik, siyasî ve iktisadî anlamda bölgenin tarihinde önemli rol oynamıştır. Bunun için Orta Çağ Avrupa için karanlık bir çağ olarak değerlendirilirken, Afrika için altın çağ olarak değerlendirilebilir. Batı Afrika'daki en meşhur krallıklar şu şekilde sıralanabilir:

3.2.3.1. Gana İmparatorluğu (...-1235)

Gana kelimesi konusunda üç farklı rivayet bulunmaktadır. Birincisi; İbn Havkal, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228) ve el-Kalkaşendî gibi âlimler, Gana kelimesinin “*şehir*” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.⁴⁹ Ayrıca Yakût el-Hamevî'nin: “*Gana kelimesinin, yabancı bir kelime olup Arapçada Gana kelimesine benzeyen bir kelimeyi bilmiyorum. Bu kelime, Fas beldelerinin güneyinde tüccarların toplandığı Bilâdussûdân'a bağlı büyük bir şehir anlamındadır.*”⁵⁰ diye zikretmiştir. Buradan Gana kelimesinin Arapça bir kelime olmadığı anlaşılmaktadır. İkincisi ise; “*Gana kelimesi Gana krallarına ait bir isimdir. Gana şehrinin ismi ise Okâr'dır*” diyen el-Bekrî'nin görüşüdür.⁵¹ Üçüncüsü ise; bazı âlimler, Gana kelimesinin, Soninke dilinde askerî yönetim anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.⁵² Bu farklı anlamların birbirleriyle çelişkili olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü İbrahim Tarkân ve Cibril Niang'dan gelen ifadelerle bu farklı anlamların arasını birleştirebiliriz. İbrahim Tarkân bu konuyu şöyle izah etmektedir: “*Gana kelimesi, ilk başta Gana İmparatorluğu'nun krallarına ait bir lakap idi, daha sonra bu imparatorluğun başkentine verilmiş ve daha sonra imparatorluk için kullanılmıştır.*”⁵³ Cibril Niang ise şu şekilde ifade etmektedir: “*Gana kelimesi, Serekola*

⁴⁷ Dendeş, *Devru'l-Murâbitîn fî Neşri'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 155.

⁴⁸ Buna ilişkin harita için bkz. Ek 3.

⁴⁹ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 98; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdir, Beyrût, 1977, IV, 184; el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Smâ'ati'l-İnşâ*, V, 284.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 184.

⁵¹ el-Bekrî, *el-Mugrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*, s. 174.

⁵² el-Feytûrî, *Dirâsât fî Târîhi Şarki İfrîkiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ*, s. 234.

⁵³ Tarkân, İbrahim Ali, *İmbarâtûriyyetu Gâna'l-İslâmiyye*, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 1970, s. 16.

mahallî lisanında askerî yönetim anlamındayken merkezî yönetimin başkenti anlamına dönüşmüş, daha sonra bu isim imparatorluğa verilmiştir."⁵⁴

Gana İmparatorluğu, Batı Afrika'nın en eski imparatorluklarından biridir. Batı Afrika'yı ele alan tarih kitaplarının çoğu, Gana tarihi ile başlamaktadır. Bu imparatorluk ile başlanması, Gana'dan önce herhangi bir krallığın olmadığı anlamına gelmeyip ondan önceki dönemler hakkında mevcut bilginin yetersizliğini ve aynı zamanda Gana'nın iktisadî ve kültürel alanda büyük mesafe kat ettiğine delalet etmektedir.

Gana İmparatorluğu, kültürel ve sosyal açıdan iki ayrı dönemi yaşayan bir imparatorluktur. Birincisi, henüz İslâm'ın ulaşmadığı Câhiliye hayatını temsil eden animizm dönemidir. Bu dönemde Gana; altın ve gümüş yataklarına sahip olduğundan dolayı, askerî ve iktisadî yönden büyük bir imparatorluk olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple Gana İmparatorluğu, komşu devletler arasında büyük bir konuma sahip olmuştur. İbnu'l-Fakîh, Gana'nın maden yataklarının çok olmasına hayret ederek şaşkınlığını şu şekilde ifade etmiştir: "*Toprakta havuç çıktığı gibi Gana beldelerinde de altın çıkmaktaydı ve güneş doğduğunda çıkarılırdı.*"⁵⁵ İbnu'l-Fakîh'in bu sözünün abartılı bir söz olmadığı söylenebilir. Çünkü bazı rivayetlerde Gana krallarından bir kısmının saraylarını altından yaptıkları ve altın tahtlarda oturdukları ifade edilmiştir.⁵⁶

İkincisi ise; bölgeye İslâm'ın girişiyle Gana hükümdârlarının animist olmalarına rağmen, Müslümanlar sayesinde Gana İmparatorluğu'nun tarihinde yükseliş dönemi olarak kabul edilmiştir. el-Bekrî'nin, "*Gana ova şeklinde iki şehir olup birisi, Müslümanların yaşadığı büyük şehirdir. Bu şehirde bir cami olmakla beraber 12 mescit, âlimler, müezzinler ve imamlar bulunmaktadır. Diğer şehir ise; Müslümanların şehrine 6 mil uzaklıkta bulunan, evleri birbirine bitişik olan ve el-Gâbe diye adlandırılan kralın (yaşadığı) şehirdir. Bu şehirde, kralın yönetim merkezinin yakınında bulunan ve Müslümanların oraya geldiklerinde namaz kıldıkları bir mescit vardır. Aynı zamanda kralın tercümanları ve vezirlerinin çoğu Müslümanlardan oluşmaktadır.*"⁵⁷ ifadesinden Müslümanlarla animist kralların arasında olumlu bir havanın olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar ilim bakımından diğerlerinden üstün olduklarından dolayı Murâbitlar gelene kadar animist yerel idarelerde yüksek makamlarda bulunmalarının en önemli sebeplerinden biri de budur.

M. 1076 yılında Ebû Bekr b. 'Umer el-Lemtûnî komutanlığındaki Murâbitlar, Gana İmparatorluğu'nu ele geçirip Tekrûr halkının müslümanlaşmasında büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Tekrûr halkı, müslüman olduktan sonra İslâm'a davet konusunda Murâbitların izini takip ederek, Fullânî, Volof ve Manding kabileleri arasında İslâm dininin davetçileri olmuşlardır. Müslümanlaşan bu kabileler, âlim Murâbitlardan dinî eğitim alırken Fas medeniyetinden etkilenmiş, hatta Murâbitların giyimlerini bile taklit etmişlerdir.⁵⁸

⁵⁴ Kaddâh, Nu'aym, *Afrikiyyetu'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*, Mektebetu Atlas, Dımaşk, 1960, s. 28.

⁵⁵ İbnu'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak b. el-Hemazânî, *el-Buldân*, (thk: Yusuf el-Hâdî), Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1996, s. 138.

⁵⁶ Bkz. el-İdrîsî, *Nuzhatu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, I, 23; Ka't et-Timbuktî, Mahmûd, *Târihu'l-Fettâş*, (thk: Âdem Bamba) Muesssetu'r-Risâle, Beyrût, 2014, s. 136.

⁵⁷ el-Bekrî, *el-Mugrib fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve'l-Magrib*, 175.

⁵⁸ Dendeş, *Devru'l-Murâbitîn fî Neşri'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyâ, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, s. 125.

Müslüman olmamış animist Soso kabilesinden gelen komutan Sumanguru Kante, m. 1203 yılında ordusuyla Murâbıtların elinden Gana'yı alarak yeniden Gana'nın animist yönetimini ihya etmiştir. Fakat Müslüman tüccarlar, dinî ve ticarî baskılara maruz kaldıklarından dolayı, Sumanguru Kante'ye destek vermeyip Gana'nın başkenti Kumbîsâlih'tan çıkarak ticaret merkezi olan Vullâta gibi yeni ticarî merkezler oluşturmuşlardır. Samangourou Kante'nin hükûmeti, bu durumdan olumsuz etkilenerek zayıflamıştır. Manding kabilesinden gelen komutan Soundiata Keita (Suncata Keyta), m. 1235 yılında Gana İmparatorluğu'nu yıkmıştır.⁵⁹ Akabinde Soundiata Keita, bölgenin çoğunu istila ederek Gana İmparatorluğu'nun altında bulunan Mali emirliğini büyük bir devlete dönüştürmüştür.

3.2.3.2. Mali İmparatorluğu (1235-1464)

Mali İmparatorluğu, şu anki Moritanya'nın güneyinde yer alan bölgeleri, Mali, Senegal, Gine, Fildişi Sahili'nin kuzey kısmı, Burkina Faso ve Nijer'i kapsamaktaydı.⁶⁰ Batı Afrika'da kurulan en zengin ve en güçlü imparatorluklardan biri kabul edilen bu imparatorluk, vilayet sistemi vasıtasıyla bölgedeki kabilelerin birlik içerisinde olmalarında rol oynamıştır.⁶¹ Mali İmparatorluğu'nun ilk kurucusu olan Soundiata Keita bu devleti genişlettikten sonra ona Malinke dilinde sultan anlamına gelen Mansa unvanı verilmiştir. Ondan sonra Mansa ismi, bütün Mali krallarına ait bir lakap olmuştur.⁶²

Mali İmparatorluğu döneminde askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda en büyük etken olan kral, m. 1308 yılında tahta çıkan Kanka Musa lakabıyla bilinen Mansa Musa'dır. Hükümdarlıkta 25 yıl kalan Mansa Musa'nın döneminde, bölgede adalet yayılmış ve Mali İmparatorluğu genişlemesiyle birlikte iktisadî, sosyal, kültürel ve dinî alanlarda şöhret kazanmıştır. Mansa Musa âdil, takva sahibi ve salih bir kral olduğundan dolayı, halk tarafından Allah dostlarından biri olarak kabul edilmiştir. O da, kendisini Allah'ın dininin koruyucusu olduğunu düşünerek, animistlerle savaşını sürdürmüştür. Mansa Musa, “*Sankora*” ya da “*Cingarey Beri*” diye isimlendirilen büyük camiiyi inşa etmesiyle orta çağda Timbuktu şehrini ilim merkezi haline getirmiş ve Timbuktu şehri, Afrika ve Arap dünyasının her tarafından gelen âlimler ve talebelerin akın ettiği eğitim merkezi olmuştur.⁶³

Altın yataklarına sahip olduğu için geçmişten günümüze dünyanın en zengin adamı olarak kabul edilen Mansa Musa, Batı ve Arap tarihi kaynaklarında çokça zikredilen haccını 1324 yılında gerçekleştirdiği sırada altınlar ve hediyeleri yanında taşımış ve konakladığı her yerde bu altınları sadaka vererek İslâm dünyasına ekonomik yardımlarda bulunmuştur. Mansa Musa'nın bu yardımseverliği ve cömertliğinden dolayı Mısır ve Hicaz'daki yöneticiler tarafından hem ona saygı gösterilmiş, hem de Mali İmparatorluğu'nun adı, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de tanınmıştır. Timbuktulu

⁵⁹ Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zillî'l-İslâm*, s. 31; İbrahim, Abdullah Abdurrazzâk, *İntişârü'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyâ*, Dâru-l'fikri'l-'Arabî, Kâhire, 2006, s. 18.

⁶⁰ Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zillî'l-İslâm*, s. 44.

⁶¹ el-Ebkârî, Muhammed Emîn, *Neş'etu'l-Memâlik ve'd-Duweylâtî'l-İslâmiyye, el-Mu'temeru'd-Devlî, “el-İslâm fî İfrîkiyâ”*, sy. 14, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, Şubat, 2006, c. 7, s. 434.

⁶² Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zillî'l-İslâm*, s.49.

⁶³ Joseph, *el-İslâm fî Memâlik ve İmbarâtüriyyâtî İfrîkiya's-Sevdâ*, s. 75.

olan es-Sa'dî (ö. m.1655), Mansa Musa'nın taşıdığı altınlarının ne kadar olduğunu şu şekilde tasvir etmiştir:

*“Mansa Musa, 60.000 askerden oluşturduğu büyük bir güç takımı ile hacca gitmiştir. Kral, atına bindiğinde etrafında 500 köle bulunmaktadır. Her kölenin elinde 500 miskal altının bulunduğu bir âsâ vardır.”*⁶⁴ es-Sa'dî, kralın taşıdığı altınların toplamını köle sayısı ile değerlendirirken, el-'Umerî, bu altınların miktarını deve sayısı ile şu şekilde değerlendirmiştir: *“Mansa Musa altın ile yüklü 100 deve ile kendi beldesinden Mısır'a doğru yola çıkmış ve yolda bulunan her kabileye yardım etmiştir. Hatta hacdan dönerken parası kalmadığı için tüccarlardan borç alma ihtiyacı duymuştur.”*⁶⁵ Mansa Musa sadece maddî yardımlarda bulunmayıp kültürel ve İslâmî eğitim yönünden kendi bölgesini geliştirme amacıyla İslâmî kitapları, özellikle Mâlikî mezhebine ait eserleri, daha önce zikredilen es-Sâhilî isimli mimar ve Ebû Ebdillâh el-Kûmî gibi âlimleri bölgeye getirmiştir.⁶⁶

Mali Devleti, 14. yüzyılda Mansa Musa'nın ve kardeşi Mansa Suleymân'ın hükmettiği dönemde yüksek bir zirve noktasına ulaşmıştır. Fakat 15. yüzyılda, yönetici aileye sızan entrikalar ve iç çatışmalar sebebiyle bu devlet gerileme dönemine girmiştir. Zaman geçmeden Nijer Nehri'nin havzasında yer alan Songay emirliğinin yıldızı parlamaya başlamıştır.⁶⁷

3.2.3.3. Songay İmparatorluğu (1464-1591)

Mali İmparatorluğu, son dönemlerinde iç ve dış çatışmaların merkezi otoritesini sarstığından dolayı zayıflamıştır. Ardından onun altında bulunan vilayetler ve küçük emirlikler isyan etmeye başlamıştır. Bu sebeple Mali İmparatorluğu'nun son iki kralı olan II. Mahmûd ve III. Mahmûd, Mali İmparatorluğu'nu yeniden toparlamak ve isyancıların galeyanını azaltmak için bölgede ticarî ilişkilerini birlikte sürdürdükleri Portekizlilerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Portekiz hükümeti de, bu durumu fırsata çevirip Batı Afrika'yı daha iyi tanımak ve Afrikalıların güvenlerini kazanmak için diplomatik yolla elçilerini ve delegelerini göndererek akıllı bir politika izlemiştir. Portekiz devleti, Mali'nin kralına yardım ederek ve aynı zamanda da bazı isyancılara destek vererek iki tarafı kendi amacı doğrultusunda kullanmıştır.⁶⁸

Mali İmparatorluğu'nun durumu 15. yüzyılda gittikçe kötüleşmiş ve 1464 yılında komutan Sunnî Ali'nin ilerlemesiyle topraklarının çoğunu kaybetmiştir. Akabinde Songay emirliği imparatorluk haline gelmeye başlamış ve Sunnî Ali ile başlamak üzere Songay kralları kendilerine Sunnî lakabını vermişlerdir.⁶⁹

Afrika'da en uzun dönem ayakta kalan Songay İmparatorluğu, günümüzde Benin, Burkina Faso, Nijer'in batı kısmı, Gambiya, Senegal ve Mali olan ülkeleri

⁶⁴ es-Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah, *Târihu's-Sûdân*, (thk: O. Houdas), Librairie d'Amerique, et d'Orients, Paris, 1981, s. 7.

⁶⁵ el-'Umerî, İbn Fadlillâh Şihâbuddîn Ahmed b. Yahya, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, (thk: Kâmil Suleymân el-Cebûrî), Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 2010, IV, 56.

⁶⁶ el-'Umerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, IV, 57; Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zillî'l-İslâm*, s. 53.

⁶⁷ Bkz. UNESCO, *Târihu İfrîkiya'l-Âm*, el-Matba'atu'l-Kâtûlikiyye, Beyrût, 1988, IV, 184.

⁶⁸ Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zillî'l-İslâm*, s. 60; UNESCO, *Târihu İfrîkiya'l-Âm*, IV, 194.

⁶⁹ Abdulhalîm, *el-Muslimûn fî İfrîkiyâ Cenûbiyyi's-Sahrâ*, s.39.

kapsamaktaydı.⁷⁰ Bu imparatorluğun tarihini incelediğimizde üç farklı aşamadan geçtiğini görürüz:

Birincisi; Dia (Ze) ailesi dönemi: hicrî ilk asırda Songay kabilesinde bir emirlik kuran ve kendisine Dia lakabını benimseyen ailedir. es-Sa'dî'nin *Târihu's-Sûdan* eserinde ifade ettiğine göre bu merhale Dia Eyman adlı kral ile başlamasıyla birlikte İslâm'ı benimsemeyen 14 kral ile devam etmiştir. İsmi Dia Kûsî olan 15. kral ise zorlanmadan isteyerek m.1000 / h.400 yıllarında⁷¹ Müslüman olduğu bilinmektedir.⁷² Daha sonra Songay emirliği İslâmî yönetim şeklini almıştır. Bütün bu krallar, o zamanki Batı Afrika'nın en güçlü devleti olan Gana İmparatorluğu içerisindeydiler. Gana yıkıldığında Songay Dia ailesi, yeniden ortaya çıkan Mali İmparatorluğu'na bağlı kalmışlardır.

İkincisi; Sunnî Aile dönemi: Mali Devleti ile kanlı savaşımlardan sonra Songay İmparatorluğu'nu kuran ailedir. O dönemde emirlik şeklinde olan Songay, 1375 yılında Sunnî Ali liderliğinde Mali İmparatorluğu'ndan ayrılmıştır. Sunnî Ali, siyasî nüfuzunu genişletmek için Batı Afrika bölgelerinde animist ya da Müslüman demeden önüne çıkan herkese karşı taarruzlar düzenlemekteydi. Fikrî olarak İslâm'a karşı çıkmamış, kendi siyasî çıkarlarına ters düştüğü durumlarda Müslümanlara savaş açmıştır. Bunun için Mahmûd Ka't et-Timbuktî gibi bazı tarihçi âlimler, Sunnî Ali'yi zâlim, fâcir ve melûn kral olarak vasmekteydiler.⁷³

1473 tarihinde Sunnî Ali, günümüzdeki Mali'de bulunan Cenne şehri, Nijer Nehri'nin büyük kısmı ve Mâsina'yı sınırlarına katmıştır. O, Bambara kabilesinin reislerine boyun eğdirerek Mande topraklarının kapılarına kadar dayanmış ve bölgenin en geniş topraklarına sahip olmuştur. Ali Sunnî'nin son döneminde imparatorluğunun sınırları, Nijer'in kuzeyindeki Agadez'den Senegal'e, Mali'nin kuzeyindeki Teggaza'dan Nijerya'ya kadar uzanmıştır. Sunnî Ali, 6 Kasım 1492 tarihinde Gurma kabilesinin üzerine saldırmak için sefere hazırlanırken ölmüştür. Songay İmparatorluğu'nun hükümdarlığına karşı çıkanlar, Sunnî Ali'nin yerine geçmesi gereken oğlu Sunnî Baru'nun tahta çıkmasını engelleyerek, âlimler tarafından sevilen yeğeni kumandan Muhammed Tûre'yi tahta geçirmişlerdir. Bundan sonra devletin başına geçenlere "Askıya" lakabı verilmeye başlanmıştır.⁷⁴

Üçüncüsü ise; Askıya ailesi dönemi; Sunnî ailesi hükümdarlıktan uzaklaştırıldıktan sonra Askıya ailesi iktidar olmuş ve kendilerine Askıya ismini vermişlerdir. Askıya ailesinin ilk lideri ve ilim adamları tarafından sevilen Askıya Muhammed, âlimlere önem vererek Arap kültürünü destekleyen İslâmî bir siyaset takip etmiş ve talebelerin akın ettiği Gao, Timbuktu ve Cenne'de bulunan ilim merkezlerini genişletmiştir.⁷⁵ Kral Askıya Muhammed, bununla yetinmeyip dış ülkelerden âlimler

⁷⁰ Bârî, Muhammed Fâzil Ali ve Kerîdiyye, Said İbrahim, *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyâ Târih ve Hadârah*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2007, s. 110.

⁷¹ Aldığımız kaynakta tarih bu şekilde yazılmaktadır. Ancak hesapladığımızda h. 400 yılı m. 1009 yılına denk gelmektedir.

⁷² es-Sa'dî, *Târihu's-Sûdan*, s. 3.

⁷³ Ka't et-Timbuktî, *Târihu'l-Fettâş*, s. 139.

⁷⁴ Kavas, *Mali*, TDV, Ankara, 2003, XXVII, 497.

⁷⁵ Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*, s. 70-71.

getirmiş ve bu âlimlerin çoğu yukarıda zikredilen şehirlerde ikamet ederek Batı Afrika'da hayatlarını sürdürmüşlerdir.⁷⁶ Bu şehirler, başta Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber İslâmî ilimler konusunda meşhur olmuştur. Hatta bir kısım âlimler, sadece Timbuktu şehrinde yaklaşık 150 ile 180'e ulaşan Kur'ân medreselerinden ve her medresede yaklaşık sayıları 123'e ulaşan öğrencilerden bahsetmişlerdir.⁷⁷ Ayrıca Timbuktu'da binlerce Afrikalı öğrencinin mezun olduğu ve Mansa Musa'nın kurduğu Cingarey Beri Camisi, Askiya Muhammed döneminde eğitim faaliyetleriyle daha canlı bir medrese haline gelmiştir. Bu cami, Kahire'deki Ezher, Fas'taki el-Karaviyyîn, Tunus'taki Zeytûne ve Bağdat'taki Nizamiyye medreseleri gibiydi.⁷⁸ Ama ne yazık ki Ezher, el-Karaviyyîn ve Zeytûne medreseleri günümüzde üniversite haline dönüşürken, Cingarey Beri Camisi bundan nasibini almamış, sadece gezilecek tarihî bir yer olarak kalmıştır.

Askiya Muhammed döneminde yukarıda bahsi geçen Arap İslâm eğitim faaliyetlerinin zirveye ulaşması, Askiya Muhammed'in, bölgede kültürel kalkınmanın öncüsü olduğunu göstermiştir.

Mansa Musa'nın meşhur olan haccı gibi Askiya Muhammed de 1496/902 tarihinde *Târîhu'l-Fettâş* olarak bilinen "*Târîhu'l-Fettâş fî Ahbâri'l-Buldân ve'l-Cuyûş ve Ekâbiri'n-Nâs ve Zikri Vekâi'i't-Tekrûr ve Azâimi'l-Umûr ve Tefrîki Ensâbi'l-Abîd mine'l-Ahrâr*" adlı eserin sahibi el-Kadî Mahmûd Ka't et-Timbuktî dâhil olmak üzere âlimlerin bulunduğu büyük bir kâfile ile yola çıkmıştır. Hac esnasında İmâm Celaladdîn es-Suyûtî gibi birçok Mısırlı âlim ile buluşmuş ve onlardan yönetim ile ilgili fetvalar istemiştir. Hacca gelen Afrikalılar için Medine'de araziler satın alarak vakfetmiştir. Hz. Abbâs b. 'Abdilmuttalib soyundan gelen Mekke valisi Şerif, Askiya Muhammed'e "*Sudan halifesi*" lakabını vermiştir. Hac farzını yerine getirdikten sonra şer'î hükümleri öğreterek memleketine dönmüştür.⁷⁹

Askiya Muhammed döneminde Songay İmparatorluğu'nun sınırları; kuzeyde Tegazza'dan güneyde Sibiridugu'ya ve Nijerya'daki Hevsâ beldelerine, doğuda Air'den (Ayir) batıda ise Tekrûr'a kadar genişlemiştir. Bunun yanı sıra Songay İmparatorluğu, III. Murad döneminde Osmanlı Devleti'yle yakın ilişki kurduğu gibi, 15. ve 16. asırlarda yaptığı güçlü dış politikalarla bilinmiştir.⁸⁰ Dış politikalar vasıtasıyla Batı Afrika çocukları, Fas'taki Karaviyyîn ve Kahire'deki Ezher eğitim kurumlarına gidip ilim tahsil etmişlerdir. Özellikle Songay İmparatorluğu'nun ticarî hareketinin yükseldiği dönemde, çok sayıda öğrenci dış dünyaya gönderilmiştir.

Askiya Muhammed, 1528'li yıllarda gözlerini kaybettiğinde, oğlu Musa'nın tahta çıkmasıyla iktidar hâkimiyetinden uzaklaşır. Songay İmparatorluğu, Musa ile kardeşleri arasında cereyan eden taht anlaşmazlıklarının hazin sonucu ile istikrarsızlığa sürüklenmiş ve 11 yıl içerisinde dört sultan görmüştür. Askiya Muhammed'in diğer oğlu Dâvûd, 1549 yılında tahtı ele geçirerek Songay İmparatorluğu'nu yeniden eski

⁷⁶ Kaddâh, *Afrîkiyyetu'l-Garbiyye fî Zilli'l-İslâm*, s. 73.

⁷⁷ Ya'kûb, Ali, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nicer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Osman Dâni Fûdî Üniversitesi, Sokoto, 2004-2005, s. 51.

⁷⁸ Bârî ve Kerîdiyye, *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyâ Târih ve Hadârah*, s. 118.

⁷⁹ es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, s.72.

⁸⁰ Kavas, *Mali*, TDV, XXVII, 497.

gücüne kavuşturmaya çalışmış ve imparatorluğun en parlak dönemlerinden birini tekrardan yaşatmıştır. Songay başkenti olan Timbuktu şehri ise, ilmî faaliyetlerdeki eski rolünü tekrar kazanmıştır. Askiya Dâvûd döneminde Songay İmparatorluğu, Fas'ta hükmeden Sa'dîler ve Osmanlı Devleti ile kültürel ve ekonomik ilişkilerini oldukça iyi bir konuma getirmiştir. Songay Devleti, Askiya Dâvûd'dan sonra çökmeye başlamış ve Sâdîler Devleti ile araları bozulmuştur. Kasrûlkebîr yakınlarında meydana gelen Vâdilmehâzin savaşında Sâdîler Devleti'nin sultanı Ebû Mervân Abdülmelik'i öldürerek Sâdîler Devleti'ni hezimete uğratmıştır. Bu savaştan sonra Sâdîler Devleti'nin sultanı olan Ebû Mervân Abdülmelik'in kardeşi veliahtı Ahmed "*el-Mansûr*" unvanıyla sultan ilan edilmiş ve Bilâdüssûdanı ele geçirmek için Songay İmparatorluğu'na yönelmiştir. 1591'de meydana gelen Tondibi savaşıyla Ahmed el-Mansûr Songay sultanlığına son vermiştir.⁸¹

Ahmed el-Mansûr Songay'ı istila ettikten sonra Batı Afrika'nın ilmî açıdan kötüleşmesi, bölgedeki altınların vergiler ve zekât şeklinde Magrib'e götürülmesi, Mâlikî mezhebine mensup olan bu iki devletin arasında çıkan çatışmaların siyasî ve iktisadî nedenlerden başka bir neden olmadığını ortaya koymaktadır.⁸²

Batı Afrika'da son imparatorluk olarak kabul edilen Songay yıkıldıktan sonra Senegal'de Fûta Toro bölgesinde el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin ve Mâsina'da Ahmed Lobbo'nun (ö. 1845/1260) kurdukları emirlikler gibi Batı Afrika bölgesinde birkaç küçük devlet ortaya çıkmıştır. Bu emirlikler, sömürgeciler gelene kadar bölgede ilmî ve edebî faaliyetlerin sancağını taşımıştır.

3.2.3.4. Kânem-Bornu Devleti (1086-1902)

Yukarıda Afrika'nın Çad Gölü'nün batısında yer alan imparatorluklarından kısaca bahsedilmiştir. Şimdi ise, Batı Afrika'nın doğusunda kurulan en meşhur İslâmî devletlerden biri olan Kânem-Bornu hakkında bilgi vermeye çalışılacaktır. Ayrıntılara değinmeden önce şunu söylemek gerekir:

Kânem-Bornu'nun, eskiden *es-Sûdânu'l-Evset / Orta Sûdân* diye bilenen Orta Afrika bölgesinde bulunduğu için çalışmanın dışında olması gerekirdi. Fakat bu devletin uzanıp Batı Afrika'da bulunan Nijerya ve Nijer bölgelerinin bir kısmını kapsadığı için ondan bahsedilmelidir.

Kânem-Bornu, Nijer'in doğu şeritlerinden Nil'in batı şeritlerine kadar uzanan bir imparatorluk olup Nijer'in ve Nijerya'nın bir kısmı, Çad, Kamerun, Orta Afrika ülkesi ve şu anki Sudan Cumhuriyeti'nin batı kısmını içermektedir.⁸³ Bu devlet, yukarıda konu başlığından da anlaşılacağı üzere iki büyük döneme ayrılmaktadır:

Birincisi; Kânem dönemidir. Çad Gölü'nün doğusunda Zegaveler tarafından kurulan Kânem emirliği 14. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu süreçte hükmedenler arasında Dûkû ailesi, ardından Yemen'den gelen Seyf b. Yezin oğullarına ait Seyf diye isimlendirilen aile olduğu bilinmektedir.⁸⁴

⁸¹ Kavas, *Mali*, TDV, XXVII, 497.

⁸² Bkz. el-Magribî, Muhammed, *Bidâyetü'l-Hukmi'l-Mağribî fî's-Sûdânî'l-Garbî*, Muessesetu'l-Halîc, Kuveyt, 1982, s. 495; Ceran, İsmail, *Sa'dîler*, TDV, İstanbul, 2008, XXXV, 408.

⁸³ Bârî ve Kerîdiyye, *el-Muslimûn fî Garbi İfrikiyâ Târih ve Hadârah*, s. 140.

⁸⁴ Dursun, *Bornu*, TDV, İstanbul, 1992, VI, 293; Kavas, *Kânem*, TDV, İstanbul, 2001, XXIV, 309;

İkincisi ise; Bornu dönemidir. Bulalar kabilesi Kânem bölgesini istila ettikten sonra m. 1382 yılında Kânem sultanlığının Çad Gölü'nün güney batısında bulunan Bornu mıntıkasına taşınmasından sömürgeciler onu ele geçirinceye kadar (1902) uzanan bir dönemi kapsar.⁸⁵

Bazı tarih kitaplarına göre Kânem-Bornu'nun ilk Müslüman kralı, 1086-1097 yılları arasında Kânem-Bornu'ya hükmeden ve Seyf ailesinden gelen Umme Cilmi'dir.⁸⁶ Bu kraldan önce erken dönemlerde İslâm'ın Kânem-Bornu'ya girdiği söylenebilir. Çünkü 'Ukbe b. Nafi'nin Kânem-Bornu'ya komşu olan Libya'daki Fizan ve Nijer'de yer alan Kuvara⁸⁷ bölgelerine gelip İslâm'ı yaydığı zikredilmiştir. Bununla birlikte Fizan ve Kuvara mıntıkları, Kânem-Bornu ve Kuzey Afrika ile arasında önemli bir ticarî köprü görevini taşımıştır.

Kânem-Bornu'nun en büyük krallarından biri de, 1506-1603 yılları arasında Kânem-Bornu hükümünü sürdüren May İdris Alûmâ olup onun döneminde bu imparatorluğu zirveye ulaştırmış, iyi yönden iktisadî ve toplumsal düzenlemeler yapmıştır. İdris Alûmâ, akıllı bir siyasetçi ve bölgede İslâm'ın ilerlemesini isteyen dindar bir kişiydi. Devletini İslâm kültürü ve adalet üzerine yöneterek en yüksek noktaya getirmiştir. Dolayısıyla İdris Alûmâ ile aynı dönemde yaşayan Songaylı Âlim Mahmûd Ka't et-Timbuktî Bornu'nun parlak bir devlet olduğuna şu şekilde kanaat getirmiştir: *"Bizim zamanımızdaki halktan şunu duyuyorduk 'Büyük sultan (Osmanlı sultanı) hariç⁸⁸ dünyanın sultanları dört tanedir: Bağdat sultanı, Mısır sultanı, Bornu sultanı ve Mali sultanıdır'⁸⁹*

Ülkesini siyasî, ekonomik ve askerî açılardan güçlendirmeye çalışan Alûmâ, 1576 yılında Osmanlı Padişahı III. Murad'a (ö. 1595/1003)⁹⁰ bir elçi göndererek onlara bağlılığını bildirmiştir. İki devlet arasında olumlu yönde gelişen münasebetler sonunda Alûmâ, Bornu'da bulunan Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu ticarî malların karşılığını vererek Osmanlı Devleti'nden askerî ve teknik yardım sağlamıştır. Bu yardımla Alûmâ, çakmaklı tüfeklerle donatılmış bir ordu kurmuş ve bu ordu sayesinde topraklarını güneye doğru genişleterek Kânem bölgesini ele geçirmiş olan Bulalar'ı hâkimiyetine geçirmeyi başarmıştır. Bornu ile Osmanlıların Trablusgarp eyaleti arasında sınırın ortak olması, ilişkilerin geliştirilmesinde olumlu rol oynamıştır. Bornu hükümdarları hac ziyaretleri vesilesiyle Osmanlı topraklarından geçmekte ve Osmanlı resmî makamları ile temas kurmaktaydılar.⁹¹ Hatta 19. yüzyılın sonlarına kadar iki devlet arasındaki siyasî

⁸⁵ Dursun, *Bornu*, TDV, VI, 295.

⁸⁶ Şâkir, Mahmûd, *Taşâd*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1972, s. 37.

⁸⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Mu'nis, Huseyn, *el-İslâmu'l-Fâtih*, Matbûâtü Râbitati'l-İslâmî, sy.4, Receb, h. 1401, s. 153.

⁸⁸ O zamanki Osmanlı sultanı kastedilmiştir.

⁸⁹ Ka't et-Timbuktî, *Târîhu'l-Fettâş*, s. 126.

⁹⁰ III. Murad, 22 Aralık 1574-16 Ocak 1595 arası hükmetmiştir. Bkz. Kütükoğlu, Bekir, *III. Murad*, TDV, İstanbul, 2006, XXXI, ss. 172-176

⁹¹ Joseph, *el-İslâm fî Memâlik ve İmbarâtüriyyâti İfrîkiya's-Sevdâ*, s. 95; Dursun, *Bornu*, TDV VI, 294; el-Etrûşî, Şevket Arif Muhammed, "en-Neşâtu't-Ticârî Beyne Devletey Kânemi'l-İslâmiyye ve Şimâli İfrîkiyâ Hilâle'l-'Asri'l-Vesît" *Mecceletu Âfâkin Fikriyye*, 3 (7), Djillali Üniversitesi, Cezâyir, 2017, s. 23.

ve ticarî ilişkilerin sürdüğü bilinmektedir.⁹² Bu ilişkiler, iki tarafın karşılıklı siyasî isteği esasına dayanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin İslâm hilafetini temsil etmesine rağmen Bornu'nun egemenliği için bir tehlike arzemediği söylenebilir. Çünkü ileriki bölümlerde görüleceği gibi sömürgeciler Batı Afrika'ya ilk geldiklerinde Afrikalılarla ticarî ilişkiler kursalar da, amaçları sömürmek olduğu için Afrika bölgesinde hep istikrarsızlık yaratmışlardır. Bunun için ileride görüleceği gibi Bornu Devleti ile Osmanlı Devleti arasında birçok siyasî yazışma gerçekleştirilmiştir.

17. asrın başlarında sultan May İdris Alûmâ vefat ettikten sonra Kânem-Bornu gücünü kaybedip çökmeye başlamış ve Hevsâ bölgesinde Üstat Osman Dan Fûdî'nin liderliğinde Fullânîler tarafından başlatılan yeni bir İslâmî hareket ile karşı karşıya kalmıştır. Bu mücadele sonucunda 1808 yılında Üstat Osman Dan Fûdî, Kânem'in bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır. Kânem'in kalan kısmı ise Avrupalı sömürgeciler gelene kadar kendi ayakları üstünde durmaya devam etmiştir.

3.2.3.5. Osman Dan Fûdî Devleti (1810-1903)

Osman Dan Fûdî⁹³ Devleti, Nijer'in güneyi ve Nijerya'nın kuzeyindeki bölgeler arasında bulunan ve doğudan Çad Gölü'ne kadar uzanan Hevsâ emirliklerinin arasında kurulmuştur. Bu devlet kurulmadan önce Hevsâ emirliği, batıdan Songay ile Kânem-Bornu arasında bulunmasından dolayı bu iki imparatorluk için yem olmasına neden olmuştur.⁹⁴ Bu durum, Hevsâ emirliğinin sıkışmasına ve ilerleyememesine yol açmıştır. Fakat Hevsâ emirliği, 19. yüzyılda bölgeye Osman Dan Fûdî'nin hareketi gelene kadar kendi bağımsızlığını koruyabilmiştir.

Hevsâ beldeleri, uzun zaman önce İslâm dinini benimsemelerine rağmen İslâm'ı yüzeysel olarak tanıyorlardı. Çünkü onların çoğu dilleriyle Müslüman olduklarını ifade etseler de, davranış anlamında dinden uzaklaşmışlardır. Hatta bazıları animizm âdetlerini sürdürüyorlardı. Dolayısıyla Hevsâ toplumunun bozulma oranı son derece yüksekti. Neredeyse İslâm'ın tüm etkileri silinmişti. Hevsâ sultanları İslâm'dan uzaklaşıp halklarına karşı zulümde bulunmuşlardır. Âlimler ise rahatlarını bozmamak için kralların yaptığı zulümlere göz yummuşlardır. Görünürde İslâm, iç yüzü ise şirk ve animizm olan bu ortamda Üstat Osman Dan Fûdî yeni İslâmî hareketi başlatmıştır. Toplumsal bilinçliliği, değişim ve kalkınma araçlarını sağlamak için ilk olarak nasihat, eğitim, irşat ve davet üslubu yöntemini izlemiştir. Kendisine yapılan düşmanca saldırılara ve suikast girişimlerine rağmen bu yöntemi takip etmiş ve sakinliğini koruyabilmiştir. Toplumsal ıslah ve barış konusundaki planlarını devam ettirmiştir.⁹⁵

⁹² Detaylı bilgi için bkz. Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı-Bornu Münasebetine Âid Belgeler", *Tarih Dergisi*, sy, 23, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, Mart, 1960, ss. 111-130; Benî Şeyh, Ali Kyari, "19. yüzyılda Osmanlı-Bornu Münasebetleri", (Çev: Muhammed Tandoğan ve Musa Umar), *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (2), İSMUS, 2016.

⁹³ Hevsâlîlar tarafından "Osman Dan Fodiyo" kullanılmaktadır. "Dan" kelimesi Hevsâ dilinde çocuk anlamına gelir, yani Fodiyo çocuğu Osman denilmektedir. Fullânîler arasında ise Usmanu Bi-Fûdiye diye bilinmektedir. "Bi" kelimesi de Fullânî dilinin bazı lehçelerinde çocuk demektir. Türklerde de Hevsâlîların kullandığı "Osman Dan Fodiyo" ismi yaygındır.

⁹⁴ Bârî ve Kerîdiyye, *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyâ Târih ve Hadârah*, s. 146.

⁹⁵ el-İlorî, Âdem Abbduallah, *el-İslâm fî Nîcîriyâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî, Kâhire, 2014, s. 145-146.

Üstat Osman Dan Fûdî, 1804 yılında Yûfa denilen Gobir kralı tarafından düzenlenen suikasttan kurtulmuş ve o sırada “*Mesâilun Muhimme / Önemli Meseleler*” adlı eseri yazmıştır. Bu kitapta paganların tehdidi altında bulunan Müslümanların hicret veya cihat etmesi gerektiğini açıkça ifade edilmiştir.⁹⁶ Bunun akabinde Hoca Osman Dan Fûdî Kudu şehrine taşınmıştır. Hocanın sevenleri ve talebeleri onun peşinden dalga dalga gitmişlerdir. Oraya taşınanların sayısının yaklaşık 10.000'lere ulaştığı söylenmiştir. Rahatsız olan Gobir halkı, muhacirlerin önlerini kesmeye ve mallarına el koymaya başlamışlardır. Bunun üzerine Üstat Osman Dan Fûdî'ye müminlerin emiri olarak biat edilmiş ve Allah yolunda cihat etmek için ona söz verilmiştir. Akabinde Osman Dan Fûdî, Hevsâ emirlikleriyle savaşa girmiş ve onları birer birer ele geçirmiştir. 1808 yılında Üstat Osman'ın oğlu Muhammed Bello'nun komutasında güçlü olan Gobir kralına karşı galip gelinerek 1810 yılında Nijerya, Nijer, Çad ve Kamerun bölgelerini kapsayan Sokoto hilafeti kurulmuştur.⁹⁷

Osman Dan Fûdî, siyasî istikrar sağladıktan sonra devletini iki büyük kısma ayırmıştır: Birinci kısmı; Âlim Muhammed Bello'nun egemenliği altındaki doğu vilayeti idi. Diğeri ise kardeşi âlim edebiyatçı olan Abdullah Dan Fûdî'nin yönetimi altındaki batı vilayeti idi. 1817 yılında vefat edene kadar Osman Dan Fûdî onursal başkan olarak kalmış, ilme ve eser telifine yönelmiştir. Üstat Osman Dan Fûdî vefat etikten sonra oğlu Muhammed Bello Sokoto krallığının başına geçmiş ve gerçek bir İslâm devletini yönetmiştir. Sokoto hilafeti bu şekilde aile bireyleri arasında devam etmiştir. Ayrıca bu hilafetin varlığı, Avrupa sömürgeciliğinin başlangıcıyla eş zamanlı olduğu için uzun sürmemiş, 1903 yılında Avrupalıların yönetimi altına girmiştir.⁹⁸

Osman Dan Fûdî'nin, yürüttüğü bu yeni hareketin en önemli özelliklerinden biri, davet için kullandığı yöntemin getirdiği başarısıdır. Çünkü o, davetçileri, eğitimcileri, yetenekli liderleri ve yöneticileri bizzat kendi eliyle yetiştirmiştir. Bu yetişkin âlimlerin bazılarının, Sokoto Devleti'nin idaresinde büyük etkileri olmuştur. Diğerleri ise, yeni bir İslâmî emirliğin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Örnek verecek olursak şunu söyleyebiliriz: Nijerya'nın güneyinde yer almış olan İlorin emirliğini, Kantagora emirliğini, Mali'de 1818 yılında Mâsina emirliğini ve Fûta Callo bölgesinde Tekrûr emirliğini kuran, Osman Dan Fûdî hareketinden etkilenen âlim kimselerdir.⁹⁹ Bundan dolayı Songay İmparatorluğu'nun yıkılışı ile sömürgecilerin gelişleri arasında gerçekleşmiş bu hareketler, “*İslâmî reform hareketleri*” dönemi diye adlandırılmıştır.

Yukarıda anlatılanlara binaen İslâm'ın bölgeye gelişinden bu yana Batı Afrika'nın farklı merhalelerden geçtiği görülmektedir. Bu merhaleler beş dönem şeklinde özetlenebilir:

⁹⁶ Kahraman, Kemal, *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü- Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 30.

⁹⁷ el-İlorî, *el-İslâm fî Nîcîriyâ*, s. 152-160; Bârî ve Kerîdiyye, *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyâ Târih ve Hadârah*, s. 193.

⁹⁸ Bârî ve Kerîdiyye, *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyâ Târih ve Hadârah*, s. 196.

⁹⁹ Tekrûr emirliğini kuran el-Hâc 'Umer hareketi ileriki bölümlerde ele alınacaktır. Diğer emirlikler için bkz. el-İlorî, Âdem Abbdullah, *el-İslâm fî Nîcîriyâ*, s. 191; Kurtuluş, Rıza, *Afrika*, TDV, İstanbul, 1988, I, s. 426.

Birincisi; başlangıç merhalesi: Hicrî 1. miladî 7. asırda komutan olan Ukbe b. Nâfi'nin bölgeye İslâm'ı getirmesinden Murâbitlar bölgeye hâkim olduğu dönemi kapsar.

İkincisi; Murâbitlar merhalesi: Murâbitların Gana İmparatorluğu'na hâkim olmasıyla başlayan miladî 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadardır.

Üçüncüsü; İslâmî imparatorluklar ve emirlikler merhalesi: 13. yüzyılda Mali İmparatorluğu döneminden 19. yüzyılda sömürgeciler gelinceye kadar olan dönemdir.

Dördüncüsü; Sömürgecilik merhalesi: Bu merhale İslâm kültürü ve Afrika Arap edebiyatının zirveden düştüğü yaklaşık 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan dönemdir.

Beşincisi ise; bilinçlenme ve uyanış merhalesi: Bu dönemde İslâm âlimleri ve fikir adamları tarafından, kaybolan İslâm kimliğiyle birlikte Afrika Arap edebiyatını yeniden ihya etmenin merhalesidir. Bu merhale, sömürücülerin bıraktığı kültürel izleri ortadan kaldırma çabasıyla başlanan süreçten günümüze kadar devam eden süreçtir. Bu çalışmada son iki merhaledeki Afrika Arap edebiyatı durumuna ağırlık verilecektir.

4. AFRİKA ARAP EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

4.1. Afrika Edebiyatı

Afrika kıtası, bünyesinde yaklaşık 2000 dili barındırdığı için geçmişten günümüze birçok dile ev sahipliği yapmıştır.¹⁰⁰ Bu durum, farklı kabilelerin kıtada bulunduğunu ve her birinin kendine has edebiyatı olduğunu gösterir. İslâm Arap edebiyatı, bölgeye gelinceye kadar bu farklı kültürlerden oluşan Afrika edebiyatının durumu bilinmelidir ki sömürgeciler ve Arap edebiyatı bölgeye geldikten sonra onlardan hangi ölçüde ve nasıl etkilendiği açık bir şekilde anlaşılsın. Bu kapsamda Afrika edebiyatı kavramına, türlerine ve hangi dillerle yazıldığına değinilmesi daha doğru olacaktır.

4.1.1. Kavram Olarak Afrika Edebiyatı

4.1.1.1. Sözlük Anlamı

Arapçada “الأدب الإفريقي / el-Edebu'l-İfrikî” lafzı, sıfat tamlaması olup bu iki kelimenin ayrı ayrı açıklanması gerekmektedir. Edeb kelimesi, Câhiliye Dönemi'nden günümüze kadar anlam değişime uğrayarak yeni manalar kazanmıştır.¹⁰¹ Câhiliye Dönemi'nde edeb kelimesi yemeğe davet manasına gelmekteydi.¹⁰² “Edeb” kelimesinin bazı sözcüklerde “zarîf ve güzel ahlak”¹⁰³ anlamına gelmesi, bu manaları zımnen içerdiğinden dolayı Câhiliye Dönemi'ndeki manalarında herhangi bir çelişki yoktur. Çünkü yemeklere davet etmenin tabiatı, güzel ahlak ve nezaket içeren bir davranışta bulunmayı gerektirir. Burada edeb kelimesi, hissî manadan manevî manaya intikal etmiştir. Hz Peygamber (s.a.v) güzel ahlak anlamında edeb kelimesini kullanarak şöyle buyurmuştur. “Rabbim, Beni en güzel ahlak ile edeplendirdi”¹⁰⁴. Emevîler Dönemi'nde edeb kelimesi öğretme manasına gelmiştir. Çünkü edeb kelimesinden türetilmiş olan ism-i fâil “müeddib” kelimesi, halifelerin çocuklarına Arap dili, tarih ve nesep ilimlerini öğreten kişiler için kullanılmıştır. “Muallim” kelimesi ise sadece şer'î ilimleri öğretenlerle sınırlandırılmıştır.¹⁰⁵ Abbâsiler Dönemi'ne gelince; bu kelime genişletilerek hem öğretme hem de ahlak manalarını kapsamıştır. Çünkü o dönemde “edeb” kelimesi başlığı altında çok sayıda farklı ilim türleri ifade edilmiştir. Siyasî ve ahlâkî nasihatlar içeren İbn Mukaffa'nın “el-Edebu'l-Kebir” ve “el-Edebu's-Sagîr” adlı eserleri, arap genel kültürünü aktaran İbn Kuteybe'nin “Edebu'l-Kâtib” adlı eseri ve ahlâkî konular ile ilgili hadisleri toplayan Buhârî'nin “el-Edebu'l-Mufred” adlı eseri buna örnektir¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Bossard, *Regional Atlas on West Africa*, s. 58.

¹⁰¹ Daha fazla bilgi için bkz. Özdoğan, M. Akif, *Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşîk el-Kayravanî'nin Edebî Tenkitteki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2000, s. 2.

¹⁰² Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, bs. 11, tsz., I, 7

¹⁰³ Bkz. İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrût, bs. 3, h.1414, I, 206.

¹⁰⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *el-İmtâ' bi'l-'Arba'ini'l-Mutebâyeneti's-Simâ'*, (thk: Ebû 'Abdillâh Muhammed Hasan), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1997, s. 97.

¹⁰⁵ Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I, 8.

¹⁰⁶ Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, I, 8.

Afrika kelimesine gelince; Afrika lafzının kökü ve manası hakkında farklı yorumlar görmekteyiz. Kesin bir delil bulunmamasından dolayı bu farklı yorumların ve görüşlerin hangisinin daha doğru olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Bu görüşleri iki farklı çatı altında toplayabiliriz:

1. Mitolojik bakış açısı:

Tarihçiler, Afrika kelimesini ırka ya da dine dayandırarak birçok görüş serdetmişlerdir.

a)- Yahudî tarihçi Flavius Josephus, Afrika kelimesinin “*İfir*” den türetildiğini söylemiştir. Bu görüşte, Libya’ya karşı savaşıyan Hz İbrahim’in (as) torunlarından birinin ismi olduğu yönündedir.¹⁰⁷

b)- Asurîler tarafından kovulmasından dolayı Yemen’den çıkıp Tunus bölgesine gelen Afrikîs b. Kays b. Sayfî. b. Sebe’ diye isimlendirilen Arap bir kraldan geldiği söylenir. Bu görüşe göre bu kral, Afrika’da ilk Arap kral olarak yerleştiği ifade edilir.¹⁰⁸

c)- Afrika kelimesinin, Hz. Nuh’un (as) torunlarından olan Fârik b. Baysar b. Hâm diye bir adamın ismi olduğu söylenmiştir. Bu görüşe göre Fârik b. Baysar’ın kardeşi olan Mısır b. Baysar’ın hükmü altındaki bölgeler Mısır, Farîk b. Baysar’ın hükmettiği Magrib¹⁰⁹ bölgeleri ise Afrika diye isimlendirilmiştir.¹¹⁰

d)- “*İfrî*” veya “*İfrân*” kelimelerinin aslının mağaralar anlamına geldiği ve Berberîce bir kelime olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu kelime, Afrika’nın kuzeyinde yaşayan kimselere delalet etmekle birlikte Berberî Benû Yefrîn kabilesine aittir.¹¹¹

2. Dil bilimsel bakış açısı

Afrika kelimesi, dil açısından incelendiğinde pek çok farklı görüşle karşılaşılmaktadır. O görüşlerden bazıları şunlardır:

a)- Bazı tarihçilere göre Latince bir kelime olup sıcak bölge anlamına gelen “*Aprica*” kelimesinden gelmektedir.¹¹²

b)- Afrika kelimesinin aslının “*ana vatan*” veya “*doğum yeri*” anlamına gelen Mısır dilinden türetildiği ifade edilmiştir.¹¹³

¹⁰⁷ Gottheil, Richard ve Krauss, Samuel, *Libya*, Jewish Encyclopedia, West Conshohocken, Pennsylvania, 1906, VIII, 77; Howell Toy Crawford ve Broydê Isaac, *Malchus (Cleodemus The Prophet)*, Jewish Encyclopedia, VIII, 277.

¹⁰⁸ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, (thk: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Ma’ârif, Mısır, bs, 2, 1967, I, 1, 442; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 228; Leo Africanus, el-Hasan b. Muhammed, *Vasf Afrikiyâ*, (çev: Muhammed Haccî), Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, bs, 2, 1983, I, 27.

¹⁰⁹ Mısırlılar, Afrika’nın güneyinde yer alan bölgeleri Bilâdu’l-Magrib diye isimlendirmektedirler. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 228.

¹¹⁰ İbn ‘Abdilhakem, Abdurrahmân b. Abdullah, *Futûhu Mısır ve’l-Magrib*, (thk: Ali Muhammed ‘Umer), Mektebu’s-Sakâfeti’d-Dîniyye, Kâhire, 2004, s. 210; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 228

¹¹¹ Gsell Stephane, *Târîhu Şemâli Afrikiya’l-Kadîm*, (Çev: Muhammed et-Tâzî Su’ûd), Matba’atu’l-Me’ârif, Rabat, 2007, II, 78; el-Misrî, Cemîl Abdullah Muhammed, *Hâdiru’l-‘Âlimi’l-İslâmî ve Kadâyâhu’l-Mu’âsıra*, Medine Üniversitesi Yayınları, Medine, 1986, II, 379.

¹¹² Of Seville, Isidore, *The Etymologies*, (çev: stephen A. Barney vb.), Cambridge University Press, 2006, s. 292.

¹¹³ Massey, Gerald, *A Book of the Beginnings*, Williams and Norgate, London, 1881, I, 28.

c)- Afrika kelimesinin Arap dilinde “ayrılma” manasına gelen “فرق / feraka” filinden türetilmiş olduğunu söyleyenlerin Afrika kelimesini Araplaştırdıklarını görmekteyiz. Onlara göre Afrika kelimesinin “*Ayrılma*” manasına gelme sebebi; Afrika’nın Avrupa ve Asya’dan Akdeniz ile ayrılan bir bölge olması ya da Kuzey Batı Afrika ile Mısırın arasını ayıran bir bölge olmasıdır.¹¹⁴ Bazı tarihçiler ise, Afrika kelimesinin aslının “إبريقية” olup saf, açık, parlak ve temiz manasına gelen “برق / beraka” lafzından geldiğini söylemişlerdir. Çünkü onlara göre Afrika’nın bazı kısımlarında yağmur az yağdığı ve orada gökyüzü genelde saf, bulutsuz olduğu için bu kıtaya Afrika ismi verilmiştir.¹¹⁵

Her ne kadar Afrika kıtasının isimlendirilmesi konusunda birçok farklılık olsa da, Afrika kelimesinin ilk önce Afrika’nın kuzey kısmına isim olarak verilmesinde ortak bir görüş vardır.¹¹⁶ Bunun için çoğu tarihçiye göre Kuzey Afrika’ya ilk olarak Libya daha sonra da Afrika adı verilmiştir. Afrika’nın diğer bölgeleri ise Habeşistan olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁷ Daha sonra günümüzde bilindiği gibi tüm kıtaya Afrika adı verilmiştir.

4.1.1.2. Terim Anlamı

Her ne kadar “*Edeb*” kelimesinin terim anlamı farklı olsa da, bahsi geçen sözlük anlamından kopmadığı söylenebilir. Çünkü âdibin yemeye davet eden kişi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, edîbin de kendi fikirlerine ve duygularına davet ettiği söylenebilir. Edeb kelimesi maddî ve manevî anlamlar içerdiğinden dolayı Emevîler Dönemi’nde mueddib kelimesinin muallim manasına geldiğini görmüştük. Dolayısıyla eğitimci de maddî ve manevî ihsanda bulunmaktadır.

Edeb kelimesinin genel sözlük anlamından yola çıkarak Şevkî Dayf edeb kelimesini genel manada şu şekilde tarif etmiştir: “*Üslubu ve konusu her ne olursa olsun dilde yazılan edebiyat felsefe ve ilimden insanın aklının ürettiği her şey için kullanılmaktadır*”.¹¹⁸ Bu manaya göre edeb kelimesi, sadece bir alan ya da bir işe has kılınmamış, insanın bulunduğu her alanı kapsamıştır. Özel anlamda ise edeb kelimesi, Şevkî Dayf’ın açıkladığı gibi ister şiir ister nesir olsun, dinleyicilerin ve okuyucuların duygularında etki bırakan belîğ bir sözdür.¹¹⁹

Afrika edebiyatı kavramına gelince, Afrika edebiyatı tek bir parçadan oluşan bir edebiyat değildir. Afrika, kıta olarak düşünüldüğünde farklı dil, din ve coğrafi hususiyetlere sahip geniş bir bölge olması itibarıyla bütüncül bir edebiyattan bahsetmek imkânsızdır. Çünkü Doğu Afrika, Yemen’den gelen Arapların oradaki yerli halkla iç içe

¹¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, I, 228; Leo Africanus, *Vasf Afrikiyâ*, I, 27.

¹¹⁵ İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebi’l-Kâsim, *el-Mu’nis fî Ahbâri İfrîkiyye ve Tûnus*, Matba’atu’d-Devleti’t-Tûnusiyye, 1869/1286 s. 16.

¹¹⁶ İbn Sibâhî Zâde, Muhammed b. Ali el-Brusavî, *Evdahu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifati’l-Buldân ve’l-Memâlik*, (thk: el-Mehdî ‘İdu’r-Ravâdiyye, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, 2006, s. 165; Bâzîne, *İntişâru’l-İslâm fî Afrikiyâ Cenûbiyyi’s-Sahrâ*, s. 27.

¹¹⁷ Boettger, Gustav, *Topographisch-Historisches Lexicon zu den Schriften des Flavius Josephus*, Verlag Von L. Fernau, Leipzig, 1879, s. 163; Julien, Charles-André, *Târîhu İfrîkiya’s-Şemâliyye*, (Çev: Muhammed Mezâlî ve el-Beşîr b. Selâme), Muessesetu Tawalt, by., 2011. s. 7.

¹¹⁸ Dayf, Şevkî, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, I, 10.

¹¹⁹ Dayf, Şevkî, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, I, 10.

bulunması sonucunda ortaya çıkan Svahili dillerine ve kültürlerine sahiptir. Kuzey Afrika, Arap dili ve edebiyatını barındıran bir bölgedir. Batı ve Güney Afrika bölgeleri ise farklı etnisite ve kabilelere ev sahipliği yapan bölgelerdir.

Afrika'nın âdetleri ve dillerinin çeşitli olması sebebiyle edebiyat tarihçileri, *el-Edebu'l-İfrîkî* (Afrika edebiyatı) kavramını hangi özelliklere dayandıracağını belirlemede zorlanmışlardır. Bunun için bazı âlimlerin, "*Asya edebiyatı*" veya "*Avrupa edebiyatı*" adlandırılmasında olduğu gibi, sadece coğrafyaya göre *Afrika edebiyatı* diye açıkladıkları görülmektedir. Bunlardan biri de, İmbây Lo Beşir olup Afrika edebiyatını şu şekilde tanımlamaktadır:

"*Afrika ortamında yaşanan ve bu kıtadaki insanlardan gelen duyguları ifade eden, okuyucu ve dinleyiciyi yüce bir şekilde etkileyen edebiyattır.*"¹²⁰

Bazıları ise Afrika edebiyatı kavramını sadece kültürlere göre oluşturmuşlardır.¹²¹

"*el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-İfrîkî*" kavramı ise bilimsel bir terim olmasa da, örfen Kuzey Afrika dışındaki kıtanın diğer kısımları kastedilmekte olup o bölgelerdeki Afrikalı insanların Arapça olarak yazmış olduğu farklı alanlardaki nesir ve manzumeleri ihtiva etmektedir. Batı Afrika da bu bölgelerden biri olması hasebiyle bu araştırmada oradaki Arap edebiyatından bahsedilecektir. Buradan hareketle teknik açısından Kuzey Afrika dışındaki Afrika bölgelerinde gelişen Arap diliyle oluşturulan edebiyatı kısa ve özlü biçimde ifade edecek bir başlık bulunmadığından dolayı bu çalışmada yaygın kullanılan "*Afrika Arap Edebiyatı*" kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

4.1.2. Afrika Edebiyatı Türleri

Afrika edebiyatı, diğer tüm edebiyatlar gibi ilk olarak şifahî edebiyata dayanmıştır. Bölgeye İslâm'ın geldiği m. 7. asra kadar Batı Afrikalılar yazılı edebiyatla tanışmamışlardır. Onlar, İslâm'la tanıştıktan sonra edebiyatlarını kayıt altına almaya başlamışlardır. Buradan hareketle Batı Afrika edebiyatının sözlü ve yazılı türleri şu şekilde dile getirilebilir:

4.1.2.1. Sözlü Afrika Edebiyatı

Tüm edebiyatlar şifahî bir yöntemle başlamaktadır. Sözlü edebiyat olmasaydı yazılı edebiyatın meydana gelmesi düşünülemezdi. Afrika kültürü, başlangıçtan beri edebiyatı şifahî olarak tanımıştır. Şifahî edebiyat, Afrika insanının konumu ve hayata bakış açısının bilinmesi için eskiden beri önemli bir kaynak sayılmıştır. Çünkü sözlü edebiyat, insanın hayat felsefesini, duygularını, hislerini ve kendi tabiatını açıklamaktadır. Bunun için sözlü kültür, Afrika toplumunda yüksek bir konuma sahip olmuştur. Afrika'da yaşanan sorunlar, fikirler, duygular ve hisler, bu yüksek konumlu sözlü edebiyata saygı duymak zorunda kalmıştır. İslâm bölgeye gelmeden önce sözlü edebiyat temel eğitim aracıydı. Onun vasıtasıyla nesilden nesile gelenek ve görenekler aktarılıyordu. Günümüzde köylerde yaşayan Afrikalılar, hâlâ bu geleneksel folklor

¹²⁰ Bkz. Beşir, İmbây Lo, *Kadâyâ'l-Luga ve'd-Dîn fi'l-Edebi'l-İfrîkî*, Dâru Câmi'ati İfrîkiya'l-Âlamiyye, Hartûm, 1995, s. 70.

¹²¹ Şeleş, Ali, *el-Edebu'l-İfrîkî*, Âlemu'l-Ma'rife, sy. 171, Kuveyt, Mart, 1993, s. 12.

gölgesinde adetlerini yaşamaya devam etmektedirler. Onlar, çocuklarının kendilerine olan öz güvenlerini artırmak ve köklü bir tarihî geleneğe sahip olduklarını aşlamak için çocuklarına ve torunlarına vecizeler, şiirler, şarkılar, hikâyeler ve kıssaların anlatılması yoluyla kültürlerini aktarmaktadırlar. Afrika sözlü edebiyatı birçok kısımdan oluşmaktadır. Bu kısımların en önde gelenleri şunlardır:

4.1.2.1.(1). Halk Şiiri

Halk şiiri, topluma nispet edilen, toplumun kavramlarını açıklayan ve geleneksel bir melodi üzerine icra edilen kelimeler ve ifadeler ile ayırt edilir. Halk şiiri, her kabilenin toplumsal yapısı ve konumuna göre farklılık arz etmekle beraber nasihat, kahramanlık ve eğlendirici kıssalar gibi konular içerir. Bu şiirler kolayca anlaşılan ve günlük hayatta kullandıkları bir tarzla şarkı olarak söylenir. Annelerin çocuklarını uyutmak için söyledikleri hüthüt ninnileri, geleneksel oyunlarla yapılan çocuk şarkıları, toprağa tohum atma, hasat etme, cenaze, doğum ve evlilik için söylenen şarkılar bu halk şiiri türlerinden sayılır.¹²² Aşağıdaki şarkılar buna örnektir:

Nijer’de bulunan Zarma kabilesinin kızları, köylerde oyun alanlarında dolunay gecelerinde aşağıdaki şarkı sözlerini söyleyerek oynarlar:

Ey Eyyüp annesi alışkanlık kazanmak ne tatlı bir iştir.
Ey Eyyüp annesi sohbet etmek için gece bir mekân ayarla.
Ey şehrin kızları toplanın, beraber raks için alkış çalın.
Ey şehrin erkekleri toplanın, beraber raks edelim, alkış çalalım.
Gelir bir gün yaşlılık gibi ölüm de.
O gün bulamazsın ne alkışı ne de raksı önünde.

Bu kabilenin kadınları, evlilik gecesinde gelin kocasına götürülürken sabrı tavsiye eden şu şarkıyı söyler:

Ağlama ey güzel ağlama.
Sus ve dinle.
Ey güzel sabret, tahammül et.
Kalabalık aileye gitmek zordur.
Kocanın babası seni azarlarsa,
İşte o zaman ağla ve sus.
Ya da görümcelerin seni azarlarsa,
Hem ağla hem sus.
Bir de kocan seni azarlarsa.
İşte o zaman eşyalarını topla ve terk et.
*Çünkü senin terk etmen ona ağır gelmez.*¹²³

Burkina Faso’daki bazı kabileler, yağmur yağdığı mevsimlerde aşağıdaki şarkıyı söylerler:

¹²² İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 42.

¹²³ Aynı şekilde Mali’deki bazı kabileler de buna benzer şarkılar söylemektedirler. Bkz. Muhammed, Mahmûd, *min Turâsi Timbuktu ve’s-Sâhili’l-İfrîkî*, Menşûrâtı ISESCO, 2011, s. 20.

*Yağmur mevsimi geldiği zaman,
İneklerin seslerini duyarız.
Yağmur mevsimi geldiği zaman,
Ormanlarda barınırız.
Yağmur mevsimi bittiği zaman,
İnekler yağlanmış olur.
Vahalara döneceğiz.
Ne zaman ki otlar azalırsa,
Hayvanlar güçsüzleşir.¹²⁴*

Daha sonra çobanlığın faziletini açıklamak ve bu mesleğin utanılacak bir yönünün olmadığını vurgulamak için yukarıdaki şiirin devamında şöyle söylenmiştir:

*Hayatımızdır bizim inekler, servetimizdir bizim inekler
Engelleyemez ölümü servet olan hayatımız olan inekler.
Sakin kınama hayâ sahibi iffetli olanı.
Servet ölüme mani olmaz,
Fullânîler ölür müydü mani olsaydı?¹²⁵*

Halk şiirinde konumları yüce, manaları derin ve lafızları kıymetli kasideler de bulunmaktadır. Bu kasideler ancak geleneksel uzman şairler tarafından okunmaktadır. Çeşitli ve fazla olan bu kasidelerden biri de; ‘Umer b. Said el-Fûti’yi öven Tara kasidesi, Mali ve Gine’de bilinen Fakoli Kûrûma’yı öven Cancu’nun kasidesi gibi medih içerikli kasidelerdir. Demirci, avcı, ayakkabıcı ve kuyumcu gibi toplumda yaygın mesleklerin de kasideleri bulunmaktadır. Örneğin, Gine ve Mali’deki Manding kabilesinde demirciler hakkında söylenen kasidede şu sözler yer almaktadır.¹²⁶

*Ey Fara Kûrû¹²⁷ çalış durma.
Erir senin elinde altın, bronz, tunç demir.
Vur demire altın bronz, tunç ey Fara Kûrû,
Sahip olunur senin sayende, bıçaklara, sabanlara, levyelere, baltalara.*

4.1.2.1.(2). Atasözleri ve Deyimler

Atasözleri ve deyimler, veciz manalar ifade eden, insanlar üzerinde derin tesirler bırakan özlü sözlerdir. Arapçada emsâl denilen “Atasözleri” ve “hikem” denilen “vecizeler” arasındaki farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan biri de, emsâl, toplumsal olayların gerçekleşmesinden sonra benzetme yoluyla süreklilik arz eden hissî olarak bilinen sözlerdir.¹²⁸ “Cehîze bütün konuşmacıların sözlerini kesti” atasözü buna

¹²⁴ Kam sié, Alain, *la Littérature Oral au Burkina Faso*, Doktora Tezi, Ouagadougou Üniversitesi, 1999-2000, s. 305.

¹²⁵ Kam sié, *La littérature Oral au Burkina Faso*, s. 305.

¹²⁶ İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 143.

¹²⁷ Fara Kûrû Manding dilinde Kaya demektir.

¹²⁸ el-Yûsî, el-Hasan, *Zehru’l-Ekemmi fi’l-Emsâl ve’l-Hikem*, (thk: Muhammed Haccî ve Muhammed el-Ahdar), Dâru’s-Sakâfe, ed-Dâru’l-Beyzâ, 1981, I, 21.

örnektir.¹²⁹ Deyimlere gelince; tecrübe sahibi kimselerin kemale ermiş akıllarıyla ortaya çıkmış kısa sözlerdir.¹³⁰ “*Kim kendini hesaba çekerse kazanır. Kim de gaflete dalarsa zarara uğrar.*”¹³¹ deymi örneğ verilebilir.

Her ne kadar atasözleri ve deyimler arasında birtakım ihtilaflar olsa da, ikisinin de insan tecrübesi sonucunda ortaya çıkmış ve ferdi ıslah etmeyi amaçlayarak onu faziletli bir konuma getirme gayreti içerisinde olduğu görülür.

Afrika atasözleri ve deyimleri üzerinde inceleme yapıldığında, isimlendirme konusunda her ikisi arasında neredeyse hiç bir fark yoktur. Çünkü atasözleri ve deyimler tek bir kelime çatısı altında toplanmıştır. Mesela; Fullânî dilinde “*Tindi*”, Manding dilinde “*Sanda*”, Zarma dilinde “*Yâsey*” ve Mosî dilinde “*Gubundi*” gibi kelimeler, atasözü ve deyim anlamına gelmektedir.¹³² Belki de bu iki ismin tek kelimede toplanması, Afrika’daki atasözleri ve deyimlerin geneli, tarihî olaylarla doğrudan alakası olmayıp aklî olgunluk ve tecrübeyle elde edildiğine işaret etmektedir. Aşağıdaki tabloda atasözleri ve deyimlerin çoğu, aklî olgunluk ve tecrübelerden meydana gelmiştir.

Tablo 1. Batı Afrika’nın Atasözleri, Deyimleri ve Türk Atasözleri ve Deyimlerinin Karşılığı

Batı Afrika’nın atasözleri ve deyimleri		Türk atasözleri ve deyimlerinin karşılığı
Hevsâ halkına ait bazı atasözleri ve deyimler. ¹³³	İnsan biber gibidir çığnemedi bilinmez	Sorma kişinin aslını, sohbetinden bellidir.
	Su sebepsiz yere kirlenmez.	Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.
	Susmak, düğün gününde kılçık yutan gelin gibidir.	Kan kusup kızılılık şerbeti içtim demek.
	Tek gözü görmeyen kişi körü görmeden Allah’a şükretmez.	Sanma ki dert sadece sende var. Sendeki derdi nimet sayanlar var.
	Pamuk ve ateş bir araya gelmez.	Ateşle barut yan yana durmaz.
Zarma halkına ait bazı atasözleri ve deyimler	Yumurta ve taş aynı yerde dans etmez.	İki cambaz bir ipte oynamaz.
	Gören göz değildir, gören	Göz görmez gönül görür.

¹²⁹ Bu Arap atasözü, tarihî bir olay gerçekleşikten sonra toplum tarafından benimsenen ve kullanılan kalıplaşmış bir atasözüdür. Bu olay şudur: iki kabile arasında ortaya çıkan bir cinayetten dolayı öldüren kişinin kabilesinin önde gelenleri bir araya gelmiş, öldürülen kişinin ailesini diyete ikna etmeye çalışırken, birden Cehîze adlı kadın, içeri girerek katilin de öldürüldüğünü söylemiş ve herkes bu haberi duyunca suskunluğa boğulmuştur. Bir müddet sonra orada bulunan biri “*Cehîze bütün konuşmacıların sözlerini kesti*” demiş ve bu söz atasözü olmuştur. Bkz. el-Meydânî, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Muhammed, *Mecme’u’l-Emsâl*, (thk, Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd), Matba’atu’s-Sunneti’l-Muhammediyye, Kâhire, 1955, II, 91; el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru’l-Belâga fî’l-Me’ânî ve’l-Beyân ve’l-Bedî’*, (thk: Yusuf es-Sumeylî), el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrût, 1999, s. 276.

¹³⁰ Katâmiş, Abdülmecîd, *el-Emsâlu’l-‘Arabîyye*, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1988, s. 18.

¹³¹ el-Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Habîb, *Edebu’d-Dîni ve’d-Dunyâ*, Dâru’l-Minhâc, Beyrût, 2013, s. 191.

¹³² İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 144.

¹³³ Daha detaylı bilgi için bkz. Merrick, Captain G, *Hausa Proverbs*, Kegan Paul, Trench, Trubner & co. Ltd. London, 1905, ss.132.

	gönüldür.	
	Sağlık, inek ve attan daha iyidir.	Cana geleceğine mala gelsin.
Yoruba halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁴	Ahmak köpek, av için uygun değildir.	Ahmak iti yol kocadır.
	Küçük yatağa iki kişi sığmaz.	İki karpuz bir koltuğa sığmaz.
	Çiftçi hangi et türü olduğunu bilmez.	Ağrımayan başını derde sokma.
Kanori halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁵	Fakir isen zengin birini arkadaş edinme.	Davul bile dengi dengine çalar
	Cennet sabrın derinliklerindedir.	Sabrın sonu selamettir.
	Hakiki dost edinmişsen sımsıkı tut.	Parayla dost bulunmaz
Fullânî halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁶	El, kirpiyi boğup öldürebilir ama cüret edemez.	Sinek ufaktır, ama mide bulandırır.
	Söz su gibidir dökülürse toplanmaz.	Lâf torbaya girmez.
	Kötü söz, kurşun yarısından daha acıdır.	Bıçak yarası onulur, dil yarası onulmaz.
Volof halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁷	Niyet, sahibinin geleceği ev gibidir.	Dervişin zikri neyse fikri odur.
	Başkalarını iyileştirmeden önce kendini iyileştir.	Kendi nefsinin terbiye etmeyen, başkasını terbiye edemez.
	Çok erken kalkarsan çiğ damlaları seni ıslatır.	Acele eden kancık kör doğurur.
Dendî halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁸	Ekin ekmek güneş altında olur, yemesi ise gölge altında olur.	Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer.
	Ne ekersen o büyür.	Ne ekersen onu biçersin.
	Banyo yapmak için yeterli derecede suyun yoksa sadece abdest al ve kalk.	Ayağını yorganına göre uzat.
Bambara halkına ait bazı atasözleri ve deyimler ¹³⁹	Tay annesine benzer.	Kurttan kuzu doğmaz.
	Allah yukarıda olduğu sürece akbaba ot yemez.	Ağılda oğlak doğunca merada otu biter.

¹³⁴ Daha fazla bilgi edinmek için bkz. Burton, Richard F, *Wit and Wisdom for West Africa*, Tinsley, Brothers, 18, Catherine St. London, 1865, s. 179-322.

¹³⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Burton, Richard F, *Wit and Wisdom for West Africa*, s. 41-62.

¹³⁶ Roger Labatut, "La Parole à Travers Quelques Proverbes Peuls du Fouladou", *Journal des Africanistes*, 57 (1-2), Paris, 1987, ss. 67-75.

¹³⁷ Bkz. Câlô, Ahmed Cirno, *el-Emsâlû 'l-Voloviyye Beyne 'l-Îcâbiyyeti ve 's-Selbiyye*, Dâru'l-Cinân, 2016, ss. 220.

¹³⁸ Bkz. Biao, Angèle Kolouchè, *Proverbes du Bénin*, Globethics.net Praxis 3. ss. 133.

¹³⁹ Bailleul, Charles, *Sagesse Bambara: Proverbes et Sentences*, Donniya, Bamako, 2005, 11, 122, 129.

4.1.2.1.(3). Destanlar ve Efsaneler

Halk destanları uzun soluklu olup genelde gerçek olayları anlatan edebî hikâyelerdir.¹⁴⁰ Bu destanların kahramanları genellikle insanlardan oluşur ve içinde toplumun günlük hayat tarzları ince bir şekilde işlenir. Halk destanları, ediplerin ürünleri olduğu için net ve tertipli sözler olup sadece onlar tarafından anlatılır. Halk destanlarındaki olaylar, şahıslar ve mekânlara göre farklılık arz eder. Ahlak, kahramanlık, tarih gibi halk destanlarının birçok konusu bulunur. Bilge kişi, belirli toplumsal hedefleri gerçekleştirmek amacıyla bu efsaneleri anlatır. Bunlara örnek olarak; Nijer ve Mali'deki Songay kabilesinin kahramanlıklarını övmek için anlatılan, Soygay İmparatorluğu'nun kurucusu olan Sunnî Ali efsanesidir. Mali'de ve Gine'de Mandî kabilesinin kahramanlıklarını öven Soundiata Keita destanı da vardır. Bunların yanında Senegal'deki Volof kabilesinin anlattığı Latcor'un kahramanlığı, Fullânî kabilesinin anlattığı el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin savaşları ve Togo'daki Gâ kabilesinin anlattığı Fûlî Bibî efsanesi olduğu da söylenebilir.¹⁴¹ Diğerleri ise, konunun kapsamı dışında olduğundan dolayı burada zikredilmemiştir.

4.1.2.1.(4). Öyküler

Afrika halk öyküleri, Afrika kabilelerinden her bir kabilenin gelenek ve adetlerinin özünden süre gelen hayaller, hurafeler, yaşanmış olaylar ve efsanelerle dolu olan kısa hikâyelerden meydana gelmektedir. Bu kısa hikâyelerin konuları çeşitli olmakla birlikte toplumdaki amaçlara göre farklılık gösterir. İmrân Kabâ'nın belirttiği bu konulardan bazıları şunlardır: eşler arasında kıskançlık, kardeşler arasındaki haset, büyüklere saygı, çocuklara hoşgörülü olmak, hıyanetin kötülüğü ve haksızlığın kaldırılması gibi toplumsal konulardır.¹⁴²

Köyde dolunaylı gecelerde çocuklar büyüklerin halkasında, yemek sofrasına oturdukları gibi oturup akıllarının erdiği kadarıyla dedelerinden sıkmayan akıcı bir üslupla anlatılan hikâyeleri dinlerlerdi. Bazen bu hikâyeler, yaşlı bir dedenin söylediği şarkı üslubuyla anlatılır ki çocukların gönülleri onunla rahatlardı. Bazen de hikâyelerin kahramanları, normal insanların dışında küçük çocuklar veya at, fil, kurt, kaplumbağa, tilki, aslan, tavşan ve bunun dışındaki hayvanlar da olabiliyordu. Manding kabilesinin çocuklarına anlatmış olduğu latif hikâyelerden bir tanesi şöyledir:

“Bir gece kurt tavşanı balık avlamaya çağırır ve ikisi beraber nehre giderler. Tavşan güzel ve büyük bir balık avlar. Kurt bunu görünce haset eder ve sonra tavşanın kızartmış olduğu balığı çalmaya karar verir. Kurt tavşana şunu der: Bu kıyıda sabahlayalım, ama dikkat et arkadaşım, bu belde hırsızlarla dolu. Bunun için ben nehrin diğer kıyısında güvenlik için duracağım. Sen de kendine dikkat et. Tavşan, anladım gönlünü rahat tut arkadaşım endişelenme diye kurda anlayışlı bir şekilde karşılık verir. Gecenin yarısında kurt balığı çalmak için gizlice nehrin diğer tarafına geçer, ancak tavşan uyumamıştır. Kurt balığı tavşandan çalmak istediğinde, tavşan

¹⁴⁰ Fethî, İbrahim, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Edebiyye*, el-Muessesetu'l-'Arabiyye, Tunus, 1988, s. 175.

¹⁴¹ Bkz. İmrân, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî Ginya*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Kulliyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Libya, 1996, II, 351.

¹⁴² Bkz. İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 46.

*ateşten odunu alarak kurdun yüzüne vurur. Kurt, hızlıca gelmiş olduğu kıyıya doğru kaçır. Sabah olduğunda kurt, tavşana seslenerek “Hırsızları kovdun mu?” diye sorar. Tavşan, kurda tebessüm ederek bakar ve evet arkadaşım diye cevap verir. Kurt utanarak tavşana şöyle der: Sahi sen doğrusun, sadece hırsızı kovmakla kalmadın, küçük bir adam olduğun halde gerçekten güçlü bir kolun varmış, hırsızın üzerine attığın küçük bir alev bana kadar ulaştı ve gözümü yaktı.”*¹⁴³

4.1.2.1.(5). Bilmeceler

Bilmeceler, lafzı başka bir şeye işaret etmekle birlikte, içinde mânası gizlenmiş ve birtakım ipuçlarıyla tahmin edilebilen sözlerdir.¹⁴⁴ Afrikalılar, sözlü edebiyatın en eski türlerinden olan bilmeceleri Afrika toplumunun zihin aktivitesini harekete geçiren ve ufkunu genişleten bir araç olarak kullanmışlardır. Gece sohbetlerinde köyün çocukları halka şeklinde oturarak karşılıklı kendi aralarında sayısız bilmeceleri birbirlerine sorarlar. Ayrıca bilmecenin sorulduğu kişi soru sorana cevap vermek zorundadır. Bu durum, gecenin yarısına kadar devam etmekle birlikte bu bilmeceler çocuklar için eğitici bir eğlence mesabesinde olurdu.¹⁴⁵ Böylece bilmeceler, çocukların akıl yetilerinin ve zekâlarının gelişmesine katkı sağlar. Bu bilmecelerden soru tarzıyla söylenenlere örnek olarak aşağıda şu şekilde verilmiştir:

a)- Benim çocuğum çıplak kalmadan sürekli elbiselerini değiştiriyor. O kimdir? (Fullânî kabilesine ait bu bilmecenin cevabı bukalemundur.)

b)- Orada bir köy var, dışı yeşil, içi kırmızı, fakat içindeki sakinler siyahîlerdir. O nedir? (Songay kabilesine ait bu bilmecenin cevabı karpuzdur.)

c)- İnsanların su döktüğü iki kırba var. Her zaman içine su döküyorlar ama hiçbir zaman dolmuyor. O ikisi nedir? (Mosî kabilesine ait bu bilmecenin cevabı iki kulaktır.)

4.1.2.2. Yazılı Afrika Edebiyatı

Eski hiyeroglif bilen Mısır ve komşu Libya gibi Batı Afrika’yla sınırı olan bölgelerin uzun zamandan beri yazılı kültürü olmasına rağmen, Batı Afrika, İslâm’dan önce bu kültür ile tanışmamıştır. İslâm’dan önce Roma kültürü, her ne kadar Kuzey Afrika’nın bazı bölgelerinde rol oynamış olsa bile, hiçbir tarihçinin Roma kültürünün Batı Afrika’yı etkilediğini söylediğine rastlanmamıştır. Batı Afrika’nın İslâm ile Arap yazısıyla tanıştıktan sonra ilerleme kaydettiği tarihte bilinmiştir.¹⁴⁶ O dönemden günümüze kadar aşağıdaki dillerle Afrika edebiyatı yazıya geçmiştir:

¹⁴³ Binger, le capitaine, *Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Mossi*, Hachette, Paris, 1892, II. 9; Basset, René, *Contes Populaires D’afrique*, Librairie Orientale et Americaine, Paris, 1903, s. 171-172.

¹⁴⁴ er-Râfi’î, Mustafa Sâdik, *Târîhu ‘Âdâbi l-‘Arab*, Mektebetu’l-Îmân, Kâhire, 1997, II, 360.

¹⁴⁵ Anlatılan bu gelenek hâlâ köylerde devam etse de, 21. yüzyılda patlak veren sosyal medya araçlarından dolayı etkisi azalmıştır.

¹⁴⁶ Bazı Batı eserlerinin başlıklarında Hristiyanlık bölgede İslâm’dan daha eski olduğuna bir ima bulunmaktadır. Bunlardan biri de, Fransız yazar Paul Monceaux’nun “*Histoire littéraire de l’Afrique chrétienne depuis les origines jusqu’à l’invasion arabe / Başlangıcından Arap İstilasına Kadar Hristiyan Afrika’nın Edebî Tarihi*” eseridir. Bu eserin başlığından Afrika’nın asıl dini Hristiyanlık olup bölgede Batı kültürü Arap kültüründen daha önce var olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Batı Afrika, Arap harfleri

4.1.2.2.(1). Arapça ile Oluşan Afrika Edebiyatı

Tam olarak İslâm'ın Batı Afrika'ya girişinin tarihsel olarak sınırlandırmada zorlandığı gibi Batı Afrika edebiyatının yazılma başlangıcının da tam bir tarihle kayıt altına alınması zordur. Fakat bilinmesi gereken şudur ki, Batı Afrika insanları İslâmî ilimler yoluyla Arap harflerini öğrenmiş ve kendi edebiyatlarının bir kısmını Arap harfleriyle yazmışlardır. Bu konuda Mustafa Belhâh şöyle güzel bir izahta bulunmuştur: *“İslâm, Batı Afrika'ya girdiğinde bölgeye verdiği ilk hediye, Afrika edebiyatının Kur'ân-ı Kerim harfleriyle yazılmasıdır. Daha sonra Arap harflerine önem verilmiş, hatta bölgede insanlar arasında çeşitli yazışmalar ve antlaşmalar Arap harfleriyle yapılmıştır. Batı Afrika'da kurulmuş İslâmî devletler, kendi idarelerinde ve müesseselerinde bu harfleri kullandığından dolayı Arap harflerinin önemi daha da büyümüştür.”*¹⁴⁷

İslâm medeniyeti, Batı Afrika toplumunun damarında yol almaya başladığında, bölgede yazıdan nasibini almayan sözlü Afrika edebiyatı yazıya geçmiş ve Arap dili kullanılmaya başlanmıştır. 16. yüzyılda Ahmed Bâba, *“Neylu'l-İbtihâc bi Tatrîzi'd-Dîbâc”* adlı eserinde bölgedeki âlimlerin bibliyografyaları hakkında bize bir perspektif vermiştir. 17. yüzyılda Abdurrahman es-Sa'dî *“Târîhu's-Sûdân”* eserinde Songay İmparatorluğu'ndaki kralların saltanat değişimlerini, kültürel ve siyasî durumlarını aktarmıştır. el-Fettâş ise, *“Târîhu'l-Fettâş”* adlı kitabında *“Târîhu's-Sûdân”* adlı eserin yazarının koyduğu aynı hedefleri gerçekleştirmiştir. 19. yüzyılda Nijerya'nın kuzeyinde yer alan Hevsâ bölgesinde Osman Dan Fûdî hareketiyle birlikte İslâmî usul metoduyla yazı yaygınlaşmış ve telif faaliyeti artmıştır. Bu dönemde en meşhur telif edilen eserlerden biri, Muhammed Bello'ya ait *“İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr”* isimli eserdir. Afrika'da tarih ve edebiyat alanında yazılan eserler, yöntem bakımından yukarıda zikredilen eserlerle kıyas edilebilir. Ayrıca Afrika Arap edebiyatı bölümünde Arapça yazılmış eserlerin çeşitlerini ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere geçmişten bugüne sosyal hayatta ve dinî konularda Arap dili kullanılmasına rağmen siyasî işler, olaylar ve bölge tarihinin kayıt altına alınması dışında folklor diye isimlendirilen atasözleri, hikâyeler, destanlar, halk tiyatroları, şarkılar ve türküler hakkında Arap diliyle yazılmış eserler neredeyse yazıya hiç geçmemiştir. Bunların sadece iki dudak arasında süre gelen sözlerden ibaret kaldığı söylenmelidir. Bölge âlimlerinin zengin kütüphanelerde bize bırakmış oldukları eserlerin çoğu, Arap İslâm edebiyatının faydasına olan büyük çalışmalardan ibarettir. Bunun nedeni, İslâmî ilimlerde derinleşen bu âlimlerin gayesi İslâm'a hizmettir. Mekâmâtü'l-Harîrî gibi bu coğrafyada okutulan birkaç Arapça eserin, Afrikalıların kendi halk folklorunu yazmalarına vesile olmadığının başka nedeni olduğu söylenebilir. Bundan dolayı Afrika sözlü kültürünün toplanması için çağrıda bulunan, Afrikalı edebiyatçıları arasında meşhur olan millî yazar Amadou Hampâté Bâ (Amadu Hampate

tanımadan önce sözlü edebiyatına ve animizm kültürüne dayanmakta, dolayısıyla Paul Monceaux'nun yukarıdaki ifadeyle Afrika'nın doğu kısmını kastettiğini söylemek daha doğru olacaktır.

¹⁴⁷ Hanakoukou, Abdulmecîd İdris, *el-Harfu'l-Kur'ânî'l-Munemmet fî Mantakati İfrikiyâ Cenûbi's-Sahra*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sidi Mohamed Üniversitesi, Fas, 2015-2016, s. 64.

Bâ), bu konuyu vurgulamak için şöyle ifade etmektedir: “Afrika’da her yaşlı kişi öldüğünde sanki keşfedilmemiş kütüphane yanmış gibidir.”¹⁴⁸

Arap İslâm kültürünün tesirinden sonra görüleceği gibi Arap edebiyatı metoduyla şiir alanında mahallî dil kullanarak eskiden bu yana büyük bir gayret gösterildiği halk edebiyatında açıkça görülmektedir.

M. 20. yüzyıl başlarında sadece Arap harfleri kullanılarak Hevsâ diliyle sözlü metinler yazıya geçirilmiştir. İngiliz Robert Sutherland Rattray, 1913 yılında Londra’da bastırdığı “*Hevsâ Folk-Lore Customs proverbs / Hevsâ Folkloru ve Geneksel Atasözleri*” adlı kitabında Hevsâ diliyle yazılan bu eserlere işaret etmiştir.¹⁴⁹ Kitabında toplamış olduğu Arapça harfleriyle yazılan bu folklor metinleri, Hevsâ kabilesinin İslâmî, tarihî ve edebî köklerinden ibarettir. Zira bu hikâyeler, masal veya destan olup gerçek hayatla alakası olmayan durumlardan bahsetmiştir.¹⁵⁰ Avrupa edebiyatı Batı Afrika’ya geldikten sonra hem Arap kültürü etkisinde kalan Afrikalı edebiyatçılar hem de Batı kültürü etkisinde kalan Afrikalı edebiyatçılar roman türü eserler vermeye başlamışlardır.

4.1.2.2.(2). Batı Dilleri ile Oluşan Afrika Edebiyatı

Batı harfleriyle Afrika edebiyatı yazılmaya başlanması, Batı Afrika’ya Avrupa sömürgeciliği gelmesinden itibaren olmuştur. Avrupalılar, İslâm dininin öğretilerini ve Arap dilinin etkilerini silmeye çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak Arap dilinin kullanımı azalmıştır. Sömürgecilerin Batı Afrika üzerine askerî ve kültürel istilada bulunduklarından dolayı kara kıtanın çocukları, gönülsüzce eğitim müfredatlarında Avrupa kültürünü öğrenmek zorunda kalmışlar ve kendi Afrika edebiyatlarını Avrupa diliyle yazmaya başlamışlardır.

Sömürgeciler, Afrikalı çocuklara eğitim verirken, Afrika geleneklerini kullanarak tiyatro ve drama gibi alıştırma yapılarak hedeflerine ulaşmak istemişlerdir. Bunun vasıtasıyla Afrikalılar, edebî yazılar alanında Avrupa dilini kullanarak önder olmuş ve onların yazdıkları edebî eserlerin aralarında birtakım mensubiyet farklılıklarıyla birlikte Avrupa diliyle kendi düşüncelerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu durum, Batı dillerini bilen Afrika edebiyatçıları arasında iki farklı grubun oluşmasına yol açmıştır. Bu iki grup aşağıda şu şekilde sıralanabilir:

1. Avrupa kültürünü savunanlar

Bunlar, üslup ve fikir açısından Avrupa kültüründen etkilenip sömürgeciler gelmeden önce var olan asıl kültürlerine sahip çıkamayan ve Batı kültürleriyle övünen kimselerdir. Malili Abdulmecîd Hanakuku’nun, “*el-Harfu’l-Kur’ânî’l-Munemmet fî Mantıkati İfrîkiyâ Cenûbi’s-Sahrâ*” adlı doktora tezinde anlattığı eski Mali Cumhurbaşkanı Alpha Oumar Konaré’nin (Alfa ‘Umer Konare) eşi Adamé Ba Konaré (Adame Ba Konare) bu gruba örnek olarak verilebilir. 1992’de Fas’taki Marakeş şehrinde ISESCO tarafından “*Doğumunun Ardından 4.5 Asır Geçmesi Münasebetiyle*

¹⁴⁸ Hanakoukou, *el-Harfu’l-Kur’ânî’l-Munemmet fî Mantıkati İfrîkiyâ Cenûbi’s-Sahrâ*, s. 179.

¹⁴⁹ Bu folklor metinleri vâkıf olmak için bkz. Rattray, Robert Sutherland, *Hausa Folk-Lore Customs, Proverbs, Etc*, Clarendon Press, Oxford, Londra, 1913, 2c.

¹⁵⁰ Hanakoukou, *el-Harfu’l-Kur’ânî’l-Munemmet fî Mantıkati İfrîkiyâ Cenûbi’s-Sahrâ*, s. 96.

Ahmed Bâba et-Timbuktî” ismiyle düzenlenen uluslararası konferansta Alpha Oumar Konaré’nin eşi ile Abdulhamid el-Herrâme arasında geçen konuşma sırasında Abdulhamid el-Herrâme Alpha Oumar Konaré’nin eşine şu talebi yöneltmiştir: “*Bende Kuzey Afrika ve Güney Sahra’da yer alan Batı Afrika arasında geçen tarihî, ticarî ve iktisadî ilişkilerden bahseden önemli tarihî vesikalar ve el yazması eserler bulunmaktadır.*” Adamé Ba Konaré, bu el yazması eserler ve tarihî belgelere önem verdiğini ifade edip bu eserlerin Latin harfleriyle yazıldığını düşünerek bu eserleri okumak, yaymak ve tahkik etmek için talep etmiştir. Ancak Arap harfleriyle yazıldığını öğrendiğinde “*Bu vesikalar benim için faydalı değil bu eserler ile alakalı herhangi bir girişimde bulunmayacağım.*” diyerek bu eserleri reddetmiştir. Fakat Alpha Oumar Konaré’nin eşi Adamé Ba Konaré, İslâm kültürü dışında başka bir kültür tanımayan Batı Afrika tarihçisi olan Âlim Ahmet Bâba için düzenlenen bu konferansa geldiğini unutmuştur. Buradan sırf Latin harfleriyle el yazması eserler yazılmadığı için sahip çıkmadığı âşikârdır. Bunlardan en garip olanı ise; Adamé Ba Konaré’nin aslı Arap harfleriyle olan Bûlâr dilini kullanarak Muhammed Ali Tiam’in yazmış olduğu uzun bir kasideyi temel alarak el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin şahsiyeti ve mücadelesi hakkında araştırma yapmasıdır. Eğer bu kadın Batı Afrika’da Fransız sömürgesi olan bölgelere hükmeden Fransız Henry Gadin’in 1935’teki tercümesine dayanıyorsa, Fransız Henry de Arap harfleriyle yazılmış eserlerden tercüme etmiştir.¹⁵¹

2. Avrupa kültürünü savunmayanlar

Bunlar, Batı dilini kullanarak Afrika kültürünü yeniden ihya eden ve özgürlük için mücadele edenlerdir. Bu konuda en etkili olanlardan biri, Batı Afrika’nın ilk yazarlarından kabul edilen Beninli Olaudah Equiano (Oludah Ekino) isimli kişidir. O, 1789’da Afrika edebiyatının ilk anlatısı olarak anılan “*The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African / Olaudah Equiano’nun İlginç Yaşam Anlatısı ya da Afrikalı Gustavus Vassa*” adlı otobiyografik eserini yazmıştır. Bu eserde daha on bir yaşındayken kız kardeşiyle kaçırılıp, köle tüccarlarına satıldığını, o sırada sömürcü vahşetine maruz kaldığını, insanlık dışı muamele gördüğünü, Hristiyanlıkla tanışmasını ve daha doğrusu siyahî bir kölenin trajik hayatını anlatmıştır. Olaudah Equiano, özgürlüğünü kazandıktan sonra köleliğin sona ermesi için Londra’da çabalamış ve onun yazdığı eser, köleliğe son verme konusunda İngiltere’nin 1807 yılında düzendikleri yasanın çıkışında etkili olmuştur.¹⁵²

Afrikalı yazarlar, Afrika’nın bağımsızlığını kazanabilmesi için mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan bir kısmı, Afrika kültürüne ve adetlerine sınıksız sarılmaya davet etmiş, Latin harflerini kullanmanın bir ihanet olduğunu söyleyerek kültürel mücadele vermişlerdir. Bunun için onlar, Latin harfleri kullanmaya mecbur bırakıldıklarını dile getirmişlerdir. Bu konuda Haitili Lion Leleau’nun (Liyon Lelo) “*Trahison / İhanet*” başlığı altında Fransız diliyle yazdığı kasidesi aşağıdadır:

Ne kadar yabancı ve yorgun bu gönül

¹⁵¹ Hanakoukou, *el-Harfu’l-Kur’ânî’l-Munemmet fî Mantıkati İfrikiyâ Cenûbi’s-Sahrâ*, s. 168.

¹⁵² Akçay Ahmet Sait, “Afrika Edebiyatına Kısa Bir Giriş”, *Hece dergisi*, sy, 246, 247, 248. Ankara, Haziran, 2017, s. 1026.

*Ne kadar yabancılaştı dilim ve elbiselerim
 Kelepçelenmiş dikenlerle örülmüş gelenek görenekler ve hisler
 Ödünç alınmış Avrupa'dan...
 Gel hayal et bu sıkıntıları
 Tarifi mümkün olmayan ümitsizlikler
 Ne mümkün tarif etmek, Fransız kelimelerle Senegal'in gönlünü?*¹⁵³

“Asla Dönüş ve Hürriyet” sloganını gerçekleştirmek için Afrika kültürünü savunan Afrikalılar, Avrupa dilini ve metodunu kullanarak kendi asıllarına dönüştüren destanlar ve romanlar yazmışlardır. Bunlardan bazıları: 1947 yılında “*Des Contes d'Amadou Koumba / Amadu Kumba'nın hikâyeleri*” adlı eseri yazan Senegalli Birago Diop (Birago Cop)'tur. Daha sonra 1958 yılında Birago Diop, “*les Nouvelles Contes d'Amadou Koumba / Amadu Kumba'nın Yeni Hikâyeleri*” adlı eserini yazmıştır. Birago Diop'un yaptığı çalışmalar, Afrika ile ilgili hikâyeler, destanlar ve şiirlerin toplanmasında büyük gayretin sonucunda ortaya çıkan ilk ürünlerden kabul edilmektedir. Cibril Încây, 1960 yılında Soundiata Keita'nın hikâyelerini yazmıştır. Bu hikâyede kulaktan duyma hikâyelerden oluşan Mali İmparatorluğu'nun doğuş tarihinin yazılmasıyla alakalı bir çalışmadır. Amadou Cisse Dia (Amadu Sise Ca) tarafından yazılan ve sömürgecilik karşısında dik duran onurlu şahsiyetlerin tasvir edildiği “*les Derniers Jours de Latdior / Letcor'un Hayatının Son Günleri*” adlı tiyatro metni bulunmaktadır.¹⁵⁴

Batı Afrika edebiyatçıları, meclislerde kulaktan duyma bilgilerle nesilden nesile aktarılan sözlü Afrika edebiyatına ait destanlar ve hikâyeleri yazmaya çalışsalar da, yaşadıkları sıkıntıları, başlarına gelen olayları ve esir alındıkları zamanları kendi yazmış oldukları eserlerde işlemeyi ihmal etmemişlerdir. Farklı alanlarda birçok edebî ürünler vererek Afrika'nın toplumsal, siyasî, kültürel ve iktisadî problemlerine çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a)- Afrika kültürüne dönüş çağrısı:

Avrupalı Ropert'in: “*Bugüne gelince Afrika tarihi sadece Avrupa'nın tarihinden ibarettir. Bunun dışındaki tarih tamamen karanlık bir devirdir.*”¹⁵⁵ iddiası gibi bazı Avrupalı edebiyatçılar, birtakım edebî ürünler vererek Afrikalıların kültürlerini yok sayıp alay etmişlerdir. Buna karşı Afrikalı edebiyatçılar, kendi kültürlerini ve değerlerini yazıya dökerek Avrupalıların iddialarını çürütmüş ve Batı kültürünün Ahlak ve insanlığını kaybettiğini öne sürmüşlerdir.

1916-2019 yılları arasında yaşamış olan Fildişi Sahili vatandaşı Bernard Dadie'nin (Bernard Dadi) 1959 yılında yazmış olduğu “*Un Nègre à Paris / Paris'te Bir Zenci*” adlı romanda Paris'i ziyaret ettiğini söylemiş ve “*Fransızlar gündüz uyuyorlar gece eğlenmek için uyanıyorlar. Fransız yöneticiler halka eziyet edip zulüm*

¹⁵³ Leleau, Lion, *Musique Negre*, Collection Indigène, by, 1931, s. IX.

¹⁵⁴ Beşir, *Kadâyâ'l-Luga ve'd-Dîn fi'l-Edebî'l-İfrîkî*, s. 70.

¹⁵⁵ Asıl kaynağa ulaşamadığı için Beşir'in “*Kadâyâ'l-Luga ve'd-Dîn fi'l-Edebî'l-İfrîkî*” kitabından nakledilmiştir. Bkz. s. 46.

ediyorlar.”¹⁵⁶ ifadelerini kullanarak Afrika kültürünün zıddı olan bir kültür ile yüzleşmesinden bahsetmiştir. Aynı zamanda Bernard Dadie, Fransızlar hakkında alaylı bir şekilde şöyle ifade etmiştir. “*Fransızlar kiliseleri papaz heykelleriyle süslüyorlar. Ancak yaşça büyük olan kişilere hürmet etmiyorlar. Fransız kadınlar, makyajla genç kalmaya uğraşıyorlar ve ölümü kabul etmeyerek geçici güzelliklerle vakitlerini geçiriyorlar. Hristiyanlar ise barış tanrısını savaş tanrısına dönüştürmüşlerdir*”¹⁵⁷

Afrika kültürüne dönüş çağırısı hakkında yazılan romanlardan biri de, 1928-1980 yılları arasında yaşamış olan Gineli Camara Laye’in (Kamara Lay) 1954 yılında yazdığı “*Le Regard du Roi / Kralın Bakışı*” adlı romandır. Bu romanın genel bağlamında kimliğini kaybeden bir adamın, bütün malını ve ticaretini kaybetmesinden sonra geri servetini ve izzetini elde etmek için vermiş olduğu mücadele eden bir insana benzetme yapılmıştır.¹⁵⁸ Afrika kültürünü yeniden canlandırmak için burada sayılamayacak kadar birçok şiir ve roman yazılmıştır.

b)- Afrika’nın çektiği sömürgecilik meseleleri:

Batı diliyle yazan Afrikalılar, edebî eserlerinde edebî tasvir kullanırken, Avrupalı sömürgecilerin baskısı altında kalmış ve sıkıntı çekerek zelil duruma düşen Afrikalıları konu edinmiştir. Bu edebî eserlerden biri, (1929-1989) yılları arasında yaşamış olan Senegalli David Diop’un (David Cop) 1956 yılında yazdığı “*Coups de pylon / Havaneli Darbeleri*” adlı şiirinde “*Le Temps du Marty / Marty Zamanı*” başlığı altında sömürgecilerin kendi ailesi olmak üzere Afrika toplumuna karşı yaptıkları vahşi eziyetleri şu şekilde kaleme almıştır:

Ah beyaz adam ah beyaz adam babaları öldüren

Annelere tecavüz eden

Gücü yettiği kardeşlerimin önünü kesen zulmeden

Güçlü kardeşlerimin ise haykırdığı

*Eli kanlı, kanı siyah beyaz adam*¹⁵⁹

1948 yılında Senegal’in bağımsızlığından sonra ilk başkanı olan Leopold Sedar Senghor’un (Leyopold Sedar Sengor) yazdığı “*Hosties noires / Kara Kurbanlar*” divanında bu konuları ele almıştır. İkinci dünya savaşında Fransa’nın yanına katılan ve Almanya’ya esir olan şair Senghor, savaşta siyahî Afrikalıların çektiği sıkıntıları ve Avrupalıları kurtarmak için kurbanlık olarak savunma silahı kullanıldıklarını bu divanın bazı şiirlerinde açıklamıştır. Senghor, sadece Afrika çocuklarının Avrupalılardan çektiği sıkıntılardan bahsetmekle yetinmeyerek “*New York*” ve “*Éthiopiennes / Etiyopyalılar*” eserinde Amerika toplumunda siyahîlerin karşılaştığı zulümlere ve sıkıntılara da değinmiştir. O, New York şehrine seslenerek New York şehrinin ancak diğer renklerle bir olursa güzelliği, zarafeti, birliği ve canlılığını kazanacağını Fransızca yazdığı aşağıdaki kasidesinde dile getirmiştir:

¹⁵⁶ Asıl kaynağa ulaşamadığı için Ali Şeleş’in, *el-Edebu’l-İfrikî*” adlı eserinden nakledilmiştir. Bkz. s. 142.

¹⁵⁷ Şeleş, *el-Edebu’l-İfrikî*, s. 142.

¹⁵⁸ Bkz. Laye, Camara, *Le Regard du Roi*, Plon Yayınları, Plön, 1975. ss. 252.

¹⁵⁹ Coussy, Denise, *la Littérature Africaine Moderne au Sud du Sahara*, Karthala, Paris, 2000, s. 87.

Ey New York! Beni dinle senin damarlarında siyah kanın akmasına izin ver.

Bırak bütün azalarında senin kanınla her tarafta dolaşsın, bizim kanımız hayatın yağıdır (çünkü).

*Belki de bu yağ, senin köprülerinin sert kaburgalarına esneklik verir.*¹⁶⁰

Senghor, yukarıdaki şiirde Afrikalıların sosyal ve kültürel haklarının sömürgeciler tarafından bir kenara bırakılıp ihmal edildiği için kaleminin güçlü sesiyle beyazlar ve siyahılar arasında adalet ve eşitliğin olmasına çağırmakla yetinirken, Mohamed Alioum Fantouré (Muhammed Aliyum Fanture) adlı Gineli şair, sömürgecilerin Afrikalıları karşı yaptıkları bu adaletsizliğin bir gün biteceği umudunu aşılacaktır. Çünkü bu şair, “*Le Cercle des Tropiques / Tropik Çember*” isimli romanının genel hikâyesinde Afrika kıtasının bağımsızlığını kazandığı tarihin, Afrikalının özgürlüğüne kavuşacağına umut göstergelerinden biri olduğuna işaret etmiştir. Daha sonra bu umudunu gerçekleştirmek için bir gün dünya düzeninin değişeceğini ve zulmün sona ereceğini vurgulamıştır.¹⁶¹

c)- Batı edebiyatının yaygınlaşması:

Afrika edebiyatçılarının bazı eserlerinde Afrika edebiyatını çarpıtan ve onu küçümseyerek yaralayan bir Batı fikriyle mücadele ettikleri görülmektedir. Liberyalı edebiyatçı H. Cary Thomas (H. Keri Tomas), bu edebiyatçılardan olup sömürgecilerin Afrika kültürünü ortadan kaldırmak için çabalarını genel olarak tasvir ettiği millî kasidesinde şu şekilde dile getirmektedir:

Dikkat et! Bu yabancılar

Fikirleri kirli ve zalimler

*Onlar ki bizim kültürümüze kirli ayaklarıyla bastılar*¹⁶²

Dünya çapında meşhur, büyük edebiyatçı olan Nijeryalı Chinua Achebe (Çinua Achebe) (ö. 2013/1434) “*Things Fall Apart / Parçalanma*” romanında Thomas’ın yukarıda söylediği sömürgecilerin kirli ayaklarını sabitlemek için kullandıkları yöntemlerini drama olarak edebî bir tablo şeklinde bize anlatmıştır. Romancı Chinua Achebe, Avrupalı kâşiflerin gelişini, demir bir ata¹⁶³ binen beyaz bir adamın bölgeye gelişi şeklinde açıklamıştır. Bölgedeki kâhinler, beyaz adamın şer alameti olduğunu, akabinde onun milletinden bölgeye akın akın insanların geleceğini ve bölgenin istikrarını bozacaklarını halka söylemişlerdir. Kâhinlerin dedikleri gibi bir grup beyaz bölgeye gelmiş, oradakilere zarar vermeye ve Hristiyanlık dinini zorla yaymaya başlamışlardır. Beyazlar kullandıkları bu zorlama yönteminin işe yaramayacağını farkına vardıktan sonra bölgede eğitim kurumları inşa etmeyi düşünmeye başlamışlardır. Böylece yazar Chinua Achebe, sömürgecilerin bölgeye ilk gelişlerinde yaptıkları hakkında tasvirde bulunmuştur. Daha sonra yazar, Hristiyan beyaz adamın, kendisiyle ve Afrikalı animist adamlar arasında diyaloga geçtikten sonra, silahlarla

¹⁶⁰ Senghor, Leopold Sedar, *Selected Poems of Leopold Sedar Senghor*, (thk: Abiola İrele), Cambridge Üniversitesi, Londra, 1977, s. 80.

¹⁶¹ Bkz. Alioum, Fantouré, *Le Cercle des Tropiques*, Présence Africaine, Paris, 1972. ss. 252.

¹⁶² Moore, Gerald ve Beir, Ulli, *Modern Poetry from Africa*, Penguin Books, Avustralya, 1963. s. 19-20.

¹⁶³ Demir atı bisiklet kastedilmektedir.

mücadelenin faydalı olamayacağı, düşünce ve eğitimin işe yaracağı kanaatinde olduğunu ifade ettikten sonra aşağıda edebî bir tasvirle şöyle özetlemiştir:

Bay Brown, klan adındaki adamın dini hakkında epeyce şey öğrendi ve doğrudan bir saldırının başarılı olamayacağını anladı. Bu yüzden Umuofia'da bir okul ve küçük bir hastane inşa ettirdi. Aileleri tek tek dolaşarak çocuklarını okula göndermeleri için yalvardı. Başlarda yalnızca kölelerini ya da bazen tembel çocuklarını gönderdiler. Bay Brown yalvardı, onlarla tartıştı ve kehanette bulundu. Gelecekte bu toprakların liderlerinin okuma yazma öğrenmiş erkek ve kadınlardan olacağını söyledi. Umuofia halkı çocuklarını okula göndermezlerse başka yerlerden yabancılar gelip onları yönetecekti. Hatta şimdiden böyle olduğunu yerel mahkemeye bakıp görebilirlerdi. Bölge komiserinin etrafı kendi dilini konuşan yabancılarla çevriliydi. Bu yabancıların çoğu, beyaz adamın ilk gittiği yer olan büyük nehirin kıyısındaki uzak bir köyden, Umuru'dan gelmişti. Sonunda Bay Brown'un çabaları etkisini gösterdi. Okuluna daha fazla öğrenci gelmeye başladı. O da, atlet ve havlu hediye ederek onları teşvik etti. Okula gelenlerin hepsi küçük değildi. Bazıları otuz yaşında, hatta daha büyüktü. Bunlar sabahları tarlalarında çalışıyor, öğleyin okula gidiyorlardı. Çok geçmeden insanlar beyaz adamın ilacının çabuk tesir ettiğini söylemeye başladılar. Bay Brown'un okulu hızlı sonuçlar veriyordu. Birkaç ay devam etmek mübaşir, hatta mahkeme kâtibi olmak için yeterliydi. Daha uzun süre gidenler öğretmen oldular ve Umuofia'dan İsa Mesih'in bağına işçiler gitmeye başladı. Civardaki köylere yeni kiliseler ve yanlarına birkaç okul inşa edildi. En başından din ve eğitim birlikte, el ele yol kat etti.¹⁶⁴

Chinua Achebe, Batı kültürünün Afrika'da hükümdarlık tahtını kurmadan önce bölgede nasıl başlayıp sızdığını dramatik bir hikâyeye anlatırken, Senegalli David Diop, aşağıdaki kasidesinde Avrupa'nın siyasî gücünü bölgeye nüfuz ettikten sonra beklenmedik bir anda tamamen Afrika kültürünü istilâ ettiğini acı çığlığıyla ifade etmiştir:

*Güneş, kulübeme parlıyordu.
Kadınlarım güzel ve zariflerdi.
Onlar akşam esintisinde palmye ağaçlarının sallanması gibi sallanıyordu.
Çocuklarım büyük nehirlerin içine (korkmadan) dalıyordu.
Ölümün (nehirlerin) derinliklerinde
Teknelerim (eğlenceli bir şekilde) timsahlarla güreşiyordu.
Şefkatli ay danslarımıza eşlik ediyordu.
Davullar tam-tam diye çılgın ritimle çalıyordu.
Sevinç ve eğlence doluyordu.
Özgürlük ateşlerinin ortasında
Ansızın bir günde, bir sessizlik olmuştu.
Kulübem başıboş kalmıştı. İçinde güneş ışıkları sönmüştü.*

¹⁶⁴ Achebe, Chinua, *Parçalanma*, (çev: Nazan Arıbaş Erbil), İthaki Yayınları, İstanbul, 2011, s. 168.

*Kadınlarımın kırmızı rujla boyanmış ağızları,
Demir gözlü savaşçıların (sömürgecilerin) ince ve sert dudaklarında ezilmiştir.
Çocuklarıma da demir ve kan üniformasını giydirilmek için
Barış, huzur ve sade elbiseleri terk ettirilmiştir.*¹⁶⁵

David Diop, bu kasidede Afrika kültürünün esintilerinde ve ecdatlarının bıraktığı kültürel mirasın kubbesinde eşleriyle ve çıplak çocuklarıyla barış içinde yaşarken, sömürgecilerin beklenmeyen bir zamanda bölgeye gelip Afrika kültürünün kimliğini ve geleneklerini değiştirerek Afrika kadınlarını ve çocuklarını Batılılaştırdıklarını hüznü bir şekilde anlatmıştır. Yazar, sömürgecilerin bölgeye gelişlerini kana bulanmış bir elbise şeklinde edebî bir benzetme yapmıştır.

Batı edebiyatı, Afrika halkını etkilemeye başladığında Afrika insanı kaybettiği gerçek kimliğini yeniden bulmak için kültürel çatışmaların zorluklarıyla karşı karşıya gelmiştir. Bunun için Senegalli Cheikh Hamidou Kane (Şeyh Hamidu Kan), genç bir Afrikalının kendi geleneksel kimliği ile sömürgecilerden etkilenmiş olduğu kültürü arasındaki kültürel çatışmanın zorlukları içinde yaşadıklarını tasvir ederek 1962 yılında yazdığı “*L'Aventure Ambiguë / Müphem Macera*”¹⁶⁶ adlı eserinde anlatmıştır.¹⁶⁷ Aynı şekilde Beninli Olympe Bhêly-Quénou’nun (Olompe Beli Kenum) 1963 yılında yazdığı “*Un Piège Sans Fin / Sonsuz Bir Tuzak*” isimli romanında tarım ve hayvancılık yönünden zengin bir aileden gelen bir gencin ve babasının sömürgecilik karşısında mücadelelerini tasvir ettiği görülmektedir. O, sömürgecilerin gencin ailesine gelip onlara kendileri için tarlada çalışmayı teklif ettiklerini, fakat gencin ailesinin onlarla çalışmayı kabul etmediklerini ve sömürgecilerin bunu görünce bu ailenin tarlalarını mahvedip hayvanlarını katlettiklerini ifade etmiştir. Gencin babası, sömürgecilerin ellerinde zelil bir hayat yaşamamak için intihar ettiğini, oğlu ise babasının vefatından sonra kendi gücüyle atalarının şan ve şerefini tekrardan geri getireceğini söyleyerek özgürlüğe kavuşana kadar sömürgecilerle mücadelesini sürdüreceğini eserinde ortaya koymuştur.¹⁶⁸ Bernard Dadie, yazdığı divandaki “*Afrique Debout / Afrika Kalk*” isimli kasidesinde siyasî, ekonomik ve kültürel bağımsızlık için Afrika’ya çağrı yapmıştır.¹⁶⁹

d)- İç politika ve sosyal problemler:

Afrikalı yazarlar, edebî eserlerinde bağımsızlık sonrası Afrika ortamında yaygın olan gündemdeki sorunları ele almayı unutmamışlardır. Onlar, Afrika halkına kötü politikalar uygulayan ve kara kıtayı geliştirmeye çalışmayan hükümetlerine karşı saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan biri, 1968’de “*Le Soleils des Indépendences / Bağımsızlık Güneşi*” adlı romanın yazarı Fildişi Sahilli Amadou Kourouma (Amadu Kuruma)’dır. Amadou Kourouma’nın romanında âdil olmayan zalim hükümetlerin

¹⁶⁵ Achode, Codjo S. *Appelle-moi nègre*, Presses du Centre National de Production de Manuels Scolaires, Cotonou, 1993. s. 150.

¹⁶⁶ Bu eser Türkiye’de iki kez çevrilerek “Mahrem Macerası” adıyla yayınlanmıştır. Birisi Adnan Tekşen tarafından çevrilmiş ve 1982 yılında basılmıştır. Diğer ise, Saim Akmehtem tarafından çevrilip 2000 yılında yayınlanmıştır.

¹⁶⁷ Eseri incelemek için bkz. Kane, Cheikh Hamidou, *L’aventure Ambigue*, (çev: Katherine Woods), Heinemann, London, 1972, ss. 178.

¹⁶⁸ Bkz. Bhêly-Quénou, Olympe, *Un Piège Sans Fin*, Presence Africaine, Paris, 1978. ss. 253.

¹⁶⁹ Divanı incelemek için bkz. Dadie, Bernard, *Afrique debout*, Seghers, Paris, 1966. ss. 260.

Afrika halkına çektirdiği sıkıntılar anlatılırken hüznü bir tablo ortaya koyulduğu görülmektedir.¹⁷⁰ Sanki Amadou Kourouma, bu bağımsızlık ışıklarının sürdürülmesi gerekirken iç siyasî huzursuzluk nedeniyle hızla söndüğünü dile getirmiştir.

Malili Amadou Hambâté Ba'nın (Amadu Hambate Ba), 1973 yılında yazdığı "*L'étrange Destin de Wagrin / Wagrin'in Garip Kaderi*" isimli romanı, 1947 yılında dünyaya gelen Gineli yazar Tierno Monnembo'nun (Terno Monembo) "*les Crapauds Brousse / Çalı Kurbağaları*" ve Ganalı yazar Games'in (Gemis) yazdığı "*Seçkin Kişiliğe Sahip Olan Adam*" isimli tiyatro kitabı dâhil olmak üzere bu konuda birçok eser bulunmaktadır.

Batı kültürüyle yetişen Afrikalı yazarlar, romanlarıyla yalnızca Afrika meselelerine değinmekle yetinmemişler, aynı zamanda sanatsal oyunlara değinmişler ve tiyatro eserleri ortaya koymuşlardır. Örneğin; 1940'lı yıllarda Gineli yazar Fodi Bah Keita'nın tiyatro grubunu oluşturduğu gibi bazı Afrika Batı edebiyatçıları tiyatro grupları oluşturmuşlardır. 1986 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü alan ve 1974 yılında "*A Dance of the Forest / Ormanın Dansı*" adlı tiyatro eserini yazan Nijeryalı Wole Soyinka, ve "*la Mort de Chaka / Şaka'nın*¹⁷¹ *Ölümü*" adlı eseri yazan Malili Seydou Badian (Saydu Bacân) ve benzeri yazarlar hikâyeler ve öyküler yazarak Afrika tiyatrosu çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Bu tiyatro çalışmalarının çoğu, geleneksel Afrika kimliğine ve kültürüne vurgu yapmıştır. Aynı zamanda bölgede sömürgecilerin zulümlerine dikkat çekerek Afrika halkının siyasî ve iktisadî özgürlüklerini kazanmaları için ve onların bilinçlenmesi için tiyatroyu bir araç olarak kullanmışlardır.

4.1.2.2.(3). Yerel Dillerden Oluşan Afrika Edebiyatı

Batı Afrika dillerinin neredeyse tamamı kendine özgü harfleri olmadığından Arap ve Batı dillerinin harflerine bağımlı kalmıştır. Sömürgecilik Afrika'ya gelmeden önce, bölgenin kralları ve âlimleri, bütün ilmî ve resmî yazışmalarda Arap harflerini kullanıyorlardı. Âlimlerin ilmî çalışmalarında kendi dillerini yazmada Arap harflerini kullanmalarının amacı; İslâmî bilgileri toplumun tüm kesimlerine iletmektir. Çünkü bölgede Arapça bilenler bilmeyenlere göre azdır. Şeyh Alfa Muhammed Samba Mumbia, 1820 yılında Arap harflerini kullanarak Fullânî diliyle yazmış olduğu "*أوغردملل / Mutluluk Madeni*" eserinde şunları ifade etmiştir:

*Birçok Fullânîli, Arapçayı bilmiyor ve dinlerini tam bir şekilde öğrenemiyorlar. Dinî hükümleri uygulamada şüpheye dayanmak ne fiilî ne de kavli olarak geçerlidir. Kim dinî hükümlerde emin olmayı ve şüpheden kurtulmayı istiyorsa, bu zayıf insanın Fullânî diliyle ve manzume halinde yazdığı bu kitabı okusun. İslâm hükümlerinin Arap dili, Fullânî dili veya herhangi bir dil ile yazılması caizdir. Çünkü maksat, İslâm'ın getirdiği hükümlerin gayelerine ulaşabilmektir.*¹⁷²

¹⁷⁰ Bkz. Kourouma, Amadou, *le Soleils des Indépendences*, Points, Paris, 1995. ss. 216.

¹⁷¹ Burdaki Şaka kelimesi, hikâyede geçen kahramanın özel adıdır.

¹⁷² Diyâlo, Ali Kilt, "es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fi İfrîkiyâ", *Mecelletu Da'veti'l-Hak*, sy. 266, Vezâratu'l-Evkâfi ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Rabat, 1987, s. 28.

İlmî eserlerin Arap harfleri kullanılarak Afrika dilleriyle yazılmasına önem verilmesi konusunda âlim Osman Dan Fûdî, Kardeşi Abdullah Dan Fûdî ve oğlu Muhammed Bello ile sohbet ederken, Arap dili ve bölgedeki halk dilleri hakkında güzel bir benzetmede bulunmuştur. Osman Dan Fûdî, Arap dilinin, tüm aile fertlerinin dikim, sulama ve sürme ile uğraştığı ortak bir tarla gibi olduğunu, diğer dillerin ise aile fertlerinin her birinin kendi özel ihtiyaçlarını gidermek için ayrıca uğraştığı tarlası gibi olduğunu ifade etmiştir. Bu benzetmeden sonra Osman Dan Fûdî, Abdullah ve Muhammed Bello'ya şöyle demiştir:

*Konuşan (yani O), Abdullah ve Muhammed İslâm ümmetine mensuplar. Arap dili bütün İslâm ümmetinin dilidir. Aynı zamanda özel olarak Arapların dilidir. Onlar (Osman, Abdullah ve Muhammed) ortak dil olan Arapçayı iyi bir şekilde öğrendiler ve Arap diliyle onlarca kitap yazdılar. Fakat atalarının dili olan Fullânî dilini ihmal ettiler. Hâlbuki Arapçayla ilgilendikleri gibi Fullânî diliyle de ilgilenip bu dille kitaplar yazmaları gerekirdi.*¹⁷³

Osman Dâñ Fûdî ve ailesi, Arap harfleri kullanarak yerel dilleriyle eserler yazma konusunda en önde gelen kimselerdir. Dîni, siyasî ve sosyal alanlarda kendi dillerinde çok sayıda eser yazmışlardır. Yazdıkları eserlerden biri de, Osman Dâñ Fûdî'nin Mâlikî mezhebinde sehiv secdesi konusunda Fullânî diliyle yazdığı kaside şudur:

جولِدِ تُنْصَامَ قَبْلُ وَطِي تُبُونِدِ بِسْـدِيَامَ بَعْدُ وَطِي
نَقَّصِ بِسْـدِ قَبْلُ هَيْتِيَامَ تُيَجَّيْ بُو بَعْدُ يُونْطَامَ¹⁷⁴

Eğer namazda (belirli) eksiklik yapılırsa selam verilmeden önce sehiv secdesi getirilir. Eğer namazda(belirli) fazlalık yapılırsa selam verildikten sonra sehiv secdesi getirilir.

Eğer namazda hem eksiklik hem de fazlalık yapılırsa selam verilmeden önce sehiv secdesi getirilir. Eğer namazda kılan ne yaptığı unutursa selam verdikten sonra sehiv secdesi getirilir.

Osman Dan Fûdî'den sonra ailesi, Arap harfleri kullanarak Hevsâ ve Fullânî dilleriyle ilmî risalelerini yazmaya devam etmişlerdir. Mesela, Esmâ binti Osman, babasının cihad konusunda Fullânî diliyle “Fîtinlâgo” adlı ve 134 beyit içeren kasideyi yazmış ve daha sonra Hevsâ diliyle bu kasideyi nazmetmiştir.¹⁷⁵ Aynı zamanda bu aile, Osman Dan Fûdî'nin Arap ve Fullânî dilleriyle yazdığı bazı eserlerini Hevsâ ve Fullânî dillerine çevirmişlerdir. Örneğin; Osman kızı Esmâ, babasının, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ve gelecek Mehdi'nin sıfatları ile alakalı yazdığı Fullânîce kasidesini Hevsacaya tercüme etmiştir. Bu kasidenin Fullânî dilindeki şekli şudur:

¹⁷³ Diyâlo, “es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fi İfrîkiyâ”, s. 29.

¹⁷⁴ Ebû Manga, Muhammed el-Emîn, *el-Lugatu'l-'Arabiyye, ve'l-Lugâtu'l-İfrîkiyyetu'l-Uhrâ*, Menşûrâtu Ma'hadî'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye, Rabat, 2006, s. 40.

¹⁷⁵ Et-Turûdî, Abdulkadir b. Mustafa, *Mevsûfâtu's-Sûdân*, (thk: Ebû Alfâ 'Umer Muhammed), Sankore, Sudan, 1991, s. 4.

محمد سينرما هـدو وراى ميئى الله نونن تشنرام
أهدر دين ونعئى ندن أفرنا ميئى الله نونن مورنام

Osman Dâñ Fûdî'nin kızı Esmâ bu kasideyi Hevsacaya şu şekilde çevirmiştir:

كُنْ سن شي أن فطى نت بي تفوب فطن نن أنكيو من بي زاما
ديي كرا ن أدن يي هجرا دني نناو بي ت بي فاما¹⁷⁶

Hiz. Muhammed ortaya çıkmadan önce onun geleceği müjdeleyenmiştir. Ben de Rabbime hamd olsun ki onun gibi (kavmime) müjdeleyici olmuştum.

Onun sayesinde İslâm dini gelmiş ve daha sonra ona hicret emri verilmiştir. Rabbime şükürler olsun ki, benim kaderimde hicret bana nasip olmuştur.

Bu konuda Osman Dan Fûdî ailesinin dışında Zarma dilinde vaaz ve irşad ile ilgili kaside yazan Nijerli Ebû Halîm Sâlih, Volof dilinde Kur'ân yazımıyla alakalı “*Tefsîru'l-Kur'ân*” isimli eserin sahibi olan Senegalli Muhammed Dim, bölgede yerel dilleriyle yazan âlimlere örnek olarak gösterilebilir.¹⁷⁷

Sömürgecilerin bölgeye gelerek Batı kültürünü yaydıktan sonra Batı Afrika'nın âlimleri iki kısma ayrılmışlardır. Birinci kısım, atalarının kültürünü sahiplenen ve ilmî eserlerinde Arap harflerini kullanmaya devam edenlerdir. Dolayısıyla günümüzde bile, Batı Afrika'nın gizli sömürge eğitim politikalarına boyun eğmesine rağmen, ilmî kitapların Arap harfleri kullanılarak bazı Afrika dillerine çevrildiği görülmektedir. Buna örnek olarak Nijeryalı Eyyûb Bançî'nin ve Mes'ûd Muhammed'in birinci baskısı 1997 yılında ikinci baskısı 2008 yılında ISESCO tarafından yayınlanan ve Muhammed es-Savvâf'ın yazdığı “*Kitâbu Ta'limi's-Salâh*” adlı kitabını Hevsacaya çevirdikleri “*لَتَأْفِيْن*”

adlı kitabı örnek olarak verilebilir. Aynı şekilde 2014 yılında Muhammed Dâvûd'un Arap dilini kullanarak Hevsâ dilini anlattığı “*كاموس ن*”

adlı sözlük örnek olarak gösterilebilir. Buradan şunu anlıyoruz ki Arap dili, çoğu Afrika İslâm ülkesinde resmî olarak kabul edilmese de, bölgede hâlâ önemli bir rol oynamaktadır.

İkinci kısım ise, daha önce ifade edildiği gibi Avrupa dilleriyle edebî eserlerini yazan edebiyatçılardır. Bunların bazıları, Latin harflerini kullanarak kendi ana dilleriyle halk edebiyatlarını kişisel yazma girişiminde bulunmuşlardır. Bu çalışmayı yapan

¹⁷⁶ Ebû Manga, *Silsiletu Lugâti'l-Harfî'l-Kur'ânî*, “*Kitâb Ta'rîfî 'an Lugati'l-Havhsâ*”, Menşûrâtu Munezzamati'd-Da'vati'l-İslâmiyye, Hartûm, 1998, s. 29-30.

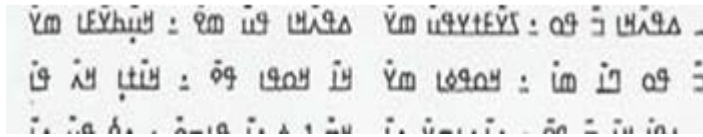
¹⁷⁷ Mûlây, Hasan, *Fihrisu'l-Mahtûtâtî'l-İslâmiyyeti'l-Mevcûde bi Ma'hedi'l-Ebhâs fî 'Ulûmi'l-İnsâniyye*, Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, Londra, 2004, I, 215; Mbacke, Hadîm Muhammed, *Mahtûtâtü'l-Ma'hadi'l-Esâsi li Afrîkiya's-Sevdâ*, *Mu'temeru'd-Devreti't-Tedribiyye'd-Devliyyeti's-Sâniye*, Merkez Cumu'ah, Dubai, 2001, 155.

¹⁷⁸ Kitabı incelemek için bkz. Bançî, Eyyûb, *Littâfîn Koyar da Sallâ*, Menşûrât ISESCO, bs. 2, 2008. ss. 202.

¹⁷⁹ Bkz. Muhammed, Dâvûd Muhammed, *Kâmûs na lârabçî da Hevsâ*, Menşûrâtu ISESCO, 2014.

Afrikanlı edebiyatçıların başında el-Hâc Muhammed Bello Kacâra gelmektedir. O, 1934 yılında Latin harflerini kullanarak Hevsâ diliyle yazdığı “*Gandoki / Maceracı*” adlı hikâyesinden dolayı, bölgede modern Hevsâ edebiyatında ilk öykü yazarlarından sayılmaktadır. Bu hikâyede yazar el-Hâc Muhammed Bello Kacâra, İngiliz işgali sırasında Nijerya vatandaşlarının, sömürgecilerle mücadelelerinden ve modern silahların karşısında direnişlerinden bahsetmiştir. Aynı şekilde Hevsâli edebiyatçı el-Hâc Ebû Bekr Tefâva’nın kölelerin çektiği çileler hakkında yazdığı bir hikâyesi bulunmaktadır. Bu hikâye, Nijerya’da İngiliz işgali döneminde köle ticaretinde Nijeryalı vatandaşların uğradığı işkenceleri anlatmıştır. Hikâyenin kahramanı olan Şehu ‘Umer adlı kişinin annesinden ayrılarak kölelerin arasına düşüşünü, annesinin yıllarca oğluna kavuşmak için yeryüzünde dolaşıp sonunda birbirleriyle kavuşmalarını ve daha sonra annesinin yorgunluktan ve acıdan dolayı vefat edişini dile getirmiştir.¹⁸⁰ Yazar Daniel Olorunfemi Fagunwa’nın (Dâniyel Olorunfemi Fagunwa) (ö. 1963), 1938 yılında yazdığı “*Ògbójú Odé nínú Igbó Irúnmalẹ*”¹⁸¹ / *Cinlerin Ormanında Cesur Avcı*” adlı eseri, Yoruba halk edebiyatının ilk uzun romanı ve Latin harfleri kullanılarak Afrika dillerinde yazılmış ilk romanlardan biri kabul edilmiştir. Bu romanda “*Akar Ogun*” adlı yetenekli bir canavar avcısının hikâyesi ve onun maceralarından bahsetmektedir.¹⁸² Latin harfleri aracılığıyla Manding, Igbo, Fullâni, Volof, Songay gibi Afrika dillerinde çok sayıda yazılan edebî eserin bulunduğu söylenebilir.

Yukarıda anlatılanlara göre Afrika dillerinin çoğu, eskiden beri günümüze kadar Arap ve Latin harfleri arasında dalgalanmaktadır. Bu durum, bölgede Arap kültürü taraftarlarıyla Batı kültürü taraftarları arasında kültürel bir çatışmaya neden olmuştur. Her iki taraf, Afrika’nın önemli ve ele alınması gereken dilsel ve edebî konularını bir kenara bırakarak sırf Batı kültürü veya Arap kültürünü savunmaya çalışmıştır. Bunun için Afrika dillerinin çoğu için kendine has bir alfabenin icat edilmeye çalışılmadığı söylenebilir. Nitekim tarih, bu gibi konulara ilgi duyan ve bunun için çaba gösterenler arasında çok az kimsenin bulunduğunu aktarmaktadır. Mesela; Suleyman Kantî 1948’de Anko dili için Arap ve Latin harflerinden farklı harfler icat etmeye çalışmıştır.¹⁸³ Bu âlimin icat ettiği harflerle yazdığı kasidelerden alınan iki beyit şu şekildedir:¹⁸⁴

Bu iki kasidenin manaları şunlardır:

Cibril’dir bu melek, meleklerin efendisi.

¹⁸⁰ es-Sârim, Abdulkarîm İsa, “Vucûhu’t-Teessur bi’t-Turâsi’l-‘Arabî’l-İslâmî fî Edebi’l-Hevsâ” *Mecelletu’l-Ustâz*, sy. 209, Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi, 2014, s. 105.

¹⁸¹ Türkçede okunuşu şu şekildedir “O bucu Ode nino İbo Yoromale”

¹⁸² Hikâyeyi okumak için bkz. D.O Fagunwa, *Forest of a Thousand Daemons*, (çev: Wole Soyinka), City Lights Books, San Francisco, 1982. ss. 37.

¹⁸³ Suleymân Kantî, Gineli bir âlim olup 1987 yılında vefat etmiştir. Onun sayesinde Anko dili kendine özgü yazı harflerine sahip olmuştur. Daha sonra Gine’nin bazı âlimleri, bu yeni harfleri kullanarak eserlerini yazmışlardır. Bkz. Sanogo, Nuh, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye Ledâ Kabâili Anko fî Gîniyâ*, Şeriketu Metâbi’ Sila, Riyâd, 2018, s. 275.

¹⁸⁴ Kaside için bkz; İmrân, *el-Hayâtu’l-Edebiyye fî Gîniyâ*, I, 139.

Peygamber'e vahyi getiren, okumayı emredendir O.

4.2. Batı Afrika'da Arap Edebiyatı

Arap edebiyatının genel anlamda İslâm gelene kadar Arap Yarımadası'nın sınırlarında kaldığını söylemek mümkündür. İslâm geldikten sonra fetihlerle İslâm-Arap kültürü Arap Yarımadası dışına yayılmıştır. Afrika'ya İslâm'ın girmesiyle İslâm ve Arap kültürü etkin bir şekilde Afrika'da kendine yer edinmiş ve Afrika Müslümanlar tarafından çok ilgi görmüştür. Arap edebiyatı için bölgede ilmî merkezler kurulmuştur. Bu bölümde Arap edebiyatının bölgeye gelişi, yayılışına etki eden faktörler, bölgede kurulan meşhur medreseler ve bu medreselerde okutulan müfredatlar ele alınacaktır.

4.2.1. Batı Afrika'da Arap Edebiyatı

4.2.1.1. Başlangıcı ve Yayılışı

Batı Afrika'da Arap edebiyatının yayılması konusuna başlanmadan önce şu soruların üzerinde durulmalıdır:

Arap edebiyatı Batı Afrika'da ne zaman görünmeye başlamış ve hangi asırda ortaya çıkmıştır? Arap edebiyatı, Batı Afrika'ya İslâm'la birlikte mi girmiştir? Yoksa İslâm gelmeden önce bölgede var mıydı?

Bu sorulara cevap vermek için bölgenin tarihini anlatan kitapları tetkik etmek ve ayrıntılara girmek gerekir. Çünkü daha önceki bölümlerde değinildiği gibi bölgeye İslâm'ın girişiyle Arap edebiyatının girişinin bağlantılı olduğu bazı âlimler tarafından ifade edilmiştir. Bu konu hakkında aşağıda söylenecekleri destekleyen şiir ve nesir tarzında eserler bulunmasa da, Arapçanın bölgeye İslâm'ın gelişinden önce girdiği kanaatindeyiz. Çünkü Kuzey ve Batı Afrikalılar arasında ticarî, siyasî ve kültürel ilişkiler uzun bir geçmişe dayanıyordu. Eski yazılı kalıntıların ispat ettiğine göre, Arapların Afrika'ya gelmeleri ve Afrikalıların Arap ülkelerine gidip gelişi, toplumsal bir kaynaşmayı, karşılıklı evlilikleri ve aralarında fikir alışverişlerini sağlamıştır.¹⁸⁵ Bu durumda İslâm'dan önce kültürel olarak birbirlerinden etkilendikleri söylenebilir. Bu kültürel ve ticarî ilişkinin sonucu olarak Arap ticarî terimlerinin Afrika yerel dillerine girdiği muhtemeldir. Aynı şekilde az da olsa, Afrikalıların Arapça bilen birilerinin varlığı ve ticarî ihtiyaçlarından dolayı, Arapça konuşanların bulunduğu söylenebilir. Şeyhû Ahmed Said Galâdançi, bu konu hakkında bölgeye İslâm gelmeden önce Arapçayı bilen bazı Afrikalıların bulunduğunu vurgulayarak şöyle ifade etmiştir:

*Araplar ve Batı Afrikalılar arasındaki ticarî birlikteliğin iki yönden etkileri ele alınabilir. Birincisi; harîr, ze'feran gibi Arap diline ait yeni kelimeler yerel dillerine girmiştir. Örneğin; Hevsâ dilinde surc ve 'işrîn gibi sayıların bir kısmıdır. İkincisi ise; Afrikalı tüccarlardan bazıları, çarşılarında Araplarla birlikte çalıştıklarından dolayı Arapçayı biliyor, hatta çocuklarına bile öğretiyorlardı.*¹⁸⁶

¹⁸⁵ Donald, Dears, *Târîhu İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ*, (çev: Raşid el-Berâvî), Mektebu'l-Ve'yi'l-'Arabî, el-Fucâle, tsz, s. 36.

¹⁸⁶ Galâdançi, Ahmed Said, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ*, Dâru'l-Umma, Kano, bs.3, 2016, s. 60.

Durum bu şekilde ise; bölge halkının, şifahî yolla da olsa Arap edebiyatından uzak olduğu düşünülemez. Dil, edebiyat ve kültürü ortaya çıkaran bir vasıta olduğu için her nereye varsa, orada o dili kullanan topluluğun edebiyatının varlığı söz konusudur. Fakat bölgeye İslâm'ın girişinden önce Arapça konuşan Afrikalıların durumları ile ilgili ayrıntılı bilgi sunulmamıştır. Belki de bunun nedeni, Gana İmparatorluğu'ndan önceki Batı Afrika'nın durumu gizemli olup onunla ilgili tafsilatlı bir bilginin bulunmamasıdır. Batı Afrika bölgesine İslâm'ın girişiyle beraber Arap edebiyatının geldiğini söyleyen görüşler, ancak kitap yazma yönünden bölgede Arap edebiyatının ortaya çıkışına atfedilebilir. Arap edebiyatının yazılı olarak Batı Afrika'da ortaya çıkışı ve yayılışından bahsetmek istediğimizde Arap edebiyatının bölgenin her yerine ulaşmış olması İslâm sayesinde olduğu için İslâm'ın bölgeye gelişinden bahsetmek önem arz etmektedir.

İslâm sayesinde Arap dili ve edebiyatı bölgede güç kazanmış ve önemli bir konum elde etmiştir. İslâm kültüründen etkilenen Batı Afrika edebiyatı, Arap alfabesini kullanmıştır. O zamandan beri Afrika edebiyatı yeni renk elde etmiş ve İslâm Arap edebiyatından yeni bir tat kazanmıştır. Afrika edebiyatının üslubu ve dili Arap dilinden, içeriği ise Afrika iklimi ve atmosferinden oluştuğu için “*Afrika Arap edebiyatı*” kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Batı Afrika halkı, düşüncelerini, duygularını aktarmak ve insanları etkilemek için Arap şiirinin vezinleri ve kâfiyelerini kullanarak şiirler söylemeye başlamışlardır.

Afrika Arap edebiyatının doğumunun ardından yetim kaldığı ve ona önem verilmediği söylenebilir. Bunun en önemli delili, Arap edebiyatının aşamaları ve dönemleri anlatılırken, âlimlerin göz önünde bulundurduğu Arap edebiyatı ile ilgili tarihî sınıflandırmalarda Afrika Arap edebiyatının yer almamasıdır. Örneğin; Arap edebiyatçılarından bazıları, bu sınıflandırmada Moğol ve Osmanlı dönemlerinde Arap edebiyatından bahsederken Batı Afrika'da kurulan İslâmî devletler dönemindeki Arap edebiyatının seyrini dikkate almamışlardır. Bu yüzden Yûso Munkeyla bu konuyu hüznlenerek şu şekilde değerlendirmektedir:

*Arap edebiyatının tarihi kapsamında garipsenecek şeylerden biri de, Arap edebiyatçılarından öne çıkanların, Afrika Arap edebiyatına önem vermemeleridir. Arap edebiyatında öne çıkanlardan biri olan Şevkî Dayf buna örnektir. Çünkü o, Arap tarih edebiyatını İslâm'dan önceki asırlardan emirlik devletlerin dönemine kadar ele almış. Fakat Afrika İslâmî edebiyatına değinmemiştir. Dahası görüyoruz ki, Şevkî Dayf, emirlik devletler asrındaki Arap edebiyatı hakkında Libya, Fas, Tunus, Cezayir ve Moritanya hakkında Arap edebiyatının bilgilerini aktarırken, Batı Afrika gibi diğer Afrika bölgelerinde ortaya çıkan Afrika Arap edebiyatına hiç değinmemiştir.*¹⁸⁷

Afrika Arap edebiyatının önemi, Endülüs Arap edebiyatının öneminden daha az değildir. Çünkü ikisi de Arap ülke ikliminin dışında ve Arap olmayan coğrafi bir çevrede ortaya çıkmıştır.

¹⁸⁷ Munkeyla, Yûso, “el-Edebu'l-İfrîkî Beyne'l-Esâle ve'l-Mut'ati'l-Fenniyye” *Mecelletu Kırâât İfrîkiyye*, sy. 8, el-Munteda'l-İslâmî, Londra, Nisan-Mayıs, 2011, s. 112.

Afrika Arap edebiyatı dâhil olmak üzere Afrikalıların ilmî ve edebî miraslarıyla ilgilenme sorumluluğunu onlardan başkalarına yüklememek gerekir. Zira Afrika Arap edebiyatının ihmal edilmesine, ortaya çıkmamasına ve çoğu insanın onu bilmemesine yol açan eksikler araştırılmalıdır. Batı Afrika okullarında, enstitülerinde ve üniversitelerindeki eğitim müfredatlarında kıta halkının ürettiği edebî çalışmaların bulunmaması bu eksikliklerin başında yer almaktadır.

Nijer'deki İslâm Üniversitesi'nde kullanılan Afrika Arap edebiyatı müfredatı yukarda zikredilen durumun güzel bir örneğidir. Bu müfredatta öğrenciler, Câhiliye Dönemi ile Endülüs Dönemi arasında üretilen Arap edebiyatı ile ilgili konuları görürlerdi. Nitekim öğrencilerin edebî malumatları İmruu'l-Kays'in gazel kasideleri, 'Antere b. Şeddâd'ın kahramanlık kasideleri ve Zuheyr b. Ebû Sulmâ'nın hikmet içeren şiirlerinden ibaretti. Daha sonra sahâbî olan şair Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i (s.a.v) övdüğü kasideleri öğrenirlerdi. Daha sonra Emevîler Dönemi'nde yaşamış olan Cerîr (ö. 110/728) ve Ferezdak (ö. 114/732) arasında cereyan eden nakâiz (atışma) türünü ele alırlardı. Zaman kalırsa Ebû Nuvâs (ö. 198/813) ve Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (ö. 354/965) gibi Abbâsîler Dönemi'ndeki şairlerini geçerek Endülüs'te Müslümanların son kalesi olan ve günümüzde Granada denilen Gırnata'nın yıkılışını hüznle anlatan Ebû'l-Bekâ Salih b. Şerif er-Rundî'nin kasidesiyle dört yıllık Arap edebiyatının müfredatını tamamlamış olurlardı. Bu müfredat uygulanır uygulanmaz öğrenci, Afrika Arap edebiyatı hakkında bilgi elde etmeye fırsat bulamadan kendini aniden mezuniyet kapısının önünde bulmuş olur.¹⁸⁸

Son dönemlerde Afrika Arap edebiyatında bulunan boşluğu doldurmak için bazı Afrika edebiyatçıları, geçmişten miras kalan eserlere özen göstermeye çağırmaktadır. Bu edebiyatçılardan biri olan Muhammed el-Emîn Câbî¹⁸⁹, Afrika Arap edebiyatına önem verme konusunda şunları dile getirmektedir: *“Afrika'daki araştırmacıların, daha önce ele alınmış konuları incelemede vakitlerini öldürmelerindense bölge âlimlerinin bize bıraktığı edebî ve ilmî ürünler hakkında çalışmalara yönelmeleri gerekir.”*¹⁹⁰

Afrika Arap edebiyatçıları, edebî çalışmalarında Arap edebiyatının tarihçilerine benzer bir şekilde Arap edebiyatının Batı Afrika bölgesine girmesinden bu yana Afrika Arap edebiyatının aşamalarını tarihî sıraya koymaya çalışmışlardır. Ayrıca onların, Afrika Arap edebiyatının aşamalarını sınırlandırma konusunda ihtilaf ettikleri de görülmektedir. Bunların bazıları, Batı Afrika'nın belirli bir bölgesinin tarihsel olaylarının ve ilmî hareketleri temelinde Afrika Arap edebiyatının merhalelerini

¹⁸⁸ 2004-2009 yılları arası geçirdiğimiz eğitim müfredatlarında Afrika Arap edebiyatı ile ilgili dersler yoktu.

¹⁸⁹ Gine ülkesinde 1952 yılında doğan Muhammed el-Emîn Câbî, Batı Afrika'da Arap diliyle roman yazan ilk edebiyatçı sayılmaktadır. 13 yaşındayken şiir yazmaya başlamış ve el-Menfâ gibi şiir divanları yazmıştır. Nijer İslâm Üniversitesi'nde Eğitim Psikolojisi hocası olarak çalışmaktaydı. 27 Temmuz 2016'de Nijer'de vefat etmiştir. Bkz. Musa, Kamara Muhammed, “el-Kıyemu'l-İslâmiyye fi Şi'ri's-Şâ'iri'l-Ginî Muhammed el-Emîn Câbî”, *Mecelletu'r-Risâle*, 1 (2), Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, 2018, s. 22.

¹⁹⁰ Câbî, Muhammed el-Emîn, *Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, Yazarın şahsi kütüphanesi, Konakri, s. 8.

belirlemişlerdir. Bu yolu izleyenlerden biri, Âdem Abdullah el-İlorî olup¹⁹¹ 1967 yılında “*Misbâhu'd-Dirâsâti'l-Edebiyye fî'd-Diyâri'n-Nicîriyye*” eserini yazmış ve bilindiği gibi bu konuda ilk çalışma yapan kişi olduğu kabul edilmektedir. O, Afrika Arap edebiyatı merhalelerini şu şekilde sıralamıştır:¹⁹²

- a)- Kânem-Bornu Dönemi: M. 5. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasındır.
- b)- Vangara Dönemi: M. 7. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasındır.
- c)- el-Magîlî Dönemi: M. 9. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasındır.
- d)- Fullânî Dönemi: Sokoto hilafetinin kuruluşundan yıkılışına kadar uzanan dönemdir.
- e)- İngiliz Dönemi: Sokoto hilafetinin yıkılışından günümüze kadarki dönemi kapsar.

“*el-Me'debetu'l-Edebiyye li Tullâbi'l-'Arabîyye fî İfrîkiya'l-Garbiyye*” adlı eseri yazan Zekeriya İdris Huseyn¹⁹³ ve “*Hareketu'l-lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ*” adlı eserin yazarı olan Ahmedû Said Galâdançî, Afrika Arap edebiyatının merhalelerini belirlerken hemen hemen aynı olan Âdem Abdullah el-İlorî'nin yöntemini izlemişlerdir. Ancak Âdem Abdullah el-İlorî başta olmak üzere bu âlimlerin belirledikleri Afrika Arap edebiyatının merhalelerine baktığımızda, tamamen Nijerya devletine özgü konuları ve şartlara göre Afrika Arap edebiyatının merhalelerini belirledikleri tespit edilmektedir. Bundan dolayı gösterdikleri Afrika Arap edebiyatının aşamaları tüm Batı Afrika için genelleştirilemez. Örneğin; yukarıda zikredilen Âdem Abdullah el-İlorî'nin Afrika Arap edebiyatının aşamalarını tespitinde âlim el-Magîlî için ayrı dönem tahsis edilmesinin doğru olmadığı söylenebilir. Çünkü Songay İmparatorluğu kastedilen Vangara dönemi el-Magîlî dönemini kapsamaktadır. Buna ilaveten el-Magîlî'nin ilmî hareket konusundaki etkisi sadece Nijerya ve Mali bölgeleriyle sınırlı olup Senegal ve Gine gibi bazı Batı Afrika bölgelerine yansımamıştır. Afrika Arap edebiyatı merhalelerinin Sokoto Devleti'yle belirlenmesine gelince, bu merhale tüm Batı Afrika bölgelerini değil, sadece Nijerya, Nijer ve Benin ülkelerini kapsamaktadır. Çünkü Osman Dan Fûdî'nin tesirleri bu ülkeler dışındaki diğer bölgelere ulaşmamıştır. Dahası, el-İlorî, Batı Afrika'nın bağımsızlığından sonraki döneminden ve ilim tahsil etmek için Arap devletlerinin üniversitelerine giden Afrikalı öğrenciler sayesinde gerçekleşen ilmî rönesansı dikkate almamıştır.¹⁹⁴

Edebiyatçı 'Âmir Samba, 1978 yılında yazdığı “*el-Edebu's-Senegâli'l-'Arabî*” adlı kitabında Afrika Arap edebiyatını Senegal'deki edebî ve ilmî akımlarla bilinen merkezlere ve okullara göre sınıflandırmıştır.

¹⁹¹ Nijeryalı, âlim, edip ve tarihçi olup çok sayıda eser kaleme almıştır. İlim tahsil etmek için Sudan ve Mısır gibi Arap ülkelerini ziyaret etmiştir. Birçok talebenin mezun olduğu Güney Nijerya'da bulunan “*Merkezu't-Ta'limi'l-İslâmî'l-'Arabî*” adlı İslâmî eğitim merkezi kurucusu idi. 1992/1412 yılında vefat etmiştir. Bkz. Yusuf, Muhammed Hayr Ramazan. *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî, Dâru'bni Hazm*, Beyrût, 2002, I, 7.

¹⁹² el-İlorî, *Misbâhu'd-Dirâsâti'l-Edebiyye fî'd-Diyâri'n-Nicîriyye*, Mektebetu Vehbe, Kâhire, 2012, s. 21.

¹⁹³ 1950 senesinde doğan Nijerya vatandaşı olan edebiyatçı Zekeriya İdris Huseyn, Arap edebiyatı konusunda çok sayıda Arapça ve İngilizce eser yazmıştır. Bu çalışma ile ilgili bazı eserleri ilerdeki bölümlerde zikredilecektir.

¹⁹⁴ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 63.

İmrân Kabâ ise, “eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî” adlı eserinde Afrika Arap edebiyatının merhalelerini şu şekilde gruplandırmıştır:

a)- Bölgeye İslâm’ın girişi ve Arap edebiyatını öğretme başlangıcı: M. 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan dönemdir.

b)- Şer’î, edebî ve dilsel bilimlerin dönemi: M. 12. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönemdir.

c)- Bölgeye çok sayıda âlimin gelişi ve Kâdiriyye hareketi dönemi: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan dönemdir.

d)- İslâmî emirlikler dönemi: 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemdir.

e)- Batı sömürgeciligi ve ona karşı yapılan mücadeleler dönemi; 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortasına kadar olan dönemdir.

f)- Rönesans Dönemi. Batı Afrika’nın bağımsızlığını kazandıktan sonra günümüze kadar olan dönemdir.¹⁹⁵

İmrân Kabâ’nın önerdiği bu Afrika Arap edebiyatı merhalelerinin, Batı Afrika’nın tarihî olaylarının hemen hemen hepsini kapsadığı için öncekilere göre daha isabetli olduğu söylenebilir.

İslâm sayesinde Afrika Arap edebiyatı güçlendiğinde Afrikalı Müslümanlar, Arapça hutbe vermekle beraber divanî ve ihvanî risaleler yazmaya başlamışlar ve o dönem, düz yazıların başlangıç noktası olmuştur. Daha önce zikredilen animist eski Gana İmparatorluğu’nda m. 8. asırdan beri ilmî ve kültürel merkezi temsil eden 12 mescidin bulunması buna delil olarak gösterilebilir. Şiir konusuna gelince; İmrân Kabâ bu konuda şöyle bir ihtimale dikkat çekmiştir: “O dönemde bu mescitler ilmî ve kültürel merkezlerdi. Müslüman Afrikalılar, okudukları kitaplardaki Arap şiir örnekleri üzerine vâkıf olabilirler ya da mütercimler ve tüccarlar şair olup Arapların geleneğini ihya etmek için krallar ve yöneticileri övmeye şiir söylemeye çaba gösterebilirler.”¹⁹⁶ Tarih, şiire dair bir belgeyi ortaya koymasa da, es-Sa’dî’nin, *Târîhu’s-Sûdân* eserinde Hz. Peygamber’i (s.a.v) övme maksadı gibi farklı amaçlar için edebiyatın şiir dalında kendisini yetiştirmiş Afrikalı âlimlerin varlığına işaret etmiştir.¹⁹⁷

Ebû İshak İbrahim el-Kânemî (y.ö. 609/1212), zamanına kadar bölgede Afrika Arap şiirinin olduğuna dair eski bir örnek bulunmamasından dolayı, Afrika Arap edebiyatçıları, 12. asırda yaşayan Ebû İshak İbrahim el-Kânemî’nin şiirini Batı Afrika’da en eski şiir olarak kabul etmektedirler. Âlim İbrahim el-Kânemî, dil bilimci ve şairdi. Fas’a olan yolculuğu sebebiyle batı ve doğuda meşhur olmuştur. Fas’a gittiğinde Muvahhidîn sultanı olan ve 1184-1199 yılları arası Fas bölgesine hükmetmiş olan Ya’kûb el-Mansûr’u ziyaret etmiş, onun hakkında övgü dolu olan şu şiiri söylemiştir: [Vâfir]

¹⁹⁵ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 64.

¹⁹⁶ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 47.

¹⁹⁷ es-Sa’dî, *Târîhu’s-Sûdân*, 29-30.

أَزَالَ حِجَابَهُ عَنِّي وَعَيْنِي تَرَاهُ مِنَ الْمَهَابَةِ فِي حِجَابِ
وَقَرَّتْ عَيْنِي تَقْضُ لَهُ وَلَكِنْ بَعُدْتُ مَهَابَةً عِنْدَ اقْتِرَابِ¹⁹⁸

Aramızdaki perdeyi kaldırdı, fakat gözüüm yine de onu heybetinden dolayı göremiyor.

Cömertliği beni yaklaştırdı, fakat yaklaşıırken heybetinden ayakta kaldım.

İbrahim el-Kânemî, bu şiirinden dolayı tarihin bize bu bölgede kaydettiği Afrika şairlerinin ilki olmuştur. Sonra âlim İbrahim el-Kânemî, Endülüs'e ilmî yolculuklar yapıp edebiyatçı olan Ebû Zeyd el-Fezâzî başta olmak üzere Endülüslü edebiyatçılarla buluşmuş ve vefat edinceye kadar Endülüs'e yerleşmiştir.¹⁹⁹

Mali İmparatorluğu Dönemi'nde şair Ebû İshak İbrahim es-Sâhilî, Muhammed b. el-Fakîh el-Cezûlî ve el-Kadî Ebu'l-'Abbâs ed-Dekkâlî gibi Fas, Endülüs ve diğer Arap ülkelerinden gelen birtakım âlimler sayesinde, Afrika Arap edebiyatı Batı Afrika'da gelişmiştir. Şiir, mantık ve fıkıh alanlarında çeşitli manzumelere sahip olan el-Magîlî, Songay İmparatorluğu Dönemi'nde Nijerya, Nijer ve Mali'de ikamet ederek Afrika Arap edebiyatının yükselişinde büyük rol oynamıştır.²⁰⁰ Bu âlimlerin vasıtasıyla bölgede İslâmî eğitim müesseseleri çoğalmış, Arap coğrafyası olmayan topraklarda yetişen Endülüs Arap edebiyatçıları kadar değerli Afrikalı öğrenciler bu müesseselerde yetişmişlerdir. Afrika Arap edebiyatı, İslâmî imparatorluklar döneminde özellikle Songay İmparatorluğu devrinde yüksek konuma gelmesine rağmen fikhî ilimlerin gözetiminde kalmıştır. Fakat o, bazen fikrî olarak zayıflasa da şer'i ilimlerin önünde boynunu eğmemiş, bölgede seyrine devam etmiştir. Aşağıda zikredileceği 16. yüzyılda yaşamış Timbuktu Ahmed Bâba'nın kasidesi buna örnektir. Ahmed Bâba, Fas'a sürgün edilip Marakeş'te kaldığı sırada vatanına özlemini dile getirdiği kasideyi söylemiştir. Bu kasidenin matla'ı şu şekildedir:[Tavîl]

أَيَا قَاصِدًا كَاغُو فَعُجْ نَحْوُ بِلَدَتِي وَزَنَمِ هُمْ بِاسْمِي وَبَلَّغْ أَحَبِّي
سَلَامًا عَظِيمًا مِنْ غَرِيبٍ وَشَائِقٍ إِلَى وَطَنِ الْأَحْبَابِ زَهْطِي وَجَبَّتِي²⁰¹

Ey Kagou (Kagu)'ya yönelen kişi! Benim memleketime uğra, dostlarıma ismimi söyle ve onlara ilet.

Hemşehrilerini, komşularını özleyen ve gurbette olanın hoş kokulu selamını.

Bu kaside, âlimlerin, İslâm hukuku meselelerine çok önem vermelerine rağmen şiir söylemekten vazgeçmediklerinin ve Afrika Arap edebiyatının İslâmî ilimlerin bünyesinde büyüdüğünün bir göstergesidir. Aynı zamanda bu kaside, fıkıhçıların

¹⁹⁸ İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'i'z-Zamân*, (thk: İhsân 'Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrût, 1978, VII, 14.

¹⁹⁹ Bedevî, 'Abdu, *eş-Şu'arâu's-Sûd ve Hasâisuhum fî Ş-Şi'ri'l-'Arabî*, el-Hey'etu'l-Mısıriyye, 1988, s. 277.

²⁰⁰ Zabâdiye, Abdulkâdir, *Dirâse 'an İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ fî Me'âsir ve Muellefâti'l-'Arabî ve'l-Muslimîn*, Dîvânü'l-Matbûâtî'l-Câmiyye, Cezâyir, tsz. s. 131; Ca'fer'i, Ahmed Ebu's-Sâfi, *min Tarihi Tavât Ehbâs fî't-Turâs*, Menşûrâtü'l-Hadârah, Cezâyir, 2011, s. 17.

²⁰¹ el-Vefrânî, Muhammed es-Sagîr, *Nuzhatu'l-Hâdî bi Ahbâri Mulûki'l-Karni'l-Hâdî*, (thk: Houdas), Matba'atu Bardîn, İngre-Fransa, 1888. s. 98.

nesillere İslâmî ilimler ile beraber Arap dili ve edebiyatını ilk taşıyan kimseler olduklarını da vurgulamıştır. Batı Afrikalılar, ecdatlarından aldıkları ilmî ve edebî miraslarını sadece almakla yetinmemişler, buna ek olarak bu ilmî mirası alıp içerisinde bulunan Afrika Arap edebiyatına yenilikler kazandırmışlardır. Örneğin; Osman Dan Fûdî'nin ninesi ve şair olan Rukiye yeni bir vezin kullanarak Arap şiirinin tanımadığı yeni bir müzikal fonetiği ortaya çıkarmıştır. Bu vezinler şu şekildedir: “فاعِلن فعولن فاعِلن

فاعِلن / Fâ'ilun Fu'ûlun Fâ'ilun Fu'ûlun.” her mısradaki dördlük bir vezin bulunmaktadır.

Şair Rukiye'nin “el-Bahru'l-Kerîm” diye isimlendirilen bu vezin üzerinde Arapça harflerine göre nazmettiği zühât ile alakalı kasidesinin bazıları şöyledir:[el-Bahru'l-Kerîm]

الكَرِيمُ يَقْبَلُ تَائِبًا أَتَاهُ لَا يَخَافُ بَخْسًا كُلُّ مَنْ رَجَاهُ
بِالْعَذَابِ يُجْزَى مَنْ عَصَى وَيُجْزَى لَا يَنَالُ عِزًّا مَنْ تَبِعَ هَوَاهُ
تُبَّ لَعَلَّ تُرْحَمَ يَا أَخِي وَأَعْلَمُ أَنَّ فِي جَهَنَّمَ سِجْنًا مَنْ عَصَاهُ²⁰²

Allah, ona tövbe ederek geleni kabul eder, ondan isteyen herkes onun haksızlığından korkmaz.

Kardeşim! Tövbe et, belki de bağışlanırsın, bil! Ona isyan edenin Cehennem'de hapsolunacağını.

Ona isyan eden azapla cezalandırılır, hevasına tabi olan şeref elde edemez.

Afrika Arap edebiyatı, Batı Afrika bağımsızlık dönemi gelene kadar hayatın iniş çıkışlarıyla devam etmiştir. Bağımsızlık dönemi geldikten sonra Afrikalılar ilim tahsil etmek için Arap ülkelerine dağılmış ve Arap edebiyatı çalışmalarında gayret göstererek şer'i ilimlerin başlığı altında yer alan ve bağımsız olmayan “Afrika Arap Edebiyatı”nın kavramını müstakil hale getirmişlerdir.

Zamana ayak uydurması ve ortaya çıkan yeni edebî akımlarından dolayı, bölgenin şairleri tarafından yenilenen çağdaş Afrika Arap edebiyatındaki modernite ve sanatsal yöntemler gösteren şiirsel hareketin, Arap şiirinin dengelerine ve geleneksel yöntemlerine karşı isyan ettiği görülmektedir. Nitekim daha önceki dönemlerde bu bölgede serbest şiir yani kâfiyesiz ve vezinsiz şiirler görmezken, günümüzde Nijeryalı Abdulhâfız Olâdûcû gibi birkaç Afrikalı şairin serbest şiir yazdıklarına şahit olunmaktadır. Mesela Abdulhâfız Olâdûcû, “el-Leylu'l-Ebyaz” adlı şiir divanında Nijerya'da “Boko Haram” isimli teröristi şu şekilde nitelemektedir:

يقول أخِي فِي الشَّمَالِ
كَمَا يَقُولُ أَخِي فِي الْجَنُوبِ
بأن "بوكو حرام"
قاتل كل من أنكر له نظريته

²⁰² el-İlorî, el-Fevâkihu's-Sâkita, Matba'atu'l-Meşhedi'l-Huseynî, Kâhire, tsz. s. 8.

قاتل المسلمين والكافرين

قاتل الشيوخ والأولاد

قاتل بالقنبلة

قاتل بالبندقية

قاتل الحكومة.

Kuzeydeki kardeşim

Güneydeki kardeşimin söylediği gibi söyler

Orada Boko Haram.

Görüşünü kabul etmeyen herkese savaş açtı

Müslümanlar ve kâfirlerle savaştı

Onları öldürdü.

Yaşlıları ve çocukları öldürdü

Bomba ile öldürdü.

Tüfek ile öldürdü

*Hükümet ile savaştı.*²⁰³

Yukarıda görüldüğü üzere şair Abdulhâfız “eş-Şi’ru’l-Hur” denilen serbest şiirinde Nijerya’da ortaya çıkan Boko Haram adıyla bilinen radikal grupların Nijerya halkına yaptığı zulümleri dillendirmiştir.

4.2.1.2. Batı Afrika’da Arap Edebiyatının Gelişmesine Etki Eden İlmî Müesseseler

4.2.1.2.(1). Batı Afrika’da Arap Edebiyatının En Önemli Müesseseleri

İslâmî imparatorlukların dönemlerinde saraylarda ve evlerde düzenlenen ilmî halkalar, tekkeler, mescitler ve medreselerden oluşan ilmî merkezler, Batı Afrika’nın kültürel gelişiminde etkin rol oynamıştır. Bu merkezlerin rolü, günümüzde de devam etmektedir. Batı Afrika’da kurulan İslâmî imparatorluklar ve emirlikler, bu ilmî merkezleri geliştirme ve genişletmeye önem vermiştir. Aynı zamanda o dönemde âlimlerin ve öğrencilerin masraflarını karşılayarak İslâmî eğitime katkıda bulunmuştur. Bölgedeki Müslüman zenginler ise, mescitlerin ve medreselerin yapılması ve muhtaç öğrencilerin geçimlerini sağlama konusunda katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı bölgede ilmî hareketlilik, eğitim faaliyetleri ve kitap telifleri artmıştır. Daha sonra bu ilmî kurumlardan edebiyat, fikir ve ilim konusunda toplumu yönlendiren aydın ve düşünür kimseler mezun olmuştur. İslâm, Fas’tan gelen Mâlikî tüccarlar, âlimler ve Murâbıtlar yoluyla Batı Afrika’ya girdiği için bölgedeki ilmî kurumlar Fas’ın kültürü ve geleneklerinin çoğundan etkilenmiştir. Hatta öyle ki bu kurumlar, içerik ve şekil yönünden Fas medreselerine benzemektedir. Batı Afrikalıların Arapça yazı stilleri Fas usulüne dayanır. Okudukları kitaplar ise genelde Mâlikîlerin kitaplarıdır.²⁰⁴

²⁰³ Ahmed, Rahma, “el-Hasâisu’l-‘Âmme fi Vilâyetey Hevsâ ve Yoruba”, *at-Tajdid*, 19 (37), Malezya, 2015, s. 143.

²⁰⁴ Bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu’l-A‘şâ fi Sinâ‘ati’l-İnşâ*, V, 298.

Bölgede bu kurumların çok sayıda olmasından dolayı günümüzde Batı Afrika’da bulunan ülkelerin isimleri, İslâmiyet’te ihtiva ettiği öneme göre müesseselerin en önemli olanları aşağıda sıralanmaktadır.

1. Mali’de bulunan bazı ilmî merkezler:

a)- Timbuktu

Timbuktu, günümüzde Mali Cumhuriyeti’nin kuzeyinde hicrî beşinci asırdan beri bulunan İslâmî bir şehirdir. Bu şehrin çocuklarından biri olan tarihçi es-Sa’dî, Timbuktu şehrinin değerini şöyle açıklamaktadır. *“Bu şehri inançsızlık kirletmedi ve onun topraklarında hiçbir zaman Allah’tan başkasına tapılmadı. Zahitlerin ve evliyaların toplandığı, âlimlerin ve âbidlerin barındığı bir şehirdir. Aynı zamanda yolcuların ve tüccarların gidiş-geliş yönlerinde mallarıyla konakladıkları bir yer olmuştur. Bu şehir, Mısır, Vecil, Gadâmes ve Fizan halklarından gelen âlimleri ve salih kimseleri barındırmıştır.”*²⁰⁵

Timbuktu, kurulduğundan beri Batı Afrika ile Fas arasında önemli bir köprü olup çevresinden etkilenen ve çevresini etkileyen İslâmî kültürel yapıya sahip bir mekân olmuştur. Özellikle h. 10. ve 11. yüzyıllarda Timbuktu şehri, İslâmî kültürü yayan en önemli merkezlerden biri olmuştur. Öyle ki 16. yüzyılda Timbuktu’da bulunan medreselerin sayısı 150’ye ulaşmıştır.²⁰⁶ Bunun yanı sıra eğitim konusunda öğrencilerin barınma ihtiyacını gideren, o dönemde üniversite görevini gören Cingarey Beri ve Sankore Camii’nin bulunduğu bu şehir, binlerce Afrikalı öğrenciyi mezun etmiştir.

Timbuktu, bize kendi İslâmî kültürel atmosferinde büyüttüğü âlimler, fakihler ve tarihçileri bırakmıştır. Bu âlimler, Afrika Arap edebiyatı ve Afrika İslâm tarihinde araştırmacı olan her kimse için vazgeçilmez bir kaynak olmuşlardır. *Neylu’l-İbtihâc bi Tatrîzu’d-Dîbâc* gibi tarih, dil ve fikir alanında çok sayıda kitap sahibi olan Ahmed Bâba,²⁰⁷ *“Târîhu’s-Sûdân”* adlı kitabın yazarı olan Abdurrahman es-Sa’dî, *“Târîhu’l-Fettâş”* isimli kitabın sahibi olan el-Kadî Muhammed Ka’t et-Timbuktî gibi birçok âlim bu şehirde bulunmaktadır.

b)- Cenne

Cenne, Timbuktu’dan sonra Orta Çağda İslâm Arap kültürünün merkezlerinden biriydi. Bu şehir, içinde yetişen âlimlerin ve başka bölgelerden gelen âlimler ve öğrencilerin gayret göstermeleri sonucunda gelişmiş ilmî hareketlere tanık olmuştur.

Cenne şehrinin ilmî hareketlerin zirvesinde olduğu konusunda es-Sa’dî şu şekilde ifade etmiştir: *“Allah (c.c), çeşitli bölge ve kabilelerden gelen âlimleri ve salihleri bu şehre gönderdi. Şehre gelen âlimlerden Bîga ve Kavkar arasında bulunan Tâi köyünden gelen önemli âlim Moro Mago Kanki’dir. Bu âlim, h. 9. yüzyılın ortasında eğitim için Kâbir denilen yere, daha sonra Cenne’ye gelip yerleşmiş ve Cenne’deki talebelere İslâm ilimlerini aktararak onlara büyük fayda sağlamıştır.”*²⁰⁸ *“Târîhu’l-Fettâş”* adlı eserin yazarı el-Fettâş’ın, bu şehrin barındırdığı âlimlerin

²⁰⁵ es-Sa’dî, *Târîhu’s-Sûdân*, s. 21.

²⁰⁶ Ka’t et-Timbuktî, *Târîhu’l-Fettâş*, s. 296.

²⁰⁷ Ahmed Bâba’nın yazdığı diğer eserleri ile ilgili bkz. Cherbonneau, M. A. “Histoire de la Litterature Arabe au Soudan” *Journal Asiatique*, 6 (5), Société Asiatique, Paris, Temmuz, 1855, s. 396-398.

²⁰⁸ es-Sa’dî, *Târîhu’s-Sûdân*, s. 16.

sayısının 4200 olduğunu ifade etmesi, Cenne şehrinin ilmî ve kültürel bir gelişmişliğe sahip olduğunu gösterir. Bunun için Cenne şehrinin, ilerlemesi konusunda Timbuktu'nun ulaştığı konuma geldiği söylenebilir. Timbuktu'da edebiyat, Arapça, fıkıh, tefsir ve İslâmî ilimlerle meşhur olan Akît ailesi gibi Cenne'de Bagayogo ailesi İslâmî ilimlerde öne çıkmıştır.²⁰⁹

c)- Hamdallahi

Hamdallahi, Fullânî kabilesinden gelen Ahmed Lobbo'nun 1818 yılında Bambara kabilesi yenilgisinden sonra kurduğu Mâsina İslâm Emirliği'nin başkentidir. Bu emirliğin emiri olan Ahmed Lobbo, âlimler, fakihler ve edebiyatçılarla bu şehri geliştirmiştir. Dolayısıyla yaklaşık 300 küsur âlim ve fakihi kucaklayan bir şehir hâline getirmiştir. Maalesef üzücü olan çıkan iç savaşlardan dolayı, Mâsina Emirliği uzun müddet yaşayamamış ve Hamdallahi'deki âlimlerin edebî ve ilmî eserlerin çoğu tarihe karışmıştır.²¹⁰

2- Senegal'de bulunan bazı ilmî merkezler:

a)- Bîr Medresesi

Bîr medresesi, 1555 yılında dünyaya gelen 'Umer Fal tarafından kurulmuştur. Üniversite görevini üstlenen bu medrese, bölgede öğrencileri kendine çeken bir eğitim yeri idi. Tarih sayfalarına adlarını altın harflerle yazdıran ve Batı Afrika'nın bazı bölgelerinde küçük İslâm devletlerini kuran kimseler, bu medresede eğitim görmüşlerdir. Fûta Callo bölgelerinde İslâm devletini kuran el-Hâc 'Umer el-Fûtî onlardan sadece biridir. Bîr medresesi, 1869 yılında sömürgeciler tarafından Bîr şehri yıkılana ve Bîr medresesinin öğrencileriyle beraber âlimleri sürülene kadar görevini yerine getirmekteydi.²¹¹

b)- Tiyâmin Golf.

Golf bölgesinde bulunan Tiyâmin köyü, 17. ve 18. yüzyıllar arasında İslâm eğitiminin bir merkeziydi. Mbacke (İmbâke) ailesinin atası Mbacke ve Abdullah Niyâs'ın dedesi gibi meşhur olan Senegalli âlimlerin birçoğu, bu köyde eğitimlerini tahsil etmiştir. Senegal'de meşhur olan Loga ve Kilda medreseleri gibi yukarıda zikredilen medreselerin dışında birçok medrese bulunmaktadır.²¹²

c)- Senegal'deki Touba (Tuba)

Fransız sömürgeciliğine karşı muhalif tutumuyla bilenen, Müridi tarikatını kuran ve Senegalli âlim Ahmed Bamba 1886 yılında Touba şehrini kurmuştur. Bu şehir, geçmişte ve günümüzde geçerliliğini koruduğu gibi İslâm eğitiminin merkezi olmuştur. Ticâniyye tarikatının merkezi olduğu için hâlâ manevî atmosferini korumaktadır.²¹³

3- Nijer'de bulunan bazı ilmî merkezler:

²⁰⁹ es-Sa'dî *Târîhu's-Sûdân*, s.19, 30; el-Bertellî, *Fethu's-Şukûr li Ma'rifeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, s. 113.

²¹⁰ Bkz. Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 179-181.

²¹¹ Mbacke, Khadim, "et-Ta'limu'l-İslâmî fi's-Senegâl el-Vâki' ve'l-Me'mûl", *Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye*, sy. 24, Hartûm, Aralık, 2000, s. 122; Mbacke, "Menziletu'l-Kur'ani'l-Kerîm fi Ta'limi'l-İslâmî fi Garbi İfrîkiyâ" *Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed adlı Milletlerarası İlmi Toplantısı*, sy.16, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 15-17- Ekim, İstanbul, 2011, s. 520.

²¹² Detaylı bilgi için bkz. Samba, Âmir, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, eş-Şerikatu'l-Vataniyye, Cezâyir, 1978.

²¹³ Mbacke, *et-Ta'limu'l-İslâmî fi's-Senegâl el-Vâki' ve'l-Me'mûl*, s. 122.

a)- Say

Fullânî âlimlerinden biri olan ve tasavvuf mensubu Alpha Maman Djobbo (Alfâ Maman Cobbo) 1810 yılında Mali'den Nijer'e göçerek Nijer Nehri kıyılarında bulunan bölgede Say şehrini kurmuştur.²¹⁴ Alpha Maman Djobbo Say şehrini Nijer'in batı bölgesinin önemli, kültürel ve dinî merkezi haline getirmiştir. Şehirde askerî üssün inşa edilmesiyle İslâmî kimliğin temellerini ortadan kaldırmaya çalışan sömürgeciler gelinceye kadar Nijer'in dört bir yanından akın akın geldiği bilinen bir eğitim merkezi olmuştur. Sömürgeciler geldikten sonra da Say şehri, İslâm kültürünü ve klasik medreselerini korumayı başaramamıştır. Moudibaje (Modibâce) mahallesini kuran ve Zarma diliyle Kur'ân tefsirini yapmakla meşhur olan Bâba Râzî ve öğrencilerin akın ettiği Zorogay mahallesinde ilim halkasını kuran Âlim İsmail, bu şehrin en meşhur âlimlerinden kabul edilmişlerdir.²¹⁵

Say şehri, İslâm eğitiminde değerli bir konumda olmasından dolayı 1957 yılında Arapça eğitimin verildiği ilk modern okul burada kurulmuştur. Bunun yanı sıra Batı Afrika öğrencilerinin odak noktası olan ve 1986 yılında İslâm İşbirliği Teşkilatı tarafından onaylanan İslâm Üniversitesi de burada kurulmuştur.

b)- Kiota (Çota)

Kiota şehri, 16. yüzyılın ortasında Zarma kabilesinin liderlerinden olan Zâm b. Hali Koade tarafından kurulmuştur. Bu şehir, 1914 yılında doğan Âlim Ebû Bekr b. Hâşim sayesinde kültürel ve ilmî bir merkeze dönüşmüştür. Bu âlim, ilim tahsil etmek için Hevsâ bölgesine gelmiştir ve sonra da hac farzını eda etmek için Kâbe'yi ziyaret etmiştir. Ardından Senegal'de bulunan Kaolack (Kavlak) şehrinde Ticâniyye tarikatının şeyhi olan İbrahim b. Enyâs'ın yanına gelmiş ve orada beş ay boyunca ondan eğitim almıştır. Daha sonra o, İbrahim Enyâs'ın kızıyla evlenmiş ve Kiota'ya tekrar dönmüştür.²¹⁶

Zekeriya Rabbânî, Ali Birnî ve Osman Vindibâgo gibi birçok büyük âlim ve şair Kiota şehrinden çıkmıştır.²¹⁷ Hâlâ bu şehir, Nijer'de özellikle Ticâniyye tarikatına mensup olanlar için ilmî bir rol yerine getirmektedir.

c)- Zinder (Zender)

Nijer'in geçmişte başkenti olan Zinder, önemli ve önde gelen şehirlerden biridir. Geçmişte bu şehrin yönetimi Kânem ve Bornu krallığının gözetimi altındaydı. Daha sonra bu şehir, saltanatın kurucusu olan Suleymân Tantanimûn döneminde bağımsızlığını kazanmıştır. 1851-1884 yılları arasında, içerisinde ilmî meclislerin bulunduğu ulu cami inşa eden Suleymân Tantanimûn'un hükümrانlığında kültürel bir merkez haline gelmiştir. O dönemde bu şehirdeki meclisler yaklaşık 50 medrese ve 20 ilim halkasına ulaşmıştır. Zinder şehrinin âlimlerinden bazıları şunlardır:

²¹⁴ Gado, Boubé, vd. *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer*, (çev: Muhammed Vekîdî), Menşûrâtı İSESCO, 1994, s.79.

²¹⁵ Ya'kûb, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr*, s. 92.

²¹⁶ Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer*, s. 83.

²¹⁷ Ya'kûb, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetratı'l-İsti'mâr*, s. 92

Üstat Hasan Suleymân, Yusuf b. Suleymân, Mâlam Musa el-Kadî ve Mâlam Fadl'dır. Bu âlimlerin her birine ait Zinder ve çevresindeki öğrencilerin akın akın geldiği medreseleri vardı.²¹⁸

d)- Air (Ayir)

Air bölgesinde çok sayıda ilmî merkez bulunmaktadır. Onlardan biri de, m. 7. yüzyılda İslâm ile tanışan ilk yerlerden biri olan Tegida'dır. Daha önce İbn Battûta'nın 1353 yılında Tegida'yı ziyaret ettiği ve bu şehrin ticarî ilişkiler açısından önemini vurguladığı belirtilmiştir.²¹⁹ Aynı şekilde Tegida Şehri; Kadî Ebû İshak el-Cenâtî ve Faslıların Üstadı olan Sa'd b. Ali el-Cezûlî gibi İslâm eğitimini ve İslâmî fetvaları üstlenen birçok âlimi kendi bünyesinde barındırması bakımından dinî faaliyetlerde de büyük bir öneme sahiptir.²²⁰

Air bölgesinin en önemli merkezlerinden biri de, Agadez şehri olup doğudan, kuzeyden ve güneyden gelen ticaret kervanları için önemli bir merkez ve buluşma noktasıydı. Agadez şehri, önceden bahsedilen Tegida şehrinin saltanatı ortadan kalktıktan sonra 16. yüzyıldan bu yana Arapça ve İslâmî ilimler öğrenmek isteyen öğrencilerin yöneldiği İslâmî bir merkez olmuştur.²²¹ Böylece Sokoto Devleti'ni kuran Osman Dan Fûdî'nin eğitim aldığı Şeyh Cibril 'Umer gibi Air bölgesinde birçok âlim ortaya çıkmıştır.

4. Nijerya'da bulunan bazı ilmî merkezler:

a)- Bilâdu Hevsâ²²²

Ticarî ilişkiler ve dış siyaset ilişkileri sonucunda Hevsâlîların ilmî hareketlerle meşhur olduklarından dolayı Bilâdu Hevsâ bölgesi, Müslümanların çocuklarının ilim tahsil etmek için yöneldiği bölge olmuştur.

Hevsâ bölgesinde ilmî hareketlerle meşhur olan en önemli şehirlerden biri, kökleri 9. yüzyıla uzanmasından dolayı Nijerya'nın en eski şehri olarak kabul edilen Kano'dur.²²³ Songay İmparatorluğu'nun halklarından gelen âlim Abdurrahman Zeytî'nin liderliğinde Vangaralı tüccarlar vasıtasıyla m. 14. yüzyılda bu şehir İslâm ile tanışmıştır. Kano kralları; âlimler ve öğrencilerin teşvik edilmesine ve mescitlerin imarına önem vermişlerdir. Özellikle Sultan Muhammed Rumfa döneminde saltanat yönetimi İslâm hukuku ile başlanmasıyla Kano şehrinde İslâmî şiarlar daha da canlandırılmıştır. M. 1487 yılında Songay İmparatorluğu'ndan gelen büyük âlim Ahmed b. 'Umer b. 'Akîl gibi çok sayıda büyük âlim bu şehri ziyaret etmiştir.²²⁴ Cezayirli Abdulkerîm el-Magîlî Kano'ya gelip emir Muhammed Rumfa yönetiminde müsteşar olarak çalışmıştır. el-Magîlî bu bölgede çalışması vasıtasıyla Kano şehri ve çevresindeki öğrencilere ilim aşılamıştır. Bunun yanı sıra Kano sultanı için İslâmî idare ve yönetim

²¹⁸ Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer*, s. 76-77; Ya'kûb, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr*, s. 96.

²¹⁹ Bkz. İbn Battûta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr*, s. 711.

²²⁰ Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer*, s. 67.

²²¹ Clutchfans, Jean-Claude, *en-Nijeru'l-Yevm*, (çev: el-Mektebu'l-'Arabî li't-Terceme), Menşûrât Cûn Afrîk. Paris, tsz. s. 68.

²²² Hevsâ boylarının yaşadığı bölgelerdir.

²²³ el-Kavend, Mes'ûd, *el-Mevsû'atu't-Târihiyyetu'l-Cugrâfiyye, eş-Şeriketu'l-'Âlemiyye*, Beyrût, 2004, XX, 59.

²²⁴ Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 90-91.

ile ilgili “*Cumletun Muhtesarah fî mâ Yecûzu li'l-Hukkâm min Red'i'n-Nâsi 'ani'l-Harâm*” adlı risaleyi yazmıştır.²²⁵

18. yüzyılın başlamasıyla Kano başta olmak üzere Katsina (Kaçina), Zaria (Zâriya) gibi ilmî ve kültürel hareketlerle bilinen Hevsâ beldeleri, ilim alışverişi yapmak için âlimler ve öğrencilerin buluştukları ana merkezler olmuştur.²²⁶ Osman Dan Fûdî'nin bölgede kurduğu İslâm devletinin başkenti olan Sokoto, ilmî ve edebî bakımdan Hevsâ bölgesinin en meşhur merkezlerinden biriydi. Sokoto şehri, Arap dili, dinî ve siyasî ilimler gibi birçok alanda Müslümanlar için önemli zengin bir miras bırakmıştır. Sokoto'nun en meşhur âlimleri, Osman Dan Fûdî'nin ailesidir. Bu aile İslâmî ilimler ile tanınan bir aile olup çok sayıda eser yazmıştır. Bu eserlerin bazıları ilerdeki bölümlerin örneklerinde zikredilecektir.

b)- Bilâdu Yoruba.(Yoruba Beldeleri)

Nijerya'nın güneyinde bulunan Yoruba bölgesi, Hevsâ bölgesinden gelen Müslüman Hevsâlı tüccarlar vasıtasıyla İslâm ile tanışmıştır. İslâm'la tanıştıkları dönemden Sokoto hilafeti kurulan döneme kadar İslâm, Yoruba bölgesinde çeşitli yerlerde dağınık bir şekilde varlığını göstermiştir. Sokoto hilafetinden sonra çok sayıda âlim, ilim yaymak amacıyla Yoruba bölgesine gelip yerleşmiştir.²²⁷ Bunun ardından İlori, İbadan, ve Lagos gibi bölgede bulunan birçok şehir, Bubî ismiyle meşhur olan Muhammed Sâni, Ahmed Rufâ'î ve Muhammed İbrahim Nefevî başta olmak üzere birçok İslâm âlimiyle değişip gelişmiştir.²²⁸

5. Gine Konakri:

Kankan şehri Gine'de öne çıkan İslâm müesseselerinden biridir. Kankan şehri, 17. yüzyıldan beri kendisine gelen entelektüel ailelere kucak açan bir yapıya sahipti. Bu ailelerin bazıları, Canîlâ, Şerîfûlâ, Kantîlâ, Kamarâlah ve Cıkono'dur.²²⁹

Gambiya'da Katûrî ve Carumi Gine Bissau'da Kazamas, Kabu ve Vâkaba, Fildişi Sahili'nde Bunduko, Gana'da Kumâsî ve Tamele, Togo'da Sogode ve Bâfilo, Benin'de Cugu ve Dandî, Burkina Faso'da Bobo Dulasso gibi Batı Afrika'da birçok ilim merkezi bulunmaktadır. Araştırmanın amacından kaymamak için bu merkezlerin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

4.2.1.2.(2). Eğitim Müesseselerindeki Öğretim Yöntemleri ve Müfredatlar

Afrika Arap edebiyatının Batı Afrika'da yayılmasını sağlayan en önemli ilmî müesseselerden bazılarını tanıdıktan sonra, o müesseselerdeki eğitim metodu ve yöntemler üzerine genel bir şekilde eğilmeyi uygun gördük. Zira bu eğitim yöntemleri vasıtasıyla, Afrika Arap edebiyatının şiir ve düz yazısına etki eden Arap dili ve edebiyatı kaynaklarına ulaşılabilir.

²²⁵ el-İlorî, *el-İslâm fî Nicîriyâ*, s. 118; Mukdim, Mebrûk, *el-İmâm Muhammed 'Abdulkarîm el-Magîlî et-Tilimsânî ve Devruhû fî Te'sisi'l-İmâratî'l-İslâmiyye bi İfrîkiya'l-Garbiyâ*, Dâru'l-Garb, Cezâyir, tsz, s. 33.

²²⁶ Bâre, Osman Barâyima, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 91.

²²⁷ el-İlorî, *el-İslâm fî Nicîriyâ*, s. 193.

²²⁸ Âlimlerin isimleriyle alakalı bkz. Musa, Suleymân, “Min A'lâmi's-Sekâfati'l-İslâmiyye fî Nicîriyâ” *Mecelletu'd-Da'va*, sy. 8, Libya, 1991, s. 182, 186, 187.

²²⁹ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 68.

Batı Afrika’da bulunan medreselerin dayandığı eğitim metodu, genellikle beş ile yedi yaşlarında olan çocuklarla başlar. Afrikalı çocuk, lafız ve şekil yönünden birbirine benzeyen Arapça harfleri ayırt edebilmek için yaşadığı çevresinden ve konuştuğu dilden tanıdığı şekilleri Arapça harflerle bağdaştırarak Arap alfabesini öğrenir. Örneğin; Zarma kabilesinde “ه/He” harfini “Ha/ح” harfinden ayırt etmek için “ه/He” ye “*Ha gundakoyo*” yani (göbek sahibi He) olarak isimlendirilmektedir. Hevsâ kabilesinde ise, ‘Ayn harfi, onu “açık ağız”a benzeterek “*Enbâki Woft*” diye isimlendirilmektedir. Batı Afrika’nın diğer kabilelerinde buna benzer yöntemler izlenmektedir. Ancak bu yöntem yazıda etkisini gösterirken, harfleri doğru mahreçlerden çıkarma noktasında aynı başarıyı gösterememiştir.

Çocuk, okuma yazma öğrendikten sonra Kur’ân-ı Kerim okumaya geçiş yapar. Küçük tahtalar üzerine okuyabileceği ve ezberleyebileceği kısa surelerden başlar. Sonra hocası onun yazım yanlışlarını düzeltir ve öğrenci hocanın okuyuşunun peşinden tekrarlar. Sonra o yazıyı ezberleyinceye ve sağlamlaştırmaya kadar onu tek başına okur. Sonra diğer gün ezberlediğini ya da okuduğunu hocaya dinletir. Eğer hocası, ezberlediği ya da okuduğu surenin doğruluğuna ikna olursa, öğrenciye levhayı sildirip onun üzerine yeni ayetler yazdırır. Dersler gündüz devam ettiği gibi gece de devam eder. Hem aydınlanmak hem de ısınmak için ateş yakılır. Öğrenciler o ateş etrafında çember oluşturacak bir şekilde oturur ve toplu olarak herkes sesli bir şekilde Kur’ân’da kaldığı yeri okur. Öğrenciler için tatil günleri, haftalık Perşembe ve Cuma günleri, Ramazan ayı, bayramlar ve kutlu doğum haftası gibi özel dinî günlerdir.²³⁰

Öğrenci her yeni cüz ya da bölüme geçtiğinde güzel bir hatıra için öğrencinin ailesinin hocaya verdiği hediyeler artar. Mesela; Zarma kabilesinde çocuk, harflerle tanıştıktan sonra Fâtiha suresinden Fil suresine kadar “*الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*” / *el ham du li lâ hi rab bil ‘â la mîn*” şeklinde ayetteki kelimeleri heceleyerek okur. Bu aşamada çocuğun ailesi hocaya bir horoz hediye eder, ancak hoca, horozu kendisine değil öğrencilerine ikram eder. Daha sonra heceleyerek okuduğu surelerin başına tekrar dönerek “*الحمد لله رب العالمين*” / *el-Hamdu lillâhi Rabbi’l-‘Âlemîn*” kelimeleri birleştirerek okur ve böylece Kur’ân-ı Kerîm eğitime devam eder. Çocuk A’la suresine ulaştığında hocaya bir daha horoz verilir. Aynı şekilde çocuğun ‘Amme suresine ulaştığında tekrardan hocaya horoz verilir. Çocuk Cinn ve Yâsîn surelerine ulaştığında çocuğun ailesi sevinerek hocaya bir koyun hediye eder. Hoca da, çocuğun ilimde ilerleme mutluluğunu ve sevincini paylaşsınlar diye bu hediyeleri öğrencilerine ikram eder. Çocuk Kur’ân-ı Kerîm’i hatmettiğinde hocaya inek ve deve gibi değerli hediyeler verilir. Aynı zamanda çocuğun gösterdiği başarıyı tebrik etmek ve mutluluğunu paylaşmak için Kur’ân-ı Kerîm hatim programı düzenlenir. Batı Afrika’da diğer kabilelerde ayrıntılarda değişiklik olmakla beraber genellikle aynı usul ve yöntem izlenir.²³¹

²³⁰ Bu konuda daha fazla bilgi edinmek için bkz. Marty, Paul, *Etudes sur l’Islam et les Tribus Soudan*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1920, II, 83.

²³¹ Mesela Senegal bölgesi için bkz. Marty, *Etudes sur l’Islam au Senegal*, Editions Ernest Leroux, Paris, 1917, I, 74-84.

Hoca, hâfız öğrencisine icazet vereceği zaman, genelde öğrenciyi güvenilir diğer hâfız hocaların huzurunda sınav yaparlar. Bu icazetler, iltifatlara, duygulara ve ilişkilere göre değil, sadece sınavda başarılı olup hak edenlere verilir. Şüphelerden, kötü söylemlerden ve suçlamalardan kaçınmak için evi ve soyu öğrenciden uzak olan kurrâ bir hoca tarafından bu sınav gerçekleştirilir. İcazet alan hâfız öğrenci, bazen Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemesi ve kıraat ilmini edinmesinin yanı sıra Kur'ân'da birbirine benzeyen ayetleri ayırt etmeyi ve Kur'ân'daki konumlarını da bilir.²³²

Afrikanlı çocuklar, yukarıda zikredilen yöntemle Kur'ân eğitimi görmekteydiler. Ya sadece 'Amme cüzünü ezberler, kalan Kur'ân surelerini bakarak okuyup tamamlarlar ya da Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberleyerek hatim yaparlardı. Daha sonra çocuk kendi tercihiyle istediği mesleğe atılır ya da eğitimine devam ederdi. Eğitime devam ettiği süre zarfında, Zarma kabilesinde "Alfâ", Hevsâ kabilesinde "Mâlam" ve Fullânî kabilesinde "Modibo" gibi hoca anlamına gelen bazı lakapları alır. Bazen de avam halktan ayırt edilebilmek için sarık giyerdi. Afrikanlı çocuklar, temel seviyeyi teşkil eden Kur'ân eğitimi aldıktan sonra şer'î ilimler ve Arap edebiyatını okumaya başlarlar ve kademeli olarak kolaydan zora doğru olan bir eğitim yöntemiyle devam ederlerdi. Bu seviyede okuyacağı kitaplar Batı Afrika'da bölgeden bölgeye biraz değişse de, bölgelerde bulunan ilim merkezlerinde okunan çoğu kaynak hemen hemen aynıydı. Bunun için okutulan ortak kaynakları aynı olmakla beraber Batı Afrika'daki ilim müesseselerinde uygulanan müfredatlar şu şekilde sıralanabilir:

1- Aklî ve şer'î konuları içeren müfredatlar

Bu müfredatlar şu derslerden oluşmaktadır:

a)- Fıkıh ve usulü

Öğrenci, Abdurrahman el-Ahdarî'nin yazdığı "*Muhtasaru'l-Ahdarî*" adlı eseriyle fıkıh dersine başlar. Daha sonra sırasıyla Abdullatîf el-'Aşmâvî'nin yazdığı "*el-'Aşmâvî*", Ebu'l-Hasan Ali b. Halaf'ın yazdığı "*el-'İzziyye*", Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin yazdığı "*er-Risâle*", bölgede Asker olarak bilinen Abdurrahman Asker'in yazdığı "*İrşâdu's-Sâlik ilâ Aşrafî'l-Mesâlik 'alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik*", Halil b. İshak'ın yazdığı "*Muhtasaru Halil*" ve Sahnûn'un yazdığı "*el-Mudevvene*" adlı eserler okunur.

Fıkıh ile alakalı manzumelere gelince; Yahya ed-Dârî'nin yazdığı "*Manzûmatu'l-Kurtubî*", Abdolvâhid b. 'Âşir'in yazdığı "*Manzûmatu'bni 'Âşir*", Abdurrahman er-Ruka'î'nin yazdığı "*Manzûmatu'bni Ruşd*", İbn 'Âsim el-Girnâtî'nin yazdığı "*Tuhfetu'l-Hukkâm*" ve Muhammed el-Başşâr'ın yazdığı "*Manzûmatu Esheli'l-Mesâlik*" adlı eserler okutulurdu. Bunlara ilaveten Abdullah Dan Fûdî'nin "*Vudûu'l-Musallî ve Dıyâu's-Sened*" isimli eseri gibi Osman Dan Fûdî'nin ailesinin fıkıh alanında yazdıkları bazı eserler sadece Nijeryalılar tarafından okutulurken, Üstat Ahmed Bambâ'nın "*Tezevvudu's-Sıgâr*" ve "*Tezevvudu's-Şubbân*" adlı eserleri Senegalliler ve Gambiyalılar tarafından okutulurdu.

Fıkıh usulü konusu ise; genellikle İmâmu'l-Hameyn el-Cuveynî'nin "*Metnu'l-Verakât*" ve es-Subkî'nin "*Cem'u'l-Cevâmi'*", isimli eserleri okutulurdu. Buradan da

²³² 'Umer Ba, Muhammed Salih, *es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fî Garbi İfrikiyâ*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2006, s. 95-95.

anlaşıyor ki, o dönemde fıkıh kitaplarında, fıkıhın ilmihal konularına daha fazla önem verilirken, fıkıh usulüne yeteri kadar önem verilmiyordu. Bu yüzden bölgede fıkıh usulü alanında uzmanlık yapanların pek az olduğu söylenebilir.

b)- Kur'ân tefsiri ve usulü

Öğrenciler, genelde fıkıh kitaplarının çoğunu okuduktan sonra Kur'ân tefsirini okumaya başladılar. Tefsir ile ilgili okunan kitaplar şunlardır: *Tefsîru'l-Celâleyn*, es-Sâvî'nin el-Celâleyn tefsirinin üzerindeki haşiyesi, el-Kurtubî'nin "*el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*" ve İbn Kesîr'in "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*" isimli kitaplarıdır.

Senegal gibi Bazı bölgelerde kıraat ilminde "*Manzûmatu'bni Berrî*" olarak bilinen "*ed-Duraru'l-Levâmi' fî Asli Makra'i'l-İmâmi Nâfi'*" ve el-İmâmu'l-Kâsim b. Fîre b. Halef eş-Şâtıbî'nin "*Manzûmatu's-Şâtibi fî Kirâati'l-'Aşr*" kitapları eğitim müfredatlarında yer almaktaydı. Tefsir usulü ise gördüğümüz gibi müfredatlarda müstakil bir şekilde yer almayıp tefsir kitaplarında bulunan tefsir usulü konularıyla yetinilmekteydi.

c)- Hadis ve usulü

Öğrenciler, bu konuda sırasıyla en-Nevevî'nin "*el-Erba'in*", ve "*Riyâzu's-Sâlihîn*", İmâm Mâlik'in "*el-Muvattâ*" İmâm es-Suyûtî'nin "*el-Câmi'u's-Sagîr*" ve "*el-Câmi'u'l-Kebîr*" kitaplarını okumaktaydılar. Daha sonra hadis dalında meşhur olan Kutubu's-Sitte'yi görmekteydiler.

Hadis usulüne ise; çoğu bölgeler önem vermemekteydi. Mesela; Nijer'in kuzeyinde el-İrâkî'nin "*Elfiyyetu'l-İrâkî*" adlı kitabının okunmasıyla hadis usulüne önem verilirken, Nijer'in batısında önem verilmemekteydi.

d)- Akâid

Akâid kitapları genelde yukarıda zikredilen fıkıh kitaplarından oluşmaktadır. Çünkü Mâlikî fıkıh kitaplarının mukaddimeleri akâid meselelerini içermektedir. Bu yüzden öğrenci Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin yazdığı "*er-Risâle*" eserini okurken, akâid kitabı okuyormuş gibi olur. Daha sonra akâid meselelerini içeren fıkıh kitaplarına ilaveten, Senegal gibi bazı bölgelerde akâid konusunda yazılmış olan "*es-Senûsiyyetu's-Sugrâ*" ve "*es-Senûsiyyetu'l-Kubrâ*" adlı eserler ve bu iki eser hakkında yazılmış olan şerhler okunurdu.

e)- Siyer

Afrikalı öğrenciler, çoğu bölgelerde Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî'nin "*El-fiyyetu'l-İrâkî fî's-Şemâili'n-Nebeviyye*", İbn Hişâm'ın "*es-Sîratu'n-Nebeviyye*" ve Abdurrahman es-Suheyli'nin "*Ravdu'l-Unuf*" adlı eserlerini siyer alanında okumaktaydılar.

f)- Züht, tasavvuf ve ahlak bilgisi.

Ahlak bilgisi konusunda el-İmâm ez-Zernûcî'nin yazdığı "*Ta'lîmu'l-Muta'allim Tarîku't-Ta'allum*" adlı eseri, Batı Afrika'da meşhur olduğundan dolayı okunmadığı ilmî bir müessese bulunmamaktaydı. Tasavvuf ve züht konusunda el-Hâc Mâlik Sî'nin "*Câmi'u'l-Merâm ve Kantaratu'l-Murâd*" Senegalliler ve Gambiyalılar tarafından okunurken, el-İmâm Ali Zeyne'l-Âbidîn'in "*Kitâbu'z-Zuhd ve'l-Vasiyye*" adlı eseri Nijerliler ve Nijeryalılar tarafından okunmaktaydı.

g)- Mantık ilmi

Senegal gibi Batı Afrika'nın bazı bölgelerinde ilmî halkalarda Abdulkerîm el-Magîlî'nin yazdığı "*Recezu'l-Magîlî*" ve et-Tâcûrî'nin "*Mukaddimetu't-Tâcûrî*" kitapları okunmaktaydı.

2- Arap dili ve edebiyatı

a)- Arap dili

Nahiv ve sarf konusunda Batı Afrikalı öğrencinin başladığı ilk kitap, İbn Âcurrûm'un yazmış olduğu "*Metnu'l-Âcurrûmiyye*" adlı eseridir. Daha sonra sırasıyla bu kitabın şerhi olan Muhammed Muhyiddîn'nin "*Tuhfetu's-Seniyye*", Ebu'l-Kâsim el-Harîrî'nin "*Mulhatu'l-Î'râb*", İbn Hişâm'ın "*Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*" ve Muhammed Cemâluddî'nin "*Elfiyyetu İbn Mâlik*" isimli eserlerini okumaktaydı. Eğer öğrenci bu konuda daha ileri seviyeye ulaşmak isterse, Abdullah b. 'Akîl'in "*Şerhu'bni 'Akîl*", İbn Hişâm'ın "*Mugni'l-Lebîb*" ve onun "*Şuzûru'z-Zeheb*", el-Eşmûnî'nin "*Menhecu's-Sâlik*", es-Suyûtî'nin "*el-Behcetü'l-Merdiyye*", Muhammed b. el-Hasan er-Radiyy'ın "*Şerhu'r-Radiyy 'alâ Kâfiyeti'bni Hâcib*" ve İbn Mâlik'in "*Lâmiyetu'l-Af'âl*" isimli eserlerini okumaktaydı.

Yukarıda zikredilen kitaplara ilaveten Senegalliler, İbn Bûna'nın "*el-İhmîrâr 'ala'l-Elfiyyeti'bni Mâlik*", Moro Kacca Kimbâ'nın "*el-Mukaddimetu'l-Kokiyye*" ve Ahmed Bamba'nın "*Se'âdetu't-Tullâb*" adlı kitaplarını okumaktaydılar. Nijeryalılar ise Abdullah Dan Fûdî'nin nahivde "*el-Bahru'l-Muhîr*", sarfta "*el-Hisnu'l-Hasîn*" ve "*el-Lu'lu'u'l-Masûn fî Sadeft'l-Kavâidi'l-'Uyûn*" adlı eserleri gibi Osman Dan Fûdî'nin ailesinin bu konuyla alakalı yazdıkları bazı eserleri okumaktaydılar.

b)- Belagat

Batı Afrika'nın çoğu bölgesinde Arap belagati derslerinde es-Suyûtî'nin manzumesi olan "*Ukûdu'l-Cumân fî İlmi'l-Me'âni ve'l-Beyân*", el-Ahdaî'nin "*el-Cevheru'l-Meknûn*", el-Hatîbu'l-Kazvî'nin "*Telhîsu'l-Miftâh*" adlı kitapları okunmaktaydı.

c)- Aruz ve kâfiye:

Batı Afrika'nın genelinde Aruz ve kâfiye ilminde Endülüslü el-Hazrecî'nin yazmış olduğu "*er-Râmizatu's-Şâfiye*" isimli kitabı okutulur. Ancak Nijerya'da Abdullah Dan Fûdî'nin "*Fethu'l-Latîfi'l-Vâfi li'İlmeyi'l-'Arûzi ve'l-Kavâfi*" adlı eseri de okunmaktaydı.

d)- Arap edebiyatı:

Batı Afrika öğrencileri, Arap edebiyatında genelde şu kitapları okurlardı:

İbn Dureyd'in (ö. 321/933) "*el-Maksûretu'd-Dureydiyye*", el-Bûsîrî'nin "*el-Burde*", Abdurrahman b. el-Fezâzî'nin "*el-İşrîniyyât fî Medhi'n-Nebiy*", Ka'b b. Zuheyr'in kasidesi olan "*Bânet Su'âd*", Ebû Ali el-Hasan el-Yûsî el-Mağribî'nin kasidesi "*ed-Dâliyye*" eserlerini okurlardı. Daha sonra eş-Şentemerî'nin "*Eş'âru's-Şu'arâi's-Sitte*", el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) "*Makâmâtü'l-Harîrî*", el-Hemezânî'nin "*Makâmâtü'l-Hemezânî*" ve İbn 'Atâullah el-İskenderî'nin "*el-Hikemu'l-'Atâiyye*" adlı eserleri okumaktaydılar.

Yukarıda anlatılan Batı Afrika'da klasik eğitimin müfredatında olan edebî kitaplar, sadece Câhiliye Dönemi'ndeki şairler ve "*el-Burde*" kasidesi gibi Hz.

Peygamber'i (s.a.v) öven şiirlerden ibarettir. Bu kitaplar, Arap edebiyatının tüm edebiyatçılarına yer vermemiştir. Bunun için İslâm'ın ilk ortaya çıkış döneminde "Bânet Su'âd" kasidesinden başka bir kaside bulunmamaktadır. Nakz konusunda meşhur olan Cerîr ve Ferezdak gibi Emevîler Dönemi'ndeki şairlerin çok olması ve edebiyatın zirveye ulaşmasına rağmen o dönemdeki şairler bu klasik eğitim müfredatında yer almamaktadır. Aynı şekilde Abbasîlerin en parlak döneminde şiir alanında *el-Maksûretu'd-Dureydiyye*, nesir alanında ise, *Makâmâtü'l-Harîrî* adlı eserlerden başka bir eser bulunmamaktadır. Bu iki çağ hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilememektedir. Bu duruma sebep olan iki ana faktörün olduğu söylenebilir. Bunlar:

Birincisi; bazı Afrikalı âlimlerin özellikle Hicaz ve Mısır'la bağlantılarının olmasına rağmen, bu klasik usulde yer almayan Arap şairlerin divanları bölgeye ulaşmamıştır.

İkincisi ise; âlimler İslâmî ilimlerde derinleşmek için Arap edebiyatını özellikle şiirini araç olarak kullanmışlardır. Bu sebeple onlar Arap edebiyatını uzmanlaşılacak müstakil bir ilim olarak görmemişlerdir.

Günümüzde bölgede bulunan İslâmî üniversiteler ve İslâmî olmayan üniversitelerde bulunan Arap dili ve edebiyatı bölümleri, yukarıda belirtilen klasik usulün kusurlarının çoğunu modern yöntemlerle gidermiş ve Batı Afrika öğrencileri, Arap edebiyatının bilinen edebî dönemleri hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Örneğin; Nijer İslâm Üniversitesi'nin belirlemiş olduğu müfredatta öğrenciler, Arap edebiyatı dönemlerinin sıralanmasına göre İmruu'l-Kays ve Alkame b. Abede gibi Câhiliye Dönemi'ndeki şairler, Ka'b b. Zuheyr ve Hassân b. Sâbit gibi İslâm'ın ilk dönemindeki şairler, Cerîr, Ferezdek ve Ahtal gibi Emevîler Dönemi'ndeki şairler, el-Buhturî, Ebû Temmâm, el-Mutenebbî, Ebû 'Alâ' el-Me'arri, Beşşâr b. Burd ve Ebû Nuvâs gibi Abbasîler Dönemi'ndeki şairleri işlerler. Daha sonra Ebu'l-Bekâ er-Rundî ve Ebû İshak el-İlbîrî gibi Endülüs'teki şairler, Ebu'l-Kâsim eş-Şâbbî ve Hâfız İbrahim gibi modern Arap edebiyatı şairleri ve sonunda Afrika Arap edebiyatının tarihi ve edebiyatçılarını okurlar.²³³

4.3. Batı Afrika'da Arap Edebiyatında Şiir ve Nesir

Şifahî Afrika edebiyatını yazılı hale getiren Arap edebiyatı, İslâm'dan ayrılmaz bir parça olduğu için Afrikalı Müslümanlar tarafından büyük ilgi görmüştür. Bölgede kurulmuş medreselerden büyük âlimler mezun olmuş ve değerli edebî eserler yazmışlardır. Bölge âlimlerinin amaçları İslâm'ı iyi anlamak olsa da, Arap edebiyatında küçümsenemeyecek kadar yüksek bir konuma gelmişlerdir. İster şiir ister nesir konusunda olsun Afrika Arap edebiyatçıları bölgede ortaya çıkmış, şiir ve nesrin her türünde eserler bırakmışlardır. Bu bölümde Batı Afrika'da yazılmış şiir ve nesrin genel durumlarını sunmaya gayret gösterilecektir.

²³³ Bkz. Nijer İslam Üniversitesi, Beşerî İlimler ve Arap Dili Fakültesi, *Delîlu Mesâkâti Kısmi'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ*, Mektebetu Ayomâ, Lagos, 2020, s. 85.

4.3.1. Şiir

Arap edebiyatının Batı Afrika'ya giriş tarihine değinirken, Afrika Arap şiirinin bölgede ortaya çıkışını ve âlim İbrahim el-Kânemî'nin söylediği şiirin bölgede Afrika Arap şiirinin yayılmasının başlangıcı olarak kabul edildiğini yukarıda açıklamıştık. O dönemden itibaren Batı Afrikalılar, Arap şiirini öğrenmeye ve öğretmeye önem vererek Arapça şiir yazmaya başlamışlardır. Daha sonra onlar, Afrika Arap şiiri yolunda gelecek nesilleri aydınlatan ilmî bir fener olmuşlardır.

Afrika Arap edebiyatı hareketlerinin bölgede zirvelerde olmasına rağmen, bu edebiyatın İslâm âlemi tarafından çok fazla tanınmadığı söylenebilir. Bölgede el yazması olan ilmî eserlerin çoğunun basım dünyasına geçmemesi bunun sebeplerinden biridir. Bu konuyu âlim Âdem Abdullah el-İlorî şu şekilde açıklamaktadır: *“Edebi hazinelerimiz, en derin çukurlarda gömülü olmasaydı, ülkemizin (Batı Afrika bölgesi) Hindistan, Sind, Türk, Persler ve İslâm dünyasının diğer ülkeleri gibi önemli bir konumda olacağı kanaatindeyim. Eğer dünya bu hazinelere vâkıf olsaydı, bunu bize itiraf ederdi.”*²³⁴ Bu sebeple bölgede Afrika Arap şiirinde öne çıkan bazı şairlerin isimlerini ve şiir alanında yazmış oldukları bazı eserlerini tanıtmak ve ele aldıkları şiir türlerini ortaya koymak uygun görülmüştür.

4.3.1.1. Batı Afrika'da Öne Çıkan Bazı Şairler

Batı Afrika bölgesinde İslâmî medreselerin kurulmasıyla birlikte çok sayıda Arapça şiir yazan Afrikalı ortaya çıkmıştır. Fakat şunu söylemek gerekir ki, Afrika Arap şiirinin izine, okuduğumuz kadarıyla Batı Afrika'da Liberya ve Yeşil Burun Adaları (Cap Vert) gibi bazı ülkelerde rastlanmazken, Senegal ve Nijerya gibi diğer ülkelerde açık bir şekilde görülmektedir. Bu yüzden de, bu çalışmanın tabiatına riayet edilerek aşağıda bazı Batı Afrika şairleri nicelik bakımından sıralanmıştır.

1- Nijeryalı bazı şairler:

Nijerya Devleti, bölgedeki Osman Dan Fûdî'nin kurduğu İslâmî devletin ilmî merkez olması dolayısıyla sayısız şairi kucaklamıştır. Sömürge döneminden önceki ve sonraki şairlerinin en önemli bazı isimleri şunlardır.

a)- Abdullah Sıkah el-Fûllanî, bu konuda yazmış olduğu en önemli eserlerden biri de, yaklaşık 1500 beyti içeren *“Atıyyetu'l-Mu'tî”* adlı divanıdır.²³⁵

b)- Muhammed b. Mesnah (ö. 1667/1078): Onun *“en-Nefhatu'l-'Anberiyye fî Halli el-Fâzi'l-İşrînîyye”* adlı manzumesi en önemli eserlerinden biridir.²³⁶

c)- Osman Dan Fûdî (ö. 1817/1232): Onun en meşhur kasidelerinden biri *“el-Kasîdetu'd-Dâliyye.”* isimli kasidesidir.²³⁷

d)- Abdullah Dan Fûdî (ö. 1828/1243): İslâm ilimlerinde ve Arap edebiyatında çok sayıda eser yazmıştır. Onun eserlerinden bazıları, *“Tezyînu'l-Verakât limâ li mine'l-Ebyât”* ve *“Ravdu'l-Âşık fî Medhi Hayri'l-Halâik”* adlı eserlerdir.²³⁸

²³⁴ el-İlorî, *Misbâhu'd-Dirâsâti'l-Edebiyye fî'd-Diyâri'n-Nicîriyye*, s. 14.

²³⁵ el-İlorî, *el-İslâm fî Nicîriyâ*, s. 88.

²³⁶ el-Bertellî, *Fethu's-Şukûr li Ma'rifeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, s. 131.

²³⁷ Muhammed, Baba Yunus, *Fihrisu'l-Mahtûtât Dâri'l-Vesâiki'l-Kavmiyyeti'n-Nicîriyy bi Kaduna*, (thk: John Hunwick), Muassasetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, Londra, 1995, I, 5.

e)- Muhammed Bello b. Osman Dan Fûdî (ö. 1837/1252): Onun yazmış olduğu “*İnfâku’l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi’t-Tekrûr*” eserinde birçok kasidesi bulunmaktadır.

f)- Muhammed el-Buhârî b. Osman Dan Fûdî (ö. 1849/1265): Amcasını övdüğü “*Medhu Abdullahi Dan Fûdî*” adlı lamiyyesi gibi kasideleri vardır.²³⁹

g)- Esmâ binti Osman Dan Fûdî (ö. 1866/1282): Hem âlim hem de şairdir. Arapça şiir yazmasının yanı sıra Hevsâ ve Fullânî dillerinde çok sayıda kaside yazmış ve özellikle mersiye şiiri türüne daha çok önem vermiştir. Esmâ’nın kasidelerinden biri de, “*Îlâ Allâhi Eşkû*” isimli kasidesidir.²⁴⁰

h)- Osman b. İshak (ö. 1885/1303). İbn İshak et-Torodî olarak bilinen bu âlimin eserlerinden “*el-Keşf ve’l-Beyân li Evsâfi Kebîr Ebnâi’s-Şeyh Osmân*” adlı divanı ve “*Tahmîs Dâliyyeti’s-Şeyhi Osman b. Fûdî*” adlı kasidesi meşhurdur.²⁴¹

Yukarıda geçen şairlerin Muhammed b. Mesnah dışında hepsinin 19. yüzyılda yaşadıkları görülmektedir. Nijerya’nın 20. yüzyıldaki şairlerinden bazıları ise şunlardır:

Ebû Bekr Bûbî (ö. 1932/1350), Ahmed İkoko el-Fullânî (ö. 1936/1354), Muhammed b. Abdullah el-Vezîr (ö. 1945/1364), Ebû Bekr el-Kanovî (ö. 1946/1365), Yavûzâ b. Sa’d (ö. 1956/1375), Bunyâmîn Adisâ Mâtılâ (ö. 1959/1378), Ahmed er-Rufâ’î (ö. 1971/1390), Ebû Bekr ‘Atîk (ö. 1974/1393),²⁴² Âdem Abdullah el-İlorî (ö. 1992/1412), Muhammed b. en-Nâsir Kabarâ (ö. 1996/1416), Ahmed Ticânî Osman el-Kanevî (ö. 1997/1417) ve el-Vezîr Cunejd b. Muhammed el-Buhârî (ö. 1999/1419)’dir.

2. Senegalli bazı şairler:²⁴³

a)- el-Hâc ‘Umer el-Fûtî: Çok sayıda kasidesi vardır. Bunlardan bazıları, irşad ve öğüt içeren “*Tezkiretu’l-Gâfilîn*” adlı uzun manzumesi,²⁴⁴ ve “*Tezkiretu’l-Musterşîdîn ve Felâhu’t-Tâlibîn*” ve “*Sefînetu’s-Se’âde*” isimli kasidesidir.

b)- el-Kâdî Macakat Kal (ö. 1902/1319): Bu şairin çoğu kasidesi ‘Âmir Samba’nın “*el-Edebu’s-Senegâliyyu’l-‘Arabî*” adlı eserinde yer almaktadır.

c)- el-Hâc Mâlik Sî (ö. 1922/1340): Onun şiirlerinden 506 sayfalık “*Halâsu’z-Zeheb fî Sîreti Hayri’l-‘Arap*” adlı divanı meşhurdur.

d)- Ahmed Bambâ (ö. 1927/1345): Batı Afrika’da Mürîdî tarikatının kurucusu olup gerek İslâmî konularda gerekse Arap şiirinde birçok eser yazmıştır. Onun divanlarından medih konuları içeren “*Hadâiku’l-Fedâil fî Hidmeti Hayri’l-Vesâil*” ve “*Fethu’l-Gaffâr fî’s-Salâti ‘alâ Mâhi’l-Evzâr*” adlı eseri meşhurdur.

²³⁸ Bkz. İbn Fûdî, Abdullah, *Tezyînu’l-Varakât bi Cem’i Ba’d Mâ li mine’l-Ebyât*, (thk: Yahya Muhammed el-Emîn), Dâru ‘İkra’, Samaru Gusau, Nijerya, 2013, ss. 45; Muhammed, *Fihrisu’l-Mahtûtât Dâri’l-Vesâiki’l-Kavmiyyeti’n-Nicîriyy bi Kaduna*, II, 212.

²³⁹ Bkz. el-Hasan, ‘Abdul-Kayyûm ‘Abdul-Halîm, “Mahtûtâtü’l-Fûdiyyîn” *Uluslararası eş-Şeyhu Osman Dan Fûdî Sempozyumu Bildirileri (Sudan, Hartûm 19-21 Kasım 1995)*, ed.’Umer Ahmed Said, Uluslararası Afrika Üniversitesi Yayınları, Hartûm, 1996, s. 422.

²⁴⁰ Bkz. el-Hasan, “Mahtûtâtü’l-Fûdiyyîn”, s. 417-419.

²⁴¹ Muhammed, *Fihrisu’l-Mahtûtât Dâri’l-Vesâiki’l-Kavmiyyeti’n-Nicîriyy bi Kaduna*, II, 242; İmâm, Auwal İbrahim, “Haklu’s-Şahnâi fî Kasâidi’l-Medhi min Dîvânî’s-Şeyhi’t-Torodî”, *Mecelletu’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye*, 3 (10), el-Merkezu’l-Kavmî li’l-Buhûs, Gazze, 30 Ekim, 2019, s. 190.

²⁴² Bkz. el-İlorî, *el-İslâm fî Nicîriyâ*, s. 86-104.

²⁴³ Senegal şairlerine başvurmak için bkz. Samba, *el-Edebu’s-Senegâliyyu’l-‘Arabî*, c. 2.

²⁴⁴ Bu eser, Âdema Bamba Tarafından tahkik edilmiştir. İlerde zikredilecektir.

e)- İbnu'l-'Arabî Lî (ö. 1986/1405): 'Âmir Samba'nın "el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî" adlı eserinde İbnu'l-'Arabî Lî'nin "Mezâr ve Tizkâr" kasidesi gibi çok sayıda kasidesi bulunmaktadır.

f)- İbrahim Niyâs (ö. 1975/1394): Çok sayıda divanı vardır ve 3000 beyti içeren bu divanlar, "ed-Devâvînu's-Sitte" adlı eserde toplanmıştır.

g)- Ahmed 'İyân Sî (ö. 1984/1403): farklı konularda birçok divanı ve kasidesi vardır. Örneğin "el-Bugyetu'd-Durriye fî Medâihi't-Ticâniyye" adlı divanı meşhurdur.

h)- Abbas Sal (ö. 1990/1410): Medih konusunda yaklaşık 3000 beyit yazmıştır. Bunlardan "Fethu'l-Kadîr bi Teysîr'l-'Asîr fî Medhi'l-Beşîri'n-Nezîr" ve "Reyyu'z-Zam'ân fî Medhi Seyyidi'l-Ekvân" adlı divanların sahibidir.²⁴⁵

Bunların dışında Muhammed Goldî Sîdî (ö. 1991/1411),²⁴⁶ "Min Vahyi'l-Muctema'" adlı divanın sahibi olan Muhammed el-Emîn 'Âc (ö. 1994/1414), "Min Vahyi'l-Vâki'" adlı divanın sahibi olan Şeyh Ticâni Gey (ö. 2010/1432), "İstiglâlu'r-Racul el-Ûrubî" adlı kaside gibi sömürgecilik konusunda çok sayıda şiir yazan Ahmed Muhammed Ce²⁴⁷ ve benzeri birçok şair bulunmaktadır.²⁴⁸

3. Malili bazı şairler:

a)- Sîdî el-Muhtâr el-Kuntî (ö. 1811/1225). Bu âlimin, medih, tevessül, dua gibi çeşitli konularda çok sayıda kasidesi vardır. Örneğin; medih konusunda 194 beyti içeren "Nefhu't-Tîb fî's-Salât 'ala'n-Nebiyyi'l-Habîb"²⁴⁹ adlı kasidesi, öğretici şiir konusunda ise Arap dilinde yazdığı "Elfiyye fî'l-'Arabiyye" adlı bir manzumesi bulunmaktadır.²⁵⁰

b)- Muhammed el-Muhtâr b. Huvved el-Ensârî (ö. 1882/1300): Bu âlim yetenekli şair olup çeşitli kasideler yazmıştır. Onun bazı kasideleri, Muhammed Said el-Kaşşât'ın yazdığı "Min Nakâizi's-Şu'arâi'l-Arab fî's-Sahrâ'" adlı eserinde yer almaktadır.²⁵¹

c)- Dimba Vâkî lakabıyla bilinen Abdullah b. Ebî Bekr b. el-Beşîr (ö. 1978/1399): İlmî esere sahip olmakla birlikte şiirle ilgilendiği bilinmektedir.²⁵²

Yukarıda zikredilen şairlerin dışında 1492 beyit içeren 47 kasideye sahip olan Habib Abdullah Kân, nahiv ve sarf konusunda "Elfiyyetu Bolî" adlı eseri yazan Ahmed Abdullah Bolî ve toplam 892 beyti içeren kasideleri nazmeden Beşîr Gâo gibi şairler bulunmaktadır.²⁵³

4. Gine Konakri'nin bazı şairleri:

²⁴⁵ Miftâh, 'Abdul'-Bâkî, *Edvâ' 'ala's-Şeyhi Ahmed et-Ticânî ve 'Etbâ'ih*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2009, s. 252.

²⁴⁶ Şaire ait kasidelere başvurmak için bkz. 'Umer Ba, *es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 429-464.

²⁴⁷ Şairin sömürgeciler ile ilgili yazdığı bu el yazması kasidelere ulaşamadık.

²⁴⁸ Daha fazla bilgi edinmek için bakz, İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 78.

²⁴⁹ Kasideyi incelemek için bkz. el-Kuntî, Sîdî el-Muhtâr, *Nefhu't-Tîb fî's-Salât 'ala'n-Nebiyyi'l-Habîb*, Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi, El yazmaları Bölümü, No: 7234. ss. 34.

²⁵⁰ Bkz. el-Bertellî, *Fethu's-Şukûr li Ma'rifeti 'A'yâni Ehli't-Tekrûr*, s. 153; Vuld Abbâh, Muhammed el-Muhtâr, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ fî Mûritâniyâ*, Dâru'l-Emâni Rabat, bs. 2, 2003, s. 400.

²⁵¹ el-Kaşşât, Muhammed Said, "min Nakâizi's-Şu'arâi'l-Arab fî's-Sahrâ'", Şeriketu'l-Multekâ, Beyrût, 1996, s. 143.

²⁵² İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 131.

²⁵³ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 95.

a)- Alfâ Mahmûd Kabâ (ö. 1869/1285): Bu âlimin eserlerinden Hz. Peygamber'i (s.a.v) medih konusunda yazdığı "*Bahru'l-Envâr*" adlı divanı meşhurdur.²⁵⁴

b)- Karamû Kutub (ö. 1905/1322); bu âlim şer'i ilimlerle birlikte Arap dili ve edebiyatında özellikle şiir konusunda yatkın biri olarak sayılmaktadır. "*Ravdatu'l-Muşâtâk*", "*el-Vesîletu'l-Kubrâ*" isimli divanlara, "*Dâliyyetu'l-Kubrâ*" ve "*Dâliyyetu's-Sugrâ*" adlı kasidelere sahiptir.²⁵⁵

c)- Ali Bû Bedîm (ö. 1927/1345): "*Durretu'l-Ebrâr*" ve "*Makâlîdu's-Se'âdât fî Medhi Seyyidi's-Sâdât*" gibi divanları bulunmaktadır.²⁵⁶

d)- Talebî Kabâ (ö. 1962/1381): Bu şairin, "*Sefînetu'l-Ahyâr 'alâ Bahri'l-Envâr*" ve "*Kudvetu'l-Mevlûd Hazve'l-Vâlid fî İhyâ'i Leyleti'l-Mîlâd liseyyidî Ahmed Muhammed*" isimli divanı yazdığı bilinmektedir.²⁵⁷

5- Nijerli bazı şairler:²⁵⁸

a)- Ahmed Goruberî (ö. 1989/1409): Medih konusunda "*Cennetu'n-Na'im fî Medhi Seyyidi'l-'Anâm ve's-Şeyhi'l-Kebîr*", "*Teyşîru'l-Vasl*" ve "*Bika ve Minka*" kasideleri bulunmaktadır.

b)- Ahmed Alfâ Zâzî Ahmed b. 'Umer Yeynî (ö. 1994/1414): Onun kasidelerinden biri de, 70 beyti içeren "*el-İstigâse*" isimli kasidesidir.

c)- Abdurrezzâk b. Ahmed Mâlamî: "*el-Cevheru'l-Ferd*" adlı divanın sahibidir.

d)- Zekeriya Muhammed Rabbânî (d. 1966-...): yayınlanmayan birçok kasidesi bulunmaktadır. Onların bazıları, "*Me'd-dîn*", "*Ni'metu'r-Rahmân*", "*Zecrud-Deviyy*" ve "*el-Vahyu'l-Feyyâd*" adlı eserleridir.

6. Gambiyalı bazı şairler:

Gambiyalı meşhur şairlerin arasında şunlar sayılabilir:

a)- Hz. Peygamber'i (s.a.v) öven ve Arap alfabesinin sırasına göre kâfiyesi nazmedilmiş "*el-'İkdu'l-Munazzam fî medhi'n-Nebiyi'l-Mu'azzam*" ve "*Neylu'l-Merâm fî Medhi Hayri'l-Enâm*" adlı iki divana sahip olan Muhammed es-Senûsî Gavs (ö. 1956/1375) Gambiyalı şairlerin başında gelmektedir.²⁵⁹

b)- Muhammed Kîmûrîn (ö. 1975/1394): "*Tesliyetu'l-Fu'âd fî Medhi Hayri'l-'İbâd*" adlı divanın sahibidir.²⁶⁰

c) Bâmin Muhammed Sere Cayti: O, "*Mi'vânu't-Tullâb fî Ma'rîfeti Dîni'l-lâhi'l-Vehhâb*" adlı öğretici şiire sahip olmakla birlikte çeşitli konularda yaklaşık 638 beyit yazmıştır.²⁶¹

²⁵⁴ Sanogo, Nuh, *el-Lugatu'l-'Arabîyye Ledâ Kabâili Anko fî Gîniyâ*, s. 42.

²⁵⁵ Bkz. Marty, *L'Islam en Guinée, Fouta-Diallon*, Editions Ernest le Roux, Paris, 1921, s. 186; Câbî, *Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 129.

²⁵⁶ İmrân, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî Ginya*, I, 168.

²⁵⁷ İmrân, *el-Hayâtu'l-Edebiyye fî Ginya*, I, 173; Sanogo, Nuh, *el-Lugatu'l-'Arabîyye Ledâ Kabâili Anko fî Gîniyâ*, s. 42.

²⁵⁸ Bkz. Barhâm, Abdullay Sâley, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'n-Nicer, Medînetu Kiyota Nemûzecen*, Lisans Tezi, Arap Dili ve İnsanî İlimler Fakültesi, Nijer İslâm Üniversitesi, 2016-2017.

²⁵⁹ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, II, 440

²⁶⁰ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, II, 447

²⁶¹ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 101, 117.

d)- el-Kâdî Ali ‘Umer Sago: “*Neylu’l-Ereb fî Medhi Hayri’l-‘Arab*” divanıyla birlikte 590 beyit sahibidir.²⁶² Ayrıca “*Benâtu’l-Karîhe*” adlı divanı yazan ve günümüz şairlerinden Muhammed el-İmâm Sambo Gasâma da burada zikredilebilir. (d. 1947-...)

7. Ganalı bazı şairler:²⁶³

a)- ‘Umer Karkî (ö. 1934/1352): 1453 beyti içeren divanı vardır.

b)- Ali el-Kumâsî (ö. 1996/1416): 16 farklı başlık altında konuları içeren bir divana sahiptir.

c)- el-Hâc İsa Bik (ö. 2008/1428): 117 beyti kapsayan kasideleri bulunmaktadır.

8. Beninli bazı şairler:²⁶⁴

Benin şairlerinden el yazması olan “*el-İkdu’s-Samîn fî Medhi’n-Nebiyyi’l-Emîn*” ve “*Durratu’l-Vâizîn*” divanlarının sahibi olan Suleymân b. Muhammed Dâvûd (ö. 2000/1420) ve Suleymân Muhammed Âl Harun gibi şairler bulunmaktadır.

9. Gine Bissaulu bazı şairler:²⁶⁵

Özlem şiiri türünde birçok kaside yazan Harun er-Raşîd Callo (ö. 1983/1403), “*Amamatu’l-Muhtâr*” isimli uzun kaside sahibi olan İbrahim Gerno Fal (d. 1936-...) ve “*Vakfetun ‘alâ Sâhili’l-Bahr*” kasidesinin sahibi olan Muhammed es-Sirâc b. eş-Şeyh Ma’zûz (d. 1943) meşhur Gine Bissaulu şairlerden kabul edilmektedirler.

10. Burkina Fasolu bazı şairler:²⁶⁶

Âlim Muhammed Merhaba Sanogo (ö. 1979/1399), yaklaşık 318 beyit yazan el-Hâc Muhammed Sanogo (ö. 2005/1425) ve tahminen 260 beyit nazmeden Sâlıfu Ganame (d. 1951/1370), Burkina Fasolu şairlerin başında gelmektedirler.

11. Fildişi Sahilli bazı şairler:

Bedruddîn Muhammed Ya’kûb el-Bundukî (ö. 1982/1402) Fildişi Sahilli şairlerin en meşhuru olup “*Hadîkatu’l-Ezhâr fî Medhi’n-Nebiyyi’l-Muhtâr*” adlı divana sahiptir.²⁶⁷

12. Togolu bazı şairler:²⁶⁸

Togolu şairlerden “*ez-Zemân Yeslub*” kasidesinin sahibi olan Mâlam Kavlû ve “*Vâ İfrîkâh*” kasidesinin sahibi olan Mustafa Galâdîmâ (ö. 2019 /1440) sayılabilir.

Yukarıda örnek olarak verilen Batı Afrika’daki bazı şairler ışığında Afrika Arap şiirinin 18. asırda bölgede bilfiil başladığı, daha sonra gelişerek geniş bir coğrafyaya ulaştığı görülmektedir.

²⁶² İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, II, 446.

²⁶³ İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 85; Gibrill, Muhammed al-Munir, *A Structural-Functional Analysis of the Poetics of Arabic Qasîdah: An Ethnolinguistic Study Of Three Qasîdahs On Colonial Conquest of Africa By Al-Hâjj ‘Umar B. Abî Bakr B. ‘Uthmân Krachi (1858-1934)*, Doktora Tezi, Hindistan Üniversitesi, 2015.

²⁶⁴ İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 87, 120, 126.

²⁶⁵ ‘Umer Ba, *es-Sakâfetu’l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 469, 473, 568

²⁶⁶ Bkz. İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 88.

²⁶⁷ Divanı incelemek için bkz. el-Bundukî, Bedruddîn Muhammed Ya’kub, *Hadîkatu’l-Ezhâr fî medhi’n-Nebiyyi’l-Muhtâr*, Dâru’t-Ticânî, Tunus, tsz.

²⁶⁸ Bkz. İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 89.

4.3.1.2. Batı Afrika'da Şiirin Genel Yapısı

Daha önce bahsedilen klasik İslâm eğitim usulü incelendiğinde, bölge şiirinde Arap dilinin lafzî sanatına edebî düşünceden daha çok önem verilmiştir. Batı Afrika edebiyatçıları, okudukları eski Arap divan ve kasidelerinden üslup ve yöntem olarak etkilenmişlerdir. Bu etki, özellikle ses bakımından Câhiliye Dönemi'nin şiirlerindeki ahenklerin üzerinde olmuştur. Bu yüzden onlar, Afrika'nın şiirsel atmosferinden ve gerçek duygulardan uzaklaşarak Arap şairlerinin önceki tarzlarını ve usullerini takip etmişlerdir. Ancak o şairlerden çok azı Afrika'nın edebî atmosferine dayalı şiirleri ortaya koymaya çalışmışlardır. Binaenaleyh Batı Afrika şiirlerinin genel yapısı şu şekilde özetlenebilir:

4.3.1.2. (1). Eski Arap Şiirinin Klasik Tarzı

Afrikanlı şairler, özellikle onların ilk nesli eski Arap şiirinin şekilsel ve üslup özelliklerini çokça kullanmışlardır. Hatta onların ürettikleri bu şiirlerin günümüz modern Arap şiirinin etkisinden daha çok eski Arap şiir mirasının bir yansıması olduğu zannedilebilir. Bunun sebebi ise, Câhiliye Arap şairlerinin kasidelerinden gelen konuları işlemelerinden dolayı eski Arap şairlerin anlatımlarını yenileyerek bu konuları yeniden gün yüzüne çıkarmışlardır. Öyle ki onlar, bazı Batı Afrika bölgelerinde deve gibi nadir olan bazı hayvanları Arapların tasvir ettiği tarzda vasıflandırmışlardır. Onların şiirlerinin etkilendiği klasik edebî bazı yansımalar şu şekilde sıralanabilir:

a) Câhiliye Dönemi'nde zikredilen Bukâ²⁶⁹, kişiler ve hayvanlardan etkilenecek oluşturulmuş sembolik isimlere yer verme:

Bazı Afrikanlı şairler kasidelerin başlarında gerçek değil de, sanatsal olarak Câhiliye şairlerinden aldıkları Selmâ, Hind, Leylâ, Suâd, Da'd ve buna benzer hayalî isimlerle başlarlar. Onlardan bir örnek ise, Senegalli Zennûn Lî, Üstat Ahmed Bamba'yı övmekten önce sanki sevgilisine hitap ediyormuşçasına kasidesinin girişine şöyle başlamıştır:[Kâmil]

مَعْنَى سَعَادَ عَفْتُهُ هُجُجَ الْعَثِيرِ وَسَقَّتُهُ وَكَفَّهُ الْعَمَامُ الْمُطِيرِ
وَالْعَيْنُ تَرْفُلُ فِي مَرَاقِدِ حُورِهِ تَرْزُو الرِّيَاضَ بِكُلِّ طَرْفٍ أُخُورِ

Toz fırtınası Su'âd'ın yurdunu vurdu ve üzerine yağan şiddetli yağmurla ondan geriye bir şey kalmadı.

Gözler o yurdun hürilerinin kaldığı yerlerde dolaşarak güzellikleri aramakta.

Bu beyitlerinden sonra hocasını şöyle överek şiirine devam etmiştir:

أَهْلَ الْهَوَى شَرَقَ الْبِلَادِ وَعَزَّيْهَا إِنِّي أَنَادِيكُمْ بِصَوْتِ جَهْوَرِي
كُونُوا مَعِي فِي مَدْحِ هَذَا الْمُتَرْضَى شَمْسِ الْفَضَائِلِ ذِي الْمَقَامِ الْأَكْبَرِ

²⁶⁹ Sevgilinin bulunduğu yer ile ilgili hatıralarını anarak hüznü bir şekilde ifade ettiği bölümdür. Bkz. 'Atvân, Huseyn, *Mukaddimetu'l-Kasîdeti'l-'Arabiyye fi's-Şi'ri'l-Câhili*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1970, s. 73.

وَلَهُ مَآثِرُ كَالْجَوَاهِرِ حُسْنُهَا تُنْسِي مَآثِرَ تُبَّعٍ أَوْ حِمِيرٍ²⁷⁰

Ey doğunun ve batının âşıkları, açıkça size sesleniyorum.

Gelin en büyük makam sahibi, faziletlerin güneşi ve kendisinden hoşnut olunan kişiyi birlikte övelim.

(Çünkü) onun Tubba' ve Himyer'in (görmekli) eserlerini dahi unutturan mücevher gibi eserleri vardır.

Nijeryalı çağdaş şair el-Hâc Muhammed İnvâ (ö. 2009), Ticânî b. Osman'ı övmek istediği “Şifâu'l-Kulûb” kasidesinin başında Câhiliye şairlerini taklit ederek birçok ismi toplamıştır:[Tavîl]

أَمِنْ ذِكْرِ لَيْلَى أَوْ بِتَذْكَارِ زَيْنَبٍ تَكُونُ قُلُوبُ الْعَاشِقِينَ يَطِيرُ
بِتَذْكَارِ هِنْدٍ وَرَبَابٍ وَفَرَنْنَا وَسُعْدًا شَفِئْتُ الْقُلُوبَ وَهِيَ عَسِيرٌ²⁷¹

Leyla veya Zeyneb'i anmak uçurmaz mı âşıkların kalplerini?

Şifa vermez mi katı kalplere Hind, Rebâb, Fertana ve Su'âd'ı anmak?

Batı Afrikalı şairler, Câhiliye şairlerini aşırı taklit ettiklerinden dolayı Afrika'nın ceylanlar, geyikler, bufalolar ve zürafalar gibi göz alıcı tabiatını ve sosyal hayatta inek ve benzeri sağım hayvanlarını zikretmemişlerdir. Bu şairlerin çoğu çobanlıkla ilgilendikleri bilinen Fullânî kabilesi gibi kabilelerden gelmelerine rağmen, şiirlerinin çoğunda genel anlamda Afrika'nın günlük hayat izlerine rastlanılmamaktadır. Onların kendilerini gerçek hayattan soyutladıkları görülmektedir. Mesela Afrikalı şairlerin gerçeklikten uzak hayalî olarak kendilerine çöl yolculuklarında var sayarak develeri dikkat çekecek şekilde tasvir etmişlerdir. Buna örnek olarak Senegalli şair Karan Kutub Câbî, büyük sıkıntı çektiği hastalık için hocası Muhammed el-Halîfe'yi ziyarete karar verip, sanki devenin üzerindeymiş gibi Moritanya'ya yolculuğunu şöyle anlatmıştır:[Kâmil]

عُذِّي أَيَا مَيْمُونَتِي وَتَوَخَّيْ وَتَأْوِبِي وَدَرِي الْكَرَى وَتَهَجَّيْ
فِي حِفْظِ مَوْلَانَا الْكَرِيمِ وَصَوْنِهِ وَأَمَانِهِ وَسَلَامِهِ الْمُتَجَدِّدِ²⁷²

Ey Meymunem²⁷³, yemini ye, oyalanmadan yürü ve gayret et.

Yüce efendimizi korumak, güvenlik ve selametinin daim olması için.

Buna ilaveten, Senegal vatandaşı Muhammed Goldî, Necid Arap Sahra Çölü'nde yaşayan en-Nâbîga el-Ca'dî'nin dilinden etkilendiği aşağıdaki kasideyi belki de Afrika'da çok sayıda bulunan mango ağaçlarının altındayken yazmıştır: [Tavîl]

خَلِيلِيَّ عُوْجَا عِنْدَ مَاوَى الْأَقَارِبِ نُحْيِي عَلَى الْأَثْرَابِ بَيْضَ التَّرَائِبِ

²⁷⁰ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 251.

²⁷¹ Âdem, Âdem İbrahim, “el-İntâcâtü's-Şi'riyye Ladâ'l-Hâc Muhammed İnvâ Ali Cos”, *Dirâsât 'Arabiyye*, sy. 13, Arap Dili Bölümü, Bayero Üniversitesi, Kano, 2008, s. 449.

²⁷² Câbî, *Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 139.

²⁷³ Şairin hayal ettiği deveyi kastetmektedir.

خَلِيلِي هَلْ صَبَرْتُ بِصَكَ النَّوَائِبِ أَمِ الْوَجْدُ أَجْدَى عِنْدَ فَقْدِ الرَّعَائِبِ
وَهَلْ يَكْتُمُ التَّحْرِيرُ بِالْعِشْقِ وَالْهَوَى مَخَافَةً أَنْ تُشْوِيَهُ لَوْمَةُ عَاتِبٍ²⁷⁴

Ey dostlarım! Akrabaların yurduna gidelim ve selam verelim ak gerdanlı yeni yetme kızlara.

Dostlarım! Musibetlere sabretmek mi yoksa isteklere ulaşamamak mı daha elem verici?

Akıllı kişi aşkını ve hevasını gizler mi? Azarlayanın kınamasından korktuğu için.

Batı Afrika'da İslâm imparatorlukları ve emirliklerinin kralları ve kahramanlarının girdiği savaşlarda at, büyük öneme sahip olmasına rağmen, bu savaşlardan bahsetmek ve kahramanları övmek adına bu hayvanların isimlerini anmamışlardır. Gineli Muhammed el-Emîn Câbi, bu konuya değinerek şu şekilde özetlemektedir:

*'Antere b. Şeddâd, kendisinin girdiği gerçek savaşta atıyla beraber kendi kahramanlığından bahseder, aynı şekilde Mutenebbî'nin Seyfu'd-devle ile beraber kazandığı savaşta kendi yaşamış olduğu tecrübelerle dayanarak atıyla beraber kendisini tasvir etmiştir... Klasik ve modern dönemde Afrika şairlerinin kasidelerine baktığımızda, Afrika ormanlarının barındırdığı hayvanlar hakkında sağlam ve güçlü bir şekilde tasvir eden bir şiire rastlamadık. Afrikalıların şiirlerinde güzellik açısından kadının gözlerinin, ceylanların gözlerine benzetilmesine ya da kahramanın cesurluğunun, aslanın gücü ve saldırısına benzetilmesini ve hatta at ile alakalı herhangi bir sıfat bile bulamamaktayız.'*²⁷⁵

Öyle ki şiirlerinde, Afrika hayvanlarını anlatan kasidelerin genelinde Afrika'nın doğal tabiatını anlatmak için değil, bilakis geçmiş Arap şairlerini taklit ettikleri için bu hayvanları hayal ederek zikretmişlerdir. Buna bir örnek ise İmruu'l-Kays'ın metodunu izleyen Nijeryalı el-Vezîr Cunejd'in²⁷⁶ aşağıdaki kasidesi bunun güzel bir örneğidir:[Tavîl]

تَفُوحُ بِعَرَفِ الْمِسْكِ أَوْ عَرَفِ صَنْدَلٍ أَلَا أَبْلَعُنْ عَنِّي لِأَعْدَسَ تَحِيَّةٍ
يَعْمُ شَذَاهُ مِنْ تَحْتِ وَمِنْ عَلٍ وَبَلِّغْ لِأَهْلِيهَا سَلَامًا مُبَارَكًا
خَمَائِلَ تَأْتِي مِنْ جَنُوبٍ وَشَمَائِلَ وَفِيحَاؤُهَا حَيْثُ الظَّبَاءُ تَرُودُ فِي

²⁷⁴ 'Umer Ba, *es-Sakâfetu 'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 434.

²⁷⁵ Câbi, *Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 40.

²⁷⁶ 1906 yılında doğan el-Vezîr Cunejd b. Muhammed el-Buharî, Sokoto Devleti'ni kuran Osman Dan Fûdî'nin torunu olup Nijerya'nın büyük âlim ve şairlerinden biriydi. Yaklaşık 50 yıl boyunca (1948-1997) vezirlik makamını üstelenmekle beraber yaklaşık 50'den fazla eser yazmıştır. Onun yazdıkları eserler, bölge tarihi, İslâmî ilimler ve Arap dili ve edebiyatı konusunda dayanılacak kaynaklar olmuştur. Fakat şair Cunejd hakkında bazı bilgileri istifade ettiğimiz kaynak sahibi olan Muhammed Hayr Ramazan Yusuf'un, Cunejd'in 1993 yılında vefat ettiğini ifade etmesi doğru değildir. O 1997 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Alkali, Hamidu, *The Chief Arbiter: Wazir Junaidu and His Intellectual Contribution*, Centre for Islamic Studies, Usman Dan fodio University, Sokoto, 2002, s. 192; Yusuf, *Tetimmetu 'l-A 'lâm li 'z-Ziriklî*, I, 116.

وَأَحْسِنْ بِهَا تِيكَ التَّلَالِ فَإِنَّهَا مَسَارِحُ جَادِ الْعَيْثِ فِيهَا بِمُسْبِلِ
بِلَادٍ عَرِيضَاتٍ وَأَرْضُ عَرِيضَةٍ مَنَازِهِ عَيْنِ النَّاطِرِ الْمُتَمَلِّ
وَمِنْهَا جِبَالٌ شَامِخَاتٌ يُرْبِنُهَا طَرَائِقُ مِنْ آثَارِ حَافٍ وَمُنْعِلِ²⁷⁷

Misk veya hoş tütsü kokusu yayan Agadez'e selamımı ilet.

Büyük küçük (bütün) halkından güzel koku yayılan halkına da mübarek selamımı ilet.

Onun toprakları kuzeyden ve güneyden ağaçların kuşattığı ve ceylanların geldiği geniş bir bölgedir.

Ne kadar güzeldir onun tepelikleri, bol yağmurlar yağar meralarına.

Koca bir ülkede geniş bir bölgedir. Düşünenin ve görenin gezeceği yerlerdir.

Onun yaylalarının ayak izlerinin süslediği yüksek dağları vardır.

Burada şair, Nijer'deki Agadez şehrini ziyaret esnasında yazdığı şiirinde yüksek dağlar, ağaçlar, tepeler, patikalar ve geyiklerden bahsetmiştir. Fakat el-Vezîr Cunejd, İmruu'l-Kays'ın metodunu takip ederek, onun kasidelerindeki bazı kelimeleri ödünç alarak aşağıdaki İmruu'l-Kays'ın şiirini hem vezin hem de kâfiye açısından da taklit etmiştir:[Tavîl]

فَقَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَيِّبٍ وَمَنْزِلِ بِسْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَخَوْمِلِ
فَتَوَضَّحَ فَالْمِثْرَةِ لَمْ يَعْفُ رَسْمُهَا لِمَا نَسَجَتْهَا مِنْ جَنُوبٍ وَشَمَالِ²⁷⁸

Durun! Sevgilinin ve onun ed-Dahul ile Havmel arasındaki Sıktu'l-Liva'da bulunan yurdunun hatırasına ağlayalım.

Tudih ve el-Mikrat'a kadar uzanan, güney ve kuzey rüzgârlarının dokunduğu için (henüz) izleri silinmemiş olan hatırasına ağlayalım.

b.)- Lafza ve nadir kullanılan sözcüklere önem verme:

Afrika şairlerinin söz sanatına tutkuları, onları eski Arap şairlerinin metot ve ölçütünden çıkmadan nadir ya da kullanılmayan kelimeleri şiirlerinde yer vermeye itmiştir. Örneğin; büyük şair Abdullah Dan Fûdî'nin, Nijerya'da bulunan Hevsâ bölgesindeki zulüm ve ahlâkî bozulmayı niteleyen kasidesi şu şekildedir:[Tavîl]

فَلَمَّا مَضَى صَحْبِي وَضَاعَتْ مَارِي وَخَلَفْتُ فِي الْأَخْلَافِ أَهْلَ الْأَكَاذِبِ
يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ وَتَابَعُوا هَوَاهُمْ وَطَاعُوا الشُّحَّ فِي كُلِّ وَاجِبِ
وَأَعْجَزَ أَهْلَ الْحُلِّ وَالْعَقْدِ أَمْرُهُمْ وَجَانَبْتُ الْأَعْرَابَ مِنْ كُلِّ جَانِبِ
وَإِنَّ قَرِينَ السُّوءِ يُعْدِي قَرِينَهُ بِمَا فِيهِ أَعْدَاءُ الصَّحَاحِ الْأَجَارِبِ

²⁷⁷ Huseyn, Muhammed el-Amîn, *el-'Asâlibu'l-İnşâiyye fî Dîvânî Revâihî'l-Ezhârî min Ravdatî'l-Cinân li'l-Vezîr Cunejd*, Yüksek Lisans Tezi, Beşerî İlimler Fakültesi, Gana Üniversitesi, Haziran- 2015, s.

²⁷⁸ İmruu'l-Kays, Cundah b. Hucr el-Kindî, *Divânu'mru'i'l-Kays*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, bs. 4, s. 8.

وَقَدْ طَارَ قَلْبِي لِلْمَدِينَةِ ثَاوِيَا سَيْنِينَ بِهَا شَوْقًا وَلَيْسَ بِأَيِّبٍ²⁷⁹

Arkadaşım²⁸⁰ ve isteklerim geçip gittiğinde arkamda yalancıları terk ettim

Onlar yapmadıklarını söylerler, hevalarına tabi olurlar ve zaruri olan her şeyde cimrilik yaparlar.

Ehlu'l-Hall ve'l-'Akdi görevlerini yapmaktan âciz kaldı. Ben (de) her taraftan bedevîlerden²⁸¹ uzak durdum

Kötü arkadaş arkadaşına kötülük bulaştırıyor, uyuzun sağlıklı kişilere uyuzluk bulaştırdığı gibi.

(Bu yüzden) yıllarca kalmak ve dönmek üzere özlemle kalbim Medine'ye uçtu.

Bu şiiri okuduğumuz zaman, sanki Nâbiga ez-Zubyânî ile yaşadığımızı zannediyoruz. Çünkü şair, yöntem ve kelimeleri kullanmada Nâbiga'yı motamot bir şekilde takip etmiştir. Abdullah Dan Fûdî'nin taklit ettiği Nâbiga ez-Zubyânî'nin kasidesinin bir kısmı şudur:[Tavîl]

وَتَقْتُلُهُ بِالنَّصْرِ إِذْ قِيلَ قَدْ غَزَتْ كَتَّابُ مِنْ عَسَانَ غَيْرُ أَشَائِبٍ
بُنُو عَمِّهِ دُنْيَا وَعَمْرُو بْنُ عَامِرٍ أَوْلَيْكَ قَوْمٌ بِأُسْهُمْ غَيْرُ كَاذِبٍ²⁸²

Gassân'ın ordusu saldırdı denildiği zaman ben onun muzaffer olacağından eminim.

Onun amcaoğulları ve 'Amr b. 'Âmir, cesaretleri yalan olmayan bir topluluktur.

İki büyük şair olan Nâbiga ez-Zubyânî'nin ve Abdullah Dan Fûdî'nin söyledikleri kasideler arasında inanılmaz yakınlık görülmektedir. Çünkü Abdullah Dan Fûdî, Câhilî Nâbiga'nın bu beyitlerde kâzib ve aşâib gibi kullanılan kelimelere şiirinde yer vererek Câhiliye şiirinden ilham almış ve Afrika İslâmî şiirine katkıda bulunmuştur. Kâfiye ve vezin bakımından da Abdullah Dan Fûdî'nin, Nâbiga'nın kullandığı kâfiye ve Bahru't-Tavîl olan vezni kullanmıştır.

Afrikalılar tarafından Batı Afrika'nın Hansâ'sı olarak isimlendirilen Nijeryalı Osman Dan Fûdî'nin kızı Esmâ, vefat eden kız arkadaşına şöyle ağıt yakmıştır:[Tavîl]

أَعَيْنِي جُودًا وَابْكِيَا لِي حَسِيَّتِي وَسَلَوَةً أَحْزَانِي وَأُنْسًا لَوْحَشَتِي²⁸³

Ey gözlerim! Hıçkırarak ağlayın sevgilime, hüzünlendiğimde beni teselli eden ve yalnızlığımı unutturan (sevgilime).

Bu şiirde Esmâ, Arap kadın şairi olan el-Hansâ'nın (ö. 645/24) aşağıdaki beytinin üslubunu ve bazı kelimelerini kullandığından dolayı, sanki Arap Hansâ'nın

²⁷⁹ İbn Fûdî, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'd Mâ li mine'l-Ebyât*, 2013, s. 37.

²⁸⁰ Burada "arkadaş" demesi, vefat eden kardeşi Osman Dan Fûdî'yi kasdetmektedir.

²⁸¹ Şair, hicvettiği kişileri cehalet yönünden bedevîlere benzetmiştir.

²⁸² En-Nâbigatu'z-Zubyânî, Ziyâd b. Mu'âviye, *Divânu'n-Nâbigati'z-Zubyânî*, (thk: 'Abbâs 'Abdussâtir), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, bs.3, Beyrût, 1996, s. 30.

²⁸³ Ebû Bekr, *es-Sakâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîriyâ*, s. 380.

başka bir versiyonu olduğunu bize söylemek istemiştir. Hansâ'nın beyti şudur:[Mutekârib]

أَعَيْنِي جُودًا وَلَا تَجْمُدَا أَلَا تَبْكِيَانِ لِصَخْرِ النَّدَى²⁸⁴

Ey gözlerim! Durmaksızın ağlayın, ağlamaz mı gözler böyle cömert Sahr'a?

Hatta el-Harîrî'nin "*Makâmâtü'l-Harîrî*" adlı eseri gibi nesir kitaplarının onların şiirlerinde egemenlik kurduğu bile görülmektedir. İşte bu, onların hiç kullanılmayan bazı kelimeleri kasidelerinde kullanmaya sebep olmuştur. Aşağıdaki Nijeryalı Abdullah Dan Fûdî'nin, kardeşi olan Osman Dan Fûdî'yi övdüğü kasidesi buna örnektir:[Kâmil]

كَمْ سُنَّةٌ أَحْيَيْتَهَا وَضَلَالَةً أُخْمَدَتْهَا جَمْرًا ذَكَا بِتَأْجُجٍ
وَوَظَلَّلَتْ فِي أَرْضٍ عَوَائِدُهَا عَدَتْ وَتَخَالَفَتْ سُنَنَ النَّبِيِّ الْأَبْهَجِ
فَاسْتَنْسَرْتُ بُعْثَانُهَا وَتَنَمَّرْتُ جُرْدَانُهَا تَرْمِي بِنَصْلِ سَلْمَجِ²⁸⁵

Kaç sünneti ihya ettin ve kör haline gelmiş kaç dalaleti söndürdün.

Gelenekleri nurlu Nebi'nin sünnetlerini çiğneyen ve muhalefet eden bir yerde kaldın.

Oranın sıska kuşları kartala, sıçanları da keskin pençeler atan kaplanlara dönüştü.

Şair, kasidenin son beytinde "*Makâmâtü'l-Harîrî*" kitabının şu edebî sözünden etkilenmiştir:

"إِنَّ الْبَغَاثَ بِأَرْضِنَا لَا يَسْتَنْسِرُ، وَالتَّغْرِيقَ بَيْنَ الْفِضَّةِ وَالْقَضَّةِ أَمْرٌ مَتِيسِرٌ"²⁸⁶

"Bizim topraklarımızda sıska kuşlar kartallaşamaz, (çünkü) gümüş ile taşı birbirinden ayırt etmek kolaydır."

C) Câhiliye şiirinden alıntı yapılması²⁸⁷

Batı Afrika'nın bazı şairlerinin kasidelerinde Câhiliye şiirinden alıntı yaptıkları sıklıkla görülmektedir. Örneğin; Malili es-Sâlik, hocası Muhammed et-Tâhir için yazdığı mersiyesinde el-Hansâ'dan alıntı yaptığı beyitler şöyledir:[Vâfir]

يُذَكِّرُنِي غُرُوبُ الشَّمْسِ شَيْخًا وَأَذْكُرُهُ لِكُلِّ طُلُوعِ شَمْسٍ
فَلَوْلَا كَثْرَةُ النَّاعِينَ حَوْلِي عَلَى أَشْيَاخِهِمْ لَمَلَكْتُ نَفْسِي²⁸⁸

²⁸⁴ el-Hansâ, Tumâdır binti 'Amr, *Divânu'l-Hansâ*, (thk: Hamdû Tammâs), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, bs, 2, 2004, s. 31.

²⁸⁵ Bello, Muhammed b. Osman b. Fûdî, *İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*, yy., by., tsz., s.140.

²⁸⁶ el-Harîrî, Ebû Muhammed el-Kâsim b. Ali, *Makâmâtü'l-Harîrî*, Matba'atu'l-Maârif, Beyrût, 1873, s. 60.

²⁸⁷ Arap literatüründe şairin, diğer şairlerin kasidelerinden alıntı yapıp kendi şiirine katmasına tazmin denilmektedir. Bkz. el-'Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, (thk: Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed abu'l-Fadl İbrahim), Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, by., 1952, s. 36.

²⁸⁸ İmrân, eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-'Garbi'l-'İfrîkî, II, 752.

Güneşin batışı bana şeyhimi hatırlatıyor, ben de güneşin her doğuşunda onu hatırlıyorum.

Etrafımda şeyhlerine ağlayanlar çok olmasaydı, ben de kendimi tutar ağlamazdım.

el-Hansâ'nın kasidesi ise şu şekildedir:[Vâfir]

يَذْكُرُنِي طُلُوعُ الشَّمْسِ صَحْرًا وَأَذْكُرُهُ لِكُلِّ غُرُوبِ شَمْسٍ
فَلَوْلَا كَثْرَةُ الْبَاكِينَ حَوْلِي عَلَى إِخْوَانِهِمْ لَقَتَلْتُ نَفْسِي²⁸⁹

Güneşin doğuşu bana Sahr'ı hatırlatıyor, ben de güneşin her batışında onu hatırlıyorum.

Etrafımda kardeşlerine ağlayanlar çok olmasaydı ben kendimi öldürürdüm.

Nijeryalı şair el-Vezîr Cunejd'in ise aşağıdaki şiirin iki mısrasını İmruu'l-Kays'ın kasidesinden apaçık bir alıntı yaptımıştı: [Tavîl]

وَكَمْ دَكَّرْتَنِي بَيْتَ شَعْرِ حَيَامِهَا بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَخَوْمَلِ
وَأَطْرَبْتَنِي مِنْهَا غِنَاءُ حَمَامِهَا قَفَا نَبْكَ مِنْ دَكْرَى حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ²⁹⁰

Onun ed-Dahul ile Havmel arasındaki Sıktu'l-Liva'daki çadırları bana şiir evini ne kadar da çok hatırlatıyor.

Onun güvercinin ötüşü beni sevindirdi. Durun! Sevgilinin hatırasına ve yurduna ağlayalım.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak, Afrikalı şairlerin Câhiliye şairlerinden etkilenecek eski Arap şiirinden alıntı yaptıkları görülmektedir. Üstelik bazı Afrikalı şairlerin dilsel yetilerinin kurgusal, hayalî yetilerinden daha fazla olduğu söz konusudur. Çünkü onlar, bazı kasidelerinde alışılmadık, yabancı kelimeler kullanmış ve Afrikanın doğal atmosferinden uzaklaşarak başka dünyalara yönelmişlerdir.

Bölgenin bazı şairleri özellikle 20. yüzyıldaki nesiller, sömürgeciler geldikten sonra, Afrika Arap şiirinin modernleştirme adına siyasî ve sosyal bazı gelişmeler ve yeni çevreye uymaya çalışmışlardır. Örneğin, el-Vezîr Cunejd'in uçakla Sudan ve Mekke'ye yaptığı yolculuktan aşağıdaki kasidelerde şu şekilde bahsetmiştir: [Tavîl]

مَطَارٍ وَكُنَّا كَالطُّيُورِ الْبَوَاكِرِ خَرَجْنَا بِعَوْنِ اللَّهِ فِي غَلَسٍ إِلَى الْ
تُدَافِعُ أَمْوَاجَ الْهَوَا فِي الْهَوَاجِرِ فَطَارَتْ بِنَا مِنْ يَرَوْ وَلَاجَةَ الْهَوَا
وَتَمْلُؤُهُ مِنْ صَوْتِهَا بِالرَّوَاكِيرِ تَخُوضُ عَبَابَ الْجَوِّ عِنْدَ ارْتِفَاعِهَا
فَأَقْبَلَ لَيْلٌ مُسْدِلٌ بِالذِّيَاكِيرِ وَعِنْدَ غُرُوبِ الشَّمْسِ تَمَّ نُزُولُنَا
نُجُومٌ بَدَتْ أَوْ كَالْبُدُورِ السَّوَاكِيرِ²⁹¹ فَلَا حَتَّ لَأَلِي الْكَهْرَبَاءِ كَانَتْهَا

²⁸⁹ el-Hansâ, Divânu'l-Hansâ, s. 72.

²⁹⁰ Galâdançî, Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ, s.156.

²⁹¹ Galâdançî, Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ, s. 154.

Erkenci uçan kuşlar gibi Allah'ın yardımıyla alacakaranlıkta havaalanına vardık.

Sıcak hava dalgalarına savunarak uçak bizi Yarwa'dan²⁹² uçurdu.

Uçak yükseldiğinde hava dalgasına giriyor, gürültülü seslerle onu dolduruyor.

Güneş batarken indik ve gecenin örtücü karanlığı bizi karşıladı.

Dolunay veya parlak yıldızlar gibi ışığın incileri göründü.

Bu kasidede şair, yaşamış olduğu dönemdeki hava limanı ve uçak gibi modern olgulara değinmiştir. İleride anlatılacak konu olan Afrika ortamının yansıması ve Batı kültürünün Afrika Arap şiiri üzerindeki etkisi konusu gibi konulardan daha fazla bahsedilecektir.

4.3.1.2. (2). Dinî Motif

Afrikalı âlimler, Arap dili ve edebiyatını en büyük amaçları olan İslâm'ı anlamak ve ona hizmet etmek için bir araç olarak kullandıkları için onların şiirlerinde teolojik yansımanın egemen olmasına şaşkınlık gerekmez. el-Hâc Abbas Sal, Ahmed Bamba ve İbrahim Niyâs gibi büyük Afrikalı şairler, aslında İslâm dini âlimleri ve Sufi tarikatı ehlinde oluşmaktaydılar. Bunun için dinî duygular, bölge şairlerinin edebî eserlerine hâkim olmuştur. Endülüs tabiatının, Endülüs şiirinin çoğu konularına yansıdığı gibi Batı Afrika'nın modern ve eski şiirlerinin çoğu konularında dinî ruh yansımıştır. Batı Afrika'da Arap şiirlerindeki dinî motifler aşağıda şu şekilde özetlenebilir:

a) Dinî âdâba özen göstermek

Bu durum, özellikle Afrika şairlerinin gazellerinde açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü onların çoğu, sûfî gazel yöntemini takip etmişlerdir. Son dönemdeki şairlerin çoğu da, İslâm ahlakının ve onların çevresinin ayıpladığı bazı kelimelerden uzaklaşarak dinî motifli gazel şiiri yazmışlardır. Nijeryalı Muhammed Hâfız Çiroma, eşi Muhammed Yâkâsey'in kızı olan Binta'yla nişanlıyken ona aşağıdaki şiiri yazmıştır:[Mutekârib]

فَلَا حَدَّ فِي كُنْهِ حُبِّي لَهَا	أَعِيشُ وَأَحْيَا عَلَى حُبِّ بِنْتِ
وَلَسْتُ أَعِيشُ عَلَى غَيْرِهَا	فَلَيْسَتْ تَعِيشُ عَلَى غَيْرِ حَافِظِ
وَزُلْزَلَتِ الْأَرْضُ زَلْزَالَهَا	أُحِبُّكَ دَوْمًا إِلَى يَوْمِ دُكَّتِ
وَأُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالَهَا ²⁹³	وَيَوْمَ يَفْرُ أَخٌ مِنْ أَحِيهِ

Binta aşkı üzerine hayattayım ve yaşıyorum. Ona olan sevgimin tarifi yoktur.

(Binta) Hafız'sız yaşayamaz. Ben de ondan başka kimseyle yaşayamam.

Yeryüzünün sarılacağı ve yarılabacağı güne kadar seni severim.

Kardeş kardeşinden kaçacağı ve toprağın ağırlıklarını atacağı güne kadar (seni severim).

²⁹² Yarwa Nijerya'da bir şehirdir.

²⁹³ Aliyu, Muhammed, *The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfız Chiroma Kabara*, Doktora tezi, Ahmedu Bello Üniversitesi, Zaria, Nijerya, August, 2014, s. 135.

Bu kasidede şair, sevgilisine duygusunu anlatmak için dinî atmosferden etkilenererek Kur'ân ayetlerine gazelinde yer vermiş ve aynı zamanda dine aykırı sözler telaffuz etmekten kaçınmıştır.

b) Dinî kimlik ruhunun asabiyet kimliğine üstünlük kurması:

Bu özellik, daha çok şairlerin atalarının bıraktığı mirası övdükleri kasidelerde görülmektedir. Buna ilişkin bir örnek olarak Nijerli şair Ahmed Muhammed Şefî'nin Batı medeniyetinin getirdiği Afrika kültürüne aykırı şeylerden rahatsız olup kendi ülkesini savunurken bile, bazı kasidelerinde salt millî kimlikten daha çok İslâmî kimliğe tutunmaya davet etmiştir. Bu şair sanki o iki kimliğin parçalanamaz bir bütün olduğunu bize söylemektedir. Aşağıdaki kasidesinin başında şöyle demiştir:[Basît]

إِنَّ الصَّرَاعَ يَدُورُ الْيَوْمَ فِي فَلَقٍ بَيْنَ الْخَضَارَاتِ كُلِّ يَبْتَغِي الْعَلْبَا
إِنَّ الشَّبَابَ لَهُمْ دَوْرُ الرِّيَادَةِ فِي هَذَا الْمَجَالِ فَهُمْ دَرَجٌ لَأُمْتِنَا
لَأُمَّةٍ جَسَدَ الْقُرْآنِ مَبْدَأُهَا لَأُمَّةٍ تَحْفَظُ الْأَخْلَاقَ وَالسُّنَنَّا²⁹⁴

Bugün medeniyetler arasında endişeyle mücadeleler devam etmektedir. Herkes galip olmayı istemektedir

Gençler bu konuda liderlik rolünü üstlenmelidir. Çünkü onlar ümmetimizin zırhıdır.

Bu ümmet, Kur'ân-ı Kerîm belirlediği prensiplerin sahibidir. Bu ümmet, ahlaki ve sünneti muhafaza eden bir ümmettir.

c) Hamd ve salâvat ile başlanması

Bu özellik, daha çok Afrikalı edebiyatçıların özellikle son dönem şairlerinin kasidelerinde bulunmaktadır. Bu şairler, Câhiliye şairlerinin kasidelerinin başlangıcında kullandıkları sevgilinin terkettiği diyara ağlama tarzını bırakarak, artık şiirlere besmele, hamdele ve salvele ile başlamışlardır. Öyle ki bazı şairler, hamdele ve salvele ile de şiirlerini bitirirler. Bunlardan biri de, Muhammed b. Muhammed es-Sânî'nin, Nijerya'nın Offa şehrindeki Yoruba ordusunu yenilgiye uğratan Ali b. el-Emir Şi's'i övdüğü aşağıdaki kasidesidir:[Basît]

الْحَمْدُ لِلَّهِ مُهْدِي هَذِهِ النَّعْمِ عَلَى جَمَاعَةِ الشَّيْخِ عَالِمٍ عَالِمٍ
تُمُّ الصَّلَاةُ عَلَى خَيْرِ الْوَرَى وَعَلَى آلٍ وَصَحْبٍ وَمَنْ يَتَّبِعْ دَوِي²⁹⁵ الْحَكَمِ
لَمَّا تَحَزَّبَ أَهْلُ الْكُفْرِ كُلُّهُمْ وَأَهْلُ بَادَنَ أَبَادَ اللَّهُ كُلُّهُمْ²⁹⁶

²⁹⁴ Munkeyla, Yûso, "Devru's-Şi'ri'l-'Arabî bi'n-Nuhûd bi'l-Fushâ fî İfrîkiyâ" 1. *Uhuslararası Arap Dili Yıl Dönümü Sempozyumu*, Beyrût, Mart, 2012, https://www.alarabiahconferences.org/wp-content/uploads/2019/04/conference_research-379107273-1528095250-2016.pdf (Erişim tarihi: 22.04. 2020)

²⁹⁵ Aldığımız kaynakta "ذوي" şeklinde yazmaktadır, fakat manaya uygun olması için "ذوي" şeklinde olması gerekmektedir.

²⁹⁶ Ali, Kemâleddîn el-Mubârek "eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-Yorubâvî", *Mecelletu Kırâât İfrîkiyye*, sy. 24, el-Munteda'l-İslâmî, Londra, 2015, s. 81.

İrfan sahibi olan şeyhin cemaatine bu nimetleri lütfeden Allah'a hamdu senalar olsun.

Sonra yaratılmışların en hayırlısı olan Peygamber'e, ailesine, ashabına ve Hikmet sahibi olanlara uyan her kimseye salât ve selam olsun.

Bütün kâfirler ve İbadan²⁹⁷ halkı toplandıklarında Allah onların hepsini mahvetmiştir.

Daha sonra anlatmak istediği olayı tasvir ettikten sonra kasidesine başladığı gibi bitirmiştir:[Basît]

الْحَمْدُ لِلَّهِ مُمَسَّانًا وَمُصَبَّحُنَا سِرًّا وَجَهْرًا وَبَدْءًا ثُمَّ فِي الْخَتَمِ
صَلَاةُ رَبِّي عَلَى الْمُخْتَارِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ جَاءَ بِالْإِشْفَاقِ وَالرَّجَمِ²⁹⁸

Sabah akşam, gizli ve açıkta, başlangıç ve sonda Allah'a hamd olsun.

Allah'ın selamı, merhamet ve şefkat ile gelen seçilmiş efendimiz Muhammed (s.a.v) üzerine olsun.

d)- Kur'an ayetlerinin harflerine göre nazmedilmiş akrostiş şiirler:

Bazı şairler, Kur'an'ın bereketinin şiirlerine yansımaları için Kur'an ayetlerinden akrostiş tarzında şiirler yazmışlardır. Yani bir ayetin her bir harfiyle başlayan beyitler oluşturmuşlardır. Bölgede Ahmed Bamba'nın bu tür kasidelere özen gösteren şairlerin başında yer aldığı söylenebilir. Ahmed Bamba'nın Kur'an ayetlerinin harflerine göre düzenlendiği kasideler, Muhammed Câc tarafından "Divânu'l-Kur'âniyyeti'l-Muhtevâ 'ala'l-Kasâidi'l-Mutarrazati bi'l-'Âyâtî'l-Kur'âniyye) isimli divanda toplanmıştır.²⁹⁹ Hatta akrostiş konusunda bazı şairler, az da olsa her beyte Arap alfabesi harflerinin bir harfiyle başlayıp, beytin ikinci mısrasının sonunu da aynı harfle bitirirler. Senegalli şair Abbas Sal'ın her beytin her iki mısrasının başında "ب" harfiyle başlamakta olup ikinci mısrasında "ب" harfiyle bitirdiği kasidesi buna örnek verilebilir. Kasidesinin bazı beyitleri şunlardır:[Kâmil]

بَدِئِي بِحَمْدٍ لِلَّهِ تَسْبُتُ بَادٍ لِمَدْحِي الْمُصْطَفَى وَتَحْبُتُ
بَشَرٌ وَلَكِنْ لَا يَرَى كُفْرًا لَهُ بَصَرٌ وَعَبْدٌ لِلَّهِ مُقَرَّبٌ³⁰⁰

Allah'a hamdeyleyle başlamanın sebebi vardır. Mustafa'yı (s.a.v) övmemde ona açıkça sevgim olduğu içindir.

(Mustafa) beşerdir, fakat dengi görülmeyen bir beşer ve Allah'a yaklaştırılmış bir kuldur.

²⁹⁷ Nijerya'da bulunan ve Yoruba kabilesinin yaşadığı kalabalık bir şehirdir. Şair, beytin vezninden dolayı "Badan" demiştir, dolayısıyla şehrin ismi İbadan'dır.

²⁹⁸ Ali, "eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-Yorubâvî", s. 82.

²⁹⁹ Örneğin; Ahmed Bamba'nın "وَإِنَّكَ لَعَلَى خَلْقٍ عَظِيمٍ" ayetinin harfleri üzerinde düzlendiği ve içinde Hz. Peygamber'i (s.a.v) övdüğü kasideyi incelemek için bkz. Bamba, Ahmed, *Ve İnneka la'ala Hulukin 'Azim*, http://khassidaenpdf.free.fr/khassida_pdf/Wa%20innaka%20lahala.pdf (Erişim tarihi: 15.10.2019)

³⁰⁰ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 217.

4.3.1.2. (3). Afrika Kültürü

Afrika kültürünün ve atmosferinin şiire yansıması, bazı Afrika şiirlerinde aşağıdaki başlıklarla ortaya çıkmaktadır:

a)- Bölgeye ait özelliklerin zikredilmesi:

Bazı Batı Afrika şairleri, yaşadıkları ortamı görmezlikten gelmeyip şiirlerinde şehirler, kaleler ve havuzlar gibi bölgeye ait manzaralara yer vererek bunu en güzel biçimde ortaya koymuş ve özellikle savaş yapılan yerleri zikretmişlerdir. Buna örnek ise, Nijeryalı Abdullah Dan Fûdî'nin Müslümanlar ile Gobir kralı arasında geçen savaşların mekânlarını bizlere betimlediği kasidedir:[Vâfir]

وَكَمْ يَوْمٍ بَكُنَّا عَلَيْهِمْ وَطَانَ غَادَا وَغُرْدُمَ أَيَّ يَوْمٍ
فَأُورِدَهُمْ بِغَافِرَا حَوْضَ مَوْتٍ فَفَرَّ لِأَهْلِهِ بِلَيْسِ ثُومٍ

Kanna, Tangada ve Gurdum'da kaç kere galip geldik biz onlara.

Gafara'da ölüm havuzundan içirdi onlara, o (Gobir Kralı) da küpe takarak ailesine kaçtı.

Nijerli şair Muhammed Rabbanî'nin yukarıdaki şiirle aynı tarzı taşıyan ve senelik olarak Kutlu Doğum Haftası münasebetiyle yazmış olduğu bu şiir yine örnek olarak gösterilebilir. Bu şiirde Kiota şehrine gelenleri karşılamış, onların geldikleri yerlerin isimlerini zikretmiştir:[Recez]

أَهْلًا وَسَهْلًا مَرْجَبًا بِالْمَحْفَلِ مِنْ الرَّحَالِ الْعَارِفِينَ الْكَمَلِ
رَحَبَ شَيْخِي جُمْلَةً أَهْلَ بَيْتِي جَعِي وَفَكَرَ مَعَ مَنْ جَاءَ مِنْ يَمِي
مَرْجَبًا سُكَّانَ الْجَنَارِي تَرْجِبُ مَنْ قَدْ جَاءَ كُدَّوَارِي
أَهْلًا بِكُمْ يَا مَنْ أَتَاهُ مِنْ كَلَا وَمَنْ أَتَى مِنْ زَارِيَا كَلَا³⁰¹

Kamil ve ârif adamlar törene hoş geldiler safa getirdiler.

Benim şeyhim Niamey'den gelenlerle beraber Fakara, Cûgû³⁰² ve Bobey'den gelen halkların hepsini selamla karşıladı.

Kuduvârû'dan³⁰³ gelenlere de merhaba, ey Canâri halkı sizlere de merhaba.

Tören için kalaka, Zariya (Zaria), Kalakala ve Kala'dan gelenler! Buyurun hoş geldiniz.

b)- Afrika dillerinin kullanılması:

Bölgenin bazı şairlerinin, Arapçayı kendi ana dilleriyle birleştirdiklerini, ahenkli bir hale getirdiklerini görürüz. Buna örnek ise Senegalli İbn Mikdâd'ın isim vermeden latife yaptığı ve Volof diliyle Arapçayı karıştırarak yazdığı kasidesidir. Bu kasidenin bazı beyitleri şunlardır:[Basît]

³⁰¹ Barhâm, Abdullay Sâley, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'n-Nicer, Medînetu Kiyota Nemûzecen, s. 29.

³⁰² Benin ülkesinde bulunan bir şehirdir.

³⁰³ Zarma kabilesi tarafından kullanılan "Kuduvârû" ismiyle Fildişi Sahili ülkesi kastedilmektedir.

يَا خُودُ إِنَّ عَرَابَ الْبَيْنِ مِنْكَ سَوَخٌ فَرُزْتُ أَطْلُبُ مِنْ وَصْلِ لَدَيْكَ سَرَحٌ
لَا تَمْنَعِي الْوَصْلَ مِمَّنْ يُسْتَهَامُ بِهِ أَتَمْنَعِينَ وَصَالَ الْمُسْتَهَامُ لُنَحْ
لَمْ تَعْلَمِي أَنَّ خَيْرَ النَّاسِ أَكْرَمُهُمْ وَالْخَيْرُ أَبْقَى وَإِنْ طَالَ الزَّمَانُ إِنْخُ³⁰⁴

Ey sevgili! Senden ayrılığım sadece sözdedir, vuslatına ermek için geldim.

Vuslatını arzulayan beni engelleme. Niçin engellersin vuslatını arzulayanları.

Bilmez misin insanların en hayırlısı en cömert olanlarıdır. Zaman sonsuza kadar sürse de en hayırlı olan en bâkî olandır.

Şair bu beyitlerde Volof dilinden gelen “Sevek / sohbet, konuşmak” Sereh / nimet ya da vermek” ve “Lutah / niçin” kelimelerini Arapça kelimelerle uyumlu bir şekilde kullanmıştır.

Malili şair Ahmed Haydara Muhammed de, hidayet ve mutluluk ayı Ramazan'da, çorba ve soğuk su ile iftar yaparak rahatlayan ruhu betimleyerek sanatını gösterdiği aşağıdaki beytinde Bambara diliyle Arapçayı bütünleştirmiştir:[Kâmil]

رَمَضَانُ يَا شَهْرَ الطَّهَارَةِ وَالْهُدَى يَا نَيْسُحَا جِسْمَا أَلِي مِيدَانُ؟³⁰⁵

Ey hidayet ve temizlik ayı olan Ramazan! Ey mutluluk ve soğuk su ayı! (senin içinde) ne kadar güzel gelir bana verilen çorba.

Neysuca kelimesi Bambara dilinde mutluluk, Cusuma ise soğuk anlamındadır. Muneydan kelimesi iki kelimeden oluşup, birinci kelime, Afrika diliyle muna yani çorba anlamında ikinci kelime ise, Arapçadan gelen “Dân” kelimesinin yakın anlamındadır.

Bölgedeki bazı şairlerin, Arap harflerini kullanarak kendi yerel dilleriyle yazdıkları şiirlerin son kâfiyelerinde yukarıda anlatılanların tam tersine Arapça kelimeleri kullandıklarını görebiliriz. Aşağıda Fullanî dilinde yazılan kasideyi buna örnek gösterebiliriz:

مد يتو بنو ذات بتر ذات مم فنوج العرش يدوم دو مَلَوَان
مديت أند طو غش أم مجي سري غيوج فوغم إندمم رَحْمَان³⁰⁶

Allahı kendi zâtına layık gördüğü övgü gibi onu överim. O, zaman boyunca Arş'a istivâ etmiştir

*Zayıflığımı kuşatan, bana nimet veren ve bütün kusurlarımı örten (Allah)'a hamd olsun. O, kendini Rahman olarak adlandırmıştır.*³⁰⁷

Burada şair kendi diliyle Arap veznine göre kasidesini nazmetmiş, ancak her beytin son kelimesinde Arapça bir kelime kullanmıştır.

³⁰⁴ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 100.

³⁰⁵ Meygâ, Harun el-Mehdî, “Edebu'l-Muslimîn fî Garbî İfrikiyâ”, *Mecelletu'l-Edebi'l-İslâmî*, 11 (42) Riyâd, 2004, s. 74.

³⁰⁶ Ebû Bekr, Ali, *es-Sakâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîriyâ, Dâru'l-Ummah*, Kano, bs.2, 2014, s. 424.

³⁰⁷ Ebû Bekr, *es-Sakâfetu'l-'Arabîyye fî Nîcîriyâ*, s. 424

c)- Afrika tabiri ve üslubu:

Afrikanlı şairlerin yazdıkları bazı Arapça şiirlerin, Afrika'ya özgü üslup ve kalıplardan etkilendiği görülmektedir. Bu konuda şair Zunnûn Lî (ö. 1927/1345) gazelini şöyle irat etmiştir:[Basît]

إِنْسَانَةٌ مَا رَأَتْ عَيْنِي مَبَاسِمَهَا إِلَّا وَشَيْطَانُهَا لِلْحَجِّ أَنْسَانِي
فَوَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ حَمٍ إِنَّ ابْنَةَ الْأَنْدَرِي جَنِّي وَشَيْطَانِي³⁰⁸

O bir insandır. Gözüm onun gülümsemesini gördüğü takdirde onun şeytanı (afeti devranı) bana haccetmeyi (ibadet etmeyi) unuttur.

Çamurdan insanı yaratana yemin ederim ki, Anderî'nin kızı cin ve şeytanımdır.

(إِنَّ ابْنَةَ الْأَنْدَرِي جَنِّي) cümlesi Afrika kültüründen gelen bir tabirdir. Çünkü bazı

Afrikanlı kabilelerde bir kadının güzelliğinden şaşırdıklarında “bu kadın insan değil cindir” ifadesi kullanılmakta olup kadının cine benzetildiği anlaşılmaktadır. Böylece bu tabirin olumlu bir manada kullanılmıştır. Araplarda ise bu tabirin karşılığında bu kadın melek, büyücü gibi ifadeler kullanılmaktadır.³⁰⁹

Yine aynı şair başka bir beyitte şöyle söylemektedir:[Tavîl]

فَأَسْنَأُهَا كَالْعَاجِ حُسْنًا وَكَمْ شَجٍ وَلَمَّا رَأَاهَا قَالِ يَا لَيْتَهَا لِيَا³¹⁰

Dışleri fildişi gibi parlak ve ne kadar yaralayıcıdır. Onu biri gördüğünde ah keşke benim olsa der.

Burada şairin sevdiği kişinin dişlerini beyazlık açısından Afrika doğasında yaygın olan fildişine benzetmiştir. Ancak bu, Arapların alışık olmadığı bir benzetmedir.

Nijeryalı şair Ebû Bekr Gûmî ise, aşağıdaki beytinde sömürgecilerin bölgeye gelerek Afrika'nın kültürünü değiştirdiklerini ifade etmek için yerel üslubu şu şekilde kullanmıştır:[Hafif]

يَا لَقَوْمِي فَكَيْفَ انْقَلَبَ الظُّهْرُ لِبَطْنٍ وَحَلَّ أَمْرٌ نِظَامًا³¹¹

Ey kavmim! İşler nasıl tersine döndü ve sömürgecilik nasıl düzenli bir hal aldı.

Beyitte olduğu gibi işler değişti ya da işler tersine döndü anlamını vurgulamak için bazı Afrika kabileleri “انقلب الأمر ظهرا على بطن” / işlerin sırtı karnına döndü” diye ifade etmektedirler. Dolayısıyla Araplar bu tabirin karşılığına “عقب انقلب الأمور رأسا على عقب” / işlerin başı ayağına döndü” tabirini kullanmaktadırlar.

³⁰⁸ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 271.

³⁰⁹ Mesela bir ayette Yusuf kıssasında şöyle geçmektedir: “Bu bir beşer değil! bu ancak üstün bir melektir”. Yusuf, 12/31.

³¹⁰ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 271.

³¹¹ Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ*, s. 161.

Yukarıda anlatılan şiirler Afrika havası ve tadını barındırdığı için diğer Arap şiirlerinden farklılık göstermektedir.

4.3.1.3. Şiir Türleri

Özellikle duygusallık içeren şiir, ses uyumuna sahip ve tatlı bir dil ile ruhun hissettiği her şeyi tam bir biçimde ortaya koymaktır.³¹² Afrikalı şairler, şiire önem vererek içtenliğe sahip olan şiir ve didaktik şiir gibi şiir türlerini ele almışlardır. Batı Afrika'da ele alınan bazı şiir türleri şu ana başlıklarla sıralanmıştır:

4.3.1.3.(1). Medih Şiirleri

Afrikalı şairlerin çoğu, sufi ve fıkıhçı olmalarından dolayı, bu temayı diğer temalardan daha fazla kullanmışlardır. Özellikle kasidelerinde Hz. Peygamber (s.a.v) için bu temayı çokça ele almışlardır. Genellikle Hz. Peygamber'i (s.a.v) öven özel bir kasidesi ya da divanı olmayan Afrikalı bir şair neredeyse yok gibidir. Sadece bu övgü şiirlerini yazmakla kalmamışlar, çeşitli dinî törenler ve kutlu doğum programlarında bu şiirleri farklı nağmelerle okumuşlardır. Nijerya'da Kâdiriyye tarikatının lideri Muhammed Nasir Kabara (ö. 1996/1416) bize bu dinî törendeki atmosferi şöyle tasvir etmiştir:[Tavîl]

لَطَارُوا بِهِ رَقْصًا وَخَافُوا التَّشَدُّقًا	فَلَوْ ذَاقَ طَعْمُ السُّكْرِ يَوْمًا وَشَانَا
إِذَا دُكِرَتْ عَنْهُ الْحَبِيبُ تَشْوُقًا	نَعَمْ تَرْقُصُ الْأَعْضَاءُ فِي الذِّكْرِ دَائِمًا
وَهَلْ تَرْقُصُ الْأَعْضَاءُ إِلَّا تَعَشُّقًا	فَلَا تُنْكِرُوا رَقْصِي إِذَا مَا ذَكَرْتُهُ
إِلَى رُؤْيَا الْمَحْبُوبِ تَشْدُو تَحْرُقًا	إِذَا ذُكِرَ الْأَحْبَابُ طَارَتْ قُلُوبُنَا
وَنَهْتَزُ كَالْأَغْصَانِ فِي ذِكْرِ مَنْ سَقَا ³¹³	عَكَفْنَا عَلَى أَمْدَاحِهِ نَسْتَطِيبُهَا

Bizim dedikodumuzu yapanlar birgün zikir sarhoşluğu tadını alsalar, raks ederek uçarlar ve bizimle alay etmekten korkarlar.

Hiz. Peygamber özlemle zikredildiği zaman evet her daima bütün organlar zikrederek çoşarlar.

Hiz. Peygamber'i zikrettiğimde raksımı inkâr etmeyin. Organlar aşk olmadan hiç raks eder mi?

Eğer sevilen kişiler zikredilirse, kalbimiz kara sevdasından sevgiliyi görmeye gider.

Hiz. Peygamber'e övgü üzerine kaldığımızda seviniriz ve bizi sulayanın zikrinde bir ağaç dalları gibi sallanırız.

Bölgedeki sufilerin ilahî şeklinde söyledikleri övgü şiirine örnek ise Muhammed Ahmed Abdurrazzâk'ın yazdığı ve Nijer sufilerinin nağmeli şekilde söyledikleri dörtlüktür:[Meczû' Recez]

³¹² Hâşim, Sâmî, *el-Medâris ve 'l-Envâ 'u 'l-Edebiyye*, el-Mektebutu'l-'Asriyye, Beyrût,1979, s.53.

³¹³ el-Metbûlî, Şeyh Nasir Kabara, "Suver mine't-Teşbihi'l-Mufred fî Şi'ri's-Şeyh Muhammed en-Nasir Kabara" *Mecelletu Mâlam*, sy.10, Arap dili Bölümü, Osman b. Fûdî Üniversitesi, Sokoto, Aralık, 2013, s. 61.

أَهْلًا بِشَهْرِ الْمَوْلِدِ
 شَهْرِ الْوَحْيِ أَحَبِّ أَسْمَاءَ
 وَالْفَتْحِ الْمُؤَيَّدِ
 بَنِي خَلِيفَتِهِ الرُّسُلِ
 أَهْلًا بِشَهْرِ الْمَضَى طَقَى
 وَالْهَاشِمِيِّ الْمُقْتَدَى
 ذِي الْمُعْجِزَاتِ وَالصِّفَاتِ
 وَالسُّورِ الْمُقَصَّصَاتِ
 أَهْلًا بِشَهْرِ الْأَوَّلِ
 إِذْ جَاءَ بِالْمُؤَمَّرِ
 وَدِينِ الْمَكَّةِ
 مِنْ رَبِّهِ الْمُعْطِ الْعَلِيِّ³¹⁴

Mevlid-i Nebi Ayı hoş geldin

Ey sevgili Ahmed'in ayı

Desteklenen ve fâtih'in ayı

Peygamberlerin sonuncusu olmanın şerefiyle.

Hoş geldin Mustafa'nın ayı

Örnek alınan Hâşimî ayı

Mucizelerin ve Sefa sahibi

Ayrıntılı surelerin (Kur'ân) Sahibi

Rebi'ü'l-Evvel hoş geldin

Çünkü (Peygamber) müjdeler getirdi

Ve mükemmel dinini (de) getirdi

Yüce lütüfkâr Rabbinden

Başka kasidesinde şu şekilde Hz. Peygamber'i (s.a.v) övmektedir:[Basît]

مُحَمَّدٌ ذَكَرُهُ أَشْهَى الْمَلَكَاتِ وَحُبُّهُ وَاجِبٌ عَلَى الْبَرِّيَّاتِ
 مُحَمَّدٌ حُبُّهُ مَحْوُ الْخَطِيئَاتِ وَبُعْضُهُ يَا أَحْيَ عَيْنُ الْعُقُوبَاتِ³¹⁵

Muhammed'i anmak tatların en lezzetlisidir. Mahlûkatın hepsi onu sevmelidir.

Muhammed'i sevmek, küçük hataları silmektir. Ey kardeşim! Ona buğzetmek cezanın ta kendisidir.

³¹⁴ Barhâm, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'n-Nîcer, Medînetu Kiyota Nemûzecen, s. 30.

³¹⁵ Barhâm, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'n-Nîcer, Medînetu Kiyota Nemûzecen, s. 30.

Bu şiir, görüldüğü gibi sıradan anlatı tarzında olup derin teşbihler ve bedi sanatlar içermemektedir. Sadece şairin Hz. Muhammed (s.a.v) ismini her kasidenin başında tekrar etmesi, Hz. Muhammed karşısında duygularını, ona olan tutkusunu ve aşkını dillendirmiştir.

Sufiler arasındaki övgü türlerinden biri de, şairlerin dinde öncülerini ve şeyhlerini övmek için düzenledikleri şiirlerdir. Örneğin; Senegal’de Mürîdîler arasında meşhur olan Ahmed et-Tîcânî’nin o dönemdeki Ticanî tarikatının şeyhi olan babası Ebu’l-Halîfe Sî’yi övdüğü kasidesidir. Bu kasidenin bir kısmı şu şekildedir:[Tavîl]

رَضِينَا بِهِ شَيْخًا إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ	أَبُونَا أَبُو بَكْرٍ وَإِنْ كَانَ فِي الْقَبْرِ
فَفِي حَالَةٍ يَهْدِي وَفِي حَالَةٍ يَقْرِي	فَتَى عَاشَ مُحَمَّدًا وَمَاتَ مُحَمَّدًا
فَلَمْ نَبْقَ إِلَّا أَنْ نُقَابِلَ بِالشُّكْرِ ³¹⁶	رَمَى فَأَصَابَ الصَّيْدَ كُلَّ إِصَابَةٍ

Kabirde olsa da babamız Ebû Bekr’dir. Sonsuza dek şeyhimiz olmasından razıyız.

Methedilen bir gençti ve ölene kadar methedildi. Hem rehberlik eder hem de ikram ederdi.

Avına atıp tam isabet ettirdi. Bize sadece teşekkür etmek kaldı.

Bu beyitte hakikati bulmayı avlanmaya benzeterek teşbih sanatına başvurmuş, aynı zamanda sade bir dil kullanmayı başarmıştır.

Hz. Muhammed Mustafa’yı (s.a.v) öven kasidelerin, Batı Afrika şiirinde çok önemli yeri bulunmaktadır. Şeyhlerin ve önde gelenlerin övüldüğü kasideler onu takip etmektedir. Senegal, Nijerya, Nijer ve Gana gibi bölgelerde birçok ülkede düzenlenen dinî münasebetlerle ve mevlit kutlamalarında halkın önünde bu övgü şiirleri, Afrika nağmeleriyle şarkı şeklinde söylenmektedir. Afrikalı şairlerin övgü şiirleri genellikle dinî içeriklidir ve Hz Muhammed’i (s.a.v) öven şiirler yazarlar. Yani bir menfaat elde etme niyetiyle övgü şiiri yazmamışlardır. Ancak bölgede Zarma kabilesinde cesere olarak bilinen, diğer kabilelerde farklı adlarla anılan, nikâh törenleri gibi yöresel kutlamalarda kendi yerel dilleriyle kralları ve toplumda yüksek konuma sahip kişileri överek kazanç elde eden kişiler bulunmaktadır. Afrika Arap şiirinde önemli bir konuma sahip olan Hz. Muhammed’e yazılmış methiyelerin, bölgede bilinen ve model alınan el-Bûsîrî’nin “*Kasîdetu’l-Burde*” adlı kasidesi tarzına benzediğini söylemek mümkündür. Bunun sebebi Kuzey Afrika’da en etkili tarikat olan Şâzeliyye gibi bazı sufi tarikatlarının el-Burde kasidesini önemli virtlerde kullanmalarıdır. Hatta onlar, Cuma günlerinde abdest alıp kibleye yönelerek el-Burde kasidesini okumaktaydılar.³¹⁷ Daha önce geçtiği gibi Batı Afrika’nın çoğu sufi tarikatları Kuzey Afrika üzerinden gelmektedir. Bu sebeple Afrikalıların övgü şiirlerini okuduğumuzda bu şiirlerin el-Burde kasidesinin bir versiyonu olduğunu açık bir şekilde görmekteyiz. Aşağıdaki Malili şair Habîbullâh Kân’nın kasidesi buna örnektir:[Basît]

³¹⁶ İmbây, Ebû Bekr b. Suleymân, *Ba’dü Multakatât minâ’l-İntâci’s-Şi’rî Li’s-Sayyid Ahmed et-Ticânî Si’l-Mektûm*, Tuvavûn, by., tsz., s. 33.

³¹⁷ Zekî, Abdulkadir, *en-Nefhatu’l-’Aliyye fî Evrâdi’s-Şâzeliyye*, Matba’atu’nîl, Mısır, h. 1321, s. 34.

نُورٌ انْجَلَى فِي سَمَاءِ الْكَوْنِ فِي الظُّلَمِ وَكَأَنَّهُ الْبَدْرُ بَعْدَ الْحُسْفِ وَالْغَمِ
وَفَاضَ بِالْعَيْثِ بَطْحًا وَهِيَ قَاحِلَةٌ فَعَمَّمَ الْيُمْنُ كُلَّ الْقَفْرِ وَالْأَجَمِ
طَابَتْ بِهِ الْأَرْضُ وَاخْضَرَّتْ مَرَابِعُهَا وَطَابَ مِنْ طَيِّبِهَا الْقَاعُ وَالْأُكْمُ³¹⁸

Evrenin gökyüzünde karanlıkta ortaya çıkan nur, bulutlardan sonra ve Ay'ın tutulmasının ardından (ortaya çıkan) dolunay gibidir.

(O,) kurakken Batha'yı yağmurla doldurdu. Bereketi kurak ve yeşil her tarafı sardı.

Yeryüzü iyileşip yeşerdi. Onun tepeleri ve engin yerleri hoş kokusuyla güzelleşti.

Bazı şairler el-Burde kasidesini *Tahmîs*³¹⁹ şeklinde yapmışlardır. Bunlardan biri de, Nijeryalı Yahûza olup aşağıdaki kasidesinde şu şekilde dillendirmektedir:[Basîl]

أَمِنْ تَذَكُّرِ عَرَفَاتٍ أَوْ الْحَرَمِ أَوْ زَمْزَمٍ أَوْ حَطِيمٍ كُنْتَ ذَا أَلَمِ
أَوْ لَعْلَعٍ أُحْدٍ أَوْ تُرْعَةِ الْحَرَمِ (أَمِنْ تَذَكُّرِ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمِ)
مَزَجْتَ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقْلَةٍ بِدَمِ³²⁰

*Arafat, Haram, Zemzem ve Hatîm'i hatırladığın için mi acı çekmekteydin?
Yoksa Haram'ın girişi, Uhud dağı ve Zû Selem'deki dostlarını hatırladığın için mi?
Gözyaşlarını kana bularcasına ağladın.*

el-Hâc Kasama gibi diğer şairler ise, şiirlerinde “*Teştîr*”³²¹ üslubunu kullanarak her beytin bir kısmında el-Burde kasidesinin bir parçasını kullanmışlardır. el-Hâc Kasama'nın kasidesi şu şekildedir:[Basîl]

أَمِنْ تَذَكُّرِ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمِ قَدْ بَتَّ تَرْعَى نُجُومَ الْأَفْقِ لَمْ تَنِمِ
أَمْ مِنْ طَعِينِ نَاتٍ وَالْخُوصِ تَحْمِلُهَا (مَزَجْتَ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقْلَةٍ بِدَمِ)³²²

Zû Selem'deki dostlarını hatırladığın için mi uyumadan ufuktaki yıldızları gözleyerek geceledin?

Yoksa deveyle terk ettiğinden dolayı mı gözyaşlarını kana bularcasına ağladın?

Batı Afrikalı şairler, yukarıda zikredilenlerle yetinmeyip günlük yaşamlarında yer alan sıradan konulara bile değinmişlerdir. Bölgedeki bazı insanların hayatlarının bir parçası olan ve bazı kabilelerde “*Attay*” diye isimlendirilen yeşil çay hakkında şair el-Muhtar el-Kebîr'in kasidesi şu şekildedir:[Kâmil]

³¹⁸ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 439.

³¹⁹ Şairin, her beytinin önüne aynı vezinde üç mısra ilâve etmesidir. Bkz. el-Hâşimî, es-Seyyid Ahmed, *Mizânü'z-Zeheb fi Sinâ'ati Şi'ri'l-'Arab*, (thk: Husnî Abdulcelîl Yusuf), Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire, 1997, s. 36.

³²⁰ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 437.

³²¹ Şairin, her beytin iki mısrasının arasına başka bir şairin beyitlerini ekleyerek manzume meydana getirmesidir. Bkz. el-Hâşimî, *Mizânü'z-Zeheb fi Sinâ'ati Şi'ri'l-'Arab*, s. 36.

³²² Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 112.

إِنَّ الْأَثَايَ صَاحَهُ وَتَمَامَهُ بِفَنَاجِلٍ جَلَّتْ عَنِ الْأَعْمَارِ
فَهِيَ الشِّفَاءُ مِنَ السَّقَامِ لِمَنْ غَدَا يَأْتِيهَا فِي الْأَصَالِ وَالْإِبْكَارِ³²³

*Çayın güzelliği ve kalitesi bardaklara konulduğunda apaçık görünmektedir.
O, sabah akşam içenlerin hastalığına şifadır.*

Daha sonra kasideyi şu güzel beyit ile sonlandırır:

صَلَّى إِلَهِ عَلَى النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ مَا دَارَ الْكُؤُوسُ فِي الْأَمْصَارِ

Allah rahmet etsin Nebisine, şehirlerde bardaklarla çay içildikçe.

Bütün bu örnekler, bölgedeki şairlerin övgü şiirine özellikle dinî övgülere önem verdiklerini ve Batı Afrika'daki Afrika Arap şiirlerin çoğunun Hz. Peygamber (s.a.v) ile ilgili medih türünü içerdiğine bir göstergedir. Bu da, bölgedeki şairlerin büyük oranının din âlimleri ve sufi tarikatlara mensup olmalarından kaynaklanmaktadır.

4.3.1.3.(2). Mersiye Şiirleri

İnsanoğlu, ölümün pençelerine teslim olmaktan başka bir çare bulamadığından sevdiklerini ve akrabalarını kaybettiğinde ağlamak ve üzülmekten başka bir şey yapamaz. Bu durumda, insanın acıları dile gelir. el-Asma'î, "Niçin mersiye Arapların şiirlerinin en meşhurdur?" diye sorulduğunda "Çünkü mersiye kalplerimiz yanarak söylüyoruz"³²⁴ diye cevap verir. Mersiye şiirleri, Arap edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Câhiliye Dönemi'nde Araplar, intikam almak için ölülerinin kahramanlıklarını ve iyiliklerini zikrederek kabilelerinin duygularını dile getirmişlerdir. Sadrul'-İslâm Dönemi'nde mersiye şiirleri kabilecilik ruhuyla bağlantılı olmaksızın gazveler ve fetihlerde şehit düşen Müslümanlar için kullanılmıştır. Abbâsîler ve Endülüs Dönemi'nde ise, Bağdat ve Endülüs gibi³²⁵ bazı İslâm şehirleri için mersiyeler yazılmıştır. Buradan yola çıkarak medih şiirleriyle mersiyeler arasındaki tek fark, mersiye şiirlerinin tahsis edildiği kişinin bu hayattan göçüp gitmesini belirten "idi", "öldü" gibi ifadeler içermesidir. Bunun için el-Âmidî (ö. 370/980), gibi bazı Arap edebiyatçılar, mersiyede acı ve elem, hüzn ve keder, pişmanlık ve dövünme, hasret ve özlem, ifade eden kelimelerin bulunması haricinde ölünün iyiliklerini, cömertliklerini ve kahramanlıklarını saymanın diri birisini övmekle aynı olduğunu ifade etmişlerdir.³²⁶ Methiyeleri "dirilere yapılan medih" mersiyeleri ise "ölülere yapılan medih" şeklinde ifade etmek mümkündür.

Afrika şairleri, Arapların mersiyelerinin geleneksel kalıbını takip ederek bazen şiirlerinde ağlama, üzüntü, dünyada ölümün kaçınılmazlığını vb. kalbe dokunan

³²³ Ya'kûb, el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nicer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, s. 151.

³²⁴ İbn 'Abdî Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endulusî, el-'İkdu'l-Ferîd, (thk: Mufid Muhammed Kamiha ve 'Abdulmecîd et-Terhîni) Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1983, III, 183.

³²⁵ Bkz. el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan, Ali b. el-Huseyn b. Ali, Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevâhir, (thk: Kemal Hasan Mer'î), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Saydâ, Lubnan, 2005, III, 330; el-Mekkarî, Ahmed b. Muhammed, Nefhu't-Tib min Gusni'l-Endelusi'r-Ratib, (İhsan 'Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrût, 1968, IV, 487.

³²⁶ el-Âmidî, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişr, el-Muvâzene Beyne Şi'ri Ebî Temmâm ve'l-Buhturî, (thk: Ahmed Sakr ve Abdullah Hamed Muhârib), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire bs. 4, 1994, III, 469.

duyguları ifade etmişlerdir. Bazen de, tahsis ettikleri ölünün ilim, takva, züht ve iyiliğinden bahsetmişlerdir. Senegalli Ahmed Said, hocası Ahmed Bamba'nın ölümü münasebetiyle yazdığı aşağıdaki mersiye de ağlama ile ilgili sözcükler kullanarak çekilen acıyı ve ızdırabı, duyulan hüznün ve ruhu kaplayan gamı şu şekilde aktarmaya çalışmıştır:[Kâmil]

أُبْكِي عَلَى شَيْخِ الْمَلَا طُولَ الْمَدَى أَبْكِيهِ فِي الْأَصَالِ وَالْأَسْحَارِ
فَلَقَدْ بَكَتْهُ الْيَوْمَ أَمْلَاكُ السَّمَاءِ وَاهْتَزَّ عَرْشُ مُكُونِ الْأَقْدَارِ
جَمَعَ الْمَكَارِمَ وَالْمَفَاخِرَ كُلَّهَا ثُمَّ ارْتَقَى مِنْ بَعْدِهَا لِلْبَارِي³²⁷

Beşerin şeyhine ömür boyu ağlayacağım, sabah akşam ağlıyorum ona.

Şüphesiz ona gökyüzünün melekleri ağlamış, kaderleri yazan Rabb'in arşı da titremiştir.

Cömertlik ve güzelliklerin tamamını kendinde topladı, sonra da mevlasına kavuştu.

Malili bir şairin, Dimba Vâkî adındaki babasının gömülmesi sırasında babasının öbür dünyaya irtihal etmesi nedeniyle büyük âlim ve takva sahibi birinin kaybedildiğini derin bir üzüntüyle şu kasidede ifade etmiştir:[Tavîl]

دَفَنْتُمْ حَدِيلَ الْفَقْهِ وَالنَّحْوِ وَالْقَضَا وَعَيَّيْتُمْ فِي الرَّمْسِ كَنْزَ الْمَذَاهِبِ
لَقَدْ أَذْبَرَ الْعَرْفَانَ وَالزُّهْدَ وَالتُّقَى وَأَظْلَمَتِ الْأَرْحَاءُ فَوْقَ الْمَكَاتِبِ³²⁸

Fıkıh, nahiv ve kadıların şeyhini defnettiniz, kabre gizlediniz mezheplerin değerli hazinesini.

Ardından züht, irfan ve takva da gitti, medreselerin üzerine karanlıklar çöktü.

Batı Afrika'nın 20. yüzyıldaki şairlerinin mersiyeleleri, farklı bir boyut olarak ülkesi için mücadele eden ve önde gelen Afrika'daki büyük şahsiyetlerin önemli vasıflarını içermektedir. İlerdeki bölümlerde daha detaylı bir şekilde açıklanacağı için burada sadece birkaç örnek verilecektir. Gambiyalı şair Muhammed el-Emîn Karanla (ö. 2012/1433), mücadelesiyle ünlü ve Batı sömürgeciliğine karşı olan Gine Cumhurbaşkanı Ahmed Seku Tûre'nin kahramanlığını zikrederek göçüp gitmesinden dolayı duyduğu üzüntü ve kederini anlatamaya çalışmıştır:[Kâmil]

بَطَلٌ عَظِيمٌ قَائِدٌ لِلثَّوْرَةِ ضِدُّ فَرَنْسَا إِذْ هِيَ الْمُسْتَعْمَرَةُ
قَادَ غَيَيْنَا إِلَى الْحُرِّيَّةِ بَعْدَ زَمَانِ الرِّقِّ وَالْعُبُودِيَّةِ³²⁹

Sömürgeci Fransa'ya karşı büyük bir kahraman ve devrimin komutanıydı.

Gine'ye özgürlük getirdi, kölelik döneminin ardından.

³²⁷ Said, Ahmed, vd. "Devâvinu's-Şu'arâ fi Medhi'l-Hâdîm", <http://www.jazbu.com> (Erişim tarihi:20.11.2019)

³²⁸ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 494.

³²⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 500.

Senegalli şair Ahmed et-Ticânî Sî (ö. 2017/1438), zâlim siyasetçilerin hapisanelerinde ölen arkadaşı Sour Diouf'un (Sur Cuf) yasını tutarak üzüntüsünü şu şekilde dile getirmektedir:[Tavîl]

أَنَا نَهَارَ الْيَوْمِ فِي السَّجْنِ مَا أَتَى مَنْ التَّعْيِ أَنْ قَدْ صِرْتَ فِي جَنَّةِ الْبِرِّ
شَهِيدٌ فِي بَعْضِ الشَّهَادَةِ عِبْرَةٌ صَرِيحٌ رِجَالِ الظُّلْمِ وَالْبَغْيِ وَالْجُورِ³³⁰

Sen hapisteyken gündüz bize ölümün ve cennete yolculuğunun haberi geldi.

Sen şehitsin ve bazı şehadetlerde ibretler vardır. Yere serildin, zalimler tarafından.

Nijerya şairlerinden olan Muhammed el-Hâdî ise, 1975'te Nijerya devletini yalnızca dokuz ay yönetmiş olan General Muhammed Rahma Murtada'nın askerî darbe nedeniyle uğradığı suikastı betimlerken "Yâ esefî" feryadıyla onun kaybının, büyük bir imtihan ve musibet olduğunu ifade etmiştir:[Mutekârib]

وَأَشَقَّى الْوَرَى عَادِرٌ أَنْ بَعَثَ رَصَاصًا إِلَيْهِ ثَلَاثًا رَمَى
وَسُوءَاقُهُ ثُمَّ خَادِمُهُ أَصْبِيُوا جَمِيعًا بِهَذَا الْبَلَى
تَقَانُوا جَمِيعًا وَيَا أَسَفِي عَلَيْهِمْ بَكَتْ أَرْضُنَا وَالسَّمَاءُ³³¹

İnsanların en bedbahtı ona üç kurşun atandır.

Şoförleri ve hizmetçisi hep birlikte maruz kaldılar bu belaya.

Tüh yazık hepsi yok olup gittiler. Yeryüzü ve gökyüzü ağladı onlara.

Batı Afrika şairleri, mersiyelerinde İslâm ya da düşünce özürlüğü için mücadele veren Afrika dışındaki liderlerden bahsetmişlerdir. Gambiyalı Ali Sâgo, günümüzdeki İran devletini kurmada önemli rol oynayan İmam el-Humeyni'nin kahramanlığını tasvir ederek İslâm dünyası için büyük bir kayıp olduğunu dile getirmektedir:[Kâmil]

بَطْلٌ شُجَاعٌ قَائِدٌ نَوْرَةٌ يَنْبُوْعُهُا الْإِسْلَامُ وَالْإِيمَانُ
وَمُجَاهِدٌ وَمُنَاضِلٌ لَمْ يُثْنِهِ بَرَقٌ وَلَا رَعْدٌ وَلَا إِعْلَانُ³³²

Kaynağı iman ve İslâm olan devrim'in cesur kahramanıdır.

Ne şimşek ne yıldırım ne de basın eğdirmedi o mücedeleci ve mücahid (kahramanı).

Gambiyalı Ali Sâgo, İslâm âlemi liderlerinden bahsederken, Senegalli Ahmed et-Ticânî Sî'nin 1976'da vefat eden gayrimüslim olan Çinli Chou En-lai ve 1978'de öldürülen İtalyalı Aldo Moro hakkında mersiyeler yazmıştır. Chou En-lai' için yazdığı kasidesinden mısralar:[Tavîl]

³³⁰ İmbây, Ebû Bekr b. Suleymân, *Ba'du Multakatât mina'l-İntâci's-Şi'rî Li's-Sayyid Ahmed et-Ticânî Sî'l-Mektûm*, s. 24.

³³¹ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, II, 499.

³³² İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, II, 501.

شَوْهَلَايَ لَا تَزَحْلُ عَنِ الْعَالَمِ الَّذِي
وَكُنْتُ أَدِيًّا فِي السِّيَاسَةِ مَاهِرًا
ثُمَّزُّهَا أَيْدِي الطُّغَاةِ الْأَجَانِبِ
حَكِيمًا يَرَى الْأَخْلَاقَ قَبْلَ الْمَنَاصِبِ
وَلَوْلَا هُدَى الْقُرْآنِ لَا أَقْتَدِي هُدًى
يُخَالِفُ مَا فِي جِزْبِكَ الْمُتَحَاوِبِ³³³

*Ey Chou En-lai! Yabancı despotların ellerinin parçaladığı bu dünyadan ayrılma
Siyasette makamlardan önce ahlaki gözetten mahir bir edip idin.*

*Şayet Kur'an'ın rehberliği olmasaydı senin partindeki emirlere muhalefet eden
bir yol izlemezdin.*

İtalya başbakanı olan Moro'na yapılan suikastı, ölüme bir vesile görmeyip, bu suikastın siyasî görüş ayrılıklarının yeniden canlanmasına vesile olduğunu söyleyerek üzüntü ve kederini dile getirmektedir:[Vâfir]

نُعَاةُ الْحُلُمِ فِي رُومَا صَبَاحًا
لَقَدْ حَزَّوْهُ طُعْيَانًا وَجَوْرًا
دَعْوَنَا نَبْكَ دَهْرًا أَلْدُ مُوْرُ
وَهَلْ عَرَفُوهُ يَطْعَى أَوْ يَجُورُ
إِلَى غَايَاتِهِ الْفُضْلَى يَسِيرُ
وَيَمْلَأُهُ بِمَضْجَعِهِ السُّرُورُ
وَلَكِنْ أَنْتُمْ الْمَوْتَى لِمَا فِي
صُدُورِكُمْ وَقَدْ مَاتَ الصُّدُورُ³³⁴

*Sabahleyin Roma'dan ölüm haberi geldi, bırakın bir süre ağlayalım Aldo
Moro'ya.*

Onu zorla alıkoymuşlardı, ona zulmedenler onun zulmettiğini biliyorlar mı?

Dahi bir özgürlükçü edasıyla yüce gayesine yürürken onu öldürdüler.

Bedenin ölmesiyle Moro ölmez, (aksine) mutluluk doldurur kabrini.

Fakat ölmüş gönüllerinizdeki kinden dolayı asıl ölümler sizlersiniz.

Yukarıda verilen örnekler değerlendirildiğinde bu kaisdelerin söylendiği dönemde Afrika halkının, kendi yöneticileri ve sömürgecilik politikası yüzünden uğradıkları sıkıntılar, bölgedeki şairlerin kim olursa olsun özgürlük uğruna mücadele edenleri övme duygusunu tahrik etmiştir. Bu özgürlük ve bağımsızlık için yapılan mücadeleler ve devrimlerin, Batı Afrika edebiyatında mersiye şiir türünün gelişmesine ve şairlerin bu tür şiire önem vermelerine yol açtığını görmemiz mümkündür.

Afrika Arap edebiyatçılarından bazıları, kendilerini ölmüş gibi hayal edip “*kendi kendine acıma*” şeklinde mersiye yazmalarıyla bölgedeki klasik mersiye türüne bir yenilik kattıkları söylenebilir. Gineli şair Muhammed el-Emîn Câbî, ölüm sarhoşluğu halinde olduğunda akrabaları, arkadaşları ve doktorlarının çaresiz kalacaklarına ve ailesinin hıçkıra hıçkıra ağlayacağına dair sanatsal bir tablo çizerek kederlerini ve üzüntülerini şu kasidede dile getirmeye çalışmıştır:[Kâmil]

³³³ İmbây, Ebû Bekr b. Suleymân, *Ba'du Multakatât mina'l-İntâci's-Şi'ri Li's-Sayyid Ahmed et-Ticâni Si'l-Mektûm*, s. 45.

³³⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 501.

وَإِذَا دَنْتَ مِنِّي الْوَفَاءُ فَتَبَيَّنْ
وَأَكُونُ مَسْلُوبَ الْإِرَادَةِ لَا أَرَى
وَالْأَهْلُ حَوْلِي صَامِتُونَ لِأَنَّهُمْ
وَأَنَا أَمَامَهُمْ ضَعِيفٌ عَاجِزٌ
طَلَبُوا الطَّبِيبَ فَمَا أَفَادَ عِلَاجُهُ
وَرَأَيْتُ أَمَالِي قَدْ انْهَارَتْ وَلَمْ
وَرَأَيْتُ أَطْفَالِي فَقَاضَتْ أَدْمُعِي
مَنْ ذَا الَّذِي يَرْعَاهُمْ بَعْدِي وَهَلْ
وَأَرَى أَمَامِي أُمَّهُمْ وَدُمُوعَهَا
أَتَظَلُّ تَبْكِينِي بَقِيَّةَ عُمرِهَا
أَمْ إِنَّ شَخْصًا آخَرَ يَنْأَى بِهَا

قَلْبِي عَلَى التَّوْحِيدِ خَيْرَ الْمَأْمَنِ
إِلَّا مَلَكَ الْمَوْتِ وَهُوَ يَهْزُنِي
لَا يَمْلِكُونَ سِوَى الْبُكََا يَرْثُونَنِي
وَالْحُزْنُ يَنْظَهُرُ فِي حِوَارِ الْأَعْيُنِ
هَلْ مِنْ دَوَاءٍ لِلطَّبِيبِ يُفِيدُنِي
يَتَبَقُّ مِنْهَا رَافِدٌ فِيمَدَّنِي
مَا حِيلَتِي أَنْ لَسْتُ بِالْمُتَمَكِّنِ
سَيَسُوسُهُمْ مِثْلِي سِيَاسَةً مُعْتَنِ
وَرَجَاؤُهَا أَلَّا أُعَادِرَ مَوْطِنِي
مَحْزُونَةً عَنْ حُبِّهَا لَا تَنْشِي
عَنِّي فَتَسْلُونِي وَتَنْسَى أَنْتَ³³⁵

(Ey Allah 'ım!) Vefatım yaklaştığında kalbimi en güvenli ve hayırlı tevhid üzerine sabit kıl.

İradesi alınmış olayım ve yalnızca beni titreten ölüm meleğini göreyim.

Ailem etrafımda sessizce bekliyor, çünkü onların sahip oldukları tek şey ağıt ve ağıt yakıyorlar bana.

Gözlerde hüznün görünürken ben onların önünde zayıf ve acizim.

Doktor çağırdılar tedavisi fayda vermedi. Bana tedavisi fayda verecek doktor var mı?

Umutlarımın bitmiş olduğunu ve bana yardım edecek destekçinin kalmadığını görüyorum.

Çocuklarımı (etrafımda) görür görmez akıverdi gözyaşlarım. Hiçbir şeye sahip değilken ne gelir ki benim elimden?

Benden sonra kim bakacak onlara, benim gibi ilgilenecek olan var mı onlarla?

Annelerini önümde gözyaşları içerisinde yerimden ayrılmamamı arzularken görüyorum.

Ömrünün geri kalanında bitmeyen bir sevgiyle hüznü bir şekilde ağlayacak mı bana?

Ya da başka biri alıp uzaklaştıracak mı onu benden? O da kalbinden çıkarıp beni unutur (mu)?

Afrika Arap şiirinde, bölgede hayvanlar, eşyalar ve şehirler hakkında yazılan mersiyeleler ise nadir görülmektedir. Özellikle seyahat ve tarımda kullanılan at, deve, inek gibi kırsal yaşamda yer alan evcil hayvanların çok olmasına rağmen, bu hayvanlar hakkında pek mersiye yazmamışlardır. Fakat az da olsa bazı hayvanların ölümü,

³³⁵ Câbî, *Dîvânü Muhammed el-Emîn Câbî*, (Yayınlanmamış divan), Yazarın şahsi kütüphanesi, Konakri, 2012, s. 6.

şairlerin duygularını harekete geçirip mersiye yazmalarına vesile olmuştur. Senegalli Ahmed ‘İyân Sî gibi birkaç Afrika Arap şairinin hayvanlar hakkında yazdıkları mersiyeler bulunmaktadır. Ahmed ‘İyân Sî, kuzenine ait bir kedinin ölümünden etkilenerek üzüntüsünü şu kasidesinde tasvir etmiştir:[Basît]

كَانَتْ لَنَا هِرَّةٌ فَأَغْتَالَهَا الْقَدَرُ وَالْمَوْتُ فِي الْخَلْقِ لَا يُبْقِي وَلَا يَذَرُ
كَانَتْ مِنَ الْفَارِ وَالْحَيَاتِ تَحْرُسُنَا وَالْبَيْتَ تَحْفَظُ مَهْمَا نَوْمَ السُّمْرِ³³⁶

Kaderin kurbanına giden bir kedimiz vardı. Ölüm mahlûkattan hiç kimseyi geride bırakmaz.

Farelerden ve yılanlardan bizi ve gece sohbeti yapanlar uyuduğunda da evi korurdu.

Fakat ‘Âmir Samba, kuzenine ait bir baykuşu öldüren kediye beddua ederek baykuşun öldüğünden dolayı ne kadar üzüldüğünü anlatmıştır:[Basît]

وَيْلٌ وَوَيْلٌ لِقِطٍّ قَدْ قَتَلَ بَعَاءَ "يَايِ جُو" فِي حِي جَبَلَا³³⁷

Cebel mahallesinde bulunan ve Yaycavvu denilen baykuşu öldüren kedine yazıklar olsun!

Şehirler konusunda yapılan nadir mersiyelerden biri de, Alfâ Yahya Musa Lobbo’nun el-Hâc ‘Umer el-Fûtî tarafından yıkılan ve bölgede ilim hareketinde büyük rol oynayan Hamdallahi şehri için yazdığı mersiyedir:[vezinsiz]

ارْتَجَفَتْ مَا ذُنُ كَانَتْ لِلَّهِ وَقَفًا وَتَعَانَقَتْ الْقُلُوبُ بِمَاءِ جُفُونٍ
أَيُّ مَدِينَةٍ بَعْدَ حَمْدِ اللَّهِ تَقُومُ ثَنَاءً لِلَّهِ وَهَبَةً رَبِّ الْعَالَمِينَ³³⁸

Allah’a vakfedilmiş olan minareler titredi ve kalpler gözyaşlarıyla kucaklaştı.

Hamdallahi şehrinden sonra hangi şehir Allah’ı övmek ve âlemlerin Rabbine tazim için ayakta durur.

Verilen örneklerden anlaşılan Afrika Arap edebiyatında mersiye, bölge şairleri arasında yaygın bir tema olarak kullanılmıştır. Bireysel, ulusal ve küresel düzeyde farklı biçimlerde örneklerine rastlanılabilir. Fakat şunu söylemek gerekir ki, Hassân b. Sâbit gibi³³⁹ Arap şairleri, mersiyelerinde Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabına yer verirken, Batı Afrika şairlerinin mersiyelerinde Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabına yer vermedikleri görülür.

4.3.1.3.(3). Pastoral Şiirler

Batı Afrika’da birbirini takip eden dağlar, ormanlar, çöller, nehirler, evcil ve vahşi hayvanlar, çeşitli türden oluşan kuşlar ile dolu mekânların bulunmasına rağmen,

³³⁶ Samba, *el-Edebu’s-Senegâliyyu l-‘Arabî*, I, 129.

³³⁷ Samba, *el-Edebu’s-Senegâliyyu l-‘Arabî*, I, 124.

³³⁸ Bâre, *Cuzûru l-Hadârati l-İslâmiyye fi l-Garbi l-İfrikî*, s. 184.

³³⁹ Hassân b. Sâbit’in mersiyeler ile ilgili için bkz. Çiftçi, Faruk, “Hassân b. Sabit’in Hz. Peygamber İçin Söylediği Mersiyeler” *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Temmuz-Aralık, 2004, ss.79-95.

çok az Afrika şairi, bu göz alıcı doğal manzaralara kasidelerinde yer vermişlerdir. Sayıları az olan 20. yüzyılın bu şairleri, doğal manzaraları Afrika Arap şiirlerine bir tür yenilik getirerek, yeni sanatsal görüntüler ortaya koymuşlardır. Bu şairlerden biri de, Nijer çölünde büyüyen Muhammed Ahmed Şefi' olup çölün havasını soluduğu ve ruhuyla birleştiği için çölün atmosferini sanatsal bir üslupla dile getirmektedir: “Tavîl”

أَصْحْرَاءَنَا الْكُبْرَى أَيَا وَطَنَ الْفَخْرِ أَيَا مَجْدَ أَجْدَادٍ حَمَوْهُ مَدَى الدَّهْرِ
نُحْيِيكَ إِجْلَالًا لِأَرْضٍ عَزِيزَةٍ وَنُهْدِي نَحْوَهَا غُرَرَ الشَّعْرِ³⁴⁰

*Ey büyük sahramız ey övünç yurdu, ey ömür boyu ataların kurduğu şanlı (Sahra)
Aziz yurdu tazim için seni selamlıyor ve en iyi şiirleri ona hediye ediyoruz.*

Deniz kıyısında bulunan bölge şairleri denizi ve denizdeki güzellikleri sanatsal sözlerle tasvir etmektedirler. Gine Bissaulu şair Muhammed es-Sirâc b. eş-Şeyh Ma'zûz, deniz hakkında şu şekilde ifadelerde bulunmuştur:[Tavîl]

وَأَعْظَمَ بِبَحْرِ رُزْتُهُ الْيَوْمَ عَارِفًا بَعْضَ الَّذِي يَحْوِي مِنَ الْخَيْرِ وَالصَّبْرِ
فَلَمَّا رَأَيْتُ الْمَوْجَ تَبَدُّو كَأَنَّهَا جِبَالٌ عَلَيْهَا الْقُطُنُ أَوْ نَاصِعُ الزَّهْرِ
هَمَسْتُ وَكَفَى نَحْوَ ذَاكَ مُشِيرَةً أَلَا إِنَّ هَذَا السَّرَّ مِنْ أَجْمَلِ السَّرِّ³⁴¹

İçindeki güzellik ve çirkinliği bilerek bugün ziyaret ettiğim deniz ne kadar da büyük.

Sanki üzerinde pamuk ve bembeyaz çiçeklerin olduğu dağ gibi dalgaları gördüğümde.

Avuçlarım bu dalgayı gösterirken (kendi kendime) bunun en güzel sırlardan olduğunu fısıldadım.

Senegalli el-Kâdî Macakat Kal, Senegal'de bulunan Kacori mıntıkasını tasvir ederken ağaçlar, gölgeler ve suları betimleyip Afrika kırsal yaşamını ortaya koymaktadır:[Vâfir]

بِلَادِ اللَّهِ أَطْيَبَهَا كُجُورُ وَأَهْلُوهَا لَهُمْ خَصْبٌ كَثِيرُ
مِيَاهُهُمْ أَحْيَى عَذْبُ فُرَاتُ وَزَيْنَ كُلِّ مَا يَزْنُو الْبَصِيرُ
وَأَشْجَارُ طِوَالِ عَالِيَاتُ ظِلَالُ زَانَّهَا ثَمَرٌ كَثِيرُ
فَإِنْ كَانَتْ لِدُنْيَانَا جَنَانُ فَجَنَّتْهَا بِلَا نُنِّيَا كُجُورُ³⁴²

Allah'ın beldelerinin en hoşu Kacor'dur, belde halkının verimli toprakları vardır.

Kardeşim! Onların suları tatlı ve hoştur. Gözlerin hoşuna giden her şey süslenmiştir.

³⁴⁰ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 146.

³⁴¹ 'Umer Ba, es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fi Garbi İfrîkiyâ, s. 568.

³⁴² Samba, el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, II, 79.

(Onların) uzun ve yüksek gölgeleri olan ve bol meyvelerin süslediği ağaçları vardır.

Şayet dünyamızın cenneti olsaydı, şüphesiz bu cennet Kacor olurdu.

el-Kâdî Macakat Kal, kırsal bölge ve köylerin doğal manzaralarından bahsederken, Senegalli şair Muhammed es-Sirâc b. eş-Şeyh Ma'zûz ise Ties şehrine olan özlemini anlattıktan sonra şehrin caddelerini ve manzaralarını aktarmakla Afrika kentlerindeki atmosferin portresini çizmektedir:[Basît]

يَا أَهْلَ كَيْسٍ³⁴³ فُؤَادِي مِنْ مَدِينَتِكُمْ
أَرْضٌ سَوَاءٌ وَأَشْجَارٌ مُرْتَبَّةٌ
تَحَرَّكَتْ فِيهِ أَشْوَاقٌ وَأَشْجَانُ
أَعْصَانُهَا لِرُؤُوسِ النَّاسِ سَقْفَانُ
لَهَا نَسِيمٌ عَلَى الْأَجْسَامِ يَنْعِشُهَا
وَمَنْظَرٌ لِقُلُوبِ النَّاسِ فَتَانُ³⁴⁴

Ey Ties halkı! Gönlüm sizin şehriniz için atıyor ve hareket ediyor.

Şehriniz dümdüz ve ağaçları sıralı. İnsanlar için çatıdır dalları.

Onun bedenlere canlılık veren esintisi ve gönülleri cezbeden manzarası vardır.

Malili şair Ya'kûb Dukure, bizi Afrika ormanlarındaki hayvanlar âlemine götürüyor ve birtakım hayvan isimlerini uzun bir kasidede sergiliyor. Kasidenin bazı dizeleri şu şekildedir:[Tavîl]

أَمِيلُ أَحْيَى حُبًّا إِلَى الْحَيَوَانِ
خُطُوطُ حِمَارِ الزَّرْدِ بَيْضٌ وَسُودُ
وَأَرْحَمُهُ دَوْمًا وَلَسْتُ أَصِيدُ
يُفُوقُ جَمَالًا غَيْرُهُ وَيَزِيدُ
هُنَّ هُبُوطٌ تَارَةً وَصُعُودُ³⁴⁵
وَتِلْكَ حَمَامَاتُ عَلَى الْحَوْ رَفُوفَتُ

Kardeşim! Sevdiğim için hayvanlara ilgi duyuyorum. Onları avlamıyor, şefkat ediyorum.

Siyah ve beyaz çizgileriyle zebra güzellikte diğer (hayvanları) geçiyor

Gökyüzünde kanat çırparak uçan o güvercinler ise bazen inerler bazen de yükselirler.

Verdiğimiz örnekler ve diğer şiirler değerlendirildiğinde, Afrika Pastoral şiirlerinde kara kıtanın doğal güzelliklerine ayrıntılı şekilde değinilmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca yeşillikler, ormanlar, platolar, ovalar ve vadiler gibi Afrika'daki birçok doğal güzellik, onların şiirlerinde yer almamıştır. Bunun nedeni, Afrika şairlerinin, çölde yaşayan bedevilerin Câhiliye Dönemi'ndeki şiir yöntemlerini taklit etmeleridir.

Dinî ve turistik seyahatlar bölge şairlerinin ele aldığı temalar arasındadır. Bölgedeki şairlerin çoğu, hac ve umre ibadetini eda etmek için kutsal topraklara, tasavvuf ehlinin zaviyelerine ve onların şeyhlerinin mezarlıklarına yaptıkları dinî seyahatlere kasidelerinde çokça yer vermişlerdir. Geçmiş bölümlerde bahsedilen Nijerya'dan hareketle bazı Afrika şehirlerinden geçerek kutsal topraklara dinî ve

³⁴³ Burada "Keyes" kelimesi Senegal'deki "Ties" şehri kastedilmektedir.

³⁴⁴ 'Umer Ba, *es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 576.

³⁴⁵ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 151.

diplomatik yolculuk yapan el-Vezîr Cunejd'in şiiri buna örnek gösterilebilir. Şairlerin çoğu tarafından yazılan ve meşhur olan Ticâniyye tarikatının şeyhi İbrahim Niyâs'ın yaptığı dinî yolculuklarda buna örnektir. el-Muhtar b. el-'Allâme Hâmid, “*Tezkiretu Men Kânû fi's-Siyâhatı fi't-Tâire ilâ Kano*” adlı kasidesinde Şeyh İbrahim'in, Kano halkının misafirperverliği, cömertliği ve oradaki yöneticilerle görüşmelerinden izlenimler sunmuştur:

فَكَانَ لَيْلُ الشَّيْخِ وَالنَّهَارِ جَنَاتٍ عَدَنَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
وَقَدْ رَأَى مِنْ عِزَّةِ الْإِسْلَامِ عِنْدَ أَوْلَيْكَ الْمَاءِ الْأَعْلَامِ³⁴⁶

Şeyhin gecesi ve gündüzü altından ırmaklar akan 'Adn cennetleriydi.

Şeyh, büyük insanların yanında İslâm'ın izzetini görmüştür.

Şair İbrahim Niyâs, kaldığı yerin güzelliğine değinmeksizin sadece oradaki insanların cömertliklerinden bahsetmişken, Senegalli şair Zunnûn, sıla-i rahim gerçekleştirmek üzere Hammadu adında kardeşini ziyaret eder ve Hammadu'nun cömertliğinden bahsetmekle birlikte konakladığı evi şu şekilde tasvir eder:[Basît]

حَمَّادُ قَدْ كَانَ لِلْوُرَادِ إِنْ وَرَدُوا مَاءٌ نَمِيرًا وَرَوْضَاتٍ لِرُؤَادِ
دَارُ ثَرْيَكَ تَصَاوِيرًا مُزَخْرَفَةً كَأَنَّهَا دَارُ أَتْرَاكِ أَوْ³⁴⁷ أَكْرَادِ³⁴⁸

Hammâdu, yeni gelen misafirlerine tatlı su ikram eden huzurlu bir bahçedir.

Onun evi, sana süslü tablolar sergileyen bir evdir, Türklerin veya Kürtlerin evi gibi.

Burada şairin, güzellik açısından kardeşinin evini Türklerin ve Kürtlerin evine benzetmesi, Türklerin ve Kürtlerin mimârî ve tasarımda ne kadar mesafe katettiklerini göstermesinin yanı sıra kültürel zenginlik ve yüksek zevke sahip bir toplum olduklarını da dile getirmektedir.

Turistik gezilere gelince, şairler, gezdikleri yerlerdeki doğal manzaraları ve etkilendikleri olayları edebî üslupla dile getirmişlerdir. Afrika çöl bölgesinde yer alan Mali ülkesinin vatandaşı olan şair Ahmet Bolî, yeşilliği ve ormanıyla bilinen Benin ülkesine yolculuğunu tanımlarken, gördüğü doğal güzelliklerden etkilendiğini ve bu güzelliklere hayran kaldığını şu şekilde aktarmaktadır:[Kâmil]

لَمَّا نَزَلْتُ بِأَرْضِهَا أَلْفَتْهَا أَلْفَيْتُهَا فِي كُلِّ حَالٍ مُنْعَمٍ
خَضِرَاءُ خَضِبِ أَرْضُهَا مُتَرْفَهَةٌ بِالْأَمْنِ كَاسٍ جَوْهَا وَبِمَرْحَمٍ

³⁴⁶ Hâmid, el-Muhtâr b. 'Allâme, http://www.cheikh-skiredj.com/Mukhtar_ibn_Hamidun.pdf, (Erişim tarihi: 03.06. 2019)

³⁴⁷ Beytin vezninin bozulmaması için “أو” değil, ya “و” harfi sadece olması gerekir ya da “أكراد”

kelimesindeki hemzetu'l-kat' hemzetu'l-vasl olarak okunup yazısı “أوأكراد” şeklinde olmalıdır.

³⁴⁸ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 250.

وَالْحَوْ فِيهَا صَالِحٌ وَمُلَائِمٌ وَإِذَا تَسَلَّ عَنْ ذَا خَيْرٍ تَقَمُّمٌ³⁴⁹

(Benin'in) topraklarına indiğimde oraya alışımdı. Her haliyle orayı bereketli olarak buldum.

Yemyeşil ve verimlidir toprakları, güven ve şefkatle doludur havası.

Orada ortam uyumlu ve barışçıldır, bu yer hakkında uzman bir kişiye sorduğunda anlarsın.

4.3.1.3.(4). Aşk Şiirleri

Batı Afrika şairlerinin çoğu, din âlimi, fakih ve önder olarak toplumda saygın bir yere sahip oldukları için onların şiirlerinde gazel az görülen bir şiir türüdür. Zira kadınların çekiciliği ve aşk üzerine şiirler yazmak şöyle dursun, bu konudan bahsetmeyi bile kendileri için bir utanç kaynağı addetmişlerdir. Bunun için daha önce anlatıldığı gibi onların yazdıkları aşk şiirlerinin çoğu, genellikle Arap Câhiliye dönemi şairlerini taklit veya dinî dokuya sahip gazel şiirleri “*Tasavvufî gazel*” şeklindedir. Buna binaen, bölgedeki gazel şiirleri aşağıdaki kısımlara ayrılabilir:

a)- Geleneksel gazel şiirleri

Afrikanlı şairlerin, kasidelerinin mukaddimelerinde Câhiliye Dönemi'ndeki şiirsel yöntemi izleyerek hayalî ve sahte kadınların isimlerini zikrettikleri için bu türdeki şiirler, kalbi aşk ateşiyle yanmayan ancak âşık rolüne bürünen bir şairin sahte duygularından ibarettir. Bölgedeki gazel şiirlerinin çoğu özellikle 19. yüzyılın gazel şiirleri bu türden oluşmaktadır.³⁵⁰ Afrika Arap şiirinin genel yapısından bahsederken bununla alakalı örnekler burada ihtiyaç duyulmayacak şekilde zikredilmiştir.

b)- Tasavvufî gazel şiirleri

Şairin gerçek dinî duygularıyla Allah (c.c) ve Hz. Muhammed'e (s.a.v) olan özlemine ifade ederek sevgisini ortaya koyduğu şiirlerdir.³⁵¹ Bu konuda şairler, bölgenin Afrika Arap şiirlerinin çoğunu kaplayan medih şiir ile ilgilenmeleri nedeniyle, tasavvufî gazel şiirleri de kasidelerinde ön plana çıkmıştır. Çünkü onlar, medih şiirlerinde genelde Hz. Peygamber'in (s.a.v) faziletlerini saymadan önce ona karşı sevgilerini ve özlemlerini zikrederler. Nijeryalı Ebû Bekr 'Atîk'in “*Hediyyetu'l-Ahbâb ve'l-Hillân*” isimli divanında edebî sanatla ilahî aşkı şöyle ifade etmektedir:[Vâfir]

سَلَكْتُ مَسَالِكَ الْعُشَّاقِ حَتَّى
شَرِبْتُ الشَّرَابَ فَهَمْتُ سُكْرًا
شَرِبْتُ الشَّرَابَ فَهَمْتُ سُكْرًا
وَأَسْكُرُنِي الشَّرَابُ فَهَمْتُ سُكْرًا
شَرِبْتُ شَرَابَهُمْ فَلَمَّا سَكَّرْتُ
فَرَادَ تَعَطُّشِي لَمَّا شَرِبْتُ
وَكِدْتُ أُمُوتُ إِذْ مِنْهُ ارْتَوَيْتُ³⁵²

Aşıkların yolundan gittim ve onların şarabını içtim. Bu yüzden sarhoşum.

³⁴⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 542.

³⁵⁰ Bkz. Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ*, s. 165.

³⁵¹ Selman, Nur, *Me'âlimu'r-Remzîyye fî Şi'ri's-Sûfî'l-Arabî*, Doktora Tezi, Beyrût Amerikan Üniversitesi, Beyrût, 1954, s. 32; İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 511.

³⁵² Cibrîl, Muhammed Mensur, “el-Musâhabetu'l-Lugaviyye fî Şi'ri's-Şeyhi Ebî Bekr 'Atîk el-Keşnâvî” *Mecelletu'l-İnsan ve'l-Mecâl*, sy. 04, Me'hedu'l- 'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, el-Merkezu'l-Câmi'î, el-Bayad, Cezâyir, Ekim, 2016, s. 159.

Gerçekten de kadehten sonra bir kadeh daha içtim. İçtiğimde susuzluğum daha da arttı.

Şarap sarhoş etti beni ben de sarhoşluğa vuruldum. Susuzluğumu giderdiğim için neredeyse ölüyordum.

Malili şair Muhammed eş-Şeffî‘ Cârâ ise, Hz. Muhammed’e aşkını şu şekilde dile getirmektedir:[Tavîl]

مَتَى يَرْسُومَن فِي الْقَلْبِ شَوْقُ مُحَمَّدٍ يُنِنُهُ عَنِ الدَّهْمَاءِ وَالْثُورِ يَقْرُبُ
سَلُّوا الدِّينَ هَلْ يُجِدِي لِمَنْ لَا يُحِبُّهُ وَهَلْ تَمَّ مَأْمُولُ سِوَاهُ وَمَذْهَبُ
دَرُونِي لِحُبِّ الْمُصْطَفَى سَيِّدِ الْوَرَى أَقَاسِي وُلُوعًا وَهِيَ أَخْلَى وَأَطْيَبُ³⁵³

Ne zaman Muhammed’in özlemi kalpte ortaya çıksa, karanlığı dağıtır ve aydınlatır.

Dine sorun, (Peygamber’i) sevmeyen birine fayda verecek mi? Ondan başka umut ve gidilecek yer var mı?

Beni mahlûkatın efendisi Mustafa’nın sevgisine bırakın. Zira en tatlı ve en hoş sevgiye katlanıyorum.

c)- Duygusal gazel şiirleri

“el-Gazelu’l-Uzrî” ya da “el-Gazelu’l-Âtîfî” denilen duygusal şiirler, gerçek duyguyu içermeyen geleneksel aşk şiirinden veya gerçek duygu taşıyıp da ancak yapay şiirlerden uzak kalarak tamamen gerçek duyguları içeren şiirlerdir.³⁵⁴ 20. yüzyılın sonlarındaki şairler aşk şiirlerine çokça yer vermiş, ancak bu içinde bulundukları muhafazakâr toplumun eleştirisine maruz kalmayacak şekilde kadının fiziksel yönleri ve güzelliklerinden bahsetmişlerdir. Nijeryalı Muhammed Hâfız Çiroma aşk ve hasret duygularından hareketle evleneceği sevgilisinin kendisi için ay olduğunu ve dünyadaki ayın bile ışıklarını sevgilisinden aldığını tasvir ederken, Teşbîh Maklûb³⁵⁵ sanatını ustaca kullandığı görülmektedir:[Vâfir]

وَأَنْتِ ضِيَاؤُهُ أَنْتِ الظُّبَاءُ³⁵⁶ أَلَيْسَ الشَّمْسُ تَسْرِقُ مِنْكَ نُورًا

Sen ceylan ve onun ışığıyken güneş çalmadı mı senin ışığını?

Gineli şair Muhammed el-Yadâlî’nin, sevgilisi olan Zeynep binti Ali’ye duyduğu gerçek duygularını anlatırken, en çok yoğunlaştığı hususlardan birisi, aşağıdaki beyitlerde göreceğimiz aşk girdabına düşmesine neden olan sevgilisinin yüzü ve ok gibi delen kanatan etkili bakışlarıdır:[Mutekârib]

³⁵³ İmrân, eş-Şi‘ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, II, 509.

³⁵⁴ Bkz. el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *el-Gazel fi’l-‘Asri’l-Câhilî*, Mektebetu Nehda, Kâhire, tsz. s. 151; Muhammed, Sirâcuddîn, *el-Gazel fi’ş-Şi‘ri’l-Arabî*, Dâru’r-Râtibi’l-Câmi‘iyye, Beyrût, tsz. s. 20

³⁵⁵ Teşbîh Maklûb, Benzetme bakımından daha güçlü ve belirgin olduğu iddiasıyla benzeteyenin benzetilen hâline getirilmesidir. Mesela yukarıdaki şiirde şair, normalde sevgilisini aya benzetmesi gerekirken manayı güçlendirmek için tam tersini yaparak ayı sevgilisine benzetmiştir. Teşbîh Maklûb kavramı için bkz. el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru’l-Belâga fi’l-Me‘ânî ve’l-Beyân ve’l-Bedî‘*, s. 239.

³⁵⁶ Aliyu, *The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfız Chiroma Kabara*, s. 191.

رَمْتَنِي زَمَانًا بِسَهْمٍ هَوَاهَا فَقَلْبِي يَحْنُ وَدَمْعِي عَبْرُ
فَقُلْتُ زُوَيْدَكَ يَا زَيْنَبُ فَمَا بِالتَّذَلُّ قَلْبِي يَفْرُ
تَصِيدُ الْقُلُوبَ بِفَحٍّ هَوَاهَا فَقَلْبًا تُرِيحُ وَقَلْبًا تَضْرُ
أَخَالُ سِحْرًا أَصَابَ فُؤَادِي فَلَمَّا نَظَرْتُ عَلِمْتُ الْخَبْرُ³⁵⁷

Bir zaman aşk okuyla beni vurdu. Kalbim özlemeye ve gözyaşlarım akmaya başladı.

Yavaş ol Zeynep dedim. Cilvenle kalbimi uçuramazsın

Aşk tuzaklarıyla kalpleri avlıyor. Bir kalbe zarar verirken diğerini sevindiriyor.

Gönlüme dokunanın bir sihir olduğunu sandım. Baktığımda gerçeği öğrendim.

Batı Afrika şairleri, birden fazla evlilik kültürünün olması nedeniyle ayrı ayrı kasidelerde eşleri konusunda aşk şiiri yazmaktadırlar. Örneğin, Muhammed Hâfiz Çiroma'nın üç karısı hakkında söylediği kasideleridir. 1987'de ilk karısı Hacer binti Süleymân'a yazdığı³⁵⁸ "İla'l-Mahtûbe / Nişanlıya" adlı kasidesinde şunları ifade etmektedir:[Vâfir]

شَعَفْتُ بِحُبِّ هَاجَرَ حُبِّ صَدِّقٍ وَلَمْ أَعْلَمْ بِأَنَّ الْحُبَّ دَاءٌ
لَهَا حُورُ الْعُيُونِ وَحُسْنُ خَدٍّ وَبَيْضُ السِّنِّ وَالْجِيدُ الرَّعَاءُ³⁵⁹

Samimi bir aşkla Hacer'e vuruldum. Aşkın dert olduğunu anlamadan.

Onun simsiyah gözleri, güzel yanağı, beyaz dişleri ve bakımlı bir boynu vardır.

"er-Ravdu'l- 'Aşık" kasidesinde Binte isimli ikinci eşinden şu şekilde bahsetmiştir:[Hafif]

كَانَ حُبِّي لِبْنَتٍ بِنْتِ كِرَامٍ فَاقَ وَصَفَ لَهَا جَمِيعَ الْبَنَاتِ
سَمَرُهُ اللَّوْنُ عُنْفُهَا لَطْوِيلٌ سِنَّهَا فَالِجٌ نَقِي الدَّاتِ³⁶⁰

Soyluların kızı Binte'ye vuruldum. Onun güzelliği bütün kızların güzelliğini geride bırakmıştır.

Esmer tenli ve ince boyunludur. Seyrek ve tertemizdir dişleri.

Üçüncü eşi olan Muhammed b. Osman'ın kızını şu beyitlerde anlatmaktadır: "Hafif"

لَا أَرَى فِي ذِهِ الدَّيَّيَةِ بِكْرًا قَدْ تُدَانِيكَ صِفَةً وَوَقَارًا
أَنْتِ حُورٌ قَدْ تَفُوقِينَ حُورًا مَا تَعَالَيْتُ قُلْتُ ذَاكَ مِرَارًا³⁶¹

Bu dünyada senin gibi güzel ve olgun bir bakire bilmiyorum.

³⁵⁷ Câbi, Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 213.

³⁵⁸ Aliyu, The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfiz Chiroma Kabara, s. 191.

³⁵⁹ Aliyu, The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfiz Chiroma Kabara, s. 108.

³⁶⁰ Aliyu, The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfiz Chiroma Kabara, s. 124.

³⁶¹ Aliyu, The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfiz Chiroma Kabara, s. 149.

Sen hurileri geçen bir hurisin. Bunu defalarca söylesem yine de abartmış olmam.

Nijeryalı şair Muhammed Hâfız Çiroma'nın ayrı ayrı gazellerinde birden fazla kadından bahsedilirken, Senegalli Lamîn Diyang, bilindiği kadarıyla Arapların kasidelerinde tek kadından bahsetme geleneğine karşı çıkarak kasidesinde iki kadından bahsetmiştir. Şairin kasidelerinin bazı beyitleri şunlardır:[Basît]

يَا فَاطِمُ يَا فَتَاهُ الْعَصْرِ يَا قَمَرُ
خَدِيجَةُ الدَّلِّ وَالْأَخْلَاقِ وَالْكَرَمِ
جُودِي لَنَا بِإِثْسَامٍ مِنْكَ نَفْتَحِرُ
نَالَتْ مِنَ الْحُسْنِ مَا لَمْ يَحْكِهِ الدَّهْرُ
أَصْلُ الْجَمَالِ لَفِي فَاطِمَةٍ وَلَفِي
خَدِيجَةُ الْبَدْرِ هَذَا النُّورُ مُنْتَشِرٌ³⁶²

Ey Fatıma, ey asrın genç kızı, ey ay! Bize bir tebessüm et de sevinelim.

Cilveli, ahlaklı ve soylu Hatice, zamanın anlatmadığı bir güzelliğe erdi.

Fatıma ve Hatice'nin güzelliğinin aslı dolunaydır. Bu nur yayılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen örnekleri değerlendirildiğinde şu sonuca varılabilir: Bölgedeki aşk şiirleri, büyük oranda gazel türü olan 'affî veya uzrî gazelden oluşmaktadır. Bunun için şairler, sevgililerine karşı hissettikleri şehvî duyguları, cinsel arzuları, aralarında geçen bedensel yakınlaşmaları veya sevgililerin dikkat çekici özelliklerini fütursuzca dile getirmekten kaçınmış ve toplumu bozan cüretkâr sözcük ve cümleleri kullanmama hassasiyetini göstermişlerdir. Fakat son zamanlarda az olmakla beraber bölgenin bazı şairleri, şehvî duyguları harekete geçiren kadının dikkat çekici yerlerini ihtiva eden hissî ve sarîh gazel türünde ürün ortaya koyduklarını görmek mümkündür.³⁶³

4.3.1.3.(5). Fahr (övünme) Şiirleri

Arap şairler, Câhiliye Dönemi'nde şan, şeref, erdem ve kahramanlıkla övünmekteydiler. Müslüman olmalarıyla birlikte ırkçılık ve kabilecilik içerikli övünmeleri bırakarak din, iman ve Yüce Allah yolunda cihad gibi konularla iftihar etmeye başlamışlardır. Daha sonra övünme şiirleri genel olarak İslâmî karakter kazanarak devam etmiştir. Pratikte var olan fahr, Arap şiir eleştirmenleri tarafından sistematik hale getirilip eserlerde yer almıştır.³⁶⁴ Batı Afrika'da fahrın durumuna gelince bölgenin klasik şairleri, övgü şiirlerinde daha fazla İslâmî öğretilere bağlı kalmışlardır. Onların çoğu, tarikat lideri olduğu için, Allah'ın nimetini, minnet ve şükranla anma gerekçesiyle tasavvufta ulaştıkları makamlar ve yakın mertebeleriyle övünmüşlerdir. Senegalli Muhammed el-Halîfe Niyâs'ın, has olarak Şeyh Ahmed et-Ticânî'den aldığı ilmî makamla övündüğü, tahdisi nimet ettiği beyitler şunlardır:[Basît]

يَا بَيْضُ يَا سُودُ يَا عُزْبُ وَيَا عَحْمُ
فَأْتُوا إِلَيَّ لِأَخْذِ الْوَرْدِ وَالْدِّينِ

³⁶² İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 513.

³⁶³ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz; İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 516.

³⁶⁴ Bkz. Öznurhan, Halim, "Arap Şiirinde Fahr Teması" Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22 (22), Kasım, 2006, ss. 149-160.

فَأْتُوا إِلَيَّ بِأَمْوَالٍ وَأَنْفُسِكُمْ لَكَيْ تَقُورُوا بِنَيْلِ الْفَتْحِ فِي الْحَيْنِ
عِنْدِي مِنَ الشَّيْخِ مَا لَوْ كَانَ يَعْرِفُهُ أَهْلُ الْبِلَادِ أَتُونِي دُونَ تَحْمِينِ³⁶⁵

Ey beyaz, siyah, Arap ve 'Acem! Zikir ve din öğrenmek için bana gelin.

Zafer kazanmak için mallarınız ve canlarınızla şimdi bana gelin.

Benim şeyhimden aldığım bir ilim makamım var, keşke ülke halkı onu bilseydi, tereddütsüz bir şekilde bana gelirlerdi.

Senegal'de Mürîdiyye tarikatının kurucusu olan Şeyh Ahmed Bambâ, tarikatın mensuplarına Allah'ın ona bahsettiği ikram ve makamlarını belirterek “وَيَخْلُقُ مَا لَا يَعْلَمُونَ”³⁶⁶ ayetinin harflerine göre yazdığı kasidesinde övünmektedir. Kasidenin bir kısmı şu şekildedir:[Recez]

مَلَكْتَنِي وَفُذْتَ لِي إِحْسَانًا وَرَبُّنِي فِي فِقْهِ الْإِمَامِ مَالِكٍ
وَرَبُّنِي فِي فِقْهِ الْإِمَامِ الشَّافِعِيِّ وَفُذْتَ لِي فِي فِقْهِ الْإِمَامِ الْحَكِيمِ
وَجَّهْتَ لِي مِنْكَ مَنَى لَطِيفَةً وَفُذْتَ لِي فِي فِقْهِ الْإِمَامِ أَحْمَدَ³⁶⁷
يَا خَيْرَ فَائِدٍ حَمِيدٍ حَمْدًا

Bana ihsan kazandırdın (ey Rabb'im!). Hz. Peygamber'i medih konusunda Hassân'ın varisi oldum.

İmam Mâlik'in fikhını bana miras olarak kazandırdın. Kerîm ve Mâlik olan Allah'ın rızası onun üzerine olsun.

Faydalı şeyleri bana verdin, İmam Şâfiî'nin fikhını bana ihsan ettin.

Bana hoş bir umut yönelttin, Ebû Hanîfe'nin fikhını verdin.

Ey hayır sahibi ve övülen Rabb'im bana İmam Ahmed'in fikhını verdin.

Şair İbrahim Niyâs, Şeyh Ahmed et-Ticânî'nin vekili olup onun makamının bütün evliyaların üstünde olduğunu, ona bağlananların sonsuz kurtuluşa ulaşacağını mübalağalı bir dille ifade etmiştir:[Tavîl]

وَلَمْ لَا وَعَيْنِي الْيَوْمَ عَيْنُ مُحَمَّدٍ سَرَى سِرُّهُ فِي هَيْكَلِي وَرَوَائِي
وَأَهْلُ زَمَانِي كُلُّهُمْ فَازَ رَاقِيًا سَوَى مَنْ فَلَا نَهْجِي أَسِيرُ هَوَاءِ
وَبِي يُرْفَعُ الْجَوُّ الْعَظِيمُ وَإِنَّهُ بِقِيْضِي يَنَالُ الدِّينُ رَفْعَ لَوَاءِ³⁶⁸

³⁶⁵ Niyâs, el-Halîfetu'l-Hâc Muhammed, el-Kibrîtu'l-Ahmer fî Medâihi'l-Kutbi'l-Ekber, by. tsz. s. 492.

³⁶⁶ en-Nahl, 19/8.

³⁶⁷ Kaside için bkz; Bamba, Kasidetu ve Yahluku Mâ lâ Ta'lamûn, http://khassidaenpdf.free.fr/khassida_pdf/Wa%20yahlukhu%20maalaa%20tahlamouna.pdf (Erişim 07.06.2019)

³⁶⁸ Samba, el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, II, 36.

Gözüm Hz. Muhammed'in gözleri gibi görürken ve sırrı içime ve dışıma işlemişken niçin (yüksek makamlarda) olmayayım?

Benim yolumu terk eden ve hevâsının esiri olanlar hariç çağdaşlarımın hepsi yüksek makamlar kazandılar.

Benim sayemde büyük haksızlıklar kaldırılır ve benim feyzim sayesinde din sancağı yükselir.

Âlim el-Hâc Ahmed Dim Sukûn, İbrahim Niyâs'ın yazdığı bu beyitler ve diğer abartılarının netleştiği kasidelere itirazda bulunur ve bu kasideleri tenkit etmek için "Tenbîhu'l-Ağbiyâ / Gafilleri Uyarar Tenbih" adlı kitabı yazmıştır. Senegal toplumundaki âlimlerin çoğu da, bu konuda âlim el-Hâc Ahmed Dim Sukûn ile hem fikirdir. Dahası bu kasideler yüzünden şair İbrahim Niyâs Suudi Arabistan'ın kurduğu İslâm Dünyası Birliği üyeliğinden çıkartılmıştır.³⁶⁹

Şairlerin tarikatlarına olan bağlılıkları sebebiyle övündükleri görülmektedir. Aşağıdaki kasidede Nijeryalı Ebû Bekr 'Atîk bağlı bulunduğu silsile ile övünmektedir:[Tavîl]

فَإِنْ تَسْأَلُونِي عَنْ أَسَانِيدِ عُرْوَتِي أَقُولُ كَمَا قَالَ النَّظِيفِي دُو الشَّانِ
فَبَيْنِي وَبَيْنَهُ ثَلَاثٌ وَسَاِطٍ وَتَثْنَانِ فِي أَعْلَى أَسَانِيدِ أَعْيَانِ³⁷⁰

Eğer bana manevî silsile hakkında sorarsanız, şanlı en-Nazîfî'nin dediği gibi şöyle derim.

Benimle onun arasında üç vasıta vardır. İkisi de silsilenin en yüksek mertebesindedir.

Batı Afrika'da övünme şiirleri, klasik dinî veya tasavvufî övünme şiirleriyle sınırlı kalmamıştır. Zira bölgenin bazı şairleri özellikle 20. yüzyıl şairlerinde milliyetçilik veya kabilecilik olmaksızın İslâmî karakter çerçevesinde ilim, dindarlık, güzel ahlak ve onların atalarının tevazuları, asaletleri ve şanlılarıyla övündükleri de görülmektedir. Gineli Karimbâ Masimbî Câbî, uzun bir kasidesinde İslâmî açıdan kendi kabilesiyle övünmektedir. Kasidenin bazı dizeleri şu şekildedir:[Tavîl]

أَنَا ابْنُ حُمَاةِ الدِّينِ مِنْ آلِ سَالِمٍ وَهُمْ فِي مَجَالِ الدِّينِ لِلنَّاسِ أَنْجُمُ
هُدَاةٌ غَطَّارِيْفٌ سُرَّاءُ أَيْمَّةُ غَضَافِرُ كُلِّ فِي السَّخَاوَةِ عَيْلُمُ
وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ بُطُونَهُمْ بَعْلُمُ الْهُدَى مَلَأَى وَعَا الْكُلِّ مُقْصَمُ
أُولَئِكَ آبَائِي فَمَنْ لِي بِمِثْلِهِمْ سِنًا وَسَنَاءً إِنَّ ذَلِكَ مُعْدَمُ³⁷¹

Ben dini koruyan Sâlimoğullarının oğluyum. Onlar din yolunda insanların yıldızlarıdır.

Onlar soylu ve büyük önderlerdir, her biri cömertçe verir.

³⁶⁹ Meygarî, Muhammed et-Tahir, İbrahim Niyâs es-Senegâlî, Hayâtuhu ve Ârâ'uhu ve Ta'âlimuh, Dâru'l-'Arabîyye, Beyrût, 1979, s. 164.

³⁷⁰ İmrân, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-'Garbi'l-'İfrîkî, II, 526.

³⁷¹ Câbî, Ravâiu 'Âli Karamukûbâ fi Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 118.

Onların tek ayıbı içlerinin hidayet ilmiyle dolu olmasıdır. Onların dışındakilerin hepsinin ise kapları kırıktır.

Onlar benim atalarımdır. Onlar gibi büyüklük ve nur bakımından bana kim rehberlik edecek? Bunu yapacak yoktur.

Afrika’da birçok şair başta Senegalli ‘Âmir Samba olmak üzere memleketleriyle iftihar etmişleridir.³⁷² Yine onlardan olan Gineli Muhammed el-Emîn Câbî gibi bazı şairler ise, İslâm kültürüyle Afrika ve İslâm dünyasıyla onur duymuşlardır. Muhammed el-Emîn Câbî’nin “*Benu’s-Sûdân*” adlı kasidesinde de Afrika’yı övdüğü bazı beyitler şunlardır:[Kâmil]

إِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ سَلِ التَّارِيخَ عَنْ	شَتَقِيطَ حَيْثُ الْعِلْمُ فِيهَا يُنْشَرُ
لَا تَنْسَ عَنْ قُوتَا وَعَنْ طُوبَى الَّتِي	كَانَتْ مَنَابِرَ بِالْمَعَارِفِ تَفْخَرُ
وَكَذَاكَ تُمَبِّحُوكُمْ بِمَالِي إِنَّهَا	فِي جَبْهَةِ التَّارِيخِ حَقًّا جَوْهَرُ
كَمْ أَنْجَبْتَ تِلْكَ الدِّيَارُ وَخَرَجْتَ	حَلَقَاتُهَا مِنْ عَالِمٍ لَا يُخْصَرُ
أَمْثَالِ جَاخُنْ سَالِمٍ فِي غِينَا	ذَاكَ الْوَلِيُّ الْعَالِمُ الْمُتَبَحَّرُ
أَمْثَالِ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي نَيْجِيرَا	أَمْثَالِ ابْنِ فُودِي الَّذِي لَا يُنْكَرُ
وَكَذَاكَ الْفُوتِيُّ تَالُ وَمَنْ حَوَتْ	أَرْضُ الشَّامِ وَظَلَّ حَيًّا يُذْكَرُ
أَمْثَالِ أَهْلِ الْعِلْمِ فِي مَالِي وَفِي الـ	سَّنْعَالِ أَوْ مَنْ أَنْجَبْتَهُ النَّيْجَرُ ³⁷³

Eğer şüphelen varsa ilmin yayıldığı Şinkît (bölgesi) hakkında tarihe sor.

Minberlerin ilimle övünmekte olduğu Tûba ve Fûta’yı sormayı da unutma.

Aynı şekilde Mali’deki Timbuktu da tarih cephesinde gerçek bir cevherdir.

Bu yerlerdeki ilim halkaları sayısız âlim çıkardı.

Gine’de veli ve bilgili bir âlim olan Cako Sâlim gibi.

Nijerya’daki ilim ehli gibi, inkâr edilemeyen İbn Fûdî gibi.

el-Fûtî, kuzey bölgedeki âlimler ve tarihte zikredilen âlimler de böyledir.

Mali ve Senegal’de veya Nijer’in çıkardığı ilim ehli gibi.

Daha sonra şair Muhammed el-Emîn Câbî, 50 beyit içeren “*Hulâfâu’l-‘Arz / Yeryüzün Halifeleri*” adlı kasidesinde İslâm dünyasıyla gurur duymaktadır. Bu kasidenin bazı beyitleri şunlardır:[Vâfir]

أَلَا يَا أُمَّةَ الْإِسْلَامِ كُنْتُمْ	بِأَعْبَاءِ الْخِلَافَةِ فَائِمِينَ
وَكُنْتُمْ سَادَةَ الدُّنْيَا وَكُنْتُمْ	بِنَاهَ لِلْحَضَرَةِ فَائِقِينَ
وَكُنْتُمْ سَابِقِينَ الْعَرَبِ فِيهَا	وَكُنْتُمْ قَادَةً وَمُعَلِّمِينَ
وَلَمْ تَكُنْ نَهْضَةُ الْإِفْرِجِ إِلَّا	شُعَاعًا مِنْ ثَرَاتِ الْمُسْلِمِينَ

³⁷² ‘Âmir Samba’nın yaşadığı kentten övgüyle bahsettiği kasidesi ilerleyen bölümlerde yer alacaktır.

³⁷³ Câbî, *Dîvânü Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 57.

وَلَيْسُوا فِي مَجَالِ الْعِلْمِ إِلَّا
تَلَامِيذَهُ لَكُمْ وَمُقَلِّدِينَا
يُيَاهِي الْعَرَبُ بِالتَّحْرِيبِ فَنَّا
لَتَمَحِصِ الْحَقَائِقُ زَاعِمِينَا
فَيَكُونُ كَمَا قَالُوا مِرَارًا
أَبُو التَّحْرِيبِ أَوْ دِيكَارْتُ حِينَا
لَقَدْ أَنْجَبْتُمُ الرَّازِي طَبِيبًا
وَأَنْجَبْتُمْ كَذَلِكَ إِبْنَ سِينَا³⁷⁴

Ey İslâm ümmeti! Hilafetin sorumluluğunu siz üstleniyordunuz.

Dünyanın efendileri sizdiniz. Eşsiz medeniyeti siz inşa ediyordunuz.

Medeniyette Batı'yı geçmiştiniz, önderler ve öğretmenler sizdiniz.

Avrupa'nın kalkınması ancak İslâm kültürünün ışığı sayesinde olmuştur.

Onlar, ilim alanında ancak sizin öğrencileriniz ve taklitçilerinizdi.

Batı, incelemek için iddia ettikleri hakikatleri bilim olarak deneyle övünüyor.

Defalarca dedikleri gibi Bekin (Bacon) deneyin babası veya bazen de Rene Dekart (Rene Descartes).

Siz tabip er-Râzî'yi ve aynı şekilde İbn Sinâ'yı sahiplendiniz.

Bu kasidelerin ardından çeşitli ilimlerde İslâm'ın öncülerinden bahsettikten sonra, Osmanlı Dönemi'nde Müslüman gaziler tarafından Bizanslıların siyasî ve dinî bakımdan en güçlü merkezi olan İstanbul'un fethedildiğini vurgulamakla birlikte, Müslümanların geçmişteki hükümdarlarını ve adalet duygularını övmeye devam etmiştir:[Vâfir]

سَلُّوا الْفُسْطَاطِيَّةَ مَا دَهَاها
لَقَدْ فُتِحَتْ أَمَامَ الْفَاتِحِينَ
وَكَانَ نُفُودُكُمْ يَمْتَدُّ شَرْقًا
لِأَقْصَى الْعَرَبِ رَغَمِ الْمُنْكَرِينَ
وَكَانَ النَّاسُ عِنْدَكُمْ سَوَاءً
أَكَانُوا مِنْكُمْ أَمْ كَافِرِينَ
وَعَاشُوا فِي حِمَايَتِكُمْ وَكُنْتُمْ
كَإِخْوَانٍ وَتَخْتَلِفُونَ دِينًا³⁷⁵

Müslüman askerler tarafından fethedilmiş olan Kostantiniye'ye neler yaşadığını bir sorun.

Nüfuzunuz, inkârcılara rağmen doğudan batının en uç noktasına kadar uzanmaktaydı.

İster kâfir olsun ister Müslüman olsun insanlar sizin yanınızda eşitti.

Onlar (gayrimüslimler) sizin himayenizde yaşadı. Dininiz farklı olmasına rağmen kardeş gibiydiniz.

Batı Afrika Arap şiirinde Câhiliye Dönemi'nde olduğu gibi az da olsa şairlik yeteneği, ilim, ahlak, kahramanlık ve cesaretiyle övünen şairler bulunmaktadır. Şair Muhammed el-Hâdî Tûre, kendi kahramanlığıyla şu aşağıdaki mısralarla övünmektedir:[Kâmil]

صَعْبٌ مُصَارَعَتِي وَمُرٌّ مِلْعَقَتِي
سَلْ دَائِقِي يُخْرِكُ بِالْمُتَحَقِّقِ

³⁷⁴ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 60.

³⁷⁵ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 61.

لَا يُنْكِرُ الْأَقْرَانُ بَطْشِي فِي الْوَعَى بَلْ بَعْضُهُمْ عَنِّي بِبَعْضٍ يَتَّقِي
سَيَفِي خَفِيرُ الْمَوْتِ وَهُوَ رَأَيْتُمْو هُ مُمَرَّقَ الْأَشْخَاصِ كُلِّ مُمَرَّقٍ³⁷⁶

Benimle mücadele etmek zor ve kaşığım acıdır. Beni (gücümü) tadan kişiye sor ki, sana gerçeği anlatsın.

Akranlarım savaşta kahramanlığımı inkâr edemez. Dahası birbirlerinin arkasına sığınarak benden sakınırlar.

Kılıcım ölümün bekçisidir. Onu insanları paramparça ederken görürsünüz.

Büyük şair Karan Sankon Câbî, ilimde ne kadar yüksek mevkiye geldiğini ifade etmekle bu kasidede kendi ilmî seviyesini övmüştür:[Tavîl]

وَمَا الْعِلْمُ وَالْعِرْفَانُ إِلَّا بِقَبْضَتِي تَفَسَّحَ عَمَّا شَدَّ ظَهْرِي السَّوَابِقُ
سَلَوْنِي فُنُونًا شَطَّ عَنْكُمْ مَرَاثِمَا وَلَا عَرَوْ فَالْمَوْلَى لَدَيْهِ الرِّقَائِقُ
أَلَا فَاخْطُبُوا مِنِّي الْخَرَائِدَ تُعْطِكُمْ وَمَنْ لَمْ يَجِئْ بَابَ الْبُيُوتِ فَرَاهِقُ³⁷⁷

İlim ve irfan ancak benim elimdedir. Beni destekleyen önceki ilimler artık geçersiz oldu

Bilmediğiniz ilimleri bana sorun. İlmin inceliklerinin efendide olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

Yeni ilimleri benden isteyin ki size verilsin. İlim kapısına gelmeyen ilimden uzak olur.

Diğer büyük şairlerden Osman Kûs'un, şiir konusunda kâfiye ve vezin kullanmada mâhir olduğunu ifade ettiği kasidesinde şiirde yetenekli olmakla övünmüştür:[Kâmil]

وَقَصِيدَتِي لَمَّا انْتَهَتْ شَبَّهْتُهَا بِالْبِكْرِ إِذْ هِيَ كَالْأَنَسَةِ تَبْهَرُ
بِكُرِّ يَفُوقُ جَمَالَهَا شَمْسَ الضُّحَى عَذْرَاءُ مِنْ كُلِّ الْعَذَارَى أَغْيَرُ
وَالشَّعْرُ مَلَكْنِي إِلَاهُ زَمَامُهُ مَهْمَا أَشَأْ تَفْعِيلُهُ يَتَيَسَّرُ
وَلَوْ أَنَّ مَعْرِفَةَ امْرِئِي لَعَا الْعَرَبُ تُعْلِي لِيُرْفَعُ لِي عَلَيْهِمْ مَنِيرُ³⁷⁸

Kasidemi bitirdiğimde onu bakire bir kıza benzettim. Çünkü o, güzel bir kız gibi göz alıyordu.

Kasidem güzellikte, kuşluk vaktinin güneşini geçen bir kızdır. O, bütün bakirelerden daha kıskanç bir bakiredir.

Şiir bana Allah'ın verdiği bir yetenektir. Ne zaman istesem onu kolayca söylerim.

Şayet Arapça bilmek, birini yükseltiyorsa, benim için bir minber onların üzerinde yükseltilmelidir.

³⁷⁶ Muhammed, 'Abdussamed Abdullah, eş-Şi'ru'l-'Arabî fî Garbiyyi İfrîkiyâ Munzu'l-'İsti'mâr "es-Senegal ve Niciriyâ", nşr. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, h. 1403, s. 326.

³⁷⁷ Câbî, Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s.174.

³⁷⁸ Câbî, Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 178.

Teşbihlerle dolu, söz sanatının güzelliklerini zirveye taşıyan bu şiirle şair, şiir konusunda kendisini yücelterek hatta daha da ileri gidip meydan okuyarak ulaştığı zirveye kimsenin ulaşamayacağını iddia etmektedir.

Malili şairin de, Câhiliye Dönemi'ndeki şairlere meydan okuyarak şairliğiyle övündüğü kaside şudur:[Vâfir]

وَقَوْلُ الْمُصْطَمَى الْهَادِي السَّرِيِّ	وَلَوْلَا الشُّعْرُ بِالْعُلَمَاءِ يَزُرِّي
وَمِنْ غَيْلَانَ بَلْ وَأَبِي عَدِيٍّ	لَكُنْتُ الْيَوْمَ أَشْعَرُ مِنْ لَيْدٍ
وَجِثَّتْ بِالْبَطِيْطِ وَبِالْبَدِيِّ ³⁷⁹	وَمِنْ خَنْسَاءَ صَخْرٍ وَابْنِ حَجْرِ

Âlimlerin değerini düşüren şiir ve hidayete erdiren Hz. Muhammed'in sözü olmasaydı.

Bugün Lebîd, Gaylân ve dahası Ebû 'Adî'den...

Hansâ ve İbn Hacer'den daha iyi şair olur ve harika bir şiir söyledim.

Yukarıdaki örnekler göz önünde bulundurularak şu sonuca varılabilir:

Birincisi; medih ile fahr arasındaki en önemli fark, fahr şiirinde şairin kendini övmesidir, aralarında güçlü bir benzerliği olması nedeniyle çoğu konularda fahr şiirini methiyelerden ayırt edemeyeceğimizi söylemek mümkündür.

İkincisi ise; Batı Afrika'daki övünme şiirlerinin, biri dinî özelliklerle yenileştirilmiş, diğeri ise, geleneğe dayanan fahr şiiri diye iki ana temel üzerine nazmedildiği görülmektedir. Bu sebeple İmrân Kabâ gibi³⁸⁰ bazı Afrika edebiyatçıları bölgedeki övünme şiirini "Sufî fahr şiiri ve edebî fahr şiiri (geleneksel fahr)" diye iki kısma ayırmışlardır.

4.3.1.3.(6). Hiciv Şiirleri

"Medih zıttı"³⁸¹ olarak nitelenen hiciv, Arap edebiyatının en kadim türlerinden biridir. Câhiliye Dönemi'ndeki hicivler, savaşlarda bir silah ve kabilelerin kusurlarından söz eden bir araç olarak kullanılmıştır. İslâm'ın gelişiyile Müslümanların düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarda kullanılarak dine hizmet eden bir araç haline gelmiştir. Daha sonra farklı dönemlerde hiciv teması, kamusal ve bireysel yaşamın sorunlarında, siyasî, dinî ve ahlâkî konularda görülmeye başlanmıştır.³⁸²

Hicvin, müşriklere yapılan hiciv şiirleri dışında Müslümanlar arasında yapılması yasaklandığı için Batı Afrika'nın 19. yüzyılın şairleri, genel anlamda ilmî, dinî meselelerde hicvi kullanmış ve belli alanlarla sınırlandırmışlardır. Zira 20. yüzyılın şairlerine gelince; Afrika geleneklerine aykırı olarak sömürgecilerin taşıdığı kültür konusu gibi bu temanın alanlarını genişletmişlerdir. Bu alanlara göre Batı Afrika'nın hiciv şiirleri şu şekilde sınıflandırılabilir.

a)- Siyasî hicivler.

³⁷⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 531.

³⁸⁰ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 523.

³⁸¹ İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, II, 589.

³⁸² Muhammed, el-Hicâ'u fi'l-Şi'ri'l-'Arabî, Dâru'r-Râtibi'l-Câmi'iyye, Beyrût, tsz, s. 8.

Senegalli Muhtâr Bosû, şiirlerinde, Leyopold Sedar Senghor'un Senegal Devlet Başkanlığına ve dönemin politikalarına ciddi dokunuşlar sergilemiştir. Şair Muhtâr Bosû'nun Sengor'un politikasını hicvettiği kasidesi şudur:[Kâmil]

الشَّعْبُ أَجْمَعُ وَالْبِلَادُ بِأَسْرِهَا سَيِّمًا تَمَامًا مِنْكَ يَا سَنُغُورُ
وَلَأَنْتَ أَقْبَاكَ أَثِيمٌ مُعْتَدٍ وَكَمَا يُقَالُ مُخْتَتٌ مَشْهُورُ
شَهِدَ الْجَمِيعُ بِأَنَّ حُكْمَكَ جَائِزٌ مَا فِيهِ قَانُونٌ وَلَا دُسْتُورُ³⁸³

Ey Senghor! Halk ve ülkenin tamamı senden iyice bıktı.

Sen haddini aşan yalancı ve günahkârsın. Senin hakkında meşhur bir şeytan diye söylenmektedir.

Herkes senin kanunsuz ve kural tanımayan zalim bir yönetici olduğuna tanıklık etti.

Bazıları ise, Afrika siyasetiyle yetinmemiş, Müslümanların düşmanca birbirine düştükleri durumları eleştirerek İslâm dünyasını hicvetmişlerdir. Bunlardan birisi de, Senegalli Ahmed Gey olup aşağıdaki beyitlerinde şunları ifade etmiştir:[Basît]

إِنْ كُنْتُمْ عَرَبًا فَالْمُسْلِمُونَ غَدَا مُسْتَعْرِبِينَ فَمَا مِنْ تَمَّ فُرْقَانُ
فَالْعَجَمُ وَالْعَرَبُ بِالْإِسْلَامِ قَدْ صَهَرُوا وَوَحَّدُوا وَهُمْ فِي الدِّينِ إِخْوَانُ
فَلَا تُفِيئُوا عَلَى الْإِسْلَامِ فُرْصَتَهُ بِشَتِّ شَمْلٍ فَشَتِّ الشَّمْلِ خُسْرَانُ³⁸⁴

Eğer ne kadar siz Arapsanız Müslümanlar da Araplaştılar. Bu yüzden aralarında bir fark yoktur.

Acem ve Araplar İslâm sayesinde akraba oldular. Bir olup dinde kardeş oldular.

Tefrika sebebiyle İslâm fırsatını kaçırmayın. Tefrikaya düşmek hüsrandır.

b)- Dinî hicivler

Bu tür şiirler, bölge âlimleri arasında, özellikle Vehhâbîler ile Ticâniyye tarikatına mensup olanlar arasında çokça yazılmıştır. Malili şair Muhammed eş-Şeffî' Carâ ve Ganalı 'Abdussamed Habîbullah arasında geçen hiciv şiirleri buna örnektir. Muhammed eş-Şeffî' Carâ, Vehhâbîleri şu şekilde hicvetmiştir:[Basît]

إِنَّ الْوَهَابِيَّةَ الْمَلْعُونَةَ الْمَلِكِ قَدْ شَاعَ إِسْرَافُهَا فِي الْحِلِّ وَالْحَرَمِ
إِلَّا الَّذِينَ نَجَّوْا مِنْ شَتْمِ قَادَتِنَا وَمِنْ إِهَانَةِ خَيْرِ الْخَلْقِ ذِي الشَّيْمِ³⁸⁵

Lanetlenmiş Vehhâbî inancı, Haram bölgesi ve serbest bölgede aşırı şekilde yayıldı.

Kurtulanlar, bizim büyüklerimize sövmeyenler ve beşerin en hayırlısına ihanetten kaçınan ahlaklı kişilerdir.

³⁸³ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 550.

³⁸⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 544.

³⁸⁵ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 548.

‘Abdussamed Habîbullah ise eş-Şefî‘ Carâ şiirine cevap vermek üzere Ticânîyye’yi Allah’ın indirmedığı ve uydurma bir din olduğunu söyleyerek Ticânîleri bu beyitlerde eleştirmiştir:[Vâfir]

فَإِذَا التَّجَانِيَّةُ دِينَ جَدِيدٌ يُصَادِمُ دِينَ قَائِدِنَا الْحَلِيمِ
وَكُلُّ مَنْ ادَّعَى دِينَ جَدِيدًا فَرُدَّ عَلَيْهِ لَيْسَ بِمُسْتَدِيمِ³⁸⁶

Bu Ticânîyye yeni inançtır. Hoş görülü Efendimizin (s.a.v) diniyle çarpışmalıdır. Her kimse yeni bir din iddia ederse, iddia ettiği bu yeni din kabul görmeyecek ve devam etmeyecektir.

Nijerli şair Muhammed eş-Şefî‘ el-Eglâlî (ö. 1954/ 1373) ise, kendisinin mehdi olduğunu iddia eden ve sömürgecilerle anlaşma yapan ve kendini âlim diye tanıtan Muhammed el-Fezâzî’yi şu şekilde hicvetmiştir:[Basît]

قَدْ خَابَ ظَنُّ الَّذِينَ بَايَعُوا رَجُلًا يُخِيلُهُمْ أَنَّهُ الْمَهْدِيُّ مُنْجِلًا
إِذْ قَدْ شَكَّى لِلنَّصَارَى أَمْرَهُ كَذِبًا بِئْسَ الْكَذُوبُ وَبِئْسَ الْفِعْلُ مَا فَعَلَا
وَهَلْ سَمِعْتُمْ بِمَهْدِيٍّ إِمَارَتُهُ تَحْتَ النَّصَارَى ذَلِيلًا مُعْطِيًا أَمَلًا³⁸⁷

Kendisini Mehdi gösteren sahtekâra biat edenler, hayal kırıklığına uğradı. Zira o, bu yalancı durumunu Hristiyanlara şikâyet etti. O ne kötü bir yalancı, yaptığı da ne çirkindir.

Siz hiç Hristiyanların emri altında kendisine umut verilen zelil bir mehdi duydunuz mu?

Gine Bissaulu şair Muhammed es-Sirâc b. eş-Şeyh Ma‘zûz’a gelince o, genel anlamda dini manipüle eden tarikat şeyhlerini ağır bir dille eleştirmektedir:[Kâmil]

يَا مَنْ يَبِيعُ شَفَاعَةً فِي قَوْمِهِ هَلْ أَنْتَ مَالِكُ أَمْرِنَا فِي الْمَحْشَرِ
كَأَنَّكَ وَرَبُّكَ إِنَّهَا أَكْذُوبَةٌ وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِرَبِّ الْمَعْشَرِ
أَنْجُوتَ مَنْ هَؤُلَ الْقِيَامَةِ آمِنًا حَتَّى يَبِيعَ الْأَمْنَ لِلْمُسْتَأْسِرِ³⁸⁸

Ey kendi müritlerine şefaât satan kişi! Mahşer gününde sorumluluğumuzu üstlenecek misin?

Hayır, Rabb’ime yemin ederim, o şefaât yalandır. O gün işler mahşerin Rabb’ine aittir.

Sen kıyametin dehşetinden güvende misin ki müritlerine güven satıyorsun?

Bu şiirde şair, Batı Afrika ortamında yaygın olan sosyo-dinî bir soruna dokunmuştur. Çünkü başta Ticânîyye tarikatı olmak üzere bölgede bulunan bazı tarikat şeyhleri toplum arasında kendilerine bağlı olanların günahlarının Allah tarafından

³⁸⁶ İmrân, eş-Şi‘ru’l-‘Arabî fî l-‘Garbi l-İfrîkî, II, 549.

³⁸⁷ Ya‘kûb, el-Lugatu’l-‘Arabîyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti’n-Nîcer Hilâle Fetreti’l-İsti‘mâr, s. 131.

³⁸⁸ ‘Umer Ba, es-Sakâfetu’l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ, s. 561

bağışlanacağını söyleyerek onlara cennet vadetmektedirler. Bir kısmı ise insanları yardım etmek koşuluyla cennete götüreceklerini ifade ederek müjdelemektedirler.

c)- Bireysel hicivler

Belirli bir kişiye yönelik yergi içeren kasideler, bireysel hiciv olarak adlandırılmaktadır.³⁸⁹ Örneğin; el-Kâdî Macakat Kal ve Şeyh Macor Kimba Sîse arasında gerçekleşen hicivlerdir. Bu hicivlerin nedeni Şeyh Macor Kimba Sîse, el-Kâdî Macakat Kal ile Şeyh Ahmed Bambâ arasında geçen şiirsel yazışmalarını hakem sıfatıyla değerlendirip şairlik açısından hangisinin diğerinden daha usta olduğunu ortaya koyma çabasıdır. el-Kâdî Macakat Kal, aleyhine hükmedildiğinde Şeyh Macor Kimba Sîse'nin âlim Ahmed Bamba taraftarı olduğunu düşünerek onu şu beyitte hicvetmiştir:[Recez]

وَحَيْثُ لَمْ تُبَدِ السَّمَاءُ إِلَّا الشُّهُى
فَمَنْ نَهَى عَمَّنْ نَحَاهُ قَدْ سَهَا³⁹⁰

Gökyüzü sadece küçük yıldızları gösterirse, büyük yıldızın yolundan alıkonulması ve unutulması kaçınılmazdır.

Macor Kimba Sîse de, el-Kâdî Macakat Kal'a şu hicivle cevap vermiştir:[Recez]

إِنَّ الشُّهُى نَجْمٌ رَفِيعٌ فِي السَّمَاءِ
فَلَنْ يَرَاهُ مَنْ سَهَا بَلْ مَنْ سَمَا³⁹¹

Suhâ semada yüce bir yıldızdır. Semaya yükselemeyen gâfiller onu asla göremez.

Daha sonra el-Kâdî Macakat Kal, “Bu beytin bir kısmı fazla ve anlaşılmaz. Çünkü yıldızlar ancak gökyüzünde görülür” diye seslenerek Macor Kimba Sîse'nin beytine mantıklı bir eleştiride bulunmuştur.³⁹²

Bireysel hicve örnek olarak Muhammed el-Emîn Câbî'nin Nijer İslâm Üniversitesi'ndeki arkadaşlarından birine uzun kasidesinde şöyle seslenmektedir:[Tavîl]

رَأَيْتُكَ يَوْمًا جَالِسًا فِي أَرِيكَهٍ
وَقَدْ غُضَّتْ فِيهَا لَيْسَ يُدْرِكُكَ الْبَصَرُ
وَلَمْ أَذَرِ أَيُّ مِنْكُمْ كَانَ جَالِسًا
عَلَى غَيْرِهِ هَذَا الْجَمَادُ أَمْ الْبَشَرُ³⁹³

Gördüm seni bir gün koltukta otururken. Fark edemeyeceği bir şekilde içine girmiştin gözün.

Bilemedim sizden hanginiz diğerinin üzerinde; sen mi cansız koltuğun yoksa cansız koltuk mu senin üzerinde?

d)- Toplumsal hicivler

³⁸⁹ Muhammed, *el-Hicâ fi 'ş-Şi 'ri 'l-'Arabî*, Dâru'r-Râtibi'l-Câmi'iyye, Beyrût, tsz, s. 8.

³⁹⁰ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu 'l-'Arabî*, II, 67; Cakate, Muhammed, *el-Kâdî Macakat Kal el-Lezî 'alâ Allâhi Tevekkal*, by. Dakar, 2008, s. 112.

³⁹¹ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu 'l-'Arabî*, II, 67; Cakate, *el-Kâdî Macakat Kal el-Lezî 'alâ Allâhi Tevekkal*, s. 112.

³⁹² Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu 'l-'Arabî*, II, 67.

³⁹³ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 117.

Toplumsal ahlak bozukluğu gibi toplumsal değerlere aykırı yapılan davranışları eleştiren ve kınayan şiirlerdir.³⁹⁴ Mesela Beninli şair Mâlam Suleymân Dâvud'un yaygın ahlâkî sapmalara değinerek kendi toplumunu eleştirip hicvetmiştir:[Hafif]

كَالْمَيَّاسِ وَالرَّيِّسِ	اسْتَبَاحُوا الْهَرَاءَ
يُورِثُ الْكُلَّ نَاقِيَا	نُفْسٍ غَلِيْوَنَ وَالْحَشِيْشِ
وَالنَّيِّبِ ذِي مُقَطَّبٍ	وَالدُّخَانِ وَوَسْكَه

Onlar, faiz ve kumar gibi haramları
Ülsere neden olan pipo ve uyuşturucu
Sigara, viski ve şarabı helal kıldılar.

4.3.1.3.(7) Zühd Şiirleri

Abbâsîler Dönemi'nde aşırı lüks içinde bulunan Abbâsî toplumunun yaşadığı ahlâkî buhran ve müstehcenliklerin ortaya çıkması, önceki dönemlerde hikmet şiirlerinin bilinen temalarından olan zühdün müstakil bir tür olarak meydana gelmesine vesile olmuştur.³⁹⁶ Bu noktadan hareketle Batı Afrika'da zühd kasidelerinin Afrika şiirlerinde yer almasında en etkili faktörün, dinî değerlerle birlikte toplumu oluşturan tabakalar arasındaki sosyal, siyâsî ve ekonomik adaletsizlikler olduğu da söz konusudur.

Afrika zühd şairleri, kasidelerinde Allah korkusu, dünya hayatının fâniliği, aza kanaat, ölümün her an gelme ihtimali, hesap gününü hatırlatma, dünya hayatının geçici zevk ve şehvetlerinden ibaret oluşu ve bu aldatıcı dünyadan uzaklaşma gibi konular işlemişlerdir. Senegalli şair el-Hâc Mâlik Sî, “Zecrul-kulûb” kasidesinin matla'ında insan ne kadar yaşarsa yaşasın, onun bir gün ölümün pençelerine av olarak düşeceğini şu şekilde ifade etmiştir:[Tavîl]

أَرَاكَ نَسِيتَ الْمَوْتَ وَالْمَوْتُ مَوْرِدٌ فَلِلْكَلِّ مِنْ بَحْرِ الْمَمَاتِ نَصِيبٌ³⁹⁷

Ölüm varılacak bir hedef iken, onu unuttuğunu görüyorum. Herkesin ölüm denizinden nasibi vardır.

Nijeryalı şair Muhammed Sambo da, 31 beyit içeren zühd kasidesinde dünyayı gözleri büyüleyen bir güzel kadına benzetmekte, ancak o göz alıcı güzelliğin aldatıcı ve geçici olduğunu hatırlatarak insanın kaçınılmaz sonunun bir gün mutlaka geleceğini unutmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Kasidenin bir bölümü şu şekildedir:[Remel]

وَأَوْ دُنُوًّا تَحْتَ أَسْتَارِ الْكِلَالِ	وَإِذَا مَا نِلْتَ مِنْهَا نَظْرَةً
حَوْلَهُ الْأَنْجُمُ شُدَّتْ بِالْجِبَالِ	خِلَتْ بَدْرًا شَقَّ أَذْيَالَ الدُّجَى

³⁹⁴ Muhammed, *el-Hicâ fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, s. 8.

³⁹⁵ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'l-'İfrîkî*, I, 159.

³⁹⁶ Zühd ile ilgili fazla bilgi için bkz. Hafâcî, Muhammed 'Abdu'l-mun'im, *el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuh fi'l-'Asreyni'l-Umeviyyi ve'l-'Abbâsî, Dâru'l-Cil, Beyrût, 1990, II, 202; Çiftçi, “Ebul-Atâhiye'nin Şiirlerinde Zühd Anlayışı”, Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, VI (23), 2006, ss. 75-96; Parıld, Metin, *Ebu'l-'Atâhiye ve Şiiri*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2007, ss. 228.*

³⁹⁷ Sî, el-Hâc Mâlik, *Zecru'l-Kulûb*, el-Mektebetu's-Senegâliyye, by. tsz. s. 1.

وَتَرَى الْعَذَرَ عَلَيْهَا وَاجِبًا وَالْوَفَاءَ بِالْعَهْدِ ضِدًّا لِلْحَالِ
تِلْكَ دُنْيَا لَا تَكُنْ مُعْزُورَهَا إِنَّ مَنْ عَزَّتْ لِمُسْكِينُ الرِّجَالِ³⁹⁸

*Açık perdeler altında ona bir bakış atarsan ya da yaklaşırsan,
Onu, etrafında bağlanmış yıldızlar olan ve gece karanlığını yaran bir dolunay
sanırsın.*

Onun kesinlikle gaddar ve vefasız olduğunu görürsün.

*O dünyadır. Ona aldanma. Dünyaya aldanana kimse, şüphesiz insanların en
sefilidir.*

Yukarıda anlatılanların yanı sıra zühd şiirlerinde Afrika toplumunda sosyal ve ahlâkî değerlere de değinildiği görülmektedir. el-Hâc Mansûr Sî adlı Senegalli şair, aşağıdaki beyitlerinde kendi zamanının gençlerini sabırla ilim talep etmeye teşvik etmiş, şeytanın günaha çağıran tuzaklarından ve dünya ziynetlerinden uzaklaşmaya çağırarak ahlâkî tavsiyelerde bulunmuştur:[Basît]

أَوْصِيَكُمْ أَيُّهَا الشُّبَّانُ فِي عَصْرِ³⁹⁹ عَلَى التَّعَلُّمِ وَالتَّعْلِيمِ فِي صَغَرِ
وَلَا يُعَزِّزْكَ الشَّيْطَانُ وَادْكُرْ مَقَامَ إِبْلِيسَ إِذْ عَادَى أَبَا الْبَشَرِ
مَنْ عَزَّهُ زُخْرُفُ الدُّنْيَا عَلَى سَفَهٍ حَتَّى تَعْنَفَ جَهْلًا فَهُوَ فِي خَطَرِ⁴⁰⁰

Ey gençler! Yaşınız küçükken size ilim öğrenmenizi tavsiye ederim.

Sakın şeytan sizi aldatmasın! İblisin, beşerin babası Âdem'e düşman olduğundan dolayı (indirildiği) konumunu iyi hatırlayın.

Aptallığından dolayı dünyanın ziynetine aldanana câhil kimse, büyük tehlike içindedir.

Nijeryalı Osman es-Sakâfî'nin ise, Afrika toplumunu İslâmî ilkelere sınımsız sarılmaya ve sömürgecilerin getirdiği, İslâm'a aykırı kötü alışkanlıklarını bırakmaya çağırdığı kasidesi şu şekildedir:[Kâmil]

وَتَمَسَّكُوا النَّهْجَ الصَّحِيحَ أُصُولَهُ فَنَنَالَ فِي تَطْيِيقِهِ الثَّمَرَاتِ
فَالْبَيْتُ لَا يُبْنَى بِدُونِ أُسَاسِهِ وَالْمَاءُ لَا يَجْرِي بِدُونِ فَنَاءِ⁴⁰¹

*Sahih yöntemin usullerine tutun ki, onları tatbik ederken meyvesini alabilelim.
Ev temelsiz inşa edilmez, Su kanalsız akamaz.*

4.3.1.3.(8). Tevessül Şiirleri

Tevessül şiirlerinin Batı Afrika'da sûfiler arasında yer bulması, şaşılabilecek bir durum değildir. Çünkü bölge şairlerinin büyük bölümü sûfilerden oluşmaktaydı, Hz. Peygamber'i (s.a.v) öven şiirleri ve tevessül şiirlerini bereket ve sevap elde etme

³⁹⁸ Ebû Bekr, es-Sakâfetu'l-'Arabîyye fî Nicîriyâ, s. 403

³⁹⁹ "عَصْر" olması gerekirdi. Fakat vezinden dolayı "عَصَر" denmiştir.

⁴⁰⁰ Samba, el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, II, 184-185.

⁴⁰¹ İmrân, eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 567.

amacıyla nazmetmektedirler. Bu şiirler incelendiğinde şairlerin, peygamberler, şeyhler gibi şahıslar vesile ederek Rablerine dua ettikleri müşahede edilmektedir. Bu konuda örnek verecek olursak, Nijerli Muhammed Bettî'nin hasta olan şeyhinin iyileşmesi niyetiyle Allah'a yalvardığı kasidede peygamberler, melekler, evliyalar, Mekke ve Medine vesile edilerek dua edilmiştir. Kasidenin bazı beyitleri şunlardır:[Basît]

إِنِّي تَوَسَّلْتُ بِاسْمِ اللَّهِ يَا شَافِي وَبِالرَّحِيمِ وَبِالرَّحْمَنِ يَا شَافِي
وَبِالنَّبِيِّينَ وَالْأَمْثَلِكِ قَاطِبَةً وَالْأُولِيَا وَجَمِيعِ الرُّسُلِ يَا شَافِي
وَبِالْجَمِيعِ إِلَهِي أَشْفِيَنَّ أَبَا بَكْرٍ أَبَا الْجُودِ وَالْإِحْسَانِ يَا شَافِي
بِمَكَّةَ وَبَطَيْبَةَ وَمُتَلَتْنِي وَبِالْمَقَامِ وَبِالْحِجَابِ يَا شَافِي⁴⁰²

Ey Şifa veren Rabb'im! Sana Rahman ve Rahim olan adlarınla yalvardım.

Bütün nebiler, resuller, evliyalar ve melekler vasıtasıyla yalvarıyorum ey Şâfi.

Bunların hepsinin hürmetine, iyilik ve cömertliğin babası olan Ebû Bekr'e şifa ver.

Mekke, Medine, yüce makam ve Hicâb'ın hürmetine ona şifa ver ey Şâfi.

4.3.1.3.(9). Özlem Şiirleri

Bu tür şiirler, İslâmî fetihlerle birlikte önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Çünkü doğu Araplarının İslâm'dan önce seyahatleri genelde Arap Yarımadası muhitleriyle sınırlıydı ve özlem şiirleri, bu dönemde kasidelerin başlangıçlarında yer alan “sevgilinin terk ettiği diyarlara ağlama” şeklindeydi. İslâm geldikten sonra dünyanın her yerinde yer bulmuşlar ve onun vasıtasıyla özlem şiirleri de yeni bir karakter kazanmıştır.⁴⁰³ Dünyaya dağılan Afrika şairleri de, Arap şairlerinin izlerini takip ederek memleketlerinden uzak kaldıkları için özlem şiir türünü çokça kaleme almışlardır. Nijeryalı Âdem Abdullah el-İlorî Mısır'a ve Sudan'a ilmî yolculuklar yaptığında ülkesine duyduğu özlem ateşini şu kasideyle dillendirmiştir:[Tavîl]

أَيَا ذَاهِبًا أَرْضَ نِيجِيرِيَا أَبْلَعَنَ سَلَامِي إِلَى أَهْلِ بِهَا مُتَرَاضِيَا
وَقُلْ لَهُمْ أَنِّي أَعُوذُ إِلَيْهِمْ إِذَا عَسَعَسَ اللَّيْلُ تَرَى الصُّبْحَ آتِيَا⁴⁰⁴

Ey Nijerya'ya giden yolcu, orada birbirine hoşgörülü olan ahâliye selam söyle.

Gece karanlığından sonra sabahın geldiğini gördüğün gibi benim de onlara döneceğimi söyle.

Bazı şairler de, Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabristanı olduğu için kutsal topraklara özlem duymaktadırlar. Osman Dan Fûdî bunlardan biri olup genç iken hocasıyla hacca gitmek istediğinde babasının ona izin vermediği için hocası tarafından götürülmemiş ve şu kasideyle kutsal mekânlara özlemini belirtmiştir:[Kâmil]

⁴⁰² Barhâm, eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'n-Nicer, Medînetu Kiyota Nemûzecen, s. 41.

⁴⁰³ 'Ammâre, 'İhlâs Fehrî, el-İslâm ve 'ş-Şi'r, Mektebetu'l-'Âdâb, Kâhire, 1992, s. 160.

⁴⁰⁴ Onireti, Lateef İbrahim ve Elbî, İsa, "el-Edebu'l-'Arabî fî Zilli İmârati İlorini'l-İslâmiyye fî Nîcîriya" Mecelletu Rufûf, 3 (7), Adrar Üniversitesi, Cezâyir, Eylül, 2015, s. 87.

عُودِرْتُ أَنَّهُمِ الدُّمُوعُ مُؤَبَّلًا شَوْقًا إِلَى هَذَا النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ
قَدْ كِدْتُ شَوْقًا أَنْ أَطِيرَ لِقَابِهِ مَا لِي سُرُورٌ دُونَ زُورَةِ سَيِّدٍ
إِنْ قِيلَ لِي مَنْ ذَا يَشُوقُكَ فِي الْوَرَى فَأَقُولُ إِنِّي عَاشِقٌ لِمُحَمَّدٍ⁴⁰⁵

Hz. Muhammed'i özlemekten dolayı hüüngür hüüngür ağlarken terkedildim.

Özlediğim için Peygamber'in kabrine uçacaktım. Bana mutluluk yoktur onu ziyaret etmeden.

Mahlûkattan kimi özlüyorsun denilirse, ben de kesinlikle Hz. Muhammed'in âşığı olduğumu söylerim.

Aynı şekilde Senegalli şair, 'Umer b. ez-Zubeyr de, hac ibadetini yerine getirmek üzere kutsal topraklara giden yolculara veda ederken, aşağıdaki kasidesinde hasretini şu şekilde ifade etmiştir:[Basît]

مَا بَالُ عَيْنِي طُولَ اللَّيْلِ قَدْ سَهَرَا فَوَجَّتَنِّي بِدَمْعٍ مِنْهُمَا غَزَرَا
إِذَا سَأَلْنَا فَلِسَانَ الْحَالِ قَائِلَةً مَاذَا السُّكُونُ وَفُودُ الْحَجِّ قَدْ سَفَرَا⁴⁰⁶

Gece boyunca uykusuz kalan gözlerimin durumu nedir? Yanaklarım bol gözyaşlarıyla doludur.

Gözyaşlarım aktığında lisanıhalim sanki şöyle der: Hac kafilesi yola çıkmışken bu suskunluk da nedir?

4.3.1.3.(10). Şikâyet Şiirleri

Câhiliye Dönemi'ndeki şairler, birey ve toplumdan gelen içsel acı, adaletsizliği ve zulümleri azaltmak için şikâyetlerini şiirle dillendirmişlerdir. Batı Afrika şairleri de, bu amaca yönelik kasideler nazmetmişlerdir. Onların şikâyet şiirlerine bakıldığında çeşitli düzeylerde şikâyet şiirlerini yazdıklarını görmek mümkündür. Bunlardan biri de, şairlerin yaşadıkları bölgenin sosyal hayat kaygıları ve toplumsal hastalıklardan şikâyet ettikleri kasidelerdir. Senegalli şair Lamîn Diyang, yaygın olan rüşvet, adaletsizlik ve zulümlerden oluşan Senegal toplumunun yaşamını anlatarak şu beyitlerle şikâyetini dile getirmiştir:[Tavîl]

أَتَرْضَى بِدُولَارٍ مِنَ الْعَرَضِ يَا أَحِي وَمَا لَكَ فِيمَا أَنتَ رَاضٍ بِهِ عُدْرُ
فَرُبَّ عَمِيلٍ بَائِعٍ عَرَضَ شَعْبِهِ فَأَخْرَقَهُ حَرُّ الْخِيَانَةِ وَالْجَمْرِ⁴⁰⁷

Ey kardeşim! Namus karşılığında dolara razı olur musun? Razı olduğun bu şeyin pahası yoktur.

Halkının namusunu satan nice ajanlar vardır ki ihanet ateşi onları yakmıştır.

⁴⁰⁵ Ebû Bekr, *es-Sakâfetu'l-'Arabiyye fî nicîriyâ*, s. 372; el-Kankâvî, Osman İdris, "el-Medâ'ihu'n-Nebeviyye fî Garbi İfrîkiyâ", *Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye*, sy.51, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, 2014, s.126.

⁴⁰⁶ 'Umer Ba, *es-Sakâfetu'l-'İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ*, s. 441.

⁴⁰⁷ İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-'Garbi'l-'İfrîkî*, I, 187.

Nijeryalı Abdulvâhid Erîbî ise, İslâm âleminde bitmeyen trajedilerden bahsederek, Müslümanların düştükleri hallerden dolayı duyduğu üzüntüsünü ifade etmektedir. “Basît”

شِيشَانُ بَاتَتْ وَدَبَّ الرُّؤْسُ يَعْصِرُهَا وَنَارُ حَقْدٍ بِصَدْرِ الْعَرَبِ تَكْوِينَا
الْقُدْسُ نَادَتْ وَمَنْ مَنَا سَيَسْمَعُهَا صَوْتُ الْخَلِيجِ طَعَى يَا قَوْمَ أَفْتُونَا
كَشْمِيرُ صَاحَتْ سَرَايِفُهُ تُجَاوِبُهَا لُبْنَانُ تَبَكَّى وَأَفْعَانُ تُنَادِينَا
وَالْمُسْلِمُونَ بِأَرْضِ الْهِنْدِ مَا وَجَدُوا أَذُنَا لَتَسْمَعَ أَوْ صَوْتُ الْمُعْزِينَا
أَنْتِ التَّفَّتْ فَلَنْ تَلْقَى سِوَى حَيْنٍ لِلْمُسْلِمِينَ وَلَنْ تَلْقَى الْمُدَايِنَا⁴⁰⁸

Çeçenistan, Rusya'nın sömürdüğü bir ülke haline gelmiştir. Batı'nın içindeki haset ateşi de bizi yakmaktadır.

Kudüs bize sesleniyor, kim duyacak onu? Arap Körfezi iyice azdı. Ey Kavmim fetva verin bize ne yapacağımız hakkında.

Keşmir acıdan haykırdı, Sarayevo aynı durumda olduğunu bildirdi. Lübnan ağlıyor, Afganistan bize sesleniyor.

Hindistan'daki Müslümanlar ne seslerini duyurabildi ne de teselli edecek bir ses işitti.

Nereye bakarsan bak, sadece Müslümanların sıkıntılarıyla karşılaşır ve asla (bu sıkıntıları) tedavi edecek kimseyle karşılaşamazsın.

4.3.1.3.(11). Karşılama ve Veda Şiirleri

Âlimler ve önderler arasında gerçekleşen ziyaretler, buluşmalar veya yeni doğan çocuklar münasebetiyle bölge şairleri, ziyaretçilere şiir şeklinde “Hoş geldiniz” ve “Hoşça kalın” gibi samimî ifadeler kullanmışlardır. Senegal'deki Ticânîyye tarikatının halifesi olan İbrahim Niyâs'ın kızı Zeynep, Nijer'deki Ticânîlerin önemli merkezi olan Kiota şehrine geldiğinde, Nijerli şair Suleymân Musa, uzun bir kasideyle onu karşılamıştır. Bu kasidenin matla'ı şu şekildedir:[Basît]

لَبَيْكَ زَيْنَبُ أَهْلًا مَرْحَبًا حَجِيًّا⁴⁰⁹ بِنْتُ الْخَلِيلِ أَبُو إِسْحَاقَ خَيْرَاتِي⁴¹⁰

Benim seçkinlerimden biri olan Ebû İshak el-Halîl'in kızı Hacıyâ Zeyneb'e hoş geldin.

Senagelli şair ‘Âmir Samba, Melike adlı kızı doğduğunda aşağıdaki beyitleri söyleyerek kızını büyük bir sevinç ile karşılamaktadır:[Basît]

يَا مَرْحَبًا بِكِ يَا بِنْتِي وَيَا مَلِكَةً أَبْنَاكِ رَبُّ الْوَرَى بِالْخَيْرِ وَالْبَرَكَهَةِ

⁴⁰⁸ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 589.

⁴⁰⁹ “حجيا” kelimesi, Hacıya olarak telaffuz ediliyor ve Batı Afrika'nın bazı kabilelerinin dillerinde Hac ibadetini yapan bir kadın için kullanılmaktadır.

⁴¹⁰ Barhâm, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi'n-Nîcer, Medînetu Kiyota Nemûzecen, s. 28.

يَا قُرَّةَ الْعَيْنِ إِنِّي الْيَوْمَ فِي فَرْحٍ وَإِنِّي فِي مِيَاهِ الْبَحْرِ كَالسَّمَكَةِ⁴¹¹

*Hoş geldin kızım, Melikem! Seni iyilik ve berekette kulsın âlemlerin Rabb'i
Gözbebeğim, çok sevinçliyim bugün, adeta mutluluktan denizde yüzen balık
gibiyim.*

Senegalli şair el-Hâc Ahmed İncây Mâbi ise, sömürgeci Fransızlar tarafından Gabon ülkesine sürgün edilen Ahmed Bamba'ya "veda ediyorum" manasına gelen "Uvâdi'u" kelimesini her beytin başında tekrarlayarak, yaşadığı derin üzüntüyü anlatmıştır:[Basît]

إِنِّي أُودِعُ خِلَا مَا أَجَالِسُهُ إِلَّا وَزُحْرِي عَنْ قَلْبِي بِهِ الْكَسَلُ
إِنِّي أُودِعُ نَدْبًا عَالِمًا وَرِعًا مَنْ إِنْ عَدَدْتُ شُيُوخَ الْجِيلِ فَالْأَوَّلُ
إِنِّي أُودِعُ حُبًّا صَادِقًا وَلَهُ فَضَائِلُ قَدْ حَبَّاهَا مَنْ لَهُ الْأَزَلُ⁴¹²

Ben kendisiyle oturduğumda kalbimin yorgunluğunu gideren bir dosta veda ediyorum

Üzüntülü bir şekilde muttaki bir âlime (asrın hocalarıyla kıyaslandığında, o birinci sıradadır) veda ediyorum.

Ben ezeli olan Allah'ın bahşettiği faziletlerin sahibi olan gerçek bir sevgiye veda ediyorum.

Aynı şekilde Gineli Muhammed el-Yadâlî de, deniz yoluyla Senegal'e yolculuk yapan amcası Karan Sankon'a veda ederken, amcasını denize benzeterek güzel bir dille Atlas Okyanusu'nu konuşturmuştur:[Tavîl]

أَيَا بَحْرُ هَذَا الْبَحْرِ مِنْكَ الْأَكْبَرُ وَأَطْمَى بِمَوْجٍ وَالْقَطْمَطَمُ⁴¹³ يَزْجُرُ
فَأَنْتَ بِمَوْجِ الْمَاءِ وَالزَّيْدُ مَائِجُ وَمَوْجَاتُ هَذَا الْبَحْرِ دُرٌّ وَجَوْهَرُ
وَمَاؤُكَ مِلْحٌ لَا يُسَاعُ مَرَارَةً وَيَنْبُوعُ هَذَا الْبَحْرِ شَهْدٌ وَسُكْرُ
بِسَاحِلِهِ تَرْشُو سَفَائِنُ حِكْمَةٍ وَلَيْسَ عَلَيْهِ بِالسَّابَاحَةِ يُعْبَرُ
أَلَا إِنَّهُ الْبَحْرُ الْمُحِيطُ وَكُلُّ مَا سِوَاهُ مِنَ الْأَبْحَارِ مِنْهُ مُبَحَّرُ⁴¹⁴

Ey deniz! Bu deniz senden daha büyüktür. Dalgaları yüksek ve azgındır.

Sen su ve köpükle dalgalanırsın. Bu denizin dalgaları ise inci ve mücevherdir.

Senin suyun tuzlu ve acı olduğu için içilmezken, bu denizin pınarı, bal ve şekerdir.

⁴¹¹ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 235.

⁴¹² Mbacke, Abdulkadir, *Devâvînu's-Şu'arâ'i's-Senegâliyyîn fî Medhi's-Şehyhi Ahmed Bamba*, yy.by. tsz, s. 61.

⁴¹³ Sözlükte rastladığımız kelime "قَطْمَطَم" olmayıp büyük deniz anlamına gelen "غَطْمَطَم" kelimesidir.

Bkz: el-Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, (thk: Mektebu Tahkîki't-Turâs), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 1142.

⁴¹⁴ Câbî, *Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 216.

*Onun sahilinde hikmet gemisi demir atar. Bu yüzden yüzmeye o geçilemez.
O, bir okyanustur, onun dışındaki tüm denizler ondan gelmektedir.*

4.3.1.3.(12). Hamâset Şiirleri

Arap şiirinin en kadim türlerinden biri olan hamâset, Müslümanlara düşmanlık yapanlara karşı inanların mücadele ruhunu hareketlendirmek amacıyla yazılmıştır. Batı Afrika şairleri, kardeşleri olan Arap şairlerden etkilenecek medih şiirleri yoluyla sahabelerin, Arap ve Arap olmayan İslâm önderlerinin kahramanlıklarını ve savaşlarını anlatarak Afrikalı Müslümanları cesaretlendirmeye çalışmışlardır. Sömürgeciler bölgeye gelmeden önce yaşayan şair Abdullah b. Fûdî'nin, kardeşi Osman b. Fûdî'nin Kebbi⁴¹⁵ mıntikasını kuşattığını anlatan kasidesi buna örnek verilebilir. Kasideden bazı dizeler:[Tavîl]

فَعَادَرَ فِي ذَا الْحِصْنِ مَالًا كَأَنَّهُ لَقَارُونَ لَمْ يَأْخُذْ بِرَادٍ إِلَى الْقَوَا
سَمَا جَيْشُنَا جَيْشُ الْفُتُوحِ وَكُنَّا حَوَى مِنْ فُتُوحَاتِ الْعَنَائِمِ مَا حَوَى⁴¹⁶

O (kral), kaledeki servetinden ayrıldı. Göç edip giden Karun'un yanına azık alamadığı gibi.

Fetih ordumuz yüceldi ve hepimiz fetihlerin ganimetlerinden istifade ettik.

Kolonyalistler bölgeye yerleştiklerinde, bölgenin şairleri, düşmanlarıyla yüzleşmek için şiirlerini silah olarak kullanmış ve adaletsizliğe karşı duran önderlerin kahramanlıklarına kasidelerinde yer vermişlerdir. Sömürgecilğe karşı nazmedilen hamâset kasideleri ise, çalışmanın asıl konusu olduğu ve bu tür kasidelere direniş edebiyatı kısmında değinileceği için burada bahsetmek uygun görülmemektedir.

4.3.1.3.(13). Didaktik Şiirler

Didaktik şiir, İslâm âleminin bilimsel rönesans devri olarak görülen I. Abbâsîler Dönemi'nde gerçekleşen yoğun bilimsel faaliyetler sırasında ortaya çıkan şiir türlerinden biridir. Herhangi bir ilmî konunun kolaylıkla ezberlenip öğrenilebilmesi ve korunabilmesi amacıyla nazmedildiği için didaktik şiirin sanatsal ve duygusal yoğunluğu zayıf bir tür olduğu söylenebilir. Bu tür şiir, nesre göre ezberlenmesi daha kolay olduğu için Batı Afrika'da da çok rağbet görmüştür.

Bölgedeki birçok âlim, İslâm ve dil bilimleri gibi çeşitli alanlarda, kolay anlaşılır dille bu tür şiirleri yazmışlardır. Batı Afrika ülkelerinin hemen hemen her köşesinde didaktik şiirleri yazan şairleri bulmak mümkündür. Fakat bu konuda bölgede en çok öne çıkan ismin Nijeryalı Abdullah Dan Fûdî olduğu söylenebilir. Batı Afrika bölgesindeki didaktik şairlere örnek olarak verileceği ve didaktik şiirin büyük bir kısmının sahibi olan Abdullah Dan Fûdî, İslâmî ilimlerin ve dil bilimlerinin çeşitli alanlarında gerek düz yazı gerekse şiir türünde o kadar çok eser yazmıştır ki bundan dolayı “‘Arabiyyu's-Sûdânî'l-Garbî / Batı Afrika'nın ‘Arabi’”⁴¹⁷ lakabıyla şöhret bulmuştur.

⁴¹⁵ Kebbi Nijerya'nın kuzeybatı kesiminde yer alan bir bölgedir.

⁴¹⁶ İbn Fûdî, Abdullah, *Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'd Mâ li mine'l-Ebyât*, s. 36.

⁴¹⁷ Muhammed, eş-Şi'ru'l-'Arabî fi Garbiyyi İfrîkiyâ Munzu'l-İsti'mâr “es-Senegâl ve Nîcîriyâ”, s. 246.

Malili şair Muhammed el-Beşir, bölgedeki şairlerin yazdıkları didaktik şiirlerde yer alan ilim türlerini aşağıda veciz bir şekilde toplamıştır:[Tavîl]

إِذَا شِئْتَ أَنْ تَكُونَ فِي الْعِلْمِ أَكْمَلًا تَعْلَمُ لُغَاتٍ وَالْحِسَابَ الْمُفَصَّلًا
وَنَحْوًا وَصَرَفًا وَالْأُصُولَ وَمَنْطِقًا وَرِسْمًا وَتَجْوِيدَ الْكِتَابِ مُجَمَّلًا
وَنَفْهًا وَتَوْحِيدًا عَرُوضًا كَذَا الْبَيَا نَ ثُمَّ الْمَعَانِي وَالْبَدِيعَ الْمُسَجَّلًا
وَمُصْطَلَحَ الْحَدِيثِ ثُمَّ فَرَائِضًا وَتَفْسِيرَ قُرْآنِ الْإِلَهِ الَّذِي اعْتَلَا
كَذَاكَ وَأَسْبَابَ النُّزُولِ وَنَاسِخًا وَمَنْسُوخَهُ الْمَنْسُوحَ حُكْمًا مُرْتَلًا
وَوَصْلًا وَفَضْلًا وَاشْتِقَاقًا وَقِصَّةً وَأَمْثَالَهُمْ وَنَقْلَهُمْ مُتَأَصَّلًا⁴¹⁸

Eğer ilimde mükemmel olmak istersen, detaylı matematik ve dili

Genel olarak nahiv, sarf, usul, mantık, tecvit ve kitabeti

Fıkıh, tevhit, 'aruz, beyân, me'ânî ve bedî' ilmini

Hadis usulü, farâiz ve Yüce Allah'ın Kitabı'nın tefsirini

Yine Esbâb-i nüzul, nâsîh ve mensuh hükümlerini

Vasl, fasl, iştikak, kıssa, atasözleri ve tarih ilimlerini öğren.

Bu kasideden anlaşılacağı üzere bölgede yazılan çoğu didaktik şiirin, dilbilgisi, edebiyat, kelam, fıkıh, mantık, tefsir, hadis ilimlerini konu edindiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki şairlerin nazmettikleri eğitsel şiirler şu başlıklarla sıralanabilir.

a)- Arap dili ve edebiyatı içerikli didaktik şiirler

Batı Afrika âlimleri, Arap dilini, İslâmî ilimlerin her birini anlamada önemli bir araç olarak gördüklerinden dolayı Arap dili ve edebiyatında çok sayıda öğretici şiir nazmetmişlerdir. Bu manzumelerden bazıları şunlardır:

Abdullah Dan Fûdî'nin yazdığı “*el-Bahru'l-Muhîr*” isimli manzumesi nahiv ilmine örnektir. ‘Umer Ahmed Said’e göre, nahiv, sarf ve yazım kuralları bilgileri içeren bu manzume, 4400 beyti ihtiva ettiği için Arap dil bilgisi tarihinde en büyük manzum eser kabul edilmektedir.⁴¹⁹

Senegalli âlim Ebû Bekr Abdulkadir Ân da, Batı Afrikalı öğrenciler arasında ünlü ve onların nahiv ilminde başladıkları ilk kitap olan “*Metnu'l- Âcurrûmiyye*” adlı eseri yirmi dokuz bölüm şeklinde nazmetmiş ve “*Î'ânetu't-Tâlib fî Fehmi Mâ Hafîya mine'l-Î'râb*” olarak adlandırmıştır.⁴²⁰

Sarf ilminde ise, Abdullah Dan Fûdî'nin nazmettiği “*el-Hisnu'r-Rasîn fî 'İlmi't-Tasrîf*” adlı eser, bölgede dil bilimi bakımından önemli kaynaklardan biri sayılmaktadır. Bu eserin başlangıcında bir beyitte yazar, nahvin Arap dil bilimlerinin babası olduğunu, sarfin ise onların annesi olduğunu ifade ederek sarfin ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır:[Recez]

⁴¹⁸ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 251.

⁴¹⁹ Said, ‘Umer Ahmed, “Cuhûdu’ş-Şeyh Abdillâh b. Fûdî’t-Ta’lîmiyye fî Nazmi'l-‘Ulûmi'l-‘Arabiyye ve'l-İslâmiyye”, *Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye*, sy. 33, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, Haziran 2005, s. 86.

⁴²⁰ Muhammed, eş-Şi'ru'l-‘Arabî fî Garbiyyi İfrîkiyâ Munzu'l- ‘İsti‘mâr “*es-Senegâl ve Nîcîriyâ*”, s. 251.

أُمُّ الْعُلُومِ مِنْ أَبِيهَا أَرْحَمُ النَّحْوِ وَاجْتِمَاعُ ذَيْنِ أَقْوَمِ⁴²¹

İlimlerin anası (sarf) babasından (nahiv) daha şefkatlidir. İkisinin öğrenilmesi ise en doğrusudur.

‘Arûz, belâgat ve fıkhu’l-luga ilimlerinde bölgedeki âlimlerin öğretici şiirlerinin ise, nisbeten az olduğu görülmektedir. Fakat belâgat ve fıkhu’l-luga ilimlerine göre arûz ilmine daha fazla önem verilmektedir. Senegambi bölgelerindeki öğrenciler arasında meşhur olan ve el-Kâdî Macakat Kal’ın yazdığı 384 beyit içeren “*Mubînu’l-İşkâl*” adlı eser ‘arûz konusunda nazmedilen kasidelere örnektir. Bölgedeki kadim âlimlerin ilgilendiği konular arasında yer bulamayan belâgat ilmine dair şiirler, 20. yüzyılın sonuna doğru şair Togolu Muhammed Kâvulo gibi bazı âlimler tarafından nazmedilmiştir.⁴²²

Fıkhu’l-luga ilmi ise, buna yönelik nadir olarak nazmedilenlerden biridir. Nijeryalı Abdulkadir et-Tâlikî’nin (ö. 1995/1415) yazdığı “*en-Nehru’t-Tâfih li’l-Lebîbi’r-Râbih*” adlı eseri bu konuya örnek verilebilir. Bu eserin girişinde dil şu şekilde tarif edilmiştir:[Recez]

وَحَدَّثَهَا تَصَرُّفُ الْأَصْوَاتِ لِكُلِّ مَا مِنَ الْمُعَبَّرَاتِ
وَهَلْ هِيَ تَوْقِيفٌ وَوَحْيٌ شَهْرًا أَمْ اصْطِلَاحٌ وَتَوَاطُؤٌ جَرًّا⁴²³

Luga, ifade edilecek her şey için seslerin değişmesidir.

O tevkîfî ve vahiy mi? Yahut insanlar tarafından konulmuş bir ıstılah mı?

Didaktik şiirlerin çoğunun, bölgedeki Batı sömürgeciliği dönemi ve öncesinde yaşayan âlimlere ait olduğu belirtilmelidir. Batı sömürgeciliği dönemi sonrası gelen âlimlerin geçmiş âlimlerin nazmettiği öğretici şiirlerle yetinerek bu alanda çok fazla kalem oynatmamışlardır. Ancak geçmiş âlimler tarafından didaktik şiirde ele alınmayan veya eksik ele alınan bazı konularda son dönem âlimleri açığı kapatmaya çalışmışlardır. Belâgat ilminde Togolu şair Muhammed Kâvulo’nun düzenlediği kasideler, bölgede ele alınmayan konulara örnektir. Eksik ele alınan konulara ise, Ahmed Bolî’nin Nijer İslâm Üniversitesi’nde öğrenciyken yazdığı “*Elfiyyetu Bolî*” adlı eser örnektir. İbn Mâlik’in “*Elfiyyetu İbn Mâlik*” isimli eserinde “*Nunu’t-Te’kid*” konusunda kapalı bir şekilde anlattığı konu, Ahmed Bolî’nin eserinde ise ayrıntılı olarak 17 beyitle izah edilmiştir.⁴²⁴

Batı Afrika’da öğretici şiir türlerinden nadir olsa da, çocuklara Arapça kelimelerin yerel dilindeki anlamlarını vererek sözlük şeklinde nazmedilen eserler bulunmaktadır. Bu eserlerden biri, Ebû Bekr ‘Atîk’in Arapça ile birlikte Hevsâ dilini

⁴²¹ İbn Fûdî, Abdullah, *el-Hisnu’r-Rasîn fi ‘İlmi’t-Tasrîf*, (thk: Muhammed Salih Huseyn) Dâru’l-Ummah, Kano, 2007, s. 47.

⁴²² İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 258.

⁴²³ Cincirî, Muhammed, “eş-Şeyh Abdulkadir et-Tâlikî ve Kitâbu en-Nehru’t-Tâfih li’l-Leebîbi’r-Râbih” 8. *Uluslararası Arap Dili Yıl Dönümü Sempozyumu*, Dubai, Nisan, 2019, c. 1, 164.

⁴²⁴ Bkz. İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 253.

kullandığına işaret etmek için “*Î’ânetu’l-Buladâ bi’l-Manzûmeti’r-Rukatâ*”⁴²⁵ diye isimlendirdiği kasidesidir. Bu kasidede şair, Arapça sözcüklerin anlamlarını Hevsâ diliyle vermiştir. Aşağıdaki kasidede şu şekilde bazı sözcükler ele alınmıştır:[Recez]

وَاعْلَمَ سَنِي ثُمَّ احْفَظْ كِيَايِي انْظُرْ كَدُوبًا وَاكْشِفْ كِيَايِي
سُلْطَانُ سَرْكِي وَالْأَمِيرُ حَاكِمِي شُرْطِي دُوعَرِي شَجَاعُ جَارْمِي⁴²⁶

“Sani” bil, “kiyâye” koru, “kadûba” bak ve “kayâye” aç,
“Sarki” sultan, “hâkimî” emir, “dogari” polis ve “cârumî” cesur (demektir).

b)- Şer’î ilimleri içeren didaktik şiir

Batı Afrika şairleri, din âlimi oldukları için şer’î ilimlerde çok sayıda şiir nazmettiklerini görmemiz mümkündür. Bu konuda nazmettikleri öğretici şiirlerin bazılarına aşağıda şu şekilde değinilecektedir:

Fıkıh ilminde bölgede en meşhur olan, Afrikalı çocukların baş eseri ve ilk fıkıh kitabı olan “*el-Ahdari*” isimli eser, Senegalli Ahmed Bamba tarafından “*el-Cevâhiru’n-Nefis fî ‘Akdi Nesri’l-Ahdari’r-Raîs*” başlığı ile nazmedilmiştir. Şair, kasidesinin girişinde bu eseri kaleme alma amacını şu şekilde anlatmıştır:[Recez]

هَذَا وَإِنِّي صَرَفْتُ هَمِّي لِعَقْدِ نَثَرِ الْأَخْضَرِيِّ الْقَرَمِ
لِكَيْ يَكُونَ تُحْفَةً لِكُلِّ مَنْ أَرَادَ حِفْظَهُ مِنْ أَبْنَاءِ الزَّمَنِ⁴²⁷

İşte ben bu şekilde el-Karmî el-Ahdarî’nin nesrini nazmetmek için gayret gösterdim...

Günümüzde onu ezberlemek isteyen her bir kimseye değerli bir hediye olması için.

Bazı Afrikalı fakihlerden örnek göstereceğimiz âlim Esmâ binti Osman’ın kasidelerinde, Fetva meseleleriyle ilgili şiirler ortaya koyduğu görülmektedir. Esmâ binti Osman, sömürgecilerin gittikleri her yerde yanlarında tütün taşıdıkları bölgeye de getirdikleri gibi Afrika ortamında yayılmış olan tütünün hükmü sorulduğunda kaside şeklinde tütünün hükmü hakkında kendi tercih ettiği görüşü belirtmekle beraber âlimlerin görüşlerini zikretmiştir:[Recez]

تَنَارَعُ شَيْوُخُنَا فِي التَّعْبِيعِ⁴²⁸ وَبَعْضُهُمْ قَدْ حَكُمُوا بِالْمَنْعِ
وَالْبَعْضُ قَدْ رَوَى عَلَى الْجَوَازِ فَلَمْ تَصِحْ رِوَايَةُ الْجَوَازِ
فَسِتَّةٌ عُيُوبُهَا فَعْدَهَا قَسَاوَةُ الْقَلْبِ فَخُذْ إِحْدَاهَا

⁴²⁵ “الرقطاء” kelimesi, beyaz noktalarla karışmış siyah renk anlamına gelmektedir. Bkz. el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *Tâcu’l-Lugah ve Sihâhu’l-‘Arabiyye*, (thk: Ahmed ‘Abdu’l-Gafûr ‘Attâr, Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, Beyrût, bs, 4, 1990, s. 1128.

⁴²⁶ Mu’âz, Tahir Lavan, “Eseru’l-Esâlîbi’l-‘Arabiyye fî ş-Şi’ri’l-Hevsavî Ledâ ş-Şeyh Ebî Bekr ‘Atîk” *Mecelletu Dirâsât ‘Arabiyye*, sy. 9, Arapça Bölümü, Bayero Üniversitesi, Kano, Ekim, 2014, s. 153-154.

⁴²⁷ Bamba, *el-Cevâhiru’n-Nafis fî ‘İkdi Nesri’l-Ahdariyyi’r-Re’is*, yy, Senegal, tsz., s. 3-4.

⁴²⁸ Arapçalaştırılmış olan “التبع” kelimesinin aslı Hevsâ dilinde “Tâbâ” olup tütün anlamına gelmektedir.

وَتَمْنَعُ الْحَيَاءَ وَالْمُرُوَّةَ كَفَاكَ ذِي الثَّلَاثَةِ الْمَذْكُورَةَ
وَتُقْسِدُ الْمَالَ وَتَمْحُو النُّورَا وَسَمَّ مَنْ يَشْرِيهَا سَفِيهَا
وَأَضْلَاهَا مِنْ بَلَدِ الْكُفَّارِ وَأَعْقَلَ بِمَا أَقُولُ لَا ثَمَارَ⁴²⁹

Tütün konusunda âlimlerimiz tartışmışlar, bunların bazıları tütünün yasak olduğuna hükmetmiştir.

Bazıları ise tütünün caiz olduğunu belirtmiştir. (Ancak) caiz olması sahîh değildir.

Tütünün zararları altı olup bunları şu şekilde say. Biri, kalbi katılaştırmasıdır.

Hayâ ve ahlâkı ortadan kaldırır. Sana zikredilen bu üç zarar (onu bırakman için) yeterlidir.

Malı eksiltir ve kalbin nurunu giderir. Onu içeni aptal diye isimlendirir.

Tütünün aslı küffâr diyarından gelir. Söylediklerimi iyi anla ve sakın şüpheye düşme.

Abdullah Dan Fûdî'nin fıkıh usulü ilminde “Elfiyyetu'l-Usûl ve Binâu'l-Furû'u Aleyhâ”, tefsir ilminde 700 beyit içeren “el-Miftâh li't-Tefsîr”, tecvîd ilminde “el-Ferâidul-Celîle fî Vesâiti'l-Fevâidi'l-Celîle” hadis ilminde ise, “Misbahu'r-Râvî fî 'ilmi'l-Hadîs” adlı eserleri bu konularda örnek olarak gösterilebilir.⁴³⁰

Kur'ân Kerîm'in bazı ayetlerinin mealini içeren ve Nijeryalı emir Zekzak Muhammed'in yazdığı “Nuzhetu'l-Esîr” adlı eser konumuz ile alakalı olduğu için burada zikredilmelidir. Şairin bu kasideye esirin gezisi anlamına gelen “Nuzhetu'l-Esîr” adını vermesinin sebebi, şairin sömürgecilik döneminde Nijerya ülkesini istila eden İngilizler tarafından sürgüne mahkûm edilip kendi halini arz etmiş olmasıdır. Bu sebeple kasideye şu beyitle başlar:[Recez]

يُقُولُ مَنْ حَضَرَهُ النَّصَارَى سُلْطَانُ زَزُو رُوْحُهُ النَّصَارَى

Ruhu aydın ve Hristiyanların kendisine geldiği Sultan Zezeo diyor....

Daha sonra, esir halinden kurtuluş umuduyla kasideye bu ismi verdiğini aşağıdaki beyitte ifade etmiştir:[Recez]

سَمَّيْتُ نَظْمِي نُزْهَةً الْأَسِيرِ تَقَاوُلًا إِنَّا لَنَاءَةُ الْيَسِيرِ⁴³¹

Manzumemi “Nuzhetu'l-Esîr” diye isimlendirdim, bir çıkış yolu olması umuduyla.

Abdullah Dan Fûdî'nin “Misbâhu'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs” manzumesi, bölgede hadis ilminde en önemli eserlerden sayılmaktadır. Bu manzumenin matla'ında hadis ilminin faziletini aşağıdaki beyitte şu şekilde vurgulamaktadır:[Recez]

⁴²⁹ Es-Sârim, 'Abdülkerîm İsa, Edvâ' 'ala'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Kadîm fî Nicîriyâ, by. tsz, s. 50.

⁴³⁰ Said, 'Umer Ahmed, “Cuhûdu's-Şeyh Abdullah b. Fûdî't-Ta'liyye fî Nazmi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-'İslâmiyye”, s. 97.

⁴³¹ Ebû Bekr, es-Sakâfetu'l-'Arabiyye fî nîcîrNicîriyâyâ, s. 341.

وَبَعْدُ فَأَعْلَمَ الْحَدِيثَ أَفْضَلَ بَعْدَ الْقُرْآنِ كُلِّ عِلْمٍ يَصِلُ
لِرَبِّنَا لِأَنَّهُ كَلَامٌ رَسُولِهِ دَامَ لَهُ السَّلَامُ⁴³²

*Kur'ân'dan sonra, Allah'a ulaştıran en faziletli ilmin Hadis olduğunu bil.
Çünkü o, Allah Rasûlü'nün sözüdür. Selâm daima onun üzerine olsun.*

Akâid ve kelim ilmine gelince, şairler, İslâm inancı ile tasavvuf ve züht gibi bazı dinî konuları birleştirmişlerdir. Örneğin, Ahmed Bamba'nın yazdığı “*Tezevvudu's-Şubbân ilâ't-Tibâ'i'l-Meliki'd-Deyyân*” isimli eserinin akâid, fıkıh ve tasavvuf konularını ihtiva ettiği görülmektedir. Bunun için şair, aşağıda bu eserin başlangıcında şunu dile getirir:[Recez]

وَأَنْتَبَهُوا فِي أَنَّ دِينَ اللَّهِ أَقْسَامُهُ جِمْ⁴³³ بِلَا اشْتِبَاهَ
أَوَّلُهَا الْإِيمَانُ وَالْإِسْلَامُ بَعْدَهُمَا الْإِحْسَانُ لَا تَنَامُوا
فَأَوَّلُ يَصْحُحُ بِالتَّوْحِيدِ وَالثَّانِ بِالتَّقْوَى الْوَحِيدِ
وَصَحُّهُ الثَّلَاثُ بِالتَّصَوُّفِ فَالْجَمْعُ وَاجِبٌ بِلَا تَوْقُفٍ⁴³⁴

Dikkat edin! Şüphesiz Allah'ın dini üç kısımdır.

İlk ikisi iman ve İslâm, üçüncüsü ise ihsandır. Sakın gaflet göstermeyin.

İman, tevhit ilmiyle, İslâm da fıkıh ilmiyle sahih olur.

İhsanın sahih olması ise tasavvuf ile. Şüphesiz bunun üçünü de öğrenmek gerekir.

Bahsedilen örnekler, didaktik şiiri nazmedenlerin çoğunun yalnızca 20. yüzyıldan önce yaşayan âlimler olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü 20. yüzyılın ve sonrasındaki şairlerin bu konuda şiir nazmettikleri görülmektedir. Senegalli İbrahim Niyâs, Nijeryalı Ebû Bekr Miskîn el-Bernâvî (ö. 2015/1436) ve bir diğeri de günümüzde yaşayan Ebû Medyen Şuayb bunlardandır. İbrahim Niyâs'ın Suudi Arabistan, Moritanya ve Mali'deki Bamako ve Kân'a seyahatinde öğretim amacıyla yaşadıklarını kaydettiği “*Neylu'l-Mefâz*”, “*Konakrîyye*” ve “*Zeylu Neyli'l-Mefâz*” manzumeleri bulunmaktadır. Ebû Bekr Miskîn el-Bernâvî'nin de, fıkıh konusunda şiir yazdığı gibi çeşitli ilmî konularda yüzden fazla didaktik şiir yazdığı rivayet edilmektedir.⁴³⁵ Senegalli Ebû Medyen, bilindiği gibi bu türde çok az eser vermiştir. Bunlardan biri tefsir konusunda yazdığı “*Fethu'l-'Aliyyi'l-Mennân fî 'İlmi Mâ Etâ Bihî'l-'Adnânî*” isimli eserdir. Bu eserde aşağıdaki beyitlerde olduğu gibi bölgede eski dönemlerde bilinen Ebced hesabı yöntemini kullanmıştır:[Recez]

⁴³² İbn Fûdî, *Misbâhu'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs*, (thk: Muhammed el-Mensûr İbrahim), Dâru'l-'İlm, Sokoto, bs. 2, 2005, s. 50.

⁴³³ Ebced hesabıyla 3 rakamına denk gelir.

⁴³⁴ Bamba, *Tezevvudu's-Şubbân ilâ't-Tibâ'i'l-Meliki'd-Dayyân*, el-Mektebu'l-Murîdiyye, Senegal, tsz, s. 3.

⁴³⁵ Âdem, Ali Abah, *eş-Şeyh Gûnî Muhammed Ali Gabşıyye ve 'İshâmâtuh fî Neşri's-Sakâfati'l-'İslâmiyye fî Meydugurî*, Lisans Tezi, Meiduguri Üniversitesi, Meiduguri, Nijerya, 2016, s. 24.

حَقِيقَةُ الْمَكِّيِّ مَا قَدْ نَزَلَا قُبِيلَ هَجْرَةِ النَّبِيِّ ذِي الْعُلَى
وَمَا تَنْزَلَ بُعِيدَهَا قَدْ عِنْدَ الْكَرَامِ الْمَدَنِيِّ فَخُذَا
فَعَدُّ الْأَوَّلِ فَبَّ عَلَى الْإِتِّفَاقِ وَالثَّانِي بِالْإِجْمَاعِ كَافٌ كَالطَّلَاقِ
وَفِي سَوَى تَيْكَ وَتِي مِنَ السُّورِ فِيهِ الْخِلَافُ بَيْنَ أَرْبَابِ الْفِكْرِ⁴³⁶

Mekkî sureler, Yüce Peygamber'in hicretinden önce nâzil olanlardır.

Hicretten sonra nâzil olanlar da âlimlere göre Medenî surelerdir.

Mekkîlerin “Feb” , Medenîlerin “Kef” kabul edilmesi âlimlerin ittifağıdır.

Bu ikisi dışındaki surelerin adedinde ise fikir erbabının ihtilağı vardır.

Şair, bu kasidede “ف” harfi 80’e ve “ب” harfi 2’ye karşılık olduğu için 82 sureyi kastetmektedir. Aynı şekilde “ك” harfi de, 20’ye tekabül etmekte ve Medine’de nâzil olan sureler konusunda ittifak edilen surelerin 20 sure olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra şair kasideyi şu güzel teşbih içeren beyitlerle noktalamaktadır:[Recez]

وَمَا أَرَدْتُ جَمْعَهُ هُنَا اكْتَمَلِ بَعُونَ رَّبِّي الْمُعِينِ وَالْأَجَلِ
عَيْنًا بِهَا يَشْرَبُ كُلُّ مُبْتَدِي وَكُلُّ مُتَتِّهِ إِذَا لَمْ يَحْسُدِ⁴³⁷

Burada telif etmeyi istediğim şey tamamlanmıştır. Yüce Allah’ın inayeti sayesinde.

Bu eser, ilim talebelerinin ve haset etmediği takdirde âlimlerin içeceği bir pınardır.

Burada şair, manzumesini susayanların tatlı sularından içmeye geldiği bir su gözüne benzetmiştir. Aynı zamanda bu benzetmede kullanıldığı “عينا/’aynen” kelimesini 131 beyitle nazmettiğine işaret etmektedir. Çünkü “عينا” kelimesinin “ع” harfi 70’i, “ي” harfi 10’u, “ن” harfi 50’yi ve “ا” harfi 1’i ifade eder.

Batı Afrika’da didaktik şiirin, dil ve din konularıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda tarih, mantık, coğrafya ve astronomik hesaplama gibi başka bilimleri de içerdiği rahatça söylenebilir. Özellikle 20. yüzyılın şairlerinin şiirlerinde bu konulara çokça değinildiği görülmektedir. Nijeryalı ‘Umer el-Vâlî’nin (ö. 1898/1315) Mantık ilmindeki “*Miftâhu’l-Muglak fî ‘İlmi’l-Mantık*” ve astronomik hesaplama ilmindeki “*Mufhimu’l-Belîd ‘İlme’l-Felek*” adlı eserleri, 19. yüzyıl âlimlerinin bu konuda yazdıkları eserlere örnektir.⁴³⁸ 20. yüzyıl âlimlerinin bu konuda yazdıkları eserlerin bazıları şunlardır:

⁴³⁶ Ebû Medyen, Şu‘ayb, *Fethu’l-‘Aliyyi’l-Mennân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Touba, Senegal, 2010, s. 7.

⁴³⁷ Ebû Medyen, *Fethu’l-‘Aliyyi’l-Mennân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, s. 14.

⁴³⁸ İmrân, eş-Şi‘ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 272.

Tarih ilminde Fildişi Sahili ülkesine mensup olan şair Bedruddîn Muhammed Ya'kûb'un yazdığı “*el-Lu'lu'u'l-Meslûk fî Târîhi Bondoku*” adlı eseri ve sömürgecilerin bölgeye giriş tarihi konusunda Ganalı ‘Umer Karkî’nin yazdığı 211 beyti ihtiva eden kasidesidir. Hesap ilminde Gineli Ebû Mervân Bekr’in yazdığı “*Kantaratu'l-Hisâb*” adlı eseri, Senegalli Gireno Ahmed Alfâ Sî’nin dört mevsim vakitlerini bilmek için yazdığı “*İlmu'n-Nucûm*” ve Nijeryalı ‘Abdulvahhâb b. Abdusselâm’ın “*el-Vesîletu'd-Dunyâ ilâ Fenni'l-Cugrâfiyâ*” adlı eserleri örnek olarak verilebilir. Mantık konusunda ise, Nijeryalı ‘Abdulvahhâb b. Abdusselâm’ın yazdığı “*et-Tarîku'l-Mustakîm ila'l-Mantıkî's-Selîm*” adlı eser örnek verilebilir.⁴³⁹ Konuyu uzatmamak için aşağıda sadece Nijeryalı ‘Abdulvahhâb b. Abdusselâm’ın “*el-Vesîletu'd-Dunyâ ilâ Fenni'l-Cugrâfiyâ*” adlı eserinde güneş sistemi ile alakalı söylediği kasideden birkaç beyti örnek olarak vermek istiyoruz:[Recez]

فَهَذِهِ الْمَجْمُوعَةُ الشَّمْسِيَّةُ تَأْتِي بِهَا مُنَظَّمَتِي الدَّرَسِيَّةُ
عُطَارِدُ فَرْقَرَةٍ بَعْدَهُمَا أَرْضُ مَرْيَحٍ حَبِيبِي أَفْهَمَا
الْمُشْتَرِي زُحْلٌ⁴⁴⁰ كَذَا أَوْ زَانِسُ يَنْتُونُ فَبُلْتُو كُلُّهَا نَفَائِسُ⁴⁴¹

Benim bu eserim, şu Güneş sistemini (size) açıklayacaktır.

Merkür, Venüs ve akabinde Mars gezegeni gelir. Bunları iyi anla ey dostum.

Jüpiter, Uranüs, Neptün ve Plüton hepsi de harikadır.

4.3.1.3.(14). Öykü Şiirleri

Öyküler, insan hayatını, yaşadığı toplumu ve çevresini etkileyen bir olayın veya olay grubunun kısa bir şekilde dile getirilmesidir.⁴⁴² Bu tariftan anlaşılan öykü şiiriyle öyküler arasındaki fark, öykü şiirinin nazımla yazılmasıdır. Bununla birlikte öykü şiirinin epik şiirden farkı, uzun soluklu olmamasıdır. Afrika Arap şiirinde bu tür, Afrikalı şairler tarafından çok rağbet görmüştür. Bölgede yazılan öykü şiirlerinin içeriklerine bakıldığında üç ana başlık altında ifade edilmesi mümkündür:

1- Dinî temalı öykü şiirleri:

Afrikalı şairlerin şiir yazmalarının en büyük nedeni dinî faktörler olduğu için Afrika Arap öykülerinin büyük bir kısmı dinî içerikler teşkil etmekte olup Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabına çokça yer verilmiştir. Gambiyalı şair Muhammed Sere'nin kasidesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) doğumundan hicretine kadar hayatını içeren kısa bir biyografisini anlatmıştır. Bu kasidenin bir bölümü şu şekildedir:[Kâmil]

⁴³⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 270-272.

⁴⁴⁰ Doğrusu “زُحْلٌ” dir. Vezin için “زُحْلٌ” denmiştir.

⁴⁴¹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 272.

⁴⁴² el-Hatîb, Buşrâ Muhammed Ali, *el-Kissa ve'l-Hikâye fî ş-Şi'ri'l-Arabî fî Sadri'l-İslâmi ve'l-Asri'l-Umevî*, Dâru's-Şu'ûni's-Sakâfiyyeti'l-Âmme, Bağdadt, 1990, s. 54.

نَجَّى إِلَهُهُ رَسُولَهُ وَصَحَابَهُ كَيْدَ الْعِدَى سَارُوا لِيَخِيرَ دِيَارَ
هِيَ يَنْتَرِبُ قَدْ قُوبِلُوا مِنْ أَهْلِهَا بِالْبِشْرِ وَالتَّصَدِيقِ وَالْإِقْرَارِ⁴⁴³

Allah, Resul ve ashâbını düşmanların tuzağından kurtardı. Onlar da en hayırlı yurda gittiler.

O yurt Yesrib'dir. Peygamber ve ashâbı Yesribliler tarafından sevinç, (imanı) tasdik ve ikrarla karşılandılar.

Ganalı şair el-Hasan Baki'nin yazdığı Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatını özetleyen 17 kaside, İsra ve Miraç konusunda ise, Beninli Suleymân Âl Harun'un yazdığı 20 beyitlik kasidesi de burada örnek olarak zikredilebilir.⁴⁴⁴

2- Gerçek hayat içerikli öykü şiirleri:

Burada şair, kendisiyle ilgili hâtıraları, tecrübeleri veya çevresiyle ilgili sosyal olayları anlatmak gibi yaşadıklarına dayanan öyküyü serdetmektedir. Ganalı şair Muhammed Emîn Bamba el-Faradî'nin (d. 1950/1370) aşağıdaki kasidesinde ilim tahsil etmek için Batı Afrika'nın çeşitli şehirlerine seyahat yaptığını anlatarak biyografisinin bir kısmını bize sunmaktadır:[Tavîl]

وُلِدْتُ غَرِيْبًا عَاجِزًا وَمُقَرَّدًا بِعَاصِمَةٍ مَعْرُوفَةٍ عِنْدَنَا أَكْرَا
بِهَا قَدْ نَشَأْتُ عِنْدَ أُمِّي وَوَالِدِي إِلَى أَنْ بَلَغْتُ السَّنَّ مِنْ عُمْرِي الْعَشْرَا
فَمِنْ ثَمَّ أُرْسِلَنِي⁴⁴⁵ أَبِي لَتَعْلُمُ بِلَدِنَا مَعْرُوفَةٍ عِنْدَنَا إِجْرَا
خَتَمْتُ بِهَا الْقُرْآنَ مِنْ فَضْلِ خَالِقِي فَأَحْمَدُهُ مَنْ لَمْ يَزَلْ يَرْزُقُ الْخَيْرَا
مَكَّنْتُ بِإِجْرَا تِسْعَةً مِثْقَالَ مَدِينَةٍ خَيْرِ الْعَبْدِ لَا زِلْتُ فِي الذِّكْرَى
أَتَاخَ لِي الْبَارِي انْتِقَالِي إِلَى كُنُو فَنِلْتُ بِهَا لِلْعِلْمِ سَبْعًا كَوَامِلَا⁴⁴⁶

Aciz ve kimsesiz bir gariban olarak doğdum. Bizce meşhur olan başkent Akra'da.

Orada anne ve babamın himayesinde yetiştim. On yaşına ulaşana kadar.

Sonra babam beni ilim tahsil etmem için gönderdi. Ülkemizde İgra diye bildiğimiz yere...

Orada Yaratan'ın lütfuyla Kur'an'ı hatmettim. Bu yüzden hamd ediyorum hala en güzel rızıklarını benden esirgemeyen Allah'a.

Sorunsuz bir şekilde İgra'da dokuz, Tamale'de de yedi sene kaldım.

Allah, bana en hayırlı şehir olan Kano'ya gitmeyi de nasip eyledi. Hâlâ ben oradaki anıların içindeyim.

⁴⁴³ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 280.

⁴⁴⁴ Bkz. İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 281.

⁴⁴⁵ Vezne göre "أُرْسَلَنِي" şeklinde olması gerekir. Dolayısıyla doğrusu "أُرْسَلَنِي" şeklindedir.

⁴⁴⁶ el-Faradî, Muhammed Emîn Ya'kub Bamba, Râiyyetu'l-Hicra, yy, İgra, Gana, tsz, s. 1

Kano'da ilim tahsil etmek için tam yedi sene kaldım. Orada Mısır'a gidenin bile elde edemediği ilmi tahsil ettim.

Senegalli şair Muhammed el-Emîn 'Âc', Fas ülkesinde yabancı bir öğrenciyken, oradaki toplumun kardeşlik duygularındaki mahrumiyet nedeniyle geçirdiği trajik Kurban Bayramı'nı uzun bir kaside ile anlatmaktadır. Bu kasidenin bir kısmı şudur:[Basît]

عِيْدِي بِمَغْرِبٍ لَا تَحْكِيهِ أَغْيَادُ وَلَا يَرَى مِثْلَهُ فِي الْعُمْرِ أَفْرَادُ
وَالْأَنْفُ يَجْذِبُ رِيحَ اللَّحْمِ فِي شَعْفٍ لَكِنَّ جِرَانَنَا لِلْحَمِّ مَا نَادُوا
قَدْ قَرَأُوا قَطْعَ الْأَكْبَادِ مَشْوِيَّةً فِي حِينَ تُحْرِقُ بِالْأَحْزَانِ أَكْبَادُ
أَيِّنَ الْإِخَاءِ وَأَيِّنَ الدِّينِ إِنْ زَعَمُوا بِأَنَّنَا كُلُّنَا لِلَّهِ عِبَادُ⁴⁴⁷

Fas'taki bayramıma diğer bayramlar benzemez. Hayatında kimse o bayramın benzerini göremez.

İştahla burun et kokusunu çekiyor, Fakat komşularımız et için çağırmadılar.

Ciğerler(imiz) üzüntüden yanarken, onlar kızarmış ciğer lokmalarını aşırdılar.

Eğer onlar hepimizin Allah'ın kulu olduğunu iddia ediyorlarsa o zaman kardeşlik nerede, din nerede?

3-Hayalî özellik taşıyan öykü şiirleri:

İmrân Kabâ'nın dediği gibi⁴⁴⁸ bu tür öykü şiirleri genelde 20. yüzyılın şairlerinin eserlerinde görülmektedir. Bu alanda en meşhur şairlerden biri uçmayı öğrenen serçe, aç tilki ve horoz gibi hikâyeleri yazan Malili şair Ya'kûb Dukure'dir. Şair, aç tilki ve horozun hikâyesini aşağıdaki kasidesinde şu şekilde anlatmıştır:[Meczû' Remel]

إِنَّنَا يَوْمًا رَأَيْنَا نَعْلَبُ مَا يَمْشِي الْهَوَيْنَا
بُكْرَةً جَوْعَانُ لَمَّا لَمْ يَجِدْ صَيْدًا فَأَتَانَا
أَبْصَرَ الدَّيْلِكَ يَصِيحُ عَالِي الْعُصْنِ سَمِينَا
قَالَ إِنَّا قَدْ سَمِعْنَا الْأَذَانَ فَقَدْ دِمْنَا
دِيكَ هَيَّا اهْبِطْ نُصَلِّي إِنْ أَنْ الْقَرْضُ أَنْ نَا
قَالَ أَتَقِظُ أَوَّلًا دَا كَ إِمَامَ الْعَابِدِينَ
كَانَ خَلْفَ الْجَذَعِ كُلِّبُ نَائِمٌ يَرْعَى الْمَكَانَا
مَنْ رَأَى الْكَلْبَ تَوَلَّى هَارِبًا يَبْغِي الْأَمَانَا
قَالَ أَبْطَلْتُ وَضُوءِي فَانْتَظِرْ آتِيكَ الْآنَا⁴⁴⁹

Bir sabah usulca giden bir tilki gördük.

⁴⁴⁷ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 283.

⁴⁴⁸ Bkz. İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 286.

⁴⁴⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 286.

*Av bulamadığından dolayı acıkmış olan.
Yüksek bir dalda şişman bir horoz gördü.
Ezanı(nı) duyduk ve hemen geldik...
Ey Horoz! Haydi, in namaz kılalım. Namaz vakti geldi, dedi.
Horoz da, önce şu, âbidlerin imamını uyandır, dedi.
Ağacın arkasında uyuyan ve orayı gözetten bir köpek vardı.
Tilki, köpeği görünce güvenli bir yer arayarak kaçıp giderken...
Abdestim bozuldu, bekle şimdi geleceğim, dedi.*

Şairin, bu kasideyi Ahmed Şevkî'nin kasidesinden ilham alarak nazmettiğini söyle. Ahmed Şevkî'nin tilki ve horozdan hikâyesini ürettiği kasidenin matla'ı şu şekilde başlamaktadır:[Meczû' Remel]

بَرَزَ الْعَلَبُ يَوْمًا فِي شِعَارِ الْوَاعِظِيْنَ⁴⁵⁰

Bir gün tilki vâizlerin sıfatıyla göründü.

4.3.1.3.(15). Epik Şiirler

Yunan edebiyatından ithal edilen epik şiir, eski çağlardaki savaşçılar ve kahramanlar etrafında gelişen olağan veya olağan dışı olaylardan müteşekkil hikâyeler içeren şiirin adıdır.⁴⁵¹ Mali'de ve Gine'de yaşayan Mende kabilesinin kendi aralarında nesilden nesile aktardığı Soundiata Keita ve Fullânilerde sömürgecilere karşı direnen el-Hâc 'Umer el-Fûtî gibi Afrika halk edebiyatının bu tür destanlarla dolu olmasına rağmen, Afrika şairleri bu destanların çoğunu şiir ve düz yazı şeklinde kayıt altına almamışlardır. Ancak her zamanki gibi onlar, Afrika Arap şiirinin inşasında büyük rol oynayan dinden uzak kalmayarak kahramanlığı ve mucizeleriyle bilinen, tüm ulusa önderlik eden ve dünyayı kendisine boyun eğdiren Hz. Peygamber'in (s.a.v) ve onun ahabının yaşadıklarına şiirlerinde yer vermişlerdir. Fildişi Sahili şairlerinden olan Bedruddîn Muhammed Ya'kûb'un *Hadîkatu'l-Ezhâr* isimli divanında 385 beyitle Hz. Peygamber'in (s.a.v) yaşamını anlatmaktadır. Şair, aşağıdaki beyitlerde O'nun Allah tarafından desteklenen bir mücahit olduğunu belirtmektedir:[Basît]

مُحَمَّدٌ مُرْسَلُ الْمَوْلَى بِمَلْحَمَةٍ كَمَا هُوَ الرَّحْمَةُ الْعُظْمَى لِمُعْتَمِنٍ
فَرْدٌ وَجُنْدُ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ عَسْكَرُهُ كَمَ نَازِلٍ صَاعِدٍ مِنْهُمْ لِذِي الْحَرَمِ⁴⁵²

Hz. Muhammed, kahramanlığıyla Allah'ın resûlüdür. Fırsat bilen için büyük bir rahmet olduğu gibi.

O tektir, yerdeki ve göktekiler onun askerleridir. İnip çıkan nice (melekleri) vardır, Yüce Peygamber'in.

⁴⁵⁰ Şevkî, Ahmed, *Dîvânü Şevkî*, (thk: Ahmed Muhammed el-Hûfî), Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, tsz, II, 292.

⁴⁵¹ Hilâl, Muhammed Gunaymî, *en-Nakdu'l-Edebiyyu'l-Hadîs*, Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, 1997, s. 90.

⁴⁵² el-Bundukî, *Hadîkatu'l-Ezhâr fî Medhi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*, s. 19.

Senegalli Abbas Sal'ın da, aşağıdaki kasidesinde Allah'ın destekliği mücahit Hz. Peygamber'in (s.a.v) gazvelerini dile getirdiği görülmektedir:[Tavîl]

وَسَلَّ أَخْداً سَلَّ خَنْدَقاً سَلَّ مُرَيْسَعاً وَوَادِي الْقُرَى سَلَّ وَلِأَسَدِ الْحَمْرَا
تُجَبِّرُكَ عَنْ قَوْمٍ أَشَدَّ عَلَى الْعِدَى ضَرَاغِيمُ غَيْلٍ لَا يُطَاقُ بِهِمْ سَوْرَا⁴⁵³

Uhud, Hendek, Mureysi', Vâdi'l-Kurâ ve Hamrâu'l-Esed'e sor.

Düşmana göz açtırmayan topluluğu sana anlatsın. Saldırılarına tahammül edilmeyen aslanlardır onlar.

Gineli Muhammed el-Emîn Câbî ise, her beytini Hz. Peygamber'in (s.a.v) ismiyle sonlandığı uzun soluklu olan “*el-Humâsiyyât*” kasidesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v) okuma yazma bilmediği halde, bu olağanüstü nitelikleriyle İslâm devletini kurduğu, onun sancağı altında arzuları ve yetenekleri farklı insanları bir araya getirmeyi başarabildiğini büyük hayranlıkla dile getirmektedir. Bu kasideden çalışma ile alakalı seçilen bazı dizeler şunlardır:[Tavîl]

إِذَا قِيلَ مَنْ تَأْتِيهِ كَانَ شَامِلاً عَمِيقاً مَدَى التَّارِيخِ؟ قُلْتُ مُحَمَّدُ
لَقَدْ كَانَ أُمِّيًّا فَأَنْشَأَ أُمَّةً وَكَانَ يَتِيمَ الْوَالِدَيْنِ مُحَمَّدُ
وَكَانَ وَحِيدًا ثُمَّ أَسَّسَ دَوْلَةً وَمَا غَيْرَ التَّارِيخِ إِلَّا مُحَمَّدُ
بَنَى دَوْلَةً فِي الدِّينِ لَمْ يَبْنِ مِثْلَهَا بَنَاتًا مَدَى التَّارِيخِ إِلَّا مُحَمَّدُ
فَوَحَّدَ أَهْدَافَ النُّفُوسِ وَلَمْ تَكُنْ مُنْسَقَّةً الْأَهْوَاءِ لَوْلَا مُحَمَّدُ⁴⁵⁴

Tarih boyunca etkisi kapsamlı ve derin kişi kimdir? denilse, ben: Muhammed derim.

Ümmî olmasına (rağmen) bir ümmet inşâ etti. Muhammed anne ve babasını kaybeden bir yetim idi.

Muhammed, yalnızdı. Sonra bir devlet kurdu. (Böylece) tarihin seyrini ancak O, değiştirebildi.

Tarih boyunca kimsenin kuramadığı bir devlet kurdu, din üzerine.

İnsanları bir amaçta birleştirdi. O, olmasaydı bir düzen olmazdı isteklerde.

Batı Afrika'da Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabı ile alakalı konularda yazılan divanları söylemekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Bunların bir kısmı aşağıdaki şekildedir:

Gineli Cirno'nun yazdığı 1247 beyti kapsayan “*Durretu'l-Ebrâr*”, el-Hâc Mâlik Sî'nin yazdığı 1060 beyti içeren “*Hulâsu'z-Zeheb fî Sîreti Hayri'l-'Arab*”, Abbas Sal'ın yazdığı 322 beyti içeren “*Mehru'l-Hûri'l-'În fî Medhi Kâidi'l-Gurri'l-Muhaccelîn*”, el-Hâc Mâlik Sî'nin oğlu Ebû Bekr Sî'nin yazdığı 174 beyti ihtiva eden “*Bedretun li'l-*

⁴⁵³ Bkz. İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 278.

⁴⁵⁴ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 24-25.

‘*idân ve Zebercedu’l-Bîdân*” ve Malili Habibullah Kân’ın yazdığı 174 beyti içeren “*el-Virdetu ‘alâ Nehci’l-Burda*” isimli eserlerdir.⁴⁵⁵

Zikredilen bu eserlerin konularının birbirine bağlatılı olduğu ve aynı şahıstan bahsedildiği için onları hem medih şiiri hem de epik şiiri olarak değerlendirmek mümkündür.

Bölgedeki şairler tarafından az ilgi gören Afrika halk destanlarına gelince 19. asırda yaşamış olan Abdullah Dan Fûdî, kardeşi Osman Dan Fûdî’nin devletini kurma aşamasında gerçekleştirdiği savaflara ve ordusunun kahramanlığına dair kasideleri nazmetmiştir. İlerde göreceğimiz Ganalı ‘Umer Karkî’nin sömürgeciler hakkında yazmış olduğu kasideler de bulunmaktadır. Zira bu kasidelerin epik şiir değil de öykü şiiri olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

4.3.2. Nesir

Nesir, kâfiyeden ve vezinden bağımsız edebî bir türdür. Nesir iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi; dilin soyut güzelliklerinden uzak, basit ve yalın metindir. İkincisi, soyut dilsel güzellikleri kapsayan nesirdir. Bu da, belagat ve maharet sanatında dilsel bir birliktelikle yükselen türdür.⁴⁵⁶ Araştırmanın bu bölümünde Afrikalıların nesir türüne verdikleri önemi izah etmeye çalışılacaktır.

Batı Afrika’da âlimlerin yazmış olduğu eserlerden anlaşılıyor ki nesir sanatı, belagat, dil ve üslup bakımından istenen seviyede değildi. Çünkü nesir, bölgede ortaya çıktığında toplumun sosyal ve kültürel hayatındaki normal yazışmalardan ve konuşmalardan ibaretti. Nesrin geri kalmasının diğer nedenlerinden bahsedecek olursak şunu söyleyebiliriz:

Batı Afrika bölgesindeki âlimler, edebiyattan daha çok tebliğ ve irşada önem vermişlerdir. Bunun yanı sıra daha önce zikredildiği gibi bölgede klasik Arap edebiyatı eğitimi müfredatlarında şiir ile ilgili çok sayıda kaynak varken, İbnu’l-Mukaffa’ (ö. 759/142), el-Câhiz (ö. 868/254) ve İbn Kuteybe’nin (ö. 889/276) eserleri gibi nesir sanatında ilerlemeye katkıda bulunacak önemli eserler bulunmamaktadır. el-Harîrî’nin “*Makâmâtü’l-Harîrî*”, el-Hemezânî’nin “*Makâmâtü’l-Hemezânî*” ve İbn ‘Atâullah el-İskenderî’nin “*el-Hikemu’l-‘Atâiyye*” adlı eserleri müfredatta bulunmasına rağmen Afrika edebiyatında özellikle 19. yüzyılda edebî nesir konusunda örnek alınmamıştır.

Arap edebiyatı, bölgede genel anlamda fakihlerin eliyle oluşmaya başladığından dolayı yazılan ihvanî risaleler, hutbeler, mülki divanlar, kralların arasındaki resmî yazışmalar ve telif edilen dinî, dil bilimsel eserler erken dönemde görülmeye başlamıştır. Fakat bu nesirler, edebî bir düzeyde olmayıp öğretici bir nitelikte olan ilmî, tarihî, sosyal ve siyasî konulardan oluşmaktaydı. Sokoto Devleti’ni kuran Osman Dâni Fûdî ailesinin diğer bölgelerin önde gelenlerine gönderdiği mektuplar örnek olarak verilebilir.⁴⁵⁷ Bölgede az da olsa yazılan bazı nesirlerin tam bir edebî nesir özelliği

⁴⁵⁵ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 278.

⁴⁵⁶ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-‘Arabî*, Dârul-Ma‘ârif, Kâhire, bs.10, 1983, s. 15.

⁴⁵⁷ Bu mektupların bazıları mektuplar başlığı kısmında değinilmiştir.

taşıdığı ifade edilebilir. Muhammed Tûre'nin, Karan Sankun Câbî'nin divanı için yazdığı takrizi⁴⁵⁸ buna örnektir. Metnin bir bölümü şu şekildedir:

"ديوانٌ مُجَصَّصٌ بِقَرَامِيدِ الْعُلُومِ وَالْعِرْفَانِ، حَصْبَاؤُهُ جَوَاهِرُ النُّحُو وَالْبَيَانِ، وَرِمَالُهُ جُمَانُ الْبَدِيعِ وَالْمَعَانِي، وَسَقْفُهُ لَالِيُ الْفَقْهِ وَالتَّوْحِيدِ، وَسِرِّيْرُهُ زُمُرْدُ التَّصْرِيفِ الْمَنْصُودِ، وَفِرَاشُهُ طَنَافِسُ الْأَمْرِ وَالنَّهْيِ بِالْتَرَشِيدِ، وَتَرَابُهُ أَحَاجِي الْأَخْبَارِ، وَجِدَارُهُ إِشَارَاتُ الشُّيُوخِ أُولِي الْأَبْصَارِ، وَحَظِيرَتُهُ عَجَائِبُ الْعُلُومِ الْحَكْمِيَّةِ، وَبَابُهُ مَحَاسِنُ الدَّرَايَةِ الْإِلَهَامِيَّةِ، وَأَنْهَارُهُ مَلُوءَةٌ بِمِيَاهِ الْفُهْمِ، وَحِصْنُهُ تَصْحِيحُ الْمَنْقُولِ وَالْمَعْقُولِ فِي الرُّسُومِ، كَيْفَ لَا؟ وَقَدْ أَنْشَأَهُ وَأَلْفَهُ شَيْخُ الشُّيُوخِ، وَطَوَّدَ الرُّسُومَ، أَعْلَمُ الْعُلَمَاءِ، أَحْكَمُ الْحُكَمَاءِ، أَفْضَلُ الْفُضَلَاءِ، أَرْجَحُ الْعُقَلَاءِ، أَبْلَغُ الْبُلَغَاءِ، أَفْصَحُ الْفُصَحَاءِ..."⁴⁵⁹

"Öyle bir divan ki, ilim ve irfan kiremitleriyle inşa edilmiştir. Onun çakılları nahvin ve ilm-i beyanın cevherleridir. Kumları bedi' ve me'âni ilminin gümüşlerindendir. Çadırı fıkıh ve tevhidin incileridir. İlim ve irfan yatağı üst üste dizilmiş saf zümrütlerdir. Döşegi, emir ve nehyin ipek kilimleridir. Toprağı, haberlerin gizemleridir. Duvarı, basiret ehli olan şeyhlerin işaretleridir. Hazinesi, hikmetli ilimlerin harikalarıdır. Kapısı, ilhamî dirayetlerdir. Nehirleri, akıcı kavrayışlarla doludur. Kalesi, yazmada aklî ve naklî şeylerin tashih edilmesidir. Neden bu divan değerli olmasın? Hâlbuki divanı yazan şeyhlerin şeyhi, ilimde derinleşenlerin en derini, âlimlerin en iyi bilen, hikmetlilerin en hikmetlisi, fazilet sahiplerinin en faziletlisi, akıllıların en akıllısı, belîğlerin en belîği ve fasihlerin en fasihidir."

Muhammed Tûre'nin metninin, sözlük düzeyinin ve edebî üslubunun yüksekliğiyle sanatsallaştırıldığı için edebî bir nesir grubunda kabul edilir. Bu çerçevede yazılan makame tarzında birçok edebî sanatla dolu nesir örnekleri görmek mümkündür.

20. yüzyılda Batı Afrika bölgeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ve İslâm kültürünü muhafaza etmeye çalışan bazı Afrikalılar tarafından inşa edilen Arapça okullar, enstitüler, Arapça bölümleri ve üniversiteler Batı Afrika'nın her yerinde yayıldıktan sonra edebî nesir yazılmaya başlanmıştır. Bu modern İslâmî müesseseler sayesinde Batı kültürü üzerine vâkıf olan Afrikalı öğrencilerin ortaya çıkmasıyla, Arap edebiyatı tekrardan canlanmıştır. Batı edebiyatıyla Arap edebiyatına vâkıf olan öğrenciler, Afrika Arap edebiyatının daha önce benimsemediği yeni nesir türlerinde eser vermeye başlamışlardır. Batı Afrika'da yazılmış bu nesir türlerini ve genel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

4.3.2.1. Batı Afrika'da Edebî Nesrin Genel Yapısı

Bölgede yazılan nesirlere bakıldığında Afrika Arap nesrinin şu özellikleri ortaya çıkmaktadır:

⁴⁵⁸ Bir yazarın eseri üzerine önde gelen âlim veya ediplerinin yazdığı övücü takdim yazısıdır. Bkz: 'Umer, Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsırâh*, 'Âlemu'l-Kutub, Kâhire, 2008, s. 1801; el-Yûsuf, Abdullah Ahmed, *Fennu Sinâ'ati't-Takriz*, yy. by. 2009, s. 9.

⁴⁵⁹ Câbî, *Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 230.

4.3.2.1.(1). Dinî Doku

Dinî etkiler, Afrika Arap edebiyatı nesirlerinin ilk özelliğini oluşturmaktadır. Çünkü Afrika Arap edebiyatı İslâm'la birlikte bölgede yayılmış ve Afrika Arap edebiyatçılarının çoğu, din âlimleri olduklarından dolayı, İslâm'a hizmet temelini dikkate alarak edebî eserler yazmışlardır. Onların yazdıkları eserler ve hutbelerin hepsinde özellikle eski eserlerde dinî yansımalar fark edilmektedir.

Batı Afrika'daki Arap nesrinin dinden etkilendiği hususlar şunlardır:

- a)- Kur'ân ve sünnetten alıntı yapılması.
- b)- İslâm âlimlerinin sözlerinden ve şiirlerinden alıntı yapılması.
- c)- Besmeleyle ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) dua etmeyle başlanması, Hz. Peygamber'e (s.a.v) dua ederek sonlandırılması.

Sömürgeciler bile bölgeye geldiklerinde idarî yazışmalarında dinî terimleri kullanarak İslâmî atmosfer geleneğine uyum sağlamaya mecbur kalmışlardır. Nijer bölgesine hükmeden Fransızların, Air ve Fizan bölgesinde bulunan Senûsî tarikatının Şeyh Muhammed el-‘Âbid'e gönderdikleri aşağıdaki mektupta besmele ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) ismini yazdıkları görülmektedir:

"بسم الله الرحمن الرحيم، وصلى الله على من لم يستخدم اسمه ليتركب السيئات ... من حاكم زندر إلى معالي محمد العابد السنوسي الخطابي الحسني الإدريسي..."⁴⁶⁰

"*Rahman ve Rahim olan Allah adıyla, ismini (makamını) kötülük yapmak için kullanmayan (Peygambere) salât olsun. (Bu mektup) Zinder Valisinden Muhammed el-‘Âbid es-Senûsî el-Hitâbî el-Hasanî el-İdrîsî'ye...*"

Ayrıca günümüzde Batı romanları tarzında yazılmış bazı edebî nesirler, açık bir şekilde dinden etkilenmese de, düşünce yönünden dinden etkilenmiştir. Hâmid Mahmûd el-Hicrî, "*es-Seyyidu'r-Ra'îs*" adlı hikâyesindeki bazı düşünceleri, Yusuf kıssası gibi Kur'ân kıssalarından alındığı açıkça görülür. Örneğin, yazar el-Hicrî, hikâye kahramanı olan mühendis Suleymân'ın buzdolabını tamir etmek için kocasının da evde olduğunu düşündüğü için onu çağıran komşu bir kadının evine girer ve kadının tuzağına düşer. Bu hikâyenin düşüncesi, Yusuf kıssasından alınarak şöyle anlatılmaktadır:

"وانهالت عليّ ضربا غير مبرح، فقد مزقت ثيابها، وكشفت عن ساقها، وهي تنادي الجيران مستغيثة مسترحمة! فبقيت واجما أدافع عن ضرباتها وأتفادى الالتصاق بها... كئنا كذلك حين دخل علينا زوجها "كايدو" فقد طار إليه الخبر مسرعا، فجاء بشرطين عملاقين ترمي عيونهما بشر كالقصر... ثم قادوني إلى هذه الزنانة الضيقة، ... فأنا والله بريء من هذه التهمة براءة الذئب من دم ابن يعقوب..."⁴⁶¹

"*Kadın, hafifçe vurarak üstüme geldi. Onun Elbiselerini yırttı, bacaklarını açtı ve insanlara seslenerek yardım istedi. Ben savunucu olarak kaldım, ona dokunmaktan*

⁴⁶⁰ Ya'kûb, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr*, s. 92.

⁴⁶¹ el-Hicrî, Hâmid Mahmûd İbrahim, *es-Seyyidu'r-Re'îs*, Alabi Printing, Ilorin, 2008, s. 25.

kaçınıyordum. Hal böyleyken haberi alan kocası “Kâyûde” oraya geldi ve beraberinde öfkeden gözleri ateş saçan iri yarı iki polisi getirdi. Sonra bu dar zindana beni attılar. Yemin ederim ki, kurdun Ya’kûb’un oğlu “Yusuf”’un kanından masum olduğu gibi ben de bu suçtan masumum...”

Bu hikâyeye bakıldığında Kur’ân kıssasından sadece düşünce alınmamış, وكشفت إنها⁴⁶³ ayetinden cümlesi ise⁴⁶² cümlesi عن ساقياها⁴⁶² cümlesi عن ساقياها⁴⁶² ayetinden de alıntı yapılmıştır.

4.3.2.1.(2). Lafız ve Anlam Yönünden Sâdelik

Daha önce anlatıldığı gibi Afrika Arap nesri, edebî bir seviyede olmadığı için lafız ve mana bakımından sâde bir düz yazıdır. Bu basitlik ve kolaylık, çoğu zaman kamuya yönelik yapılan hutbelerde de karşımıza çıkar. Hatta bazen bu sâdelikten dolayı, nesrin zayıf yapısı ve tekrarın sıkıcılığına sebep olduğu görülebilir. Nijerli Ahmed Alfâ Zâzî Ramazan ayı ile ilgili yazdığı ve sâdelik içeren uzun hutbesinin bir bölümü şudur:

"الحمد لله على مولانا جل وعلا، ... والحمد لله الذي هدانا ووفقنا أن جعلنا عادتنا الاجتماع في هذا الشهر لله، والانفراد بالله. لكن حركاتنا وسكناتنا لله تبارك وتعالى، متوجهين إليه بإخلاص. ... ننوي صوم هذا الشهر من هذه الليلة إلى ليلة العيد امتثالاً لأمر الله تبارك وتعالى وأمر رسوله الكريم سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم والصوم ترك الأكل والشرب والتلذذ بالنساء من طلوع الفجر إلى غروب الشمس بنية امتثال أمر الله تبارك وتعالى هذا هو الصوم، لا يكون صوماً إلا قصد العبد امتثالاً بأمر الله تبارك وتعالى، من جاع نفسه ولم يقصد هذا فليس بصائم، من جاع نفسه طلباً للصحة فليس بصائم، من جاع نفسه لأنه لم يجد ما يأكل أو لا يشتهي ليس هذا صوماً... ندخل في هذا الشهر كعادتنا نمتثل أمر الله تبارك وتعالى، بصيام الأيام وقيام الليالي بالتراويح، وقراءة القرآن ... ، فعلى هذا نحمد الله على هذا التوفيق الذي من الله به علينا حتى أقبلنا على أمره تبارك وتعالى، فصوموا امتثالاً لأمر الله تبارك وتعالى ... وصوم الخاصة أن تحفظ جوارحك جميعاً لا تمشي على أقدامك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تمد يدك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تنظر بعينك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تتكلم بلسانك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ... وفقنا الله وإياكم لما يحب ويرضى ويحفظنا من رمضان ويحفظ رمضان منا حتى نصومه كما يرضي خالقنا جل وعلا ولهذا الصائم

⁴⁶² Neml, 27/44.

⁴⁶³ Mürselat, 77/32.

فرحتان، فرحة عند فطره، وفرحة عند لقاء ربه. وهذا هو الصوم المطلوب الذي هو غاية القصوى التي يتطلبها⁴⁶⁴ الرجل الكامل، والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته.⁴⁶⁵

Allah'a hamd olsun... Bu Ramazan ayında bize bir araya gelmeyi nasip eden ve bizi hidayete erdiren Allah'a hamd olsun. Bütün hareketlerimiz ve işlerimiz samimi bir şekilde Allah için olsun... Allah ve Hz. Peygamber (s.a.v) efendimiz Muhammed'in emirlerine uymak için bu geceden bayram gecesine kadar Ramazan ayının orucuna niyetlenelim. Orucun anlamı, Allah'ın emrine uyma niyetiyle fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar yemeyi, içmeyi terk etmek ve cinsel ilişkilerde bulunmamaktır. Bir kulun, gerçek orucu ancak Allah'ın emrine uymaya kastetmesiyle olur. Kim Allah'ın emrine uymaya kastetmeden kendini aç bırakırsa o, oruçlu değildir. Kim sağlık için oruç tutarak kendini aç bırakırsa, o, oruçlu değildir. Kim yiyecekten ya da canı istemediğinden dolayı kendini aç bırakırsa o da, oruçlu değildir... Her zamanki gibi Allah'ın emrine uyarak gündüzlerinde oruç tutmak, gecelerinde teravih namazı kılmak ve Kur'an okumakla bu aya giriyoruz. Allah bize bunu nasip ettiği için ona hamd olsun. Allah'ın emri olduğu için orucumuzu turalım. En anlamlı oruç bütün organlarını günah işlemekten muhafaza etmektir. Allah'ın razı olmadığı bir yere gitme. Allah'ın razı olmadığı bir şeye elini uzatma. Allah'ın razı olmadığı bir şeye bakma. Allah'ın razı olmadığı bir konuda konuşma. Ancak herkesin orucu bu şekilde değildir, bu oruç has olan insanların orucudur. Allah razı olduğu ve sevdiği şeyleri yapmayı bize nasip eylesin ve orucu bozacak şeylerden bizi korusun. Oruçlu kimsenin iki sevinci vardır: birincisi; iftar sevincidir, diğeri ise Rabb'iyle buluşma sevincidir. Bu samimi oruç kâmil bir insanın yöneldiği en yüce gayedir... Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun."

Yukarıda verilen hutbe ışığında aşağıdaki ifadeleri söylemek mümkündür:

a)- Tekrarlamadan kaynaklanan sıkıcı ifadeler. Mesela hutbede الله "امثالاً لأمر الله"

تبارك وتعالى beş kere zikredilmiştir.

b)- Cümleleri birbirine bağlamadaki zayıflık. Örneğin;

"والحمد لله الذي هدانا ووفقنا أن جعلنا عادتنا الاجتماع في هذا الشهر لله، والانفراد بالله"

cümlesinden sonra iki cümleyi bağlamak için "لكن" edatının kullanılmasıdır. Bu ifadeden sonra gelen en doğru kelime "لتكن" kelimesidir. Belkide bu, yazım hatası kaynaklıdır.

c)- Nahiv ve sarftan kaynaklanan bazı hatalar: "من جاع نفسه" cümlesindeki "جاء" fiilinin geçişsiz bir fiil olduğu için "جَوَّع" fiilin kullanılması، غاية القصوى cümlesi sıfat mevsuf olduğu için "الغاية القصوى" olması gerekir.

⁴⁶⁴ يَطْلُبُهَا fiili kasteder.

⁴⁶⁵ Ya'kûb, el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, s. 192.

"لا تمشي على أقدامك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تمد يدك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تنظر بعينك إلا ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تتكلم بلسانك إلا ما يُرضي"

Parçasında gerekli harf-i cerler kullanılmamıştır. Dolayısıyla cümlelerin doğru şekli şöyle olmalıdır:

"لا تمشي على أقدامك إلا إلى ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تمد يدك إلا إلى ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تنظر بعينك إلا إلى ما يرضي الله تبارك وتعالى، ولا تتكلم بلسانك إلا في ما يُرضي"

d)- Yazarın ana dili olan Zarma dilinden etkilenmesi.

Bununla ilgili örnekler şunlardır: " الحمد لله على مولانا " cümlesinde Zarmaca bir ifade olup Arapçada مولانا kelimesi bedel yaparak " الحمد لله مولانا " şeklindedir. Aynı şekilde "ويحفظنا من رمضان ويحفظ رمضان منا حتى نصومه" ifadesi de Zarmacadan etkilenmiş bir ifadedir. Doğrusu da bu şekilde olmalıdır: "ويحفظنا لرمضان ويحفظ رمضان لنا حتى نصومه".

4.3.2.1.(3). Söz Sanatları Kullanımında Aşırılık

Afrika Arap nesrinde geleneksel okunan kitaplardan etkilenerek söz sanatlarının aşırı kullanıldığı görülmektedir. Ortaya çıkan bu durumun özellikle bölgenin eski edebiyatçıları daha fazla görüldüğü söylenebilir. Bazen nesir tabirleri üzerindeki belagat ve dilsel görüntülere aşırı şekilde önem verilmesi, manayı kurban etmeye neden olmuştur. Aşağıda verilecek Muhammed el-Emîn el-Kânimî'nin⁴⁶⁶ mektubu buna örnektir. Bu mektubun muhtevası, ticarî yolculuk tarzında kötü niyetlerini saklayıp Bornu'ya seyahat etmiş olan İngilizlerin Sokoto Devleti'nin topraklarında gezmeleri için Muhammed el-Emîn'in Sokoto erkânlarından biri olan Muhammed Bello'dan dolaşma izni vermesine istekte bulunmasıdır. Mektubun bir kısmı şu şekildedir:

"إلى حضرة النبيه النزيه، المحترم العفيف الوجيه، جَهَّيْذ الوقت والأوان، وعلامة العصر والزمان، إمام المملكة السودانية، وحاكم الناحية الحوسية، محبنا العلامة محمد بلو بن الفهامة الشيخ عثمان، عليه من الله سحائب الرحمة والرضوان، سلام يغمر شذا المسلك دونه، ويأمن صروف الدهر أن تخونه، ورحمة الله وبركاته المكنونة المخزونة.

⁴⁶⁶ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Kânimî, Bornu şeyhleri hânedanının kurucusuydu. 1775 yılında Libya'daki Fizan bölgesinin merkezi olan Marzuk denilen yerde doğmuştur. Marzuk ve Bornu arasında eğitimini tamamlamıştır. 1790'da hacca gidip Hicaz bölgesinde birkaç sene kalarak ilmini arttırmıştır. Memleketine döndüğünde Kâdiriyye tarikatına intisap etmiştir. Bornu'daki Ngala emirinin kızıyla evlenmiş ve zamanla bölgede siyasî ve dinî bir güç sahibi olmuştur. Muhammed Bello'nun vefat ettiği sene olan 1837'de vefat eden ve Kukava'ya defnedilen el-Kânemî'den sonra oğulları Trablusgarp vilâyeti üzerinden Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bkz. Kavas, *Kânimî*, TDV, İstanbul, 2001, XXIV, ss. 311-312.

أما بعد:

فباعث التخبير ومثير الرقم والتسطير إعلامكم - أن جنس الإنجليز من النصارى بينهم وبين المسلمين من قديم الأزمنة عهود غير منكوثه، ومحبة دنيوية عن الآباء والأجداد موروثه. ولذلك يتوغلون في بلدان الإسلام حيث أرادوا، ويتخللون الأقطار والأقاليم آمنين كيف شاءوا. وقد أتوا إلى ناحيتنا حيث هذه في ذمة الأجلّ الأفضل المحب الأكمل السيد يوسف باشا صاحب طرابلس، طلبوا منه ذلك حين يتنزهوا⁴⁶⁷ في عجائب بلاد السودان، ويقفوا⁴⁶⁸ على غرائب ما بها من البحار والغياض النادر مثلها في كثير من الأوطان. فلما قضوا مآربهم مما بأرض برنو وما جاورها، طلبوا منا المجاوزة إلى جهتهم لَمَّا سمعوا أن العجائب ثَمَّ مُكثَرها، فأذنت لهم في المسير وأصحبهم كتباً تتنزل منزلة الخفير. فكونوا منهم ببال ولا تطرحوا أمرهم في زوايا الإهمال، ولا يؤذهم أحد بقول ولا فعل، ولا يتعرض لهم بسوء حتى يعودوا إلينا إن شاء الله آمين مطمئنين مستأنسين كما خرجوا منا... والسلام.⁴⁶⁹

“Şerefli, dürüst, iffetli, muhterem, asrın allâmesi, Sudan Krallığı imamı, Hevsâ beldesinin emiri, sevgilimiz Muhammed Bello b. Osman hazretlerine, Allahın merhameti ve memnuniyet bulutları ve güzel koku yayan, hayat sıkıntılarından güven veren Allah’ın selamı onun üzerine olsun.

Bundan sonra:

Mektubun yazılmasının amacı, Hristiyan İngilizlerle Müslümanlar arasında eskiden beri feshedilmeyen antlaşmalar ve onlara karşı dedelerinden gelen dünyevî sevgi olduğunu bildirmek içindir. Onun için Hristiyan İngilizler, güven içerisinde İslâm ülkelerinde istedikleri her yere giderler. Onlar, nadir görülen denizler ve çok ağaçlı ormanlardan oluşan Sudan’ın harika beldelerinde gezmek için Trablus’un Valisi, değerli, en iyi ve sevgili Yusuf Paşa’dan izin alıp, tarafımıza gelmişlerdir. Bornu ve çevresindeki yerlerde amaçlarını gerçekleştirdikten sonra, sizin bölgelerinizin çok sayıda harikalarının olduğunu işittiklerinden dolayı, sizin tarafınıza geçmek için bizden izin istediler. Ben de, izin verip onları korumak adına mektuplarla birlikte gönderdim. Onlarla ilgilenin ve ihmal etmeyin. Bizden çıktıkları gibi bize sağ salım geri dönene kadar hiç kimse onlara kelimelerle ve eylemlerle zarar vermesin.”

Bu mektupta Bedî muhassenat kullanmada yazarın zorlandığını ve abartıya gitmiştir. Çünkü yazar, çoğu ibarelerde seci⁴⁷⁰ kullanmaya yöneldiğinden dolayı kelimelerin birbirleriyle uyum içerisinde olması ve musikî ahenklerinin eşit seviyede olması için "الوقت والأوان" ifadedeki "جھبذ الوقت والأوان، وعلامة العصر والزمان" vakit ve

⁴⁶⁷ Cezm edatı olmadığından dolayı doğrusu "يتنزهون" olmasıdır.

⁴⁶⁸ "يقفون" kelimesine matuf olduğu için "يتنزهون" olması gerekir.

⁴⁶⁹ Galâdançî, *Hareketü'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 138.

⁴⁷⁰ Seci, düz yazıdaki bölüklerin sonlarının aynı kâfiye olmasıdır. Seci, şiirdeki kâfiyeye tekabül etmektedir. Bkz. es-Sekâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebî bekr, *Miftâhu'l-'Ulûm*, (thk: Na'im Zerzûr), bs. 2. Dârul-Kutubî'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987, s. 431; el-Hillî, Safiyyuddîn, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-Bedî'iyye fî 'Ulûmi'l-Belâgat ve Mehâsini'l-Bedî'*, (thk: Nesîb Neşâvî), Dâru Sâdir, Beyrût, 1992, s. 194.

zaman” العصر والزمان / asır ve zaman” gibi eş anlamlı kelimeleri kullanmaya mecbur kalmıştır. Mektup, düşüncelerin dizimi bakımından kalitesinin düşmemesi, lafız ve terkiplerinde hatalarının az olmasına rağmen, istenilen edebî anlayışı ve sanatsal cazibeyi kazanamamıştır.

4.3.2.1.(4). Gramer ve İmla Kurallarını İhlal Eden Kullanımlar

Bölgenin daha önceki âlimlerinin nesirlerinin, özellikle yazılan hutbelerinde ve normal yazışmalarında dilbilgisi, imla ve söz dizimi hatalarıyla dolu olduğuna çokça rastlanır. Bunun sebeplerinden birisi de, eski Afrikalı âlimlerin okudukları kitapları olduğu gibi nakil etmeyle yetinmeleri, kendilerinden yeni ifadeler ortaya koymamaları ve sanatsal yazı konusunda kendilerini geliştirmemeleridir. Tahminimizce onlar “*Bozuk cümle olsa da önemli değil, en önemlisi fikir iletme*” görüşündedirler. Bölgedeki Afrika Arap nesirlerindeki hataların çok olmasının diğer sebebi ise, Afrikalı âlimlerin el-Fezâzî’nin mektubunda olduğu gibi Arapça ifadeler kurarken, kendi ana dillerinin baskısı altında kalmalarıdır. Aşağıdaki Râbi Muhammed’in Sokoto halifesi olan ‘Umer b. Ali b. Muhammed Bello’ya⁴⁷¹ gönderdiği mektubu örnek olarak verilebilir:

"من أمير راب محمد إلى أمير المؤمنين عمر، تحية وسلام ورضى وإكراماً، وبعد إعلام أن رجل الذي يهرب بسبب لوث قد ترك ستين ضأنا وثلاث وستين قنا وعبدین، ولذلك أرسلت إليك، لقد جمعت أولياء المقتول حتى تنتظر جوابك، والسلام." ⁴⁷²

“Emir Râb Muhammed’den Müminlerin emiri olan ‘Umer’e, Allah’ın selamını, rızasını ve lütfunu diledikten sonra cinayet suçundan dolayı kaçan adam 60 koyun, 63 mızrak ve iki köleyi bıraktı. Bunun için sana bu yazıyı gönderdim. Öldürülenin velilerini topladım. Senin cevabını bekliyoruz. Vesselam.”

Yukarıdaki kısa mektupta "سلام" kelimesi "إكراماً" kelimesine matuf olduğu için "رضا" olması gerekir. "رضى" kelimesinin elifinin aslı ye değil vav olduğu için "رجلاً" olarak yazılması gerekir. "أن رجل الذي يهرب" cümlesindeki "رجل" kelimesi ya "رجلاً" olarak yazılmalı ya da marif olmalıdır. Buna göre cümlelerin doğrusu "أن رجلاً الذي يهرب" ya da "أن الرجل الذي يهرب"⁴⁷³ şeklindedir. "وثلاث وستين قنا" cümlesindeki sayı ve sayılan ile ilişkide bir yanlış olup doğrusu "وثلاثة وستين قنا" şeklindedir. Nesrin türü olan mektupların bölümünde daha detaylı bir şekilde bu konu üzerinde durulacaktır.

⁴⁷¹ 1881-1891 tarihleri arasında hükmetmiştir.

⁴⁷² Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 134.

⁴⁷³ İsm-i mevsul nekre bir isimden sonra da gelebilir örneğin; "وَالَّذِي جَمَعَ مَالاً وَعَدَّدَهُ"; "وَيُنَالُ لِكُلِّ هُمْزَةٍ لُحْمَةٌ. الَّذِي جَمَعَ مَالاً وَعَدَّدَهُ"; "وَيُنَالُ لِكُلِّ هُمْزَةٍ لُحْمَةٌ. الَّذِي جَمَعَ مَالاً وَعَدَّدَهُ" ayetlerdir. Humeze, 104/1-2.

4.3.2.1.(5) Afrika Dillerinin Etkisi

Anadili, insanın öğrendiği ikinci dili üzerinde ister fonetik, ister üslup düzeyinde olsun etkisini gösterir. Bu sebeple kadim Afrika âlimleri büyük âlimler olmalarına rağmen, Arap diliyle yazdıkları eserlerin çoğunda farkında olmadan kendi ana dillerinin üsluplarından etkilenmişlerdir. Mesela, Batı Afrika tarihi için en önemli eserlerde yer alan *Târîhu'l-Fettâş* adlı esere bakıldığında yazarın bazı tabirlerinde Afrika yerel dilinin üslubundan kurtulamadığı görülmektedir. Bu eserde yazar, Askiya Dâvûd'un iktidara geldiğinde, onunla iktidarda rekabet edecek kimse olmadığını vurgularken, Arapça tabirlerden uzaklaşarak şu yerel ifadeyi kullanmıştır:

⁴⁷⁴ *وليس في إقليم تكرور من ملّ إلى لعلع من يرفع يده /Têkrûr bölgesinde Mali'den Le'le'ye kadar elini kaldıran kimse yoktur.*

Bu söz, Songay dili gibi bazı Afrika yerel dillerinin tabirlerinde el kaldırma, rekabet edecek güçlü kimse anlamına gelmektedir. Başka bir örnek vermek gerekirse yazar, başka yerde ⁴⁷⁵ *ولا نطيع لأحد إلا أنت، وحبلك في أعناقنا / senden başka kimseye itaat etmeyeceğiz. Senin ipin, bizim boyunlarımızın üzerindedir.* ifadesinde yerel dile ait bir tâbir kullanmıştır. Bu tâbir, aşırı itaat belirtme kinayesidir.

Aynı şekilde, eğitim teknik araçlarının çoğaldığı 20. asırda Afrika Arap edebiyatçıların bu bilinç dışı etkiden korundukları görülmemiştir. Nijeryalı “*Kabdatu'l-'Ummâl*” eserindeki ⁴⁷⁶ *متى وجد الطمع سوف يتبعه الهوان / Açgözlülük nerdeyse zillet de oradadır*” ifadesi Hevsâ dilinin deyiminden alınmıştır. Başka bir örnek ise, ⁴⁷⁷ *“مودي! كبار القوم” “Ey Mudey! Kavimlerin büyükleri”* ifadesi de Hevsâ dilinde olup bir insanı yüceltmek için kullanılmaktadır.

4.3.2.2. Nesir Türleri

Yukarıda bahsedilen nesrin özelliklerinden birini taşımayan bir nesir türünün nadir olduğu ifade edilebilir. Bu da, bölgedeki yazarların bir sanat olarak şiire nazaran, nesre ilgilerinin daha az olduğunu göstermektedir. Bunun neticesinde bölgenin âlimleri, şiir sanatında ünlü ve usta oldukları kadar nesir sanatında olamamışlardır. Roman, öykü gibi bazı modern nesir türleri 20. yüzyılın sonlarına doğru bölgede belirli gruplar tarafından çıkarılmıştır. Fakat şunu söylemek gerekir ki edebî modern nesirlerin çokluğu ve azlığının oranı, bölgeden bölgeye değişmektedir. Mektup, makale ve hutbe dışındaki bazı nesir türleri, bölgenin çoğu yerinde nadir iken, Nijerya’da ise öykü, roman ve tiyatro konusunda 20. yüzyılın sonlarında daha fazla mesafe katedildiği söylenebilir. Batı Afrika’da bulunan Afrika Arap nesir türlerine aşağıda şu şekilde değinilecektir:

⁴⁷⁴ Ka’t et-Timbuktî, *Târîhu'l-Fettâş*, s. 203.

⁴⁷⁵ Ka’t et-Timbuktî, *Târîhu'l-Fettâş*, s. 249.

⁴⁷⁶ Namadî, Ali İshak, *Kabdatu'l-'Ummâl “Rivâyet Nîcîriyye”*, Dâru’s-Sakâfe, Jos, 2015, s. 9.

⁴⁷⁷ Namadî, *Kabdatu'l-'Ummâl “Rivâyet Nîcîriyye”*, 2015, s. 37.

4.3.2.2.(1). Hitabet

Arap dili, Batı Afrika'da ne kadar yüksek bir konuma sahip olsa da, Afrikalılar için ikinci sırada yer almaktadır. Bu sebeple Afrikalı âlimlerin yaptığı konuşmaların ve hutbelerin çoğu, yerel dillerden oluşmaktadır. Muhammed Bello, *“İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr”* adlı eserinde bu konuyla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: *“Babası Osman Dan Fûdî, ilim ve vaaz meclislerinde Arapça olarak Allah'a hamd ve Peygamber'e dua ettikten sonra onu dinleyenlerin diliyle konuşmalarına başlar.”*⁴⁷⁸ Muhammed Bello'nun bu sözünden anlaşılıyor ki, Arapça hitabetler ilk başta sadece minberlerde yapılmaktaydı. Minberlerde hutbelerin Arap diliyle yapılmasının sebebi de, bazı Afrikalı âlimler, Ramazan ve Kurban Bayramları namazı, yağmur duası namazı ve Cuma namazındaki hutbelerin Arap diliyle yapılmasını vacip kılmış olmalarıdır. Onların namazlardaki hutbeleri Arap diliyle yapılmasını vacip kılmalarının gerekçesi ise, bu hutbeleri, dinleyicilerin çoğu anlamasa da ibadetlerin bir parçası olup namaz kılan kimsenin anlamaksızın okuduğu ayetlerin hürmet ve kutsiyete sahip olduğu gibi hutbelerin de saygı ve hürmete sahip olmasıdır. Bunun için Arapça yapılan hutbeler, ya bu hutbelerin öncesinde ya da sonrasında yerel dillerine çevrilirdi. Bu durum da, çoğu âlimin sanatsal nesirde ustalaşamamalarına ve irşat, vaaz, Cennet, Cehennem, kıyamet, sevap ve ceza gibi konuları içeren selefî salihlerin sözleriyle yetinmelerine neden olmuştur.⁴⁷⁹ Bölgedeki çoğu âlim, bu durumdayken âlimlerden çok az bir kısmı hutbe sanatında maharetlerini göstererek sanatsal hutbeler yazmışlardır. 18. asırda sanatsal hutbe yazan âlimlerin başında Osman Dan Fûdî gelmektedir. O, her hafta Nijerya ve Nijer mıntıkalarındaki imamlar tarafından hayranlık duyulan ve okunan ünlü bir edebî hutbe yazmıştır. Bu hutbe metninin bir kısmı şu şekildedir:

الخطبة الأولى:

" بسم الله الرحمن الرحيم.

الحمد لله الذي علا بعزته فوق البريات، ورفع بقدرته السماوات، وزينها بالنجوم المنيرات، ووضع الأرض وزينها بالنباتات، وأرساها بالرواسي الشامخات، وأشهد ألا إله إلا الله شهادة تنفع عند الممات، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله قد قام بتبليغ الرسالات وأداء الأمانات، "يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وقولوا قولا سديدا. يصلح لكم أعمالكم ويغفر لكم ذنوبكم ومن يطع الله ورسوله فقد فاز فوزا عظيما"⁴⁸⁰

“Birinci Hutbe”

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

İzzetiyle mahlûkatlar üstünde olan, gökleri kudretiyle yükseltip, o gökleri aydınlatan, yıldızlarla süsleyen, yeryüzünü döşeyip onu bitkilerle süsleyen ve onu büyük dağlarla sağlamlaştıran Allah'a hamd olsun. Ölüm gününde faydalı olacak şahadet (iman) ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şahadet ederim ki, Muhammed (s.a.v) Allah'ın kulu ve onun mesajlarını tebliğ eden ve emanetlerini yerine getiren

⁴⁷⁸ Bello, *İnfâku'l-Meysûr, fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*, s. 140.

⁴⁷⁹ Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 130.

⁴⁸⁰ Ahzab, 33/70-71.

elçisidir. “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah’a ve Resul’üne itaat ederse, muhakkak büyük bir başarıya ulaşmıştır.”

الخطبة الثانية:

”الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيد المرسلين، أوصيكم يا عباد الله، ونفسي بتقوى الله العظيم المنان، وأحذركم من الدنيا إذ ليس لها أمان، بل هي دار بلاء وامتحان، فرحها وسورها لا يدومان، عزها وملكتها عن صاحبها مسلوبان، أيامها ولياليها هموم وأحزان. أيها الناس،... إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذي القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغى يعظكم لعلكم تذكرون”⁴⁸¹. يغفر الله لنا ولكم.”⁴⁸²

“İkinci hutbe”

“Âlemlerin Rabbi Allah’a hamd olsun. Peygamberlerin efendisi (olan Muhammed) üzerine salât ve selam olsun. Ey Allah’ın kulları! Kendim dâhil olmak üzere size ihsanı bol ve büyük olan Allah’a karşı gelmekten sakının. Sizi dünya (nın aldattıcılığından) uyarıyorum, çünkü dünya güvenli bir yer değildir. Tam aksine o dünya bir imtihan yeri olup onun sevinci ve mutluluğu uzun sürmez. Onun mülkü ve izzeti, (bir gün) sahibinden yok olup gider. Günleri ve geceleri, dertler ve hüznlerden ibarettir. Ey insanlar “Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”

Yaklaşık iki asır boyunca Nijerya ve Nijer imamlarının çoğu, her Cuma hutbesinde bir güncelleme ve değişiklik yapmadan aynı hutbeyi tekrar etmişleridir. Muhtemelen bunun sebebi, âlimlerin, zamana ve mekâna göre yeni hutbe yapılmasının çirkin bir bidat ya da bağlı oldukları sufi imamların yolundan çıkmanın bir alameti olduğunu düşünmeleridir. Lakin ne olursa olsun, Osman Dan Fûdî’nin hutbesine bakıldığında dinleyicinin ya da okuyucunun seci nağmelerinden ve cümlelerin akıcılığından, inceliğinden ve kolaylığından dolayı bu hutbenin edebî bir hutbe olduğu söylenebilir.

Batı Afrika’nın 20. yüzyılın başlarında yazılan hutbelerinden bahsederek lafzî sanatların çokça kullanılması bakımından daha önceki asırlarda yazılan hutbelerden farkı bulunmamaktadır. Bu asırda doğmuş olan âlimlerin bazı hutbeleri şunlardır:

Senegalli el-Hâc Mâlik Sî’nin ölüm ile alakalı yazdığı hutbenin bir kısmı şu şekildedir:

”... أيها الناس أوصيكم بتقوى الله العظيم الذي ألبسكم الرياش، وأسبغ عليكم المعاش، قال تعالى “أسبغ عليكم نعمه ظاهرة وباطنة”⁴⁸³ جلّ مَنْ حَرَّمَ علينا ظاهر الإثم وباطنه... أتبنون ما لا تسكنون، وتجمعون ما لا تأكلون، وتكاثرتن حتى زرتن المقابر، وتعاميتم كما تصامتم عن العبر والزواجر، هل

⁴⁸¹ Nahl, 16/90.

⁴⁸² Ebû Bekr, es-Sakâfetu’l-‘Arabiyye fî Nicîriyâ, s. 424.

⁴⁸³ Lokman, 31/20.

وعدكم الله في هذه الدار بالخلود، فنسيتم اليوم المشهود، فكيف الحال إذا نزل الضيف المُختاح، وما له قَرَى إلا الأرواح،... عباد الله واعلموا أنه ليس لهذا الجلد الرقيق صبر على النار الحريق، انظروا إلى جزعكم من الشوكة والرمضاء...⁴⁸⁴

“Ey insanlar! Size elbiseleri giydiren ve geçiminizi sağlayan Yüce Allah’tan korkun. Yüce Allah şöyle buyurur: “Nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan etmiştir.”⁴⁸⁵ Bize açık ve gizli günahları yasaklayan Allah ne kadar büyüktür. İçinde devamlı ikamet etmeyeceğiniz binalarla mı meşgul olursunuz? Yemeyeceğiniz şeyleri mi biriktirirsiniz? Çokluk kuruntusu, sizi o derece oyaladı ki, nihayet kabirleri ziyaret ettiniz. İbretleri ve uyarıları sağırmış gibi duyamazlıktan geldiniz. Allah size bu dünyada ebedî kalacağınızı mı vaat etmiştir ki insanların bir araya toplandığı günü unuttunu? Ruhlardan başka azığı olmayan ve zorla (ruhu) çıkaran misafir’in (ölüm) geldiğinde durum nasıldır. Ey Allah’ın kulları, bilin ki bu ince deriler yakıcı ateşe tahammül edip dayanamaz. (Bu dünyada) dikenlere ve sıcaklara dayanamazken...”

Senegalli el-Hâc Mâlik Sî, hutbesinde dünyanın ebedî yer olmadığını ve insanın vücudunun ateşe dayanamayacağını seci ahenkleriyle ifade ederken, Ganalı ‘Umer Karkî, aşağıdaki hutbesinin ikinci kısmında ebedî yer olan Cenneti kazanmak, tövbe ve iyilik gibi salih ameller yapmak için İstifhâm-i takrîr⁴⁸⁶ ve İktibâs⁴⁸⁷ üsluplarını kullanarak çağrıda bulunmuştur:

"فلا تغرنكم الحياة الدنيا، فإما قريب يستحل سرورها سوء ويتحول يسرها عسرا، ولا يركب إليها إلا الأشقياء الحمقى، ولا يطمئن إليها إلا الأغبياء البعدى، حلالها حساب، وحرامها عقاب ومتشابهها شتى... أيها الناس اعتبروا بمن مضى، واتعظوا بمن توفى، أين المرسلون والأنبياء؟ وأين الصحابة والأولياء؟ فكلهم صاروا إلى رحمة الله للذين أحسنوا الحسنى، فبادروا إلى توبة الإخلاص⁴⁸⁸ وتداركوا بالأعمال الصالحات قبل أن ينزل البلى، إنه من يأت ربه مجرما فإن له جهنم لا يموت فيها ولا يحيا. ومن يأت ربه مؤمنا قد عمل الصالحات فأولئك لهم الدرجات العلى، جنات عدن تجري من تحتها الأنهار خالدين فيها وذلك جاء من تزكى⁴⁸⁹ غفر الله لنا ولكم.⁴⁹⁰

⁴⁸⁴ Sî, Mâlik, *Divânu'l-Hâc Mâlik Sî*, (thk: Ebû Bekr İmbây), Dakar, 2006. s.377.

⁴⁸⁵ Lokman, 31/20.

⁴⁸⁶ İstifhâm-i takrîrî: Muhatap olunan kimsenin kabulünü sağlamak için kullanılan bir soru türüdür. Bkz. es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Mu'tereku'l-Akrân fî 'icâzi'l-Kur'ân*, (thk: Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Beyrût, tsz, II. 433.

⁴⁸⁷ İktibâs, el-Kazvînî gibi canlılık kazandırma ve mana güçlendirme maksadıyla Kur'ân ve sünnetten alınmış bir ifadenin şiire ya da nesre yerleştirilmesidir. Fakat İbn Ebî'l-İsba' gibi diğer edebiyatçılar iktibâsın tazmin ile arasında bir fark olmadığı görüşündedirler. Bkz. İbn Ebî'l-İsba', Ebû Abdullah 'Abdu'l-'Azîm b. Abdulvâhid, *Bedî'u'l-Kur'ân*, (thk: Hafnî Muhammed Şeref), Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, 1972, s. 52; el-Kazvînî, Celaluddîn Muhammed b. Abdurrahman, *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâga*, (thk: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2003, s. 312.

⁴⁸⁸ "التوبة الخالصة" ifadesinin doğrusu "إخلاص التوبة".

⁴⁸⁹ Taha, 20/74-76.

⁴⁹⁰ Abdulhalim, Ummu, *'Umeru'l-Karkî Edîben*, Yüksek Lisans Tezi, Gana Üniversitesi, 2015, s. 80.

“Dünya hayatı sizi aldatmasın. Çünkü dünya hayatının sevinci kötülüğe ve kolaylığı zorluğa dönüşür. Ahmak kişiler, yolunu şaşırarak kimselerden başka hiç kimse, dünya gemisine binmez. Ahmak kişilerden başka kimse dünyadan emin olamaz. Dünyanın helali hesap, haramı ise, azaptır. Onun karmaşık (olayları) çoktur. Ey insanlar! Ölüp geçmiş olanlardan ibret alın. Peygamberler, sahabeler ve veliler nerededirler. İyilik yapanların hepsi Allah’ın rahmetine kavuşmuşlardır. Ölüm gelmeden önce samimi bir tövbe etmek ve salih ameller yapmak için acele edin. (Allah şöyle buyurur:) “Şurası muhakkak ki, kim Rabb’ine günahkâr olarak varırsa, cehennem sırf onun içindir. O, orada ne ölüyor ne de yaşıyor. Kim de iyi davranışlarda bulunmuş bir mümin olarak Allah’a varırsa, üstün dereceler işte sırf onun içindir. İçinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan Adn cennetleri! İşte arınanların mükâfatı budur.” Allah hepimizi bağışlasın.”

20. yüzyılın sonlarında hutbe, daha önceki âlimlerin izledikleri geleneksel yöntemden çıkıp Arap edebiyatında ve Batı edebiyatında yeni Afrika Arap edebiyatçıları vasıtasıyla modern bir yön almıştır. Bunun akabinde, bölgedeki âlimlerin yazdıkları hutbelerde toplumsal ve politik yaşam koşullarının yarattığı güncel konular, problemler ve çeşitli konulardan bahsedilmektedir. Çoğu zaman Cuma namazının ikinci hutbesi yerel dillere, İngilizce veya Fransızcaya çevrilir. Bu hutbelerden biri olan Nijeryalı Muhammed Nazif Yunus el-Kogî’nin “Kalbin hastalıkları ve ilaçları” konulu hutbesinin bir kısmı aşağıda şu şekilde geçmektedir:

“أيها المسلمون... ونواصل الحديث اليوم إن شاء الله عن أسباب مرض القلوب وعلاجه فاعلموا رحمكم الله وإياي أن المعاصي كلها سموم للقلب وأسباب لأمرضه وهلاكه يقول ابن مبارك رحمه الله:

رَأَيْتُ الذُّنُوبَ تُمِيتُ الْقُلُوبَ وَقَدْ يُورِثُ الذَّلَّ إِذْمَانُهَا
وَتَرَكْتُ الذُّنُوبَ حَيَاةَ الْقُلُوبِ وَخَيْرُ لِنَفْسِكَ عَصِيَانُهَا⁴⁹¹

وقد أشار ابن القيم رحمه الله- في كتابه "تزكية النفوس" إلى أن هذه المعاصي سموم أربعة: فضول الكلام، وفضول النظر، وفضول الطعام، وفضول المخالطة⁴⁹². ...

عباد الله! إن أقل آفات اللسان ضرراً، أن يتكلم الإنسان فيما لا يعنيه، ويكفي من خطر هذه الآفة قوله صلى الله عليه وسلم: "من حسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه" أخرجه الترمذي والحاكم، فهذه أخف آفات اللسان ضرراً، ناهيك عن الغيبة والنميمة والكلام الفاحش وكلام ذي وجهين والجدل، والغناء والكذب والمدح والسخري....⁴⁹³

⁴⁹¹ İbnu'l-Kayyim, Ebû Ebdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *ed-Dâ'u ve 'd'-Devâ'*, (thk: Muhemmed Ecmel el-İslâhî), Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekke, h. 1429, s. 147.

⁴⁹² Ferid, Ahmed, *Tezkiyetu'n-Nufûs ve Terbiyetuhâ Kemâ Yukarriruhû 'Ulamâ'u's-Selef, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1985, s. 32.*

⁴⁹³ Abdullah, Sâlisu Ebû Bekr, "en-Nesru'l-İslâmî ve Tetavvuruh fî Vilâyeti Kogî", *Mecelletu'l-Kısmi'l-'Arabî*, sy.19, Punjab, Üniversitesi, Lahor, 2012, s. 65.

“Ey Müslümanlar... Bugün Allah’ın izniyle kalbin hastalıkları ve ilaçları konusundan devam edeceğiz. Bilin ki -Allah’ın rahmeti bizim üzerimize olsun- günahların tamamı kalp için zehirdir ve kalbin hasta olup helak olmasının sebepleridir. İbn Mubârek kasidesinde şöyle der:[Mutekârib]

Gördüm ki günahlar kalpleri öldürür.

Günahlara bağlılık insanı alçaltır.

Günahların terkiyle kalpler hayat bulur.

Günahları terk etmen senin için daha iyidir.

İbnu’l-Kayyım “Tezkiyatü’n-Nufûs” adlı kitabında bu günahların dört zehir olduğuna şu şekilde işaret etmiştir: “Dört zehir olan günah şunlardır: çok fazla (gereksiz) konuşma, çok fazla (harama) bakmak, çok fazla yemek ve çok fazla (kadınlarla) ihtilattır.

Ey Allah’ın kulları! Dilin zararlarından en az olanı insanın kendisini ilgilendirmeyen şeyleri konuşmasıdır. Fakat Hz. Peygamber’in (s.a.v) bu konu hakkında buyurması, bu az olan zararın bir tehlike olduğuna kâfidir. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurur: “Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi, iyi ve güzel Müslüman olmasındandır.” -Tirmizî ve el-Hâkîm (bu hadis-i şerif-i) rivayet etmişlerdir- Eğer insanın kendisini ilgilendirmeyen şeyler hakkında konuşması, dilin zararlarının en azı ise dedikodu, müstehcen konuşma, ikiyüzlü konuşma, tartışma, şarkı söyleme, yalan söyleme, övme ve alay etmenin zararları nasıl tasavvur edilebilir?”

Batı Afrika’da Avrupa sömürgecilerinden önceki dönemlerde Arapça hutbeler, sadece camilerin minberlerine özgü olup bölge halkı Arap olmayan bir halk olduğu için siyasî toplantılar ve sosyal törenlerde yer almamaktaydı. Bölgedeki krallar da, kendi dilleriyle halklarına hitap ederlerdi. Buradan şunu anlıyoruz ki, sömürgecilerin döneminde yazılan direniş hutbelerinin çoğu Arapça ile yapılmamaktaydı.

Batı Afrika, Avrupa sömürgecilerinin pençelerinden kurtulduğunda, Afrika Arap hitabeti, Arap ve Batı kültürlerini birleştiren Afrikalı edebiyatçıların ellerinde olmuş ve camide verilen hutbelerle sınırlı olmayıp siyasî, iktisadî konular gibi farklı konularla birlikte üniversitelerde, enstitülerde, İslâm kurumlarında, bilimsel eğitim merkezlerinde, seminer ve derslerde yer almaktadır. Bu gelişmeler gösteriyor ki, Afrika Arap edebiyatı, sadece edebî anlamın verildiği bir yer olmaktan daha ziyade, dil bilimsel süslemeler ve söz sanatlarıyla dolu olan klasik edebî yöntemden uzaklaşarak okuyucunun sanat zevki alacağı bir seviyeye gelmiştir.

4.3.2.2.(2). Mektuplar

Mektup, kalplerdeki gizemlerin ortaya dökülmesi veya uzaktaki kimselerle hasret gidermenin vasıtasıdır. Batı Afrika Müslümanları, Arap harflerini tanıdığından beri, bölgede Arapça mektup sanatı bilinmektedirler. Mektup, dinî, tarihî, siyasî ve sosyal konuları içerdiğinden dolayı, bölgede ilmî, siyasî ve kültürel iletişimlerde büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla farklı konularda mektuplar yazılmıştır. Bazı mektuplar, krallara nasihatler, emri bil maruf ve nehyi anil münker konuları ve doğru yoldan saptıran düşüncelerin ortadan kaldırılmasını içeren şer-î ve siyasî mektuplardır. Mektupların bir kısmı da, Arap dili ve edebiyatı dâhil olmakla birlikte İslâmî eğitimi ve

kültürü yaymak için yazılan mektuplardır. Bu mektuplar, genelde sanatlı ve ilmî üslupla yazılmıştır.⁴⁹⁴ Anlatılanlardan yola çıkarak Batı Afrika'da bulunan mektup türlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

a)- Siyasî mektuplar

Arap edebiyatı literatüründe divanî mektuplar diye bilinen siyasî mektuplar, hükümet işleri ile alakalı antlaşmalar ve vesikalar içeren mektuplardır.⁴⁹⁵ Daha önce görüldüğü gibi Afrikalı Müslümanlar, İslâmî imparatorluklardan önceki animist hükümetler döneminde mütercim ya da kâtip sıfatıyla o hükümetlerde yer almışlardır. Bu sayede Arap dili, bölgede kendi yolunu çizip resmî dil olmuş ve mahkemelerde resmî yazışmalar, dava ve şikâyet mektupları Arapça ile yazılmıştır. Daha sonraları, bu divanî mektupların sanatı bölgede gelişip zirvelere ulaşmıştır. Bölgede yazılan siyasî ya da divanî mektuplara örnek verilecek olursa, Sokoto Devleti ve Bornu Devleti'ni temsil eden Üstat Muhammed el-Kânemî arasında yazılan mektuplardır. Bu mektuplar incelendiğinde divanî mektupların dilsel, sanatsal, fikir ve üslup bakımından gelişmişliğinin farkına varılabilir. Örneğin, âlim Muhammed el-Emîn el-Kânimî ve âlim Muhammed Bello arasında geçen resmî yazışmalardan biri de, Muhammed el-Emîn el-Kânimî'nin, Fûdî ailesinin şirk ve bidat uygulamalarını ortadan kaldırmak için yaptığı cihada karşı yazdığı güzel teşbihler ve seci sanatı ile başlayan uzun mektuptur. Bu mektubun bir kısmı şu şekildedir:

"الحمد لله فاتح أبواب الهداية، ومانح أسباب السعادة، والصلاة والسلام على من بعث بالحنفية السحمة وعلى آله وأصحابه الذين هودوا وأوضحوا شرعه.

من المتعفر بتراب الذنوب، المتدثر بجلباب العيوب العبد الذليل محمد الأمين بن محمد الكانمي إلى العلماء الفلائين ورؤسائهم، السلام على من اتبع الهدى.

أما بعد، فالبعث لرسم هذا المزبور أنه لما ساقنتي المقادير لهذا الإقليم، وجدت نار الفتن بينكم وبين أهل الوطن موقودة، فسألت عن السبب، فقليل: بغي، وقيل: سنة. وتحيرنا في الأمر فكتبت لإخوانكم المجاورين لنا وثيقة طلبت منهم بيان السبب والدليل على الجواز، فأجابوني بجواب ركيك لا يصدر عن عاقل فضلاً عن عالم، فضلاً عن مجدد، وعدوا فيه أسماء كتب لنا إطلاع على بعضها، لكن لم نفهم منها ما فهموه، وبينما نحن في حيرة التردد، هجم بعضهم على دار الإدارة، ونزل المهاجرون لنا قريباً منا فكاتبتناهم ثانياً، وناشدناهم لله والإسلام أن يكفوا عنا شرهم فامتنعوا، وصالوا علينا. فقمنا مدافعين عن أنفسنا، متبرئين إلى الله من سوء صنيعهم، حين ضاقت علينا الأرض... ووقع منا ما وقع. وحين وجدنا راحة، وفشا هذا-والله أعلم بالمستقبل- رأينا المكاتبة. وإن لم تنجع فيكم أحسن من

⁴⁹⁴ İlmî mektupların bölgede oynadığı rol hakkında daha fazla bilgi için bkz. Meygâ, Harun el-Mehdî, "el-Murâsalâtü'l-İlmiyye li 'Ulmâi Garbi İfrikiyâ fi'l-'Asri'l-Hadîs ve Âsâruhâ'l-İlmiyye ve'l-İctimâ'îyye", Mecelletu Kırâât İfrikiyye , sy.17, el-Munteda'l-İslâmî, Londra, Temmuz, 2013. ss. 92-104.

⁴⁹⁵ Dayf, Şevkî, Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, III, 468.

السكوت. فاعلموا أن العاقل يتلقى الكلام بقبول ليفهمه، فيجيب جواباً مستقيماً، فأخبرونا عن قتالكم لنا، واسترقاقكم أحرارنا.

إن قلتم: فعلنا ذلكم بكم لكفركم فإننا براء من الكفر، بعيدون عن ساحتهم. فإذا كان إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة ومعرفة الله وصوم رمضان وعمارة المساجد كفراً، فما الإسلام؟ فهذه الأبنية التي أقمتم بها الجمعة، كنائس أم بيع أم بيوت نيران؟ وإن كانت من غير شعائر الإسلام، فلم صليتم بها حين ملكتم؟ هل ذلك إلا كلام متناقض؟.... إنا نحب الشيخ والحق ما اتفقا، فإذا ما اختلفا كان الحق أولى... والسلام⁴⁹⁶

“Hidayet kapılarını açan ve saadete ulaştıracak olan sebepleri yaratan Allah’a hamd olsun. Kolay ve doğru din ile gönderilen Hz. Peygamber (s.a.v), âl ve ashabına ve tüm hidayete erenler üzerine salat ve selam olsun.

Günahların toprağıyla harmanlanan, alçak gönüllü (şefkatli) kul olan Muhammed el-Emîn el-Kânimî’den Fullânî âlimlerine ve liderlerine (bu mektubu gönderiyorum).

Selam hidayete tâbi olanların üzerine olsun.

Bundan sonra:

Bu kitabın yazılmasının sebebi, kader beni bu bölgeye sevk ettiğinde siz ve bu bölge halkı arasında fitne ateşinin alevlendiğini gördüm. Bazı insanlar için “zulüm” bazı insanlar ise, “Sünnet” diye bana cevap verildi ve bu konuda şaşırıldık. Bize komşu olan kardeşlerine bir vesika yazıp onlardan bu saldırının caiz olup olmadığını izah etmelerini istedim.

Sanki bu cevaplar âlimce değil de, bırakın âlimi, sıradan bir insanın bile ifade edemeyeceği şekilde cevaplar verdiler. Onlar, bildiğimiz şeyleri tekrar ettiler. Fakat biz bu kitaplardan onların anladıklarını anlamadık. Biz şaşkınlık içerisindeyken, onların bazıları hükümete saldırdılar. Muhacirler bize yakın yerlere yerleştiler. Tekrar onlara yazı yazdık. “Allah ve İslâm için bize gelen şerlerinizi durdurun” diye onlardan bir talepte bulunduk. Lakin onlar kabul etmeyip bize saldırmaya devam ettiler. Biz de sıkıştığımızda onların yaptıklarını Allah’a havale ederek kendimizi savunmaya kalktık... Sonra olanlar oldu. Rahata erdiğimizde ve bu durum yayıldığında –gelecekte ne olacak Allah bilir- size mektup yazmayı uygun gördük. Bu mektup bir işe yaramasa da sessizlikten daha iyidir. Bilin ki, akıllı bir insan bir mektubu anlamak için çaba sarf eder ve buna binaen mektuba düz ve açık bir şekilde cevap verir. Bizimle savaşmanızın ve hür insanlarımızı köleleştirmenizin nedenlerini bize açıklayın.

Eğer “Sizin kâfirliğinizden dolayı bunu yaptık” diye cevap verirsiniz, biz küfrün kendisinden ve onun alanından uzağız. Eğer namaz kılma, zekât verme, Allah’ı tanıma, Ramazan ayında oruç tutma ve mescitleri ihya etme küfür ise, o zaman İslâm nedir? Cuma namazları kıldığınız bu binalar kiliseler mi, dükkânlar mı ya da Cehennem’in evleri mi? Eğer İslâm şiarlarından değilse, niçin istila ettiğinizde içinde namaz

⁴⁹⁶ Bello, *İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*, s.117.

kıldınız? Bu apaçık bir çelişki değil mi? ...Biz, Şeyhi (Osman Dan Fûdî'yi) hak için seviyoruz. Ancak Şeyh haktan ayrılırsa, hakka tâbi olunur... Vesselam."

Muhammed el-Emîn el-Kânimî'nin mektubuna cevap vermek üzere Osman Dan Fûdî'nin oğlu Muhammed Bello, şu mektubu yazıp el-Kânemî'ye göndermiştir:

"من العبد الفقير لرحمة ربه القدير محمد بلّ نجل أمير المؤمنين عثمان ابن فودي، ... واعلم أيها الكانمي أولاً: أنّا ما حاربنا الناس بما أجابوك أصلاً، وإنما حاربناهم دفعاً عن أنفسنا وديننا وأهلينا، لما آذونا واستفزوننا وطلبوا منا أن نعود إلى ما لا يحل لنا، وقد بين لنا الشيخ الحق ورأيانه واتبعناه، فأغروا بنا سفهاءهم يؤذوننا وينهبون أموالنا ويقطعون طرقنا ونحن نجتهد في إصلاح ديننا، وننشر ما عندنا من العلم وإرشاد من وصل إلينا، وهذا دأبنا ودأبهم، فلما رأونا أننا لا ننتهي عما نحن فيه ولا نزداد إلا حسناً وابتهاجاً، ولا يزال عوام الناس يدخلون في دين الله أفواجاً، غاظهم ذلك، فأجمعوا كيدهم على نصب القتال بينا وبينهم... ، لِمَا يرون من ضعفنا عن المقاتلة، فلم يرعنا إلا إنذار من أمير غوبر نافات بثلاثة أمور: أنه لم يقض لأحد أن يعظ الناس إلا الشيخ وحده، ولم يرض لأحد بالإسلام إلا وارثه من آبائه، ومن لم يرث الإسلام فليُعد إلى ما عليه آبؤه وأجداده، وألا يتعمم أحد بعد اليوم، ولا تضرب امرأة بخمارها على جبينها...."⁴⁹⁷

"Kadir olan Allah'ın rahmetine ihtiyaç duyan, kul ve emiri'l-Müminîn Osman Dan Fûdî'nin oğlu Muhammed Bello'dan... Ey Kânemî! İlk olarak bil ki: biz, asla onların sana vermiş olduğu cevaplara göre insanlara savaş açmadık. Savaşığımız kişiler bize eziyet ettiklerinde ve bize helal olmayan şeylere dönmemizi istediklerinde dinimizi, kendimizi ve ailelerimizi korumak için onlarla savaştık. Şeyh bize hak yolunu açıkladı ve bunu gördük, ona tabi olduk. Biz geleneksel dinimizi ıslah etmeye, ilmimizi yaymaya ve bize gelen kimseyi doğru yola yönlendirmeye çalışırken, onların tuzağa düşürdükleri aptallar bize eziyet ediyor ve yolumuzu keserek mallarımızı gasp ediyorlar. İşte bizim hâlimiz budur, onların hali de budur. İçinde bulunduğumuz davadan vazgeçmediğimizi, daha iyi bir mertebeye ulaştığımızı ve avam insanların akın akın Allah'ın dinine girdiklerini gördüklerinde haset ettiler ve tuzaklar kurup bize savaş açtılar... Emir Gobir Nafat'tan bize uyarı olarak gelen üç şey şunlardı: Şeyh Osman Dan Fûdî'den başka kimsenin vaaz vermesini kabul etmemiştir. Babası Müslüman olanların Müslüman olmalarına izin verilmiştir. Ancak babası Müslüman olmayanların Müslümanlığı seçmelerine izin verilmemiş, atalarının geleneksel dinlerine tabi olmaya zorlanmışlardır. Babası Müslüman olmayan kimselerin Müslüman olsa da, dedelerinin bulundukları din üzerine olmalarını, bu günden sonra hiç kimsenin sarık takmamasını ve hiç bir kadının başını örtmemesini emreder..."

Bu mektupta edebî nesir türünün ihtiva ettiği söz sanatlarına rastlanmamıştır. Fakat mektubun içerdiği konular sade ve akıcı bir üslupla sunulmuştur.

⁴⁹⁷ Bello, *İnfâku'l-Meysûr fî Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*, s.117.

Muhammed el-Emîn el-Kânimî'nin ve Muhammed Bello'nun mektuplarından hareketle bölgedeki âlimlerin kendi aralarında ya da krallarla divanî mektuplar, ilmî diyalog üslubu ve birbirilerini ikna etmek için güçlü deliller ortaya koyan özellikler taşımaktadır. Aynı şekilde emir 'Umer el-Fûtî ile Mâsina Devleti'ni kuran Ahmet Lobbo'nun torunu Ahmed b. Ahmed (ö.1862/1278) ve Ahmed el-Bekkây (ö. 1866/1282) arasındaki siyasî tartışmalar ve tarikat tartışmalarının olması nedeniyle birbirini ikna etmek için ilmî diyalog içeren birçok yazışma ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁸

Mâsina Devleti döneminde, Emir Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo ve Malili âlim Ahmed el-Bekkây arasında Heinrich Barth (ö. 1865/1282) adlı Alman kâşife ilişkin yazışmalar bulunmaktadır. 1858 senesinde Trabzon'dan Üsküdar'a yolculuk yapan Heinrich Barth 1854/1270 yılında Timbuktu'ya inmiş ve âlim Ahmed el-Bekkây yanında misafir olarak kalmıştı. Mâsina emiri Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo, bu Alman kâşifin bölgeye izinsiz girmiş olması suçuyla kanını ve malını heder etmiş ve Ahmed el-Bekkây'dan onu hapsedmesini istemişti. Âlim Ahmed el-Bekkây ise, emir Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo'ya cevap olarak Müslümanlara savaş açmayan bir Hristiyan'ın korunması gerektiğini uzun bir mektup ile yazıp göndermişti. Ahmed el-Bekkây, bu mektupta fikhî açıdan Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo'nun Mâsina Emirliği'nin Müslümanların büyük sultanı olan Osmanlı Padişahı I. Abdülmecid'in emri altında olduğunu ifade etmişti. Osmanlı Devleti ile savaşan Ruslar dışındaki kâfirler ile Osmanlılar arasında sulh anlaşmaları olduğu için bu Hristiyanların, Müslümanların topraklarının her yerinde güvenlik içinde seyahat edebileceklerini vurgulamıştır. Ahmed el-Bekkây'nın yazdığı mektubun bir kısmı şudur:

"هذا جواب أحمد البكاي بن محمد المختار بن أحمد للأمر أحمد بن أحمد بن الشيخ أحمد الفلاني في شأن النصاري الآتي عام 1270هـ. أيها الأمير إنه جاء إلى تنبكتو - كما قلت - بغير استئذان ولا إذن، وذلك لا يبيح لك ماله ولا سجنه، فإني أنكر عليك أمرك بسجنه وطلبك لماله؛ فإنه حرام عليك وظلم له، فإنه وصل في عهد المسلمين. فإن جميع قبائل النصاري في العهد والصلح إلا الموسكو. بلغني هذا العام أنهم حاربوا السلطان عبد المجيد. وعلى كل فإنك لست بإمام المسلمين، إنما إمام المسلمين مولاي عبد الرحمن أو السلطان عبد المجيد، فمولاي عبد الرحمن هو أهلها بالشرعية، والسلطان عبد المجيد هو الأكبر والأكثر في الملك. وإنما أنت أمير من حمد الله إلى تنبكتو وإمام المسلمين في أرضهم لا يجوز لك أن تنقض أو تنقص عهده وصلحه مع النصاري وقد صالحهم وعاهدتهم كل من السلطائين...⁴⁹⁹

"Bu, h. 1270 yılında gelen Almanyalı konusunda Ahmed el-Bekkây b. Muhammed el-Muhtâr b. Ahmed'in, Emir Ahmed b. Ahmed b. eş-Şeyh Ahmed el-Fullânî'ye cevabıdır. Ey Emir! Almanyalının Timbuktu'ya izinsiz gelmesi, malının

⁴⁹⁸ Bkz. es-Sâdiki, Hasan, *Edvâ' 'ala's-Sakâfeti'l-'Arabiyye fî İfrikiyâ fî'l-'Asri'l-Hadîs -Musâhametu Kunte fî'l-Hayâti's-Sakâfiyye ve's-Siyâsiyye- Menşûrâtu Ma'hedi'd-Dirâsâti'l-İfrikiyye*, Rabat, 2012. s. 49, 56.

⁴⁹⁹ Asıl mektubu görmek için bkz. EK 4.

alınmasını ve hapse atılmasını gerektirmez. Ben, senin onu hapse atmak ve malını almak istemeni kınıyorum. Bunları istemen sana haramdır ve ona ise zulümdür. Çünkü o, Müslümanların uhdesindedir. Moskovalılar dışında bütün Hristiyan kabileler ile Müslümanlar arasında sulh ve antlaşma vardır. Duyduğuma göre Moskovalılar bu yıl Sultan I. Abdülmecid'e savaş açtılar.⁵⁰⁰ Her ne olursa olsun, sen Müslümanların imamı değilsin. Müslümanların imamı Efendim Abdurrahman⁵⁰¹ ya da Sultan Abdülmecid'dir. Efendim Abdurrahman şariat ve hüküm sahibidir. Sultan Abdülmecid ise hükümdarlık bakımından en büyük hükümdardır. Sen sadece Hamdallahi'den Timbuktu'ya kadar uzanan bölgenin emirisin. Müslümanların toprakları kendi imamlarına aittir. Müslümanların imamının kâfirlerle yaptığı antlaşmayı bozman caiz değildir. Bu iki sultan da, onlarla antlaşmalar yaptılar.”

Batı Afrika ve Kuzey Afrika ile arasındaki ilişkilerde siyasî mektupların bulunduğu gibi bölgedeki krallar ve Osmanlı Devleti ile arasında gerçekleşen yazışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri de, bahsi geçen Bornu Devleti'ni yönetmiş olan âlim Muhammed el-Emîn el-Kanemî'nin Ömer ve Abdurrahman adlı oğulları ile Osmanlı Devleti arasında geçen yazışmalardır. Abdurrahman b. Muhammed el-Kânemî 1853/1270 yılında İstanbul'a gönderdiği aşağıdaki mektubunda Osmanlı Padişahı'na⁵⁰² güzel teşbihlerle dolu övgü mukaddimesinden sonra Osmanlı Devleti'ne bağlı kalıp aralarında ilişkilerin devam etmesini istediğini belirterek Osmanlıları sevdiklerini şu şekilde dile getirmiştir:

... "وَأَنْ الْمَدْبَّرَ الْقَدِيرَ ذَا الرَّحْمَةِ وَالتَّيْسِيرِ قَدْ مَنَّ عَلَيْنَا بِفَضْلِهِ وَأَجْلَسَنَا مَجْلِسَ الْوَالِدِ الْمَرْحُومِ رَحِمَتْهُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَرِضْوَانُهُ لَدَيْهِ، وَأَقَامَنَا مَقَامَهُ، وَبَدَّدَ شَمْلَ الْمَنَازِعِينَ وَالْمَعَارِضِينَ ...، وَلَمَّا مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا بِذَلِكَ قَدَّمْنَا سِيَادَتَكُمْ الْإِعْلَانِ قَبْلَ سَائِرِ أَحْبَبْنَا لِيَحْصَلَ لَكُمْ عِلْمٌ مَا وَقَعَ عَلَى حَقِيقَتِهِ، وَنَحْنُ لَكُمْ عَلَى الْمَحَبَّةِ الصَّافِيَةِ وَالْمُودَةِ الرَّائِقَةِ لَا تَبْدِيلَ فِي ذَلِكَ وَلَا تَغْيِيرَ مَا دَمْنَا فِي قَيْدِ الْحَيَاةِ. وَالْمَطْلُوبُ مِنْ سِيَادَتِكُمْ أَنْ لَا تَنْقُطَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ الْمَكَاتِبَةُ وَالْمَرَاثِلَةُ وَالْمُرَافِقَةُ وَالْمُوَاصِلَةُ، إِذْ بِذَلِكَ يَثْبِتُ الْوُدَّ الْقَلْبِيَّ وَإِنْ لَمْ يُمْكِنِ الْبَدَنِي."⁵⁰⁴

“Her işi düzenleyip kolaylaştıran, Kadir ve Rahim olan Allah, bize iyilikte bulundu ve bizi rahmetli baba (mızın) -Allah ona rahmet eylesin ve ondan razı olsun-makamına oturttu.. Allah bize ihsanda bulunması münasebetiyle sizin olayın gerçeği ne olduğunu bilmeniz için bütün sevdiklerimizden önce ekselansınıza bildirmekteyiz. Bizim size tertemiz sevgimiz vardır. Bu sevgi hayatta olduğumuz sürece değişmeyecektir.

⁵⁰⁰ I. Abdülmecid'in kastedildiği görüşündeyiz. Çünkü bu Almanyalı adamın Timbuktu'ya girmesi h. 1270 / 28 Mayıs-26 Haziran arası 1854 yılında gerçekleşmişti. I. Abdülmecid hükmü ise 1839-1861 arasındaydı. Bkz. Küçük, Cevdet, *Abdülmecid*, TDV, İstanbul, 1988, I. 259-263.

⁵⁰¹ O, 1822-1859/1238-1276 arasında hükmeden Mağrib kralı Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Hişâm'dır. Bkz. en-Nâsirî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid, *el-İstikâ li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, (thk: Ca'fer en-Nâsirî ve Muhammed en-Nâsirî), ed-Dâru'l-Beyzâ, *Magrib*, 1997, IX, 3-77.

⁵⁰² Belirlenmiş olduğu tarihe göre Padişah I. Abdülmecid döneminde bu mektup yazılmıştır.

⁵⁰³ Asıl mektupta bu şekilde yazılmakta, fakat Arapça yazım kuralları gereği “رحمة” yazılması gerekir.

⁵⁰⁴ Bkz. EK 4.

Sizden arzulanan şey aramızdaki mektuplaşma ve iletişimin kopmamasıdır. Çünkü görüşme beden olarak mümkün olmasa da bu iletişimle kalpteki sevgi baki kalır.”

Bölgede Arap edebiyatının gerilediği ve Batı sömürgeci güçlerinin ortaya çıktığı dönemin ilk başlarında, sömürgeciler, bölgedeki kabilelerinin reisleriyle iletişim kurmak için resmî mektuplarda Arapça kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu mektuplardan biri de, Niamey⁵⁰⁵ vilayetini yöneten Fransız sömürgecinin 1930’da tarımsal ürünlerin ve hayvanların yıllık vergisinin tam zamanında toplanıp verilmesi konusunda yerel yöneticilere gönderdiği resmî yazı şu şekildedir:

"من كُمنَدَ دي سِرْ كل⁵⁰⁶ إلى أمير أرضه، وكل أمير بأرضه أن يجعل خزانة من الدخن، وكل واحد منكم أن يخبرني بصاحب الحومة الذي لا يفعل بهذا الأمر الذي أمركم به، وبعد ذلكم، وكل نفس خمس وتسعون كيل من الدخن، وخمس كيل من دُفْري، وعشر كيل من دَمْسٍ وبعد ذلك فليعلمكم الأول ديسابر تبدؤكم به الجزية الحيوان، وكل صاحب الحومة، فرضه في يده إلى يوم تجمع فيه الجزية، ويكمل الجزية كله في شهر مائه، وكل أمير أن يكتب لي بما أمر بأرضه من 20 يومًا في شهر الله أكتوبر 1930 وكل أمير أن يرد لي الجواب.⁵⁰⁷"

“Bölge valisinden bölgenin beylerine. Her bey kendi muntakasında dari hububatları için bir depo oluştursun. Size emrettiğim şeyi yapmayan hayvan sahiplerini bana bildirin. Bundan sonra her çiftçinin darısından 95 kilo, börülcesinden 5 kilo ve yer fıstığından 10 kilo vermesi gerekir. Hayvanların vergisinin toplanması için ilk haber Aralık’ta verilecektir. Verginin toplanacağı Mayıs ayı gelene kadar herkes vereceği vergiyi hazır etsin. Her emir, kendisine gönderilen talimatlara 1930 yılının Allah’ın ayı olan Ekim’in 20’sinden itibaren bana cevap yazarak durum hakkında rapor versin.”

Bu mektuba bakılırsa anlatım bozukluğu ile birlikte çok sayıda yazı ve gramer hatası bulunmaktadır. Örneğin; خمسة وتسعون كيل cümlesinin doğrusu خمسة وتسعون كيل şeklindedir. Aynı şekilde خمس كيل cümlesinin doğru şekli خمسة أكيل ifadesidir. Bu mektubun yazarının Arapça kelime hazinesi zayıf olduğundan دُفْري / börülce, دَمْس / yer fıstığı gibi mahsulâtların isimlerini kendi diliyle yazmak zorunda kalmıştır. Buradan yazarın ya da mütercimnin Arap diline tam vâkıf olmadığı anlaşılmaktadır.

Antlaşma ve vesika mektuplarına gelince, Songay İmparatorluğu’nun kralı Askiya Muhammed’in, Sunnî Ali döneminde işkence ve şiddet gören Üstat Moru⁵⁰⁸, Havkârû’nun torunları için bir vesika yazmıştır. Bu vesikada Üstat Moru Havkârû’nun torunlarının tek tek isimlerini zikrettikten sonra hükümdar olduğu topraklarda kimsenin onlara zarar vermemesi konusunda şu şekilde şartlar belirlemiştir:

⁵⁰⁵ Nijer’in şu anki başkentidir.

⁵⁰⁶ Fransızca bir isim olup “Commandant de cercle” şeklindedir. Manası ise bölgedeki koloni hükümetini yöneten komutan demektir.

⁵⁰⁷ Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No: 1143.

⁵⁰⁸ Moru adı, Ömer isiminin kısaltılması olup bölgede yaygın bir isimdir.

"هذا كتاب أمير المؤمنين وخليفة المسلمين السلطان العادل القائم بأمر الله أسكي الحاج محمد بن أبي بكر، أدام الله عزّه ونَصْرَه وخَلَدَ البركة في عقبه ... ومن وقف عليه ممن يؤمن بالله واليوم الآخر وبرسالة رسوله الصادق صلى الله عليه وسلم فليحترمهم ويوقرهم ويعرف مناقبهم وفضلهم وحرمة جدّهم، ويمسك كل جائر وفاجر جورَه وفجوره من جندنا وأهل جيشنا وخدمنا الجائرين وعبيدنا ورسُلنا، فلا يقرّبهم بضم ولا بتحقيق وتصغير. ومن تعرّض لهم بسوء وظلم ينتقم الله منه على كذا. ونوصي كلّ من تنسّل من أولادنا وحفائِدنا أن يبرّوا بهم ويحترمهم ويحسنوا إليهم. وقد أسقطنا جميع وظائف السلطنة وغرامته بحيث لا يطالبهم أحدهم بشيء حتى الضيافة، وإن تعرّض بينهم ظنة أو ادعى عليهم حقا فلا يحكم عليهم إلا أنا وحدي أو من سيخلفني في هذا المقام من أولادي، ومن ظلمهم أو أخذ منهم أدني شيء ظلما باطلا من ذريتي لا بارك الله له في ملكه وفسد عليه ملكه، وختم له بخاتمة السوء ... وكذلك أبحت لهم ولذرياتهم أن يتزوجوا في مملكتي كلها من كنّت إلى سِرْدُك الذي هو الحد الحاجز بيننا وبين سلطان ملّ.... وقد حضرها عند هذه الوثيقة الفقيه أبوبكر بن ألفع علي كار بن الخطيب عمر وألفك عبد الله بن محمد الأغالي والعاقب بن محمد الشريف. وشهد به كاتبه علي بن عبد الله بن عبد الجبار اليمني.⁵⁰⁹

"İşte bu, müminlerin emiri, Müslümanların halifesi ve Allah'ın emrini üstlenen Askiya el-Hâc Muhammed b. Ebî Bekr'in -Allah onun izzetini devam ettirsin, onu muzaffer kılsın ve onun neslini daima mübarek bir nesil eylesin- mektubudur. Allah'a, kıyamet gününe ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) peygamberliğine inanan her kimse, bu mektup eline ulaştıktan sonra onlara Üstat Moru Havkârı'nun torunlarına saygı gösterebilir, faziletlerini, menkıbelerini ve onların dedelerinin saygınlığını bilir. Ordumuzdan, hizmetçilerimizden, kölelerimizden ve elçilerimizden zulmeden kimsenin zulmünü ve ahlaksızlığını onlardan uzaklaştırsın ve onları küçüklüğe, sıkıntıya ve hakarete uğratmasın. Kim, onlara bir kötülük ya da bir zulüm yaparsa, Allah ondan intikam alsın. Soyumuzdan gelen çocuklarımız ve torunlarımıza, onlara iyi davranmalarını, onlara saygı göstermelerini ve iyilik yapmalarını tavsiyede bulunuyoruz. Biz, onlar hakkında saltanatın bütün işlevlerini ve cezalarını düşürdük. Bunun için hiç kimse onlardan herhangi bir hakkı, hatta misafirlik hakkı bile talep etmesin. Eğer onların hakkında gerçekten ortada bir suç varsa, kimsenin onları yargılamaya hakkı yoktur. Yalnızca onların yargılanması bana ait ya da benden sonra çocuklarımdan hükümdarlık makamına gelecek kimseler onları yargılayabilir. Soyumdan gelen kimse, onlara zulmederse ya da haksız bir şekilde onlardan bir şey gasp ederse, Allah onun saltanatını bereketli kılmayıp üzerine yıksın ve onu kötü bir sonuçla mühürlesin. Onların ve soylarının, Kenta'dan bizimle sultan Melli (Mali) arasında bariyer sınır olan Sibiriduka'ya uzanan bütün memleketimde evlenmelerini uygun gördüm... Bu belge, el-Fakîh b. Ebû Bekr b. Alfagâ Ali Kâra b. el-Hatîp 'Umer, el-Fakîh Abdullah b. Muhammed el-Eglâlî ve el-'Akıp b. Muhammed eş-Şerîf'in

⁵⁰⁹ Ka't et-Timbuktî, Târîhu'l-Fettâş, s. 174-175.

huzurlarında yazılmıştır. Bu belgeyi yazan Ali b. Abdullah b. Abdulcebbâr el-Yemenî de şahitlik etmiştir.

Sömürgecilik dönemine gelince; sömürgecilerle bölgedeki yerel reisler arasında Arapça yazılı antlaşmalar bulunmuştur. Bunlardan biri de, Nijer bölgesinin hâkimi olan Fransız Lami ve Tessaoua (Tesâvâ) sultanı Barmou (Barmu) arasında 23.11.1899 yılında gerçekleşmiş olan antlaşma metninin bir kısmıdır:

"هذه تذكرة نافعة- إن شاء الله تعالى- وذلك أن الفرنسة أتو إلى أرض تَسَوَ ومَرَادِي⁵¹⁰، وملكوها وجعلوها لسلطان بَرْمُو ابن سلطان دَنْبَسْكَور أميراً على أهلها وسلمو له تلك الأرض كلها شرقها وغربها ويمينها وشمالها وشرطوا عليه بأن لا يخونهم، وأن يكون معيناً لهم في جميع ما طلبوا منه من حوائجهم قدر طاقته، وأن يجتهد في مصالح أمورهم قدر وسعه وطاقته، فرضي الأمير بهذه الشروط، ثم أعطوه الأمانة التامة له ولجميع أهل أرضه عموماً، ثم شرطوا على أنفسهم أنهم يحترمونه ولا يظلمونه بشيء، ويعينونه في جميع ما طلب منهم من المعاونة وأن لا خيانة بينه وبينهم، وشهد على ذلك القاضي معلم الحسن القاضي تَسَوَ ومراد مع الغيال مروس عمّا، وإمام عمر، ومعلم تباو ويريم كثير هَالُو أبُو الحيوان، علي مُرْسَلَى، مراد ينوس ... كتبها في شهر الله شعبان سبع أيام في يوم الاثنين، المكتبها⁵¹¹ مَزَواج الملقب ماغَتَغَزَا مع الحاج عبيد بعد مات رسول سنة ألف وثلاث مائة وعشرة وسبع⁵¹²"

"İnşallah bu antlaşma yararlıdır. Fransızlar, Tessaoua ve Maradi topraklarına gelip hâkim olmuşlar ve bu toprakların halklarına Barmou b. Sultan Danbaskûrî'yi emir kılmışlardır. Bu toprakların doğusunu, batısını, sağını ve solunu ona teslim etmişlerdir. Onlar, ihanet etmeyeceği, bütün istediklerinde güç yetirinceye kadar yardımcı olacağı ve mümkün olduğunca çıkarımlarını gerçekleştirmeye çalışacağı şartıyla bu hükümdarlığı ona vermişlerdir. Barmou da, bu şartları kabul etmiştir. Daha sonra Fransızlar, Barmou'ya halkı konusunda tam güven içinde olacaklarına ona saygı göstereceklerine, zulüm ve ihanet etmeyeceklerine ve onun istediklerini yerine getireceklerine dair söz vermişlerdir. Tessaoua ve Maradi kadısı, el-Kâdî muallim el-Hasan dâhil olmak üzere el-Giyâl Mirves 'Ammâ, İmam 'Umer, muallim Tabâva, Yerîma Kesîru Hâlav Ebu'l-Hayvân, Ali Mursalâ ve Murad Yunûsa bu anlaşmaya şahit olmuşlardır. el-Hac Abdî ile birlikte Magâtakardâ bilinen Mezavâc tarafından Allah'ın ayı olan Şaban'ın Pazartesi gününe denk gelen yedinci günü, Peygamber'in vefatından sonra h. 1317 senesinde yazılmıştır."

B)- İhvânîyât mektupları

Âlimler arasında karşılıklı olarak belirli bir münasebette ya da herhangi bir durumda yazılan şahsî mektuplardır. Bu yazılan mektuplarda hayret verici ifadeler ve

⁵¹⁰ Tesâvâ ve Maradi Nijer'in doğu bölgesinde yer almaktadır.

⁵¹¹ Belki de "کاتبها" kastedilmiştir.

⁵¹² Ya 'kûb, el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, s. 202.

Arap dilin sanatlarına dair yetenekler ortaya konulmaktadır.⁵¹³ Aynı şekilde uzak mesafedeki insanların, akran ve sevdikleri arasında bir bağıdır. Kardeşlik mektuplarının konuları, hâlin gerektirdiği duruma göre farklılık arz eder. Bazen doğum ve makam tebrikleri, taziye mesajı, özür dileme, eleştirme, nasihat ya da yol gösterme gibi toplumsal konular olabilir.⁵¹⁴

Batı Afrika bölgesinde eski asırlardan beri, İslâm medeniyetinin gölgesinde âlimlerin arasında karşılıklı yazılan kardeşlik mektupları olduğu bilinmektedir. Özellikle Songay Dönemi'nde Timbuktulu âlimlerin arasında fikhî fetvalar ve farklı konularda gerçekleşen yüzlerce yazışmaların bulunduğu bilinir. Bu mektuplar, hâla Timbuktu'daki kütüphanelerde saklanmaktadır. Fakat Batı Afrika'da kültürel miras başkenti kabul edilen Timbuktu, 2012'de *Cemâ'atu Ensâri'd-Dîn* denilen radikal bir grup tarafından saldırıya maruz kalmıştı. Bu saldırının sebebi, şehirde bulunan İslâmî eserleri yok etme isteğiydi ve bu saldırının sonucunda İslâm mirasının büyük çoğunluğu zayı olmuştur.

Kardeşlik mektuplarından biri, Timbuktulu âlim Ahmed Bâba ile Faslı âlimler arasında, diğer yandan da onunla birlikte Cezayir'de bulunan Tuat halkı arasında gerçekleşen ilmî yazışmalardır. Bu yazışmalardan biri de, Ahmed Bâba'nın, kölelik konusunda Tuat şehrinde bulunan Said b. İbrahim el-Cerrârî'nin risalesine cevap verdiği "*el-Keşf ve'l-Beyân li Esnâfi Meclubi's-Sûdân*" adlı risalesidir. Ahmed Bâba bu risalenin ön sözünde tevazusundan dolayı bilimsel unvanları reddederken, okuyucuyu cezbeden edebî üslup ve dilsel sanat kullanmıştır. Risalenin ön sözü şu şekildedir:

"قَدِمَ إِلَيَّ سَوَالٌ مِنْ ثَلَاثِ سَنِينَ أَوْ أَزِيدَ مِنْ بِلَادِ تَوَاتٍ، صَانَهَا اللَّهُ تَعَالَى مِنْ ضُرُوبِ الْآفَاتِ
وَمِنْ نَقْصِ الثَّمَرَاتِ، طَالَعْتُهُ بَعْدَ الْحَمْدِ لِلَّهِ وَالتَّوَكُّلِ عَلَى الْفَقْهَاءِ الْأَجَلَةِ الْأَعْيَانِ، مَصَابِيحِ إِقْلِيمِ السُّودَانِ،
مِمَّنْ لَهُ فِي الْمَسْأَلَةِ التَّبَصُّرَةُ وَالْبَيَانُ، خُصُوصًا الْفَقِيهَ الْمَجِيدَ الْمَفِيدَ أَبَا الْعَبَّاسِ سَيِّدِي أَحْمَدَ بَابَا، أَبْقَاهُ
اللَّهُ تَعَالَى عِدَّةَ لَدُنَيْنِ، وَعَمْدَةً لِلْمُسْتَفِيدِينَ" انتهى. أقول: فاعلم أيها السيد أنني والله لست فقيها
ولا مُجيدا، ولا أَسْتَحِقُّ هَذِهِ السَّمَةَ لَا حَقِيقَةً وَلَا مَجَازًا، هَذِهِ حَقِيقَتِي وَوَصَفَ ذَاتِي:⁵¹⁵

لَعَمْرِي أَيْيَكَ مَا تُسَبِّحُ الْمُعَلِّي إِلَى كَرَمٍ وَفِي الدُّنْيَا كَرِيمٍ
وَلَكِنَّ الْبِلَادَ إِذَا افْتَشَعَرَتْ وَصَوَّحَ نَبْئُهَا رُعيَ الْهَشِيمِ⁵¹⁶

"Üç küsur yıl önce Tuat'tan -Allah Tuat'ı çeşitli felaketlerden ve mahsulâtların azalmasından korusun- bana soru gelmişti. Allah'a hamd ve Peygamber'e salat ve selam ettikten sonra "(bu) konuda iç görüye sahip olan, Sûdân bölgesini aydınlatan,

⁵¹³ Abdunnûr, Cebbûr, *el-Mu'cemu'l-Edebî*, Dâru'l-İlmî li'l-Melâyîn, Beyrût, bs. 2, 1984, s. 9.

⁵¹⁴ Bkz. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, III, 491-506.

⁵¹⁵ Ahmed Bâba, Ahmed b. Ahmed et-Timbuktî, *Mi'râcu's-Su'ûd ilâ Neyli Muclibi's-Sûd*, (Thk: Fâtima el-Harrâk), Menşûrâtu Ma'hadi'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye, Magrib, 2000, s. 51.

⁵¹⁶ Bu kasidenin nispet edilmesinde ihtilaf edilmiştir. Bazı âlimler, Halife el-Mutevekkil'in kâtibi olan el-Mu'allâ' b. Eyyûb'u hicveden Ebi'l-Besîr'e ait olduğunu söylemişlerdir. Diğer âlimler ise bu kasidenin şair Di'bil el-Huzâ'î'ya ait olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (thk: Hasan Nûruddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, III, 88.

meşhur büyük fakih âlimleri, özellikle faydalanılan ve iyi bilen fakih Ebu'l-Abbâs Sîdî Ahmed Bâba'ya -Allah dinin koruyucusu ve istifade edenlerin direği olarak ona uzun ömür versin." (diye risale başlamaktadır)

Ben şunu derim "Ey Efendi bil ki, ben ne fakih ne de iyi bilen biriyim. Bu vasıfları ne hakikî ne de mecazî olarak hak eden biriyim. Hakikatim ve vasfım aşağıdaki kasidede belirlenmiştir:[Vâfir]

Yemin ederim ki, el-Mu'allâ'ya cömertlik nisbet edilirse, dünyada tek bir cömert demektir.

Fakat ülkede yağmur yağmadığında (yeşil bitkiler olmadığı için) her yer kuru otla dolar.

Sömürgecilik döneminde de, kabileler ile âlimler arasındaki siyasî, dinî ve toplumsal ilişkileri güçlendirmek için kardeşlik mektubu kullanılmış, sömürgeciliğe karşı bir araç haline getirilmiştir. 1901 yılında Fransızlar tarafından şehit edilen âlim Osman Sombo Toro'nun⁵¹⁷ Nijer'in kuzey bölgesinin emirlerinden biri olan Muhammed el-Kûmât'ı dine tutunmaya ve insanları dine yönlendirmeye çağırdığı uzun mektubu buna örnektir. Bu mektubun bir kısmı şu şekildedir:

"فالسلاام العام من العبد الفقير إلى الله تعالى عثمان بن صمب بن عثمان، إلى الأمير محمد بن الكومات، ومن معه هناك من المسلمين، واعلموا أنه لكم وجوباً بأن تقوموا فتقوموا على أمر الدين بتجديده فيكم، فأصلحوا يا أيها الناس دين الله تعالى يصلح الله أمركم، فإن الله تعالى يقول في كتابه العزيز: "وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون"⁵¹⁸ قال تعالى: "وما أمروا إلا ليعبدوا الله مخلصين له الدين حنفاء ويقيموا الصلاة ويؤتوا الزكاة وذلك دين القيمة"⁵¹⁹ فينبغي لكل مؤمن أن يقوم ويحجته لما خلقه ربه لأجله وأمره به وهو دينه، وينبغي وجوباً على كل من بسط الله يده على الأرض من المسلمين أن يقوم على إصلاح الدين، فإن كل راع مسئول⁵²⁰ عن رعيته. واعلموا أن الغفلة عن الدين في الناس اليوم، إلا من عصمهم الله من ذلك وقليل ما هم. فمن ذلك الفتن الهرج - أي القتل - في الأمة وكثرت الزلازل والحركات فنزلت المصائب من كل جهة - فأسأل الله السلامة والعافية - الناس يسفك الدماء بعضهم من بعض بالباطل الدنيوي، ويأكل بعضهم بعضاً بلا وجه شرعي. ولقد شاع الكفر وظهر وطغا الكفار على المسلمين، وما ذلك كله إلا لتضييع الدين والسنة، ولكنهم ما تفتنوا ولا انتبهوا ليرجعوا..."⁵²¹

Yüce Allah'a muhtaç bir kul olan Osman b. Sombo'dan⁵²² emir Muhammed el-Kûmât'e ve onunla beraber olan Müslümanlara genel olarak selam ediyorum.

⁵¹⁷ Osman Sombo hacca gidişinin ardından 19. yüzyılın ortalarında Mali'den çıkıp Nijer'deki Tâvâ (Taoua)'nın kuzey taraflarına yerleşmiştir. Bkz. Ya'kûb, el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, s. 125.

⁵¹⁸ Zâriyât, 51/56.

⁵¹⁹ Beyyine, 98/5.

⁵²⁰ Doğrusu "مسؤول" yazılmasıdır.

⁵²¹ Ya'kûb, el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, s. 95.

⁵²²

Aranızda dine özen göstermeniz ve içinde onu canlandırmanızın gerekliliğini bilin. Ey insanlar, Allah'ın dinini koruyun. Allah (c.c) da sizi korusun ve salih olanlardan kılsın. Yüce Allah kitabında şöyle buyurur: "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." Yine Allah (c.c) (başka bir ayette) şöyle buyurur: "Onlara, Allah'a kulluk etmeleri, hanıflar olarak O'na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur." Her müminin, yaratılış amacı olan din için çabalaması gerekir. Müslümanlardan kime Allah yeryüzünün hükümdarlığını verirse, o kişinin Allah'ın dinini koruması vaciptir. Her çoban güttüğü sürüden sorumludur. Bilin ki, günümüzde insanlar Allah'ın dininden gafillerdir. Sadece (bu kötü durumdan) Allah'ın koruduğu kimseler vardır. Bunlar da çok azdır. (Bunun için çok fitne ortaya çıkmıştır). O fitneler de ümmet içinde savaşın bulunması ve depremlerin çoğalmasındır. Bunun sonucunda her yere bela inmiştir. - Allah sağlık sıhhat versin- dünyevî ve bâtıl olan bir şey üzerine insanlar, birbirlerinin kanlarını dökmekte ve şer'î bir delil olmaksızın birbirlerine düşmektedirler. Şüphesiz küfür yayılmış ve kâfirler Müslümanlara galip gelmişlerdir. Bunun sebebi, Kur'ân ve sünnetten uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Lakin Müslümanlar dine dönmek için hâlâ akıllanamamış ve uyanamamışlardır."

Bu mektuba baktığımızda dilbilgisi hatalarından uzak olduğunu ve söz sanatlarından biraz uzak kalarak ifadelerin anlaşılır ve açık olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde yazarın, hacca gidip Suudi Arabistan'da bir müddet kaldığı için orada okuduğu hocaların üslubundan bu mektupta etkilendiğini söyleyebiliriz.

C)- Vasiyetler:

Vasiyet iki kısma ayrılır. Birincisi, edebiyatçının içinde yüksek ve canlı dil sanatını kullandığı vasiyetlerdir. İkincisi ise, ölmek üzereyken kişinin malından bırakacağı bir şeyi ailesine ve akrabalarına vasiyet ettiği fikhî vasiyet mektuplarıdır. İbn Munkız (ö. 584/1188) aşağıdaki sözünde bu vasiyet türlerinin ikisini de güzel bir şekilde açıklamıştır:

*"Vasiyetler iki tanedir: Birincisi, yaşayanların yaşayanlara vasiyetleridir. Bu vasiyet ahlak, emri bil maruf ve nehyi anil münker ve iyilik yapmayı içeren vasiyetlerdir. İkincisi ise, ölümlerin yaşayanlara vasiyetleridir. Ölmek üzere olan kimsenin varislerine borçları gibi eda etmesi gereken hukuklarını ödeme emrini içeren vasiyetlerdir."*⁵²³

Vasiyet mektubu, edebî nesirden oluşup eskiden beri Afrikalı edebiyatçıların tanıdığı ilk edebî mektup türlerinden biridir. Daha sonra Afrikalı insan, bu mektup yoluyla dinî ve toplumsal tecrübelerini yakın akrabalarına ve dostlarına iletmektedir. Buna binaen bölgede yazılan vasiyet mektupları aşağıdaki kısımlara ayrılmaktadır:

1)- Dinî vasiyet mektubu

Abdulkadir b. Muhammed Cibrîl'in yeğeni olan Ahmed b. 'Umer Sambo'ya vasiyet ettiği mektup, dinî vasiyetlerden biri olarak kabul edilir. Bu mektubun bir kısmı şu şekildedir:

⁵²³ İbn Munkız, el-Emîr Usâme, *Lubâbu'l-Âdâb*, (thk: Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebu's-Sunnah, Kâhire, 1987, s. 1.

"يا ابني أوصيك ما يوصي الحبيب حبيبه:

يَا ابْنِ يَا ابْنَ لَا تَرْخَى عَنِ الْعَمَلِ فَاجْهَدْ لِنَفْسِكَ قَبْلَ الْمَوْتِ مِنْ أَجْلِ
لَا بُدَّ مِنْ زَادٍ مِنْ قَبْلِ الرَّحِيلِ دَارَ الْآخِرَةِ فَاقْتَصِرْ مِنَ الْأَمَلِ⁵²⁴

وأيضا أوصيك بتقوى الله في السر والعلانية وتقصير الأمل وتكثير ذكر هادم اللذات -أي الموت-
يا أمير كُناري أودعتك ابني هذا لوجه الله ورسوله واحفظه ما دمت حيا معافا دام ستره علينا، وجعلنا
بالحفظ والنصر هذا والسلام.⁵²⁵

"Ey oğlum! Hz. Peygamber'in (s.a.v) tavsiye ettiği şeyi sana da tavsiye ederim:[vezinsiz]

Ey oğul! Evladım! Salih amel yapmada ihmalkâr davranma. Ölüm gelmeden önce kendin için (iyilik yapmaya) çabala.

Ahirete irtihal etmeden önce azık edinmek gerekir. Tûl-i emel içinde bulunma.

Yine gizlide ve açıktaki Allah'a karşı gelmekten sakın, çok beklentide bulunma. Ağızların tadını bozan ölümü devamlı sık hatırla diye tasviye ederim.

Ey Konâre emiri! Sen sağlık sıhhat içinde hayatta oldukça, Allah ve Peygamber için oğlum sana emanettir. Allah (c.c) bizi korusun kusurumuzu örtün. Vesselam."

2)- Toplumsal vasiyet

Nijerli Muhammed Cuneyd b. Yusuf'un, öldükten sonra oğullarına bakılması ve kendine ait mescidin imamlığı konusunda amcasının oğluna vasiyet ettiği mektup buna örnektir. Mektubun bir kısmı şudur:

هذه وصية العبد الفقير إلى رحمة ربه الغني الكريم محمد جنيد بن يوسف رحمه الله تعالى. لقد أوصيت أخي وابن عمي الرجل الصالح العالم السيد عبد الرحمن بإمامة مسجدي إذا أنا مت؛ لأن كل جديد بال، وكل حي ميت، وعلى أولادي يطيعونه ولا يخالفونه، وهو يكرمهم ويلطف بهم، وإن لم يحضر المسجد أو غاب وكل من الأولاد أهل للتقديم، يا أولادي أوصيكم بتقوى الله في السر والعلانية لأن التقوى رأس كل خير في الدنيا والآخرة، ولا تغرنكم الحياة. وأوصيكم أيا أولادي باجتماع الكلمة بينكم، والمشورة في أمركم فليعظم الصغير الكبير، ويرحم الكبير الصغير وأما أهل بيتي -أعني أزواجي- فاتركوا أولادهم الصغار في أيديهم حتى يميزون ثم يبعثهم إلى المكتبة -أعني المدرسة- أما سريتي أمينة إن دامت في يدي إلى الممات فهي مدبرة -أي حرة- بعدي واستودعكم الله تبارك وتعالى، وأنا

⁵²⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 526.

⁵²⁵ Cibrîl, Abdulkadir Mahammed, Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No: 75.

أرجو عند الله المغفرة والسلام والرحمة. والسلام كتبها الموصي بنفسه وأنامله يوم الخميس سابع شوال 1390هـ.⁵²⁶

“Zengin ve cömert olan Rabb’inin rahmetine muhtaç, fakir ve kul olan Muhammed Cunejd b. Yusuf’un -Allah rahmet eylesin- vasiyetidir. Ben öldüğümde, (size) salih ve âlim olan amcamın oğlu Abdurrahman kardeşimi benim mescidime imam yapmasını tavsiye ediyorum. Çünkü her yeni eskiyecektir ve her can ölümü tadacaktır. Çocuklarımla amcamın oğluna itaat edip ona karşı gelmemeleri gerekir. Amcamın da, onlara ikram etmesi ve onlara merhamet göstermesi gerekir. Amcam mescide gelmediğinde çocuklarımla her birinin imam olması uygundur. Ey çocuklarım! Gizlide ve açıkta Allah’a karşı gelmekten sakının. Çünkü takva, dünya ve ahirette en hayırlı azıktır. Dünya sizi aldatmasın. Ey çocuklarım! Birlik ve beraberlik içerisinde olmanızı ve işlerinizde birbirinize istişare yapmanızı tavsiye ediyorum. Küçük büyüğe saygı göstereceksin, büyük de küçüğe merhamet etsin. Eşlerim konusunda ise, onların ellerindeki küçük çocukları buluş çağına girene kadar onlara bırakın. Sonra o çocukları medreseye gönderin. Benim sahip olduğum cariye olan Emine konusuna gelince, eğer ölümüne kadar elimde devam ederse, ölümünden sonra o hürdür. Ben sizi Allah’a emanet ediyorum. Ben Allah’tan selamet, bağış ve rahmet diliyorum. Vasi, kendi elleriyle Perşembe gününe denk gelen Şevval ayının yedinci gününde bu vasiyeti yazmıştır.”

3)- Siyasî vasiyetler

Siyasî vasiyetlerden biri, Bâý el-Kuntî olarak bilinen Sîdî Muhammed’in Azawad bölgesindeki Tuareglerin emirlerinden biri olan et-Tâhir b. Eylâ’ya kardeşlik nasihatı içeren mektuptur. Bu mektubun bir kısmı şu şekildedir:

“أوصيك ونفسي بتقوى الله فلا تكن من الغافلين، واحفظ الصلوات والأوقات والأذكار والدعوات، وصل الرحم واصبر على الرعية، ولا تأكل حقوقها وتذكر الموت وحسرة الفوت، والمصير إلى التراب وفجأة الموت، وظلمة القبر وبلى الجسد، وعليك بتقوى الله والسعي في مصالح المسلمين قولاً وفعلاً، فذلك هو أفضل عبادتك وسبب نجاتك. فلا تجعل الدنيا أكبر همك فما الحياة الدنيا في الآخرة إلا متاع، وعليك بصنائع المعروف، فإن صنائع المعروف تقي مصارع السوء. فالحذر الحذر والبدار البدار فالأمر جد، وعمر هذه الدنيا كلمح البصر، واعلم أن نهى المنكر واجب على من قدر عليه. نسأل الله أن يوفقك ويعينك. والسلام.”⁵²⁷

“Sana Allah’a karşı gelmekten sakınmanı tavsiye ediyorum. Gafillerden olma. Namazlarını ve onun vakitlerini, Allah’ı zikretmeyi ve dua etmeyi unutma. Sıla-i rahim yap. Sorumlu olduğun halkın eziyetlerine tahammül et ve onların haklarını yeme. Ölümü, geçmişe üzülmeyi, en sonunda toprağa döneceğini, âni ölümü, kabrin karanlığını ve bedenlerin faniliğini hatırla. Allah’tan kork ve fiili ya da kavli olarak

⁵²⁶ Ya ‘kûb, el-Lugatu ‘l- ‘Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti ‘n-Nîcer Hilâle Fetreti ‘l-İsti ‘mâr, s. 200.

⁵²⁷ Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, No: 3043.

Müslümanlara fayda getirecek işlerin peşinde koş. Bu, ibadetlerin en faziletlisidir ve senin kurtulmanın sebebidir. Dünyayı en büyük derdine çevirme. Hâlbuki ahiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir. İyilik ve salih amel yapmalısın. Çünkü salih ameller kötülüklerin gerçekleşmesini engeller... Dikkat etmelisin ve iyilik yapmaya acele etmelisin. Durum ciddidir ve dünyadaki hayat göz kırpmadır. Bil ki, mümkün olduğu kadar kötülükleri ortadan kaldırmak gerekir. Allah seni muvaffak kılsın ve yardımcın olsun. Vesselam."

Yukarıda zikredilen mektuplar, Arap dili ve edebiyatının sömürgeciler gelmeden önce bölgede ne kadar ilgi gördüğüne delil olarak gösterilebilir. Ancak Sömürgeciler bölgeyi tamamen kültürel olarak istila ettikten sonra, Nijer gibi bazı ülkelerin resmî dilinin Arapça olmasına rağmen divan mektupları, sömürgelerin diliyle yazılmaya başlamış ve akabinde yeni bir değişim yaşamıştır. Bu çalışma Afrika Arap edebiyatının konusu olduğu için bölgenin Avrupa diliyle tanışması sonucunda Batı dilleriyle yazılan mektuplar gelecek bölümlerde zikredilmeyip sadece sömürgecilerin karşısında Arap diliyle yazılmış mektuplardan bahsedilecektir.

4.3.2.2.(3).Öğretici Nesir

Bölgede İslâmî ilimler ve dil bilimlerinin tüm alanlarında didaktik şiirin çoğalmış olması, öğretici nesre olan ilginin daha fazla olduğunu göstermektedir. Çünkü didaktik şiir genellikle öğretici nesirlerin düzenlenmesinden ibarettir. Bu sebeple Batı Afrika âlimleri sanatsal, tarihsel, dinî, edebî ve diğer ilmî alanlarda sayılamayacak kadar binlerce öğretici nesir eseri bize bırakmışlardır. Bu öğretici nesrin özelliklerinden biri de, şiir gibi ilmî konuları zorlamadan ve sınırlamadan kolay yolla ele almasıdır. Bunun için öğretici nesrin üslubunun söz sanatlarından uzak olduğunu genelde fark ederiz. Ancak bazı âlimlerin nesir kitaplarının girişlerinde söz sanatlarını kullandıkları görülebilir.

Sömürgeciler gelmeden önce bölgedeki öğretici nesir konusunda yazılan eserler ile daha sonraki dönemde yazılanlar arasında fark olmadığını söylemek mümkündür. Bunun sebebi, edebiyatçıların geleneksel kültüre sahip olan kimseler olmasıdır. Onlar geleneksel üsluplarını koruyup devam ettirmişlerdir. Yazdıkları dinî ve ilmî kitaplarda şiir ve nesirlerde kadim âlimlerle aynı yöntemi izlemişlerdir. Batı sömürgecilerinin bölgeye gelmesiyle açılan okullardaki Batı kültüründen de etkilenmemişlerdir. Ancak bilgi patlaması dönemi diye isimlendirilebileceği yakın dönemde Afrika halkıyla Araplar ve Batılılar arasında eğitim ilişkileri kurulmuştur. Bunun sonucunda bölge eğitim sistemi ve yöntemi değişmiş ve Afrika Arap edebiyatı da şeklen ve içerik olarak değişikliğe uğramıştır.

Bölgedeki âlimlerin el yazması eserleri konusunda en üzücü olan şey, Afrikalı âlimlerin ilmî eserlerinin çok ve kıymetli olmasına rağmen gizli kalması ve basım dünyasına girmemesidir. Bu eserler, az bir kısmın dışında hala çekmece ve raflarda hapsedilmiştir. Bu durum, daha sonra gelen devlet kurumları ve özel müesseselerin dikkatlerini çekmiş ve bölgedeki el yazması eserlerin korunması için gayret gösterilmiştir. Mesela, Nijer'deki Abdu Mûmin Üniversitesine bağlı olan Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsünde Arapça el yazmaları bölümü kurulmuştur. Bu merkez,

konuları ve ölçüleri farklı olan yaklaşık 4.500 el yazması eseri barındırarak el yazma kültürünün canlandırılmasına katkı sağlamıştır.⁵²⁸ 2005-2008 yılları arasında Londra’da bulunan *Muassasetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî*’nin desteğiyle sekiz cilt olarak *Fihrisu’l-Mahtûtâtî’l-İslâmiyyeti’l-Mevcûde bi Ma’hedi’l-Ebhâsi fî’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye -en-Nîcer-* adlı eserde katalog şeklinde toplanmıştır. Aynı şekilde Mali ülkesinde yer alan Timbuktu’da Bâba Ahmed kütüphanesinde yedinci asra dayanan 30000 el yazması eser bulunmaktadır. Yine aynı şehirde bulunan Şeyh Abdulkadir kütüphanesinde 9000’den fazla el yazması eser yer almaktadır. Bu kütüphane bir aileye ait olup 2000 yılında ziyaretçilere açılmıştır. Nijerya ülkesinde ise; Kaduna şehrinde 1957 yılında kurulan Nijerya Millî Vesikalar Arşivi ve 12.000’den fazla el yazması eserinin bulunduğu Şeyh Muhammed Nâsiruddîn’in özel kütüphanesi gibi çok sayıda resmî ve özel kütüphane vardır.⁵²⁹ Senegal, Gine ve Gana gibi Batı Afrika’nın birçok ülkesinde de, bu türden kütüphaneler bulunmaktadır.

Nesir konusunda yukarıda görüldüğü gibi bu bölgede birçok eser telif edilmiştir. Bunun için aşağıda bölgesel ve küresel düzeyde meşhur müelliflerin bir kısmı şu şekilde ele alınacaktır:

a)- Toplumsal konular:

Burada toplumsal konu ifadesinin kullanılma nedeni, siyer ve tarih gibi konularda yazılan eserlerden bahsedilmesidir. Bölge âlimleri, bu yönü ihmal etmeyip çok sayıda eser bırakmışlardır. Âlimlerin yazmış oldukları eserlerin bazıları bahsi geçen bölümlerde zikredilmiştir. Değinilmeyen eserlerin bir kısmı şunlardır:

Muhammed Bello’nun “*el-Gaysu’l-Vâbil fî Sîrati’l-İmâmî’l-‘Âdil (Osman Dan Fûdî)*” el yazması, Musa Kamara’nın “*Zuhûru’l-Basâtîn fî Târîhi’s-Sevâdîn*” adlı eseri, el-Hâc Mâlik Sî’nin “*Şerhu Hulâsu’z-Zeheb fî Sîreti Hayri’l-‘Arab*” isimli kitabı ve Buhârî Tânûdî el-Agdaşî en-Nîjerî’nin “*Misbâhu’z-Zalâm fî Vefeyât A’yâni’l-Karni’s-Sâlis ‘Aşer ve’r-Râbi’ ‘Aşer*” adlı eseridir.

b)-. Şer’î konular

Şer’î konularda yazılmış öğretici nesirlerden Malili ve Timbuktulu olan Sîdî el-Muhtâr el-Kuntî’nin fikhî konuları muhteva eden “*Fethu’l-Vehhâb fî Şerhi Hidâyeti’t-Tullâb*” eseridir. İrşat konusuna değinen “*en-Nesâhihu’l-Muhammediyye li Beyâni Firaki’ş-Şeytâniyye*” adlı kitabın Osman Dân Fûdî’nin yazdığı öğretici bir nesirdir. Miras ilmi konusunda Gineli Gireno Sa’d’ın (ö. 1853/1269) “*Şukru’l-Îlâh fî ‘İlmi’l-Ferâiz*” adlı kitabı, tasavvuf konusunda ‘Umer el-Fûtî’nin “*Rimâhu Hizbi’r-Rahîm ‘alâ Nuhûri Hizbi’r-Racîm*” isimli eseri, akâid ilminde Gineli Karamo Kutub’un “*Mebâhisu’l-Akâidi’l-Fer’iyye*” adlı eseri örnek olarak verilebilir. Fetvâ Konusunda Burkina Fasolu Muhammed Merhaba’nın (ö. 1974/1393) “*İftââu’l-imâm Merhaba bi Şe’ni’l-Hilâfât Beyne’l-Firaki’d-Dîniyye*” adlı eseridir.⁵³⁰ Kur’ân ilmi konuları ile ilgili eserler ise, Ahmed Mâlik Hammâd el-Fûtî’nin “*Miftâhu’l-Emân fî Resmi’l-Kur’ân*”

⁵²⁸ el-Hasan Sâlu, el-Mahtûtâtî’l-‘Arabiyye, fî Garbi İfrîkiyâ ve Himâyetuhâ’l-Kânûniyye “en-Nîcer”, Kirâât ve Dirâsât, <https://thakafamag.com/?p=1990>. (Erişim tarihi: 03.05.2019)

⁵²⁹ Abbas, Kamara, “el-Mahtûtâtî’t-Turâsiyye, fî Garbi İfrîkiyâ Muşkilâtuhâ ve Keyfiyyetu Himâyetihâ”, *Havliyyetu’l-Harfi’l-‘Arabî*, sy.2, Merkezu Yusuf el-Hâlife, Ağustos, 2006, s. 103-104.

⁵³⁰ Mûlây, *Fihrisu’l-Mahtûtâtî’l-İslâmiyyeti’l-Mevcûde bi Ma’hedi’l-Ebhâs fî ‘Ulûmi’l-İnsâniyye*, I, 153.

isimli eseridir⁵³¹ ve Batı Afrika'da özellikle Nijerya ve Nijer'in bazı bölgelerinde meşhur olan Ebû Bekr Gûmî'nin (ö. 1992/1412) "*Reddu'l-Ezhân ilâ Ma'âni'l-Kur'ân*" adlı tefsir eseridir.

Hadis ilmi konusuna gelince; Batı Afrika'nın âlimleri hadis ilmine çok fazla önem vermediklerinden dolayı, bu ilimde yazılmış eserler azdır. Gineli Muhaddis el-Hâfız Sâlih el-Fullânî'nin (ö. 1803/1217) "*es-Simâru'l-Yâni' fî Turuki'l-Muselselâti ve'l-Mesânîdi ve'l-Eczâ'i ve Zikri Turuki't-Tesevvuf ve Mâ le Hâ mine't-Tevâbi'*" ve bunun özeti olan "*Katfu's-Semer fî Esânîdi'l-Musannefâti fî'l-Funûni ve'l-Eser*" gibi yazdığı eserler buna örnekler.⁵³² Belki de Muhaddis el-Hâfız Sâlih el-Fullânî'nin hadis ilmi ile ilgilenmesi ve bu ilimde derinleşmesinin sebebi, daha fazla fıkıh ilmine önem veren Batı Afrika'da değil de Medine'de kalmasıdır.⁵³³ İslâm siyaset konularını muhteva eden kitaplar ile ilgili Abdullah Dan Fûdî'nin "*Diya'u'l-Hukkâm fî Mâ Lehum ve Mâ 'Aleyhim*" ve "*Diya'u's-Siyâsâti ve Fetâva'n-Nevâzil Mimmâ Havâ fî Furu'i'd-Dîn mina'l-Mesâil*" eserleri örnek olarak vermek mümkündür.

d)- Arap dili konuları

Batı Afrika halkının dil bilimsel konularda yazdığı eserler sayılamayacak kadar çoktur. Özellikle 20. yüzyılın sonunda ve şimdiki dönemde bu konuda yazdıkları eserler çokça görülmektedir. Nedeni ise, bölge âlimlerinin daha önce bahsedildiği gibi geleneksel müfredatlarında dil bilimlerine çok ilgi duymuş olmalarıydı ve bu ilgi hâlâ günden güne bölgede artmaktadır. Dil biliminde yazmış oldukları eserlerin hepsi burada sayılamayacağından dolayı, bazı eserler aşağıda şu şekilde dile getirilebilir:

Nahiv ve sarf konusunda yazılan eserlerden Nijeryalı Muhammed b. el-Fullanî el-Keşnâvî'nin (ö. 1742/1154) yazdığı "*Bulûgu'l-Ereb min Kelâmi'l-'Arab*" eseridir. Arap edebiyatında el-İlorî'nin "*Misbâhu'd-Dirâsâti'l-Edebiyye fî'd-Diyâri'n-Nicîriyye*" ve "*Lubâbu'l-Edeb*", Senegalli 'Âmir Samba'nın "*el-Edebu's-Senegâli'l-'Arabî*", Abdurrahman İsa Evvel'in "*el-Keşşâf fî'l-Edebi'l-'Arabî*" ve Abdulvâhid Cuma Erîbî'nin (d. 1961/1380) "*Me'âyîru'n-Nakdi'l-'Arabî*" eserleri örnek olarak verilebilir. Belagat ilmi konusunda ise Abdülbâkî Şuayb'ın "*el-Belâgatu'l-Kur'âniyye Ledâ Abdullah bin Fûdî*" eseri buna örnektir. Âdema Bamba'nın yazdığı "*el-Mu'cemu'l-*

⁵³¹ Bkz. el-Fûtî, Ahmed Mâlik Hammâd, *Miftâhu'l-'Emân fî Resmi'l-Kur'ân*, ed-Dâru's-Senegâliyye, Dakar, tsz. ss.155.

⁵³² Kehhâle, 'Umer Rızâ, *Mu'cemul-Muellifîn Terâcum Musennifi'l-Kutubi'l-'Arabîyye*, Mektebetu'l-Musannâ ve Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût, 1957, V, 12.

⁵³³ el-Hâfız Sâlih el-Fullânî, ilim talep etmek için on iki yaşındayken Batı Afrika'da bulunan Gine'den çıkıp Mali'deki Timbuktu, Mağrib, Tunus ve Mısır'a gittiğinde hadis ilmini aldığı en önemli hocalardan olan ve altı sene beraber olduğu Muhammed b. Muhammed el-'Umerî el-Mağribî (ö.1772) ile buluştu. Bunun yanı sıra Üstat Ali es-Sa'îdî Ebu'l-Hasan (ö. 1775) ve Üstat el-Hâfız Murtazâ ez-Zebîdî'den (ö. 1790) eğitim almıştı. Daha sonra hac farzını eda ettikten sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v) şehri olan Medine'de hadis hocası olarak hayatını sürdürmüştü. Onun en meşhur öğrencilerinden Pakistanlı muhaddis Muhammed 'Âbid es-Sîndî, Türk İstanbullu Ahmed b. Muhammed el-Kurdî, Şam Müftüsü olan eş-Şems b. 'Âbidîn, Mısırlı Ali b. 'Abdu'l-Berr el-Vennânî ve Moritanyalı Abdurrahman b. Ahmed eş-Şinkitî'dir. Bkz; el-Kattânî, 'Abdu'l-Hayy b. 'Abdu'l-Kerim, *Fihrisu'l-Fehârisi ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Meâcim ve'l-Meşihât ve'l-Muselselât*, (thk: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, bs. 2, 1982, I, 901-905; es-Sîndî, Muhammed 'Âbid, *Hasru'Şârid min Esânîd Muhammed 'Âbid* (thk: Halîl b. 'Usmân el-Cebûr), Mektebetu'r-Ruşt, Riyâd, h. 1424, s. 50.

Mufasssal fî'l-Elfâzi'd-Dâlleti 'ala's-Savti fî'l-Lisâni'l-'Arabî" adlı eseri Arapça sözlük konusunda zikredilebilir.

4.3.2.2.(4). Romanlar

Roman, modern asrımızın en önemli edebî sanatlarından olup hayatta en çok karşılaştığımız problemleri ifade edebilen yazı türüdür. Çünkü roman, modern bir tabirle tarihî olayları silsile yoluyla bireysel şahsiyetleri tasvir eden ve uzun bir nesir anlatımıdır.⁵³⁴ Afrikalıların diğer uluslar gibi gelenek ve göreneklerini tasvir ettikleri destan ve kıssaları vardır. Bunun için Batı Afrikalılar, dinleyicinin dikkatini çekecek ve duygularını açığa vuracak şekilde birbirlerine bu hikâyeleri anlatmışlardır. Fakat efsaneler ve hikâyelerin çoğu, sömürgeciler gelene kadar sözlü aktarımla devam etmiştir. Afrika Arap edebiyatçıları, sömürgecilerin kültürüyle tanıştıktan sonra Afrika Batı edebiyatçılarından örnek alarak roman yazmaya başlamışlardır. Bu konuda önde gelen Nijeryalı edebiyatçıların bazı eserleri şunlardır: İsmail Ebû Bekr'in 1996'da yazdığı "*Esâsu't-Terbiye / Terbiyenin Temeli*", Mustafa İshak'ın 1998'de yazdığı "*Mâ Verâ'u's-Sirr / Sirrin Arkasında*", ve Osman Abdusselâm'ın 2000'de yazdığı "*el-Kudretu'l-İlâhiyye fî'l-Mehabbeti'z-Zevciyye / Eşler Arasındaki Sevgide İlahî Kudret*" adlı romanlardır. Aynı şekilde Sâlisu Mey Angovâ Durûmin'in 2003'te yazdığı "*Limâzâ Yekrahûnanâ / Niçin Bizden Nefret Ederler*", Cemil Abdullah el-Kanovî'nin 2004'te yazdığı "*İdfa' bi'l-Latî Hiya Ehsen / Sen (Kötülüğü) En Güzel Şekilde Sav*", Hâmid İbrahim Mahmûd el-Hicrî'nin 2008'de yazdığı "*Hâdimu'l-Vatan / Vatan Hizmetkârı*" ve Âdem Yahya el-Fullanî'nin 2009'da yazdığı "*Ehlu't-Tekrûr / Tekrûrlular*" isimli romanlar da bulunmaktadır.⁵³⁵ Afrika Arap edebiyatçılarının roman yazmadaki maharetlerinin farkına varmak için, yazar Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî'nin⁵³⁶ *Hâdimu'l-Vatan* romanının bir parçası örnek olarak verilebilir. Romancı el-Hicrî bize vatana hizmet edilmesinin hikâyesini şu şekilde anlatmaktadır:

"وَفَّقَ نور الانضمام إلى مخيم هذا العام ضمن الفيلق الأول لفريق 2008 بعد ما عانى المتاعب العويصة أصعبها والمشكلات أعضلها، وبعد ما هبَّت العواصف أعاصير، وقصفت خطوبا دامية.

سافر إلى جوس مباشرة ليلتقي مع أبيه حاملا إليه بشرى هذا القبول، ويزف إليه أيضا باقة الرّوح والبهجة ليشاركة الفرح والسرور لهذا النجاح الباهر، فرحّب به الأب كل الترحيب، وشاركه في الفرح بانسراح وانفراح، وأسبل عليه أياديه، تعبيرا عن هذا السرور، كأنه هو نفسه الذي وجد هذا القبول، بهذا عرفه منذ نعومة أظفاره تحت رعايته وتربيته، إذ يعتبر شأن ابنه شأنه، أو أهم من شأنه يحمل وحده عبء مستقبله ونجاحه، لأنه جعل نفسه المسؤول الوحيد عن سعادته ونجاته، ولم يزل يعلمه أن الحياة كفاح مستمر، ويهبه ما لديه من نفس ونفيس، حتى صار له دائما دوحة مثمرة تظله من وهج الفتن

⁵³⁴ Fethi, İbrahim, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Edebiyye*, s. 175.

⁵³⁵ Bkz. İmrân, *eş-Şi'ru'l-'Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 50.

⁵³⁶ el-Hicrî, 1976'da Nijerya'daki Aigoro denilen köyde doğmuştur. Kano'da bulunan Dâru'l-Hicra isimli medresede eğitimini gördüğü için "el-Hicrî" olarak lakaplandırılmıştır. Dîvânü'l-Hadîkati'l-Gannâ ve es-Seyyidu'r-Râis gibi birkaç edebî eser yazmıştır. Bkz. el-Hicrî, *Dîvânü'l-Hadîkati'l-Gannâ*, Kewudamilola Printing Press, Ilorin, 2010, yazarın özgeçmişi sayfası.

وحرور الزمان، ما وهن جهده في بذل الخير وما استكان، وما نضب بحر جوده وما غاض، ذلك هو أبوه العطوف المعطاء.⁵³⁷

“Nur, sıkıntılar ve fırtınalarla çarpışıp kanlı ve şiddetli olaylarla karşı karşıya kaldıktan sonra, 2008 yılında ekibinin ilk lejyon kampına katılmayı başardı. Babasıyla buluşup ona bu güzel ve sevinçli haberi vermek için hemen Jos (Cos) şehrine gitti. Babası güzel bir şekilde oğlunu karşılayıp o kadar mutlu olmuş ki kendisi kazanmış gibi hissederek oğluyla bu sevinci paylaşmış ve oğluna cömertliğini göstermiştir. Çünkü babası, Nur’un çocukluğundan bu yana mutlu ve başarılı olması için her türlü mücadelede bulunmuştur. Aynı zamanda hâlâ çocuğuna hayatın sürekli bir mücadele olduğunu öğretiyor ve sahip oldukları değerli her şeyi ona veriyordu.”

Nijerya dışındaki diğer bölgelere bakıldığında bu bölgelerdeki âlimlerin nesir türü olan romana daha az önem verdiklerini söylemek mümkündür. Bunun için Nijeryalı âlimlerin dışındaki Batı Afrika âlimlerinin Afrika Arap romanı ile ilgili yazdıkları eserler çok nadirdir. Bunlardan ulaşabildiğimiz eserler şunlardır:

Gineli Muhammed el-Emîn Câbî’nin 2000 yılında yazdığı “Fanta” ve Senegalli Ebû Bekr İncây’ın yazdığı “Cerîme ve Lâkin! / Suç Ama!” ve “el-Hâribât mine’l-Cenne / Cennetten Kaçanlar” adlı romanlardır.

Batı Afrika’nın bazı âlimleri, Afrika Arap romanlarını yazmalarının yanı sıra Batı dillerini bildiklerinden dolayı bölgede Arap diliyle yazılmayan romanları tercüme etmeye de yönelmişlerdir. Bu konuda meşhur olanlardan bazıları şunlardır:

Fullanî diliyle yazılmış “A’şâb Multehibe / Yanan Otlar” adlı romanını 1997 yılında tercüme eden Nijeryalı Mes’ûd Râcî, Yoruba diliyle yazılan “es-Sayyâdu’l-Cerî’ fî Gâbeti’l-İfrî / Cinlerin Ormanında Cesur Avcı” adlı romanını 2002 yılında tercüme eden Nijeryalı Mahmûd Muhammed Cimbâ, Fransız diliyle yazılan “Melhametu Suncâtâ / Suncâtâ Destanı” adlı hikâyeyi tercüme eden Gineli ‘İmrân Kabâ ve Fransız diliyle yazılan “el-Mugâmeratu’l-Gâmide / Gizemli Macera” adlı romanı tercüme eden Muhammed Saîd Bâh’tır.⁵³⁸ Bütün bu yazılar ve tercümeler bölge halkının Afrika Arap İslâm edebiyatını yükseltme çabalarının ve girişimlerinin bir delili olarak kabul edilebilir.

4.3.2.2.(5). Öyküler

Öykü, uzun ve kapsamlı olaylar ve çeşitli yönlerle nitelendirilen roman türünün tam tersidir. Buna binaen âlimler, kısa öykülerin belirli bir zaman, olay ve kişiye odaklanan bir nesir olduğunu söylediklerine göre öyküler insan hayatının meselelerinden belirli bir kısmını ele almak için yazılmaktadır.⁵³⁹ Afrika edebiyatı, diğer edebiyatlar gibi Afrika yaşamının gerçekliğinde somutlaştırılmış ve dedelerin torunlarına anlattığı hikâyelerle doludur. Ancak bu öyküler, bölgedeki âlimlerin modern

⁵³⁷ el-Hicrî, *Hâdimu’l-Vatan*, Alabi Printing, Ilorin, 2008, s. 24.

⁵³⁸ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 51.

⁵³⁹ Fethî, *Mu’cemu’l-Mustelahâtî’l-Edebiyye*, s. 175.

öykü sanatının en belirgin tezahürü olan Arapça makamat kitaplarını⁵⁴⁰ okumalarına rağmen, bölgenin destanları ve hikâyeleri gibi konular ele alınmamıştır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk başlarında öykülerin yazılmasına çok fazla önem verilmemiştir. Nijeryalı Abdulkadir el-Mustafa et-Tûrûdî'nin (ö. 1864/1280) *Musâmeratu'l-Habîb ve Musâyeretu's-Sahîb* öyküsü ve Sambo Leyma ismiyle bilinen el-Vezîr Muhammed el-Buhârî b. Ahmed'in *Hikmetu'l-Ebrâr 'an Akvâli'l-Fuccâr ve'l-Eşrâr* öyküsü gibi nadir olsa da, bazı öykü eserleri bulunmaktadır.⁵⁴¹ Ancak bölgeye Batı kültürünün gelmesi sonucunda Afrika Arap edebiyatçıları, folklorik hikâyelerini yazmaya başlamışlardır. Aynı zamanda, daha önce bahsedildiği gibi Batı dilleriyle yazılmış Afrika hikâyelerini çevirmeye yönelmişlerdir.

Afrika Arap edebiyatçıları, bazı öykülerini, kısa hikâyeler (Araplara ait hikâye ve makame türü) tarzında ürün olarak ortaya koymuşlardır. Abdulkadir el-Mustafa et-Tûrûdî'nin "*Musâmeratu'l-Habîb ve Musâyeretu's-Sahîb*" adlı öyküsü buna örnektir. Çünkü bu öyküye bakıldığında yazarın "*et-Tevâbi' ve'z-Zevâbi'*" adlı eseri yazan İbn Şuheyd'den (ö. 1035/426) etkilendiği görülmektedir. İbn Şuheyd, öyküsünde cinler dünyasına yolculuk yapıp şairin cinlerle temas kurduğunu ve onlarla şiir üzerinde sohbet ettiğini anlatmıştır.⁵⁴² Aynı yöntemle Abdulkadir el-Mustafa da, hayalî arkadaşlarıyla ruhlar dünyasına yolculuğunu anlatmıştır.⁵⁴³ el-Vezîr Muhammed el-Buhârî b. Ahmed'in ise; "*Hikmetu'l-Ebrâr 'an Akvâli'l-Fuccâr ve'l-Eşrâr*" adlı öyküsünün inşasında Abdullah b. el-Mukaffa'nın "*Kelîle ve Dimne*" öykülerinden etkilendiği söylenebilir.

Muhammed el-Evvel Abdusselâm el-İlorî'ye ait "*Makâmâtu'l-İlorî*" adlı eser, Abdalbârî' Editinî'ye ait olan "*Kisvetu'l-Ârî fî Makâmâtî'l-Bârî*" adlı eser ve Yusuf Ecîgenlî'ye ait olan "*Makâmâtu Yusuf*" adlı eser gibi 20. yüzyılın bazı âlimlerinin öyküleri, *Makâmâtu'l-Harîrî* gibi eski Arap Makâmât eserlerinden etkilenmiştir. Dolayısıyla bu öyküleri okuduğumuzda, sanki Makâmâtu'l-Harîrî'nin ve Makâmâtu'l-Hemezânî'nin eserleri hâfızalarımızda canlandırır gibi olmaktadır.⁵⁴⁴ Ayrıca 1975 yılında yazılan "*Kıssatu's-Sulahafât 'İnde Yoruba*" isimli öykü sahibi olan İshak Oganbî ve 1999 yılında yazılan "*Kisasu Hatti'l-İstivâ*" isimli öykü sahibi olan Nijeryalı Zakeriya İdris Huseyn gibi bölgede bazı Afrika Arap edebiyatçıları yazdıkları halk öykülerinde modern Batı kültüründen örnek aldıkları görülmektedir.

⁵⁴⁰ Müsteşrik Louis Massignon (ö. 1962) Arapçada yazılan Makamat kitaplarının Arapça modern öykü sanatının ön göstergesi olduğuna dair bir itirafta bulunmuştur. Bkz; et-Tâlib, 'Umer, "el-Kıssatu'l-'Arabîyye fî'l-Edebi'l-'Arabî" *Mecelletu Âdâbi'r-Râfideyn*, sy.1, Irak, 1971, s. 108.

⁵⁴¹ Suleymân, Yahya İmâm, "*Nubza 'ani't-Te'lîfi'l-Kasasî fî'l-Edebi'l-'Arabîyyi'n-Nicîriyyi'l-Kadîm*", *Mecelletu 'Âfâk li'l-'Ulûm*, 2 (7), Djelfa Üniversitesi, Djelfa, Cezâyir, 2017, s. 404.

⁵⁴² Bkz. İbn Şuheyd, Ebû 'Âmir Ahmed b. Mervân, *et-Tevâbi' ve'z-Zevâbi'*, (thk: Butrus el-Bustânî), Mektebu Sâdir, Beyrût, 1951, ss. 215; ÇİFTÇİ, "Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi", *Ekev Akademi Dergisi*, 6 (13), 2002, ss. 315-324.

⁵⁴³ Asıl kaynağa ulaşamadığından dolayı Yahya İmâm Suleymân'dan nakledilmiştir. Bkz. Suleymân, "*Nubza 'ani't-Te'lîfi'l-Kasasî fî'l-Edebi'l-'Arabîyyi'n-Nicîriyyi'l-Kadîm*", s. 403.

⁵⁴⁴ Bkz. 'Aditincî, 'İzzuddîn, "İtticâhâtul-Makâmâtî'l-'Arabîyye fî'l-Edebi'l-'Arabîyyi'n-Nicîrî - Makâmâtu'l-İlorî Nemûzen", *Mecelletu'l-'Âsime*, c. 8. Kerala Üniversitesi, Hindistan, 2016, s. 229.

4.3.2.2.(6). Tiyatro

Tiyatro, günümüzde toplum üzerinde en etkili unsurlardan biridir. Afrika toplumları da eski zamanlardan beri tiyatro türleri ile bilinmektedir. Eski Afrikalılar dans ve dramatik hareketler içeren dinî ritüeller ve festivaller gibi sosyal ve dinî yaşamlarının sahne görüntüsünü çizmekteydiler. İbn Battûta Mali İmparatorluğu'nu ziyaret ettiğinde, bayram sevinci münasebetiyle dans ederek şarkı söyleyenlerden ve kralın öykü anlatıcılarının öyküsünden oluşan bu geleneksel sahnesine “*el-‘Udhûke / Gülmece*” ismini vererek bize dramatizasyon sahnesini şu şekilde anlamıştır:

“*Bayram günü olduğunda ve Doga denilen oyuncu oyununu tamamladığında Cûla denilen şairler (sahneye) gelirler. Her biri, tüylerden yapılmış komik şekillerle sultan huzurunda durur ve öğüt şiiri söylemeye başlarlar. Bu şiirlerde sultana şunu söylerler: “Oturduğün tahtta senden önce nice krallar oturmuştu. Onların bıraktığı güzel eserler şudur şudur. Sen de güzel şeyler yap ki senden sonra onlarla anılasın.”* Sonra şairlerin büyüğü sultanın huzuruna çıkarak önünde eğilir, daha sonra kendi dilleriyle şarkı söyleyerek sultanın sağ ve sol omuzlarına başını koyar. Bu gelenek onlarda İslâm’dan önce de vardı ve İslâm geldikten sonra da bu geleneği devam ettirmişlerdir.”⁵⁴⁵

Beninli Yazar Olaudah Equiano’nun, (Olavoda Ekino) 1789’da yayınlanan “*The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African / Olaudah Equiano’nun İlginç Yaşam Anlatısı ya da Afrikalı Gustavus Vassa*” adlı eserinde “*Biz dansçı, müzisyen ve şairlerden oluşan bir milletiz.*” dediği gibi geleneksel Afrika oyunları, dans, şiir ve müzikten ibarettir.⁵⁴⁶ Senegalli bilgin Bekri Traore, Mali İmparatorluğu Dönemi’nden başlayarak 1958 yılında yayınlanan “*Le Théâtre Nègro-Africain et ses Fonctions Fociales / Zenci Tiyatrosu ve Sosyal İşlevleri*” adlı kitabında bu geleneksel tiyatro sahnelerinin kökenlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bekri Traore, çalışmasının sonucunda eski Afrika tiyatrosunun, çoğunlukla gerçekçi bir tarzı olan komedi, sosyal sorunları çözen eğitim niteliğinde olmakla birlikte, bölge halkını eğlendirici bir araç olduğu kanaatine varmıştır.⁵⁴⁷

Afrika Arap edebiyatçıları, Afrika Batı kültürü edebiyatçılarının, Afrika kimliklerini yok etme isteklerine karşı yaptıkları edebî tiyatro çalışmalarını sadece izlemekle kalmamışlardır. Bilakis onlar, yaralı Afrika’nın sesini dünyaya ulaştırmak için yazdıkları eserleriyle Batı kültürünün edebiyatçı kardeşlerine katılmışlardır. 20. yüzyılın sonlarında hayatın çeşitli konularında tiyatro ile ilgili eserleri kaleme almışlardır. Ayrıca tiyatro sanatında en çok eser verenler Nijerya’nın Arap edebiyatçıları olup onların yazdıkları tiyatro eserlerinde İslâm kültürü daha ön plana çıkmaktadır. Tiyatro eserlerinden bazıları şunlardır:

Batı Afrika’da drama konusunda Arapça ilk yazılı eseri ortaya koyan Zekeriya İdris Huseyn’in 1994 yılında yazdığı “*el-‘Amîdu’l-Mubeccel / Sayın Dekan*”, “*et-Tâcir ve Sahibu’l-Mat’am / Tüccar ve Lokantacı*” ve 2006 yılında “*et-Tabakatu’l-‘Ulyâ / Üst*

⁵⁴⁵ İbn Battûta, *Tuhfetu’n-Nuzzâr fî Garâibi’l-Emsâr ve ‘Acâibi’l-Esfâr*, s. 700.

⁵⁴⁶ Şeleş, *el-Edebu’l-İfrîkî*, s. 86.

⁵⁴⁷ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fî’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 48.

Tabaka” adlı eserlerdir. Havva Ebû Bekr’in “*Âsiye İmra’atu Fir‘avn / Firavun’un Kadını Asiyeye*” adlı kitabı ve Üstat Tâhir Şuayb’in “*el-‘İlm Aslu Kulli Hayr / İlim Her Hayrın Temelidir*” adlı eseri 1998’de yazılmıştır.⁵⁴⁸ Aynı şekilde 2003 yılında Mesud Abdulganî’nin yazdığı “*Ustâz Ragime Enfuḥ / Burnu Sürtülmüş Hoca*” ve “*Kad Gâreti’n-Nucûm / Batık Yıldızlar*” adlı eserler, 2015 yılında Abdulfettâh b. Abdurrahîm’in yazdığı “*el-Hasâd / Hasat*” eseri de bunlara dâhil edilebilir.⁵⁴⁹ Gün geçtikçe Arap dilinde yazılmış tiyatro eserleri çoğalmaktadır. Fakat bu eserlerin birçoğu ferdî çabalar olarak kalmış, ya sınırlı mikarda basılmış ya da hiç basılmamıştır. Bundan dolayı ilerleyen bölümlerde bu eserlere doğrudan ulaşamadığımızdan bu eserlerden bahseden ikincil kaynaklarla yetinmek zorunda kalacağız.

⁵⁴⁸ İmrân, eṣ-Şi‘ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 50.

⁵⁴⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Abdurrahîm, Abdulfettâh vd. *Sâdinu’l-Lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nîcîriyâ ed-Duktûr Zekerîya İdrîs Huseyn*, Matba‘tu’l-Hasbî, Ilorin, 2020. s. 40.

5. BATI AFRİKA'DA SÖMÜRGEÇİLİK DÖNEMİNDE ARAP EDEBİYATI

İslâm'ın Batı Afrika'ya girmesinden sömürgeciler dönemine gelene kadar bölgede sözlü ve yazılı kültürde en önemli rol, Afrika Arap edebiyatına aitti. Afrikalılar, Arap dilini siyasî ve kültürel hayatlarında, hatta edebiyatlarında vazgeçilmez bir hale getirmişlerdir. Sömürgeciler bölgeye geldiklerinde Batı edebiyatı ile Arap edebiyatı arasında yeni mücadeleler meydana gelmiştir. Arap edebiyatını yok etmek için birçok farklı yol izlenmiştir. Sömürgeciler, uyguladıkları bazı baskı yöntemlerinde başarısız olunca yeni eğitim sistemleri tatbik etmeye çalışmışlardır. Aşağıda maddeler halinde Batı Afrika'da sömürgecilik hareketinin başlangıcı, sömürgeçiliğe karşı mücadele veren bazı Afrika önderleri ve Arap edebiyatının modern okullardaki durumları ele alınacaktır:

5.1. Batı Afrika'da Sömürgecilik

Avrupa'da teknoloji ve sanayi devrimi gerçekleşmesinden dolayı Avrupalılar altın, elmas ve pamuk gibi ham madde gerekliliği için dünyaya dağılmışlardır. Doğal kaynaklarıyla bilinen kara kıta, bu sömürgecilik hareketinden kurtulamamıştır. Sömürgeciler Afrika'nın yer altı kaynaklarını sömürmekle yetinmemiş, kültürünü, dilini ve dinini de bölgeye yaymışlardır. Batı Afrika, sömürgecilerle birlikte yeni bir edebiyatla tanışmış ve "*Afrika Batı Edebiyatı*" diye yeni bir süreç ortaya çıkmıştır. Batı edebiyatının bölgeye ne zaman geldiğini, nasıl yayıldığını şu başlıklarla ifade etmek mümkündür:

5.1.1. Avrupalıların Batı Afrika'yı Keşfi

15. yüzyılda Portekizliler ve İspanyolların Batı Afrika'da Gine Bissau'nun kıyılarına demir atmalarıyla Avrupalılar bölgeyi keşfetmeye başlamışlardır. Daha sonra Afrikalılarla ticarî ilişkileri kurmak ve Hristiyanlık kültürünü yaymak için, keşfettikleri Senegal ve Moritanya açıklarında Yeşil Burun Adalarına yerleşmişlerdir. Bölgede Portekizlilerin satın aldıkları ticarî ürünler, biber gibi baharatlardan oluşmaktaydı. Ancak Portekizliler, Afrika'dan gelen bu tür malların Avrupalılar tarafından tercih edilmediklerini fark etmişlerdir. Çünkü Avrupalı insanlar, Hindistan gibi uzak doğudan gelen baharatlara alışmışlardır. Portekizliler ve İspanyollar, Avrupalılar tarafından Afrika'dan getirdikleri mallara rağbet edilmeyince, bunların yerine altın ve fildişi ticaretine yönelmişlerdir. Bu ticarî ürünleri saklamak amacıyla bölgede Sao Jorge'daki Mina kalesi gibi birkaç yerde depo amaçlı kaleler inşa etmişlerdir.⁵⁵⁰ Bu kaleleri inşa etmelerinin diğer sebebi de, Afrika halkı ile kendi aralarında olası düşmanlıklar kuvvetle muhtemeldi. Bundan dolayı da, kale etrafındaki dar bir alanda yaşamayı tercih etmişlerdir. Kale komutanı bile kabilelerin reisleri veya önde gelenleriyle kaleye yakın yerlerde görüşme yapardı. Bu görüşmeler sadece gelip giden malların devir teslimiyle sınırlıydı.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ Fage, J. D. *Târihu Garbi İfrîkiyâ*, (çev: Yusuf Nasr) Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1982, s. 118-119.

⁵⁵¹ Riyâd, Zâhir, *İsti'mâru İfrîkiyâ*, ed-Dâru'l-Kavmiyye, Kâhire, 1965, s. 65.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla Portekizliler ve İspanyollar, başlangıçta yeni ticarî yolları keşfederek bölgeye ilk girenler olup Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizlerin bölgeye yönelik keşif seyahatlerine kadar Afrika halklarıyla ticarî ilişkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunun yanı sıra, Amerika'nın keşfinden önce Avrupa'da köle ticareti çok yaygın olmadığı söylenebilir. Amerika keşfedilince, önce gelen Avrupalılar ve sonrakiler arasında Afrika'nın yer altı ve yer üstü zenginliklerini paylaşma mücadelesi başlamıştır. Amerika'nın keşfiyle birlikte insan gücüne ihtiyaç duyulmuş ve köle pazarları yeniden canlanmıştır.⁵⁵² Bu yüzden Amerika'nın keşfinin Afrika için yaklaşık 3,5 asır boyunca kâbusa dönüştüğünü söylemek mümkündür.

John Ledyard heyeti, Afrika'nın bilinmeyen bölgelerinin vadilerini, sosyal ve kültürel hayatını öğrenme amacıyla bölgelere gelen Avrupalıların gönderdiği heyetlerin ilki sayılır. Bu adam, Nijer nehri ve daha sonra Timbuktu'ya ulaşmak için Libya'yı geçmeye karar vermişti. Fakat amansız bir hastalığa yakalanması sebebiyle Kahire'den öteye geçememiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için 1789 yılında Frederick Horne Man, Mısır'dan yola çıktıktan sonra Libya çölünü aşarak o dönemde ticarî merkez ve Fizan bölgesinin başkenti olan Marzuk bölgesine ulaşmayı başarmıştı. Ancak bu bölgede Frederick Horne Man'ın izleri kaybolup ölmüştü. Ondan sonra Major Houghton, bu amacı gerçekleştirmek için yola koyulup, Batı Afrika sahillerine ulaşmayı başarmıştı. Yolculuğuna Gambiya nehri boyunca takip ederek Senegal'de bulunan Medine denilen yere ulaşmıştı. Fakat yöre halkı tarafından Major Houghton yakalanıp öldürülmüştü. Bu kadar tehlikeli olmasına rağmen, Avrupalılar yeni seyahatlerden vazgeçmemişlerdir. Bunlardan biri, Mango Park olup daha 24 yaşındayken deniz yoluyla Gambiya nehrine ulaşip yöre halkının Manding dilini birkaç ayda sökmeyi başarmıştı. Daha sonra Nijer nehrine uğramıştı. 1797 yılında Londra'ya dönmek zorunda kalmıştı. 1805 yılında 2. kez Gambiya bölgesine seyahat başlamış ve Segou'ya (Segu) varmıştı. Oradan da Nijer Nehri'nin güneyine yönelerek Nijerya'daki Boussa (Busa) denilen yere gelmiş ve orada çok geçmeden vefat etmişti. Fakat Mango Park Nijer bölgesini ilk geçen kişi unvanını kazanmıştı.⁵⁵³

En önemli keşif seyahatlerinden biri de, Fransız René Caillié seyahattir. Bu kişi, âlimleriyle, uygarlığıyla ve iktisadıyla meşhur olan Songay İmparatorluğu'nun başkenti Timbuktu şehrine seyahatini yapmıştı. René Caillié, kendini koruma amaçlı Müslüman görünmeye, Arapçayla birlikte İslâm hükümlerini öğrenmeye, bölgenin şiddetli sıcakları altında oruç tutmaya ve namaz kılmaya mecbur kalmıştı. Çünkü o, kendini ancak bu şekilde tehlikelerden ve ölümden koruyabilmişti. Üstelik bu şekilde kolayca Timbuktu şehrine giriş yapabilecek ve şehirdeki kültürel şartları öğrenebilecekti. Coğrafi projelerini gerçekleştirmek için Batı Afrika'da uzun süre kalmıştı. Sonunda bölgede hastalığa yakalanmış ve Fransa'ya dönüp ölmüştü.⁵⁵⁴

⁵⁵² Musa, 'Âyidetü'l-'Azb, *Ticâretü'l-'Abîd fî İfrîkiyâ*, Mektebetü's-Şurûkî'd-Devliyye, Kâhire, 2007, s. 31.

⁵⁵³ Kamm, Josephine, *el-Mustekşifün fî Afrikiyâ*, (çev: Yusuf Nasr), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1982, s. 89-105.

⁵⁵⁴ Thomas, Félix, *Vie de René Caillié*, Tours Imprimerie, Paris, 1884, s. 10-10.

René Caillié'den sonra Almanyalı Heinrich Barth gelmişti. O da ismini değiştirip Abdulkerîm yaparak Batı Afrika'nın büyük bir kısmını gezmeyi başarmıştı. Böylece Heinrich Barth Çad'taki Bornu şehri, Nijerya'daki Sokoto, Kano, Nobî ve Gondo, Nijer'deki Agadez, Zinder ve Say, Mali'deki Timbuktu'da ikamet etmişti. 1850-1855 yılları arasında beş yıl boyunca bölgenin her tarafına gitmiş ve bölgenin coğrafi, sosyal, kültürel ve siyasi durumunu incelemişti.⁵⁵⁵

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak keşif seyahatlerinin sonuçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Sanayi devriminin öncelikli gereksinim duyduğu madenlerinin bulunduğu yer bilgisinin derlenmesi.

2. Bölgedeki ticarî, siyasî, sosyal ve kültürel hayata vâkıf olunması.

3. Afrika toplumunun hassasiyet ve zaafalarının belirlenmesi.

15. asırdan 19. asra kadar devam eden Avrupalılar ile Afrikalı liderler arasında yapılan anlaşmalar ve bölgeye seyahatler, esasen Afrika sömürgeciliğinin ilk belirtileriydi. Keşif seyahatlerinin sonuçları, Avrupalıların bölgenin servetleri ve doğal zenginliklerini ele geçirme duygusunu tahrik etmişti. Bunun için birçok kongre düzenlemişlerdir. Onların düzenledikleri en meşhur kongrelerden biri de 1884-1885 yılları arasında yaptıkları II. Berlin Kongresiydi. Bu kongrede Afrika ile ilgili hedeflerini ve aralarında Afrika'yı paylaşmayı kararlaştırmışlardır.

5.1.2. Sömürgeciliğin Batı Afrika'ya Girişi ve Bölgede Yayılması

Avrupalılar II. Berlin Kongresinde kara kıtanın taksimini kararlaştırdıklarında kıtanın bir kısmına hâkim olan Osmanlıların gücü gün be gün zayıflıyordu. Bunu fırsat bilen Batılılar, keşif seyahatlerinin raporlarına uygun olarak askerî harekâta başlayıp, birçok yeri harap etmişlerdir. Fransa, kanlı askerî ihtilal yapanların en başında geliyordu. Fransızlar, Kuzey Afrika bölgesine tam hâkim olunca Senegal nehri boyunca güneye doğru Afrika'nın iç bölgelerine ilerlemişlerdir. 1883-1894 yılları arasında günümüzde Mali'nin başkenti olan Bamako, Timbuktu Segou, Cenne ve Nijer'de bulunan Say gibi Afrika'nın birçok yerine ulaşmışlardır. 1893 yılında Fildişi Sahili ve Gine'de askerî kamplar tesis etmişlerdir. Daha sonra 1900 yılında günümüzde Benin olarak bilinen Dâhome Krallığı'nı ele geçirmişlerdir.⁵⁵⁶

Fransızlar, el-Hâc 'Umer Sa'îd el-Fûtî'nin devleti gibi bölgede bulunan İslâm devletlerini yok etmişlerdir. Bölgeye tam hâkim olmak için Fransızlar buraları koloni ilan etmişlerdir. Daha sonra hâkimiyetlerini devam ettirmek için Batı Afrika'daki çeşitli kolonilerini CFA⁵⁵⁷ (SFA) denilen tek para birimi altında toplamışlardır. Fransa'nın sömürgeciliği İngilizlerin sömürgeciliğinden çok daha farklıydı. Çünkü İngilizler, yerel halkla işbirliği yaparak hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Fransızlar ise, doğrudan kendi

⁵⁵⁵ Bovill, E.W, *Ticâratu'z-Zeheb ve Sukkânû'l-Mağribi'l-Kebîr*, (Çev: el-Hâdî Ebû Lukme ve Muhammed 'Azîz), Bingazi Üniversitesi Yayınları, Bingazi, 1988, s. 358-360.

⁵⁵⁶ Ki-Zerbo, Joseph, *Histoire de l'Afrique noire*, (thk: Yusuf Şelb eş-Şâm), Vezâretu's-Sakâfe, Dımask, 1994, II. 716; İbrahim, Abdullah Abdurrazzâk ve el-Cemel, Şevkî, *el-Muslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubî li Afrikiyâ*, 'Âlemu'l-Ma'rife, Kuveyt, 1989, s. 25.

⁵⁵⁷ CFA, Batı Afrika'da Fransız sömürgesi olan ülkelerin parasının kısaltılmış adı olup bu ismin açılımı: "Afrika Finansal Topluluğu" anlamına gelen "Communauté Financière Africaine" ifadesidir.

adamlarını atamışlardır. Fransız devriminin ilkelerine uygun ve eşit bir statü uyguladıklarını iddia ederek, Afrikalılara eşit vatandaşlık ve hukuk sistemini tesis ettiklerini söylemişlerdir. Bütün bunlarla sömürgeci kimliklerini perdeleyip kendi kültürlerini, dillerini ve siyasî düzenlemelerini bölge halkına empoze etmeyi hedeflemişlerdir. Hayatın her alanında Afrikalılar Fransızlar gibi düşünsün ve yaşasın istemişlerdir. Bunun için yerel halkın tarihleriyle ve İslâm dini ile alakalarının koparılması gerekiyordu.⁵⁵⁸

Diğer taraftan İngiliz sömürgeciler “altın sahil” denilen Gambiya ve Gana’dan Nijerya’ya uzanan bölgeyi ele geçirmiş ve özellikle Nijerya’nın tüm topraklarında 1914 yılında⁵⁵⁹ hâkimiyet kurmuşlardır. İngilizler, her ne kadar sömürgecilikte Fransızlar ile yarışsalar da, aslan payı Fransızlara aitti. Bu mücadeleler, anlaşma ile sonuçlandırılmasaydı Nijer nehrinin havzasında Fransızlarla İngilizler arasında kanlı savaşlar bile olabilirdi.⁵⁶⁰

Almanya, Portekiz ve İspanyol sömürgecilerin dar kapsamlı sömürge bölgeleri bulunsa da hiçbirisi, Fransa ve İngiltere kadar sömürgeye sahip olamamıştır. Almanların hâkim olduğu Togo bölgesi ve Portekizlilerin hâkim olduğu Gine Bissau bölgesi daha sonra Fransa’ya geçmiştir. Bu konuda bazı bilginler şunu ifade etmiştir:

“Yüz ölçümü yaklaşık 30.370.000 km² olan kıtanın 10 milyon km²’si Fransa’nın, 5.5 milyon km²’si İngiltere’nin, 2.2 milyon km²’si Almanya’nın, 2 milyon km²’si Belçika’nın ve 2 milyon km²’si Portekiz’in hakimiyeti altındaydı. Geri kalan bölgeler, İspanya ve Osmanlı Devleti’ne aitti. Bazıları da bağımsız kalabildi.”⁵⁶¹ Bağımsız kalanlar, Etiyopya ve Liberya ülkeleridir.

Sonunda Avrupalı sömürgeciler, bütün kıtayı özellikle de Batı Afrika’yı ele geçirmiş ve karşı koyanları ezip geçmişlerdir. Ouzou Gawinner’in tespit ettiği gibi Avrupalıların bölgeyi ele geçirmeyi başarmalarının birçok sebebi vardır. Bu sebeplerden:

1. Avrupalı kâşiflerin, yerel halktan daha çok bölgeyi detaylı bir şekilde bilmeleri.
2. Tıbbî keşiflerin gelişimiyle Afrika’ya giden Avrupalıların sağlık problemlerine maruz kalmamaları.
3. Avrupa, sanayi devrimin hızlı bir şekilde inkişafına Afrika’nın ayak uyduramaması.
4. Avrupalılar uzun yıllar süren savaşlardan sonra barış içerisinde yaşamayı öğrenirken, Afrikalıların kendi aralarında mücadele etmeye devam etmeleri.
5. Avrupalılar, model silahlarla donanmışken, Afrikalıları düzenli bir askerî güce sahip olmamaları.

⁵⁵⁸ İbrahim ve el-Cemel, *Târîhu İfrîkiya’l-Hadîsi ve’l-Mu’âsır*, Dâru’z-Zehrâ, Riyâd, bs. 2, 2002. s. 287.

⁵⁵⁹ Burada naklettiğimiz kitapta tarih 1974 yılı olarak yazılmıştır. Nijerya 1960 yılında bağımsızlığını kazandığından dolayı yazarın verdiği tarih yanlıştır. Bunun için yazarların diğer eserlerindeki yazdıkları 1914 tarihini doğru olduğunu kabul edip onu yazdık. Bkz; İbrahim ve el-Cemel, *Târîhu İfrîkiya’l-Hadîsi ve’l-Mu’âsır*, s. 306.

⁵⁶⁰ İbrahim ve el-Cemel, *Târîhu’l-Muslimîn fî İfrîkiyâ ve Muşkilâtuhum*, Dâru’s-Sakâfe, Kâhire, 1996, s. 105.

⁵⁶¹ Robert, Anders, *l’Afrique Africaine*, Edition Seps couleurs, VIO, Aralık, 1963, s. 36.

6. Avrupalılar, ağır silahlara sahip olmalarının yanı sıra, 1890 yılında Afrikalılara silah satmama konusunda anlaşmayı yapmışlardır. Afrikalılar ise, zamanı geçmiş ilkel silahlarından başka bir şeyi kullanamıyorlardı.⁵⁶² Örnekleri genişletecek olursak, Avrupa'nın silah teknolojisi ve modern savaş taktiği sahibi olduğundan dolayı birçok durumda Avrupalılar tarafından makineli tüfek kullanılmaktaydı. Afrika halkı tarafında ise mızraklar ve oklardan başka bir şey yoktu.

Sonuç olarak şartların eşit olmamasından kaynaklanan siyasî, iktisadî, askerî ve teknolojik alanlarda üstünlüğe sahip olan Avrupalıların Afrika kıtasına hâkim olmaları kaçınılmazdı. Buna benzer bir yaklaşım, Gineli şair Muhammed el-Emîn Câbî'nin bir şiirinde şöyle anlatılır:[Kâmil]

جَاسُوا خِلَالَ دِيَارِنَا، وَتَأْمَرُوا	مِنْ بَعْدِ مَا أَحْصَا مَوَاطِنَ ضَعْفِنَا
فِيهِ مِنَ الْأَمْوَالِ مَا لَا يُحْصَرُ	سَرَقُوا ثَرَاتِ الْمُسْلِمِينَ وَأَنْفَقُوا
فَجَنَوْا عَلَى تَارِيخِنَا بَلْ رَوَّوْا	وَبِهِ اسْتَعَانُوا فِي دِرَاسَةِ دِينِنَا
أَقْمَارَ مُطَلَّعَا عَلَيْنَا يَنْظُرُ	مِنْ بَعْدِ مَا خَلَقُوا مَنَاخًا طَيِّبًا
تُعْرِِي الْأَهْلِي بِالنِّزَاعِ وَتُنْذِرُ	رَسْمُوا الْحُدُودَ بِصُورَةٍ مَدْرُوسَةٍ
وَإِذَا بَنَا نَزْهُو بِهَا وَنُعَبِّرُ	فَنَمَتْ لِعَاثِهِمْ وَزَادَ تَرَاوُهَا
وَبِهِ نُقَدِّمُ شَأْنَنَا وَنُؤَخِّرُ ⁵⁶³	تَارِيخَهُمْ أَضْحَى مَدَارَ حَيَاتِنَا

(Sömürgeciler), bizim zaaflarımızı tespit ettikten sonra topraklarımıza girdiler ve hâkim oldular.

Müslümanların mirasını çaldılar ve bu uğurda hiçbir harcamadan kaçınmadılar.

Dinimizi incelemek için bu mirastan faydalandılar. Dahası tarihimize saldırıp sahteleşdiler.

Uygun ortamı oluşturup bizi gözetten uyduları icat ettikten sonra...

Planlanmış sınırlar çizdiler, toplumları birbirine düşürecek şekilde.

Böylece onların dili gelişti ve zenginleşti. Biz de hemen o dil ile övünmeye ve konuşmaya başladık.

Tarihleri hayatımızın merkezi haline geldi. Ona göre ayarlar olduk işlerimizi.

Yukarıdaki şiirde anlatıldığı gibi sömürgecilerin Batı Afrika'ya tam hâkimiyetleriyle *es-Sûdânu'l-Garbî* diye bilinen Batı Afrika'yı siyasî ve iktisadî hedeflerine uygun olarak on beş küçük devlete bölmüşlerdir. Bu ülkeler şunlardır: Yeşil Burun Adaları (Cape Verde), Moritanya,⁵⁶⁴ Senegal, Gambiya, Gine Konakri, Gine Bissau; Mali, Sierra Leone, Liberya, Fildişi Sahili, Gana, Togo, Benin, Burkina Faso, Nijer ve Nijerya'dır.⁵⁶⁵ Bu ülkelerde dil ve kültür gibi alanlarda Fransa'nın, İngiltere'nin ve Portekiz'in etkileri hâlâ devam etmektedir.

⁵⁶² UNESCO, *Târihu İfrîkiya 'l-'Âm*, VII, 57-58.

⁵⁶³ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 63-69.

⁵⁶⁴ Moritanya ülkesi Batı Afrika ülkeleri birliği üyeliğinden çıkıp Kuzey Afrika ülkelerine katılmıştır. Onun için Moritanya edebiyatçıları çalışmada yer almamıştır.

⁵⁶⁵ Batı Afrika'da yer alan ülkelerin haritaları için bkz. EK1.

5.1.3. Batı Sömürgeciliğinin Arap Edebiyatını Asimile Etme Yöntemleri

5.1.3.1. Teşvik Edici Eğitim Yöntemleri

Sömürgeciler, ilk başlarda esnek eğitim politikalarını izlemeye karar vermişlerdir. Onlar, bölgede bulunan medreselerin eğitim sistemlerini değiştirebilmek ve bölgede Avrupa okullarını açabilmek için doğrudan veya dolaylı eğitim politikalarını kullanmaları gerektiği kanaatine varmışlardır. Ayrıca aşağıda zikredileceği Avrupalıların uyguladıkları eğitim politikalarının çoğunun esnek ve teşvik edici olmasına rağmen, ilk bakışta şu sebeplerden dolayı yaptıkları okullara Afrikalı çocukları göndertme konusunda başarısız olmuşlardır.⁵⁶⁶

a)- O zamanlar Batı kültürünün tamamen Hristiyanlıktan ibaret olması. Misyonların en büyük amacı da İslâm eğitimini ve kültürünü yok etmektir. Durum böyle olunca Müslümanlar da, sömürgecilerin getirdikleri “*Franko-Arap Okulu veya Anglo-Arap Okulu*” adlı sistemi yalnızca dinlerini ve İslâm kültürlerini değiştirmenin bir hilesi olarak görmekteydiler.

b)- Müslümanların atalarından devraldıkları İslâm kültürüyle gurur duymaları. Bundan dolayı Batı Afrika Müslümanları, sömürgecilerin kültürlerini almayı meşrulaştıran hiçbir şey görmemişlerdir.

c)- Müslümanların İlk başta misyonierlerin Batı Afrika İslâm topraklarına girmemelerine izin vermemeleri.

d)- Afrikalı Müslüman kralların, güvenmedikleri insanların kontrolü altında çocuklarını uzak bir okula göndermek istememeleri. Bu yüzden Batı Afrika müslüman kralları, kendi çocukları için özel bir hoca tutarak saraylarında ilim meclisi kurdurmalarıydı.

e)- Bölgedeki Batı okullarında kıraat dersinde İncil’in bir parçasının okutulması. Miller adlı İngiliz’in Nijerya bölgesinde İncil’in bir bölümünü Hevsâ diline çevirip dolaylı olarak oradaki Müslüman çocuklara Hristiyanlığı öğretmiş olması buna örnektir.

Sömürgecilerin yaptıkları girişimlerin başlangıçta başarısız olmalarına rağmen, hedeflerinden dönmemişlerdir. Tam aksine bölge halkının güvenini kazanmak ve onlara karşı birleşmeleri engellemek için aşamalı yöntemler izlemeye başlamışlardır. Sömürgeciler ilk başta medreselerin eski programlarına müdahale etmekten vazgeçmişler ve Hristiyan misyonierlerin faaliyetlerinin Müslüman topraklarda değil sadece animist topraklarda yayılmasına izin vermişlerdir. Buna örnek olarak Nijerya bölgesinin yöneticisi Lord Lugard adlı İngiliz’in uyguladığı siyaset verilebilir. Lord Lugard, ülkenin doğal kaynaklarından yararlanabilmek için kentsel halkı teknik eğitime, kırsal halkını ise tarımsal eğitime yönlendirmiştir. Aynı zamanda da Müslüman kabilelerin İngilizlere karşı birleşmelerinden korktuğu için Hristiyanların bazı Müslüman bölgelerine girmelerini yasaklamıştır. Bunun için şu ifadeleri kullanmıştır: “*Muhammed’in halkına Hristiyan misyonierliğini empoze etmek mantıklı değildir*”⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ Bu konu ile ilgili bkz. Galâdançî, *Hareketu’l-lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ*, s. 78.

⁵⁶⁷ el-Mekkî, Abdurrahman Muhammed Ali, *Muessesâtu’t-Ta’lîmi’l-‘Arabîyyi’l-İslâmî fî Şemâli Nicîriyâ*, Yüksek Lisans Tezi, Me’hadu’d-Dirâsâti’l-İfrîkiyye ve’l-âsiveyye, Hartûm Üniversitesi, 1987, s. 41.

Uzun bir mücadelenin ardından Kur'ân okullarındaki eğitim dilinin Arapça-Fransızca veya Arapça-İngilizce şeklinde eşleştirerek eski Arap edebiyatının öğretim sistemini değiştirmeyi başarmışlardır. Afrikalı Müslümanların alışkın olmadıkları bu yeni okullara çocuklarını göndermelerini sağlayabilmek ve gönüllerini kazanabilmek için sömürgeciler aşağıda yer alan cezbedeci taktikleri kullanmışlardır:⁵⁶⁸

a)- Sömürgecilerin, okullarının modern ve kaliteli olduğuna dair Afrika halkını ikna etmek için eğitim sistemine Arap dili ve edebiyatı ile birlikte dinî dersleri eklemeleri. Örneğin, halkın çocuklarını bu okullara göndersinler diye aşağıda bahsedileceği Timbuktu Fransız Valisi Clauzel Frappe'in inşa ettirdiği Cenne'deki okulun eğitim programına Arapça ve dinî dersler eklenmiştir.

b)- İlk başlarda okullarında çalışan Arapça ve din kültürü öğretmenlerine maaşlar vermeleri.

c)- Kendi medreselerinin müfredatlarında yabancı dili kabul etmiş tüm öğretmenlere maddî yardımda bulunmaları.

d)- Okullarında okuyan öğrencilere burs vermeleri.

e)- Seçkin ve başarılı öğrencileri ödüllendirmeleri ve onlara daha fazla maddî imkân sağlamaları.

f)- Liderlerin çocuklarına öncelikli olarak imtiyaz vermeleri.

g)- Sömürgeci hükümet merkezlerinde bu okullardan mezun öğrencileri işe almaları ve maaşlarla onlara rahat yaşam sağlamaları.

h)- Ebeveynleri çocuklarını göndermeye teşvik etmek için okullarla birlikte mescitler inşa etmeleri.

Şair 'Umer Karkî, sömürgecilerin bölge halkının kalbini kazanmak için uyguladıkları bu aldatıcı hilelere şiirinde şu şekilde dikkat çekmiştir:[Vâfir]

وَقَوْلٍ لَّيِّنٍ خُلُوِ النَّظَامِ	وَمَبْدَأُ أَمْرِهِمْ جَاءُوا بِسَلَمٍ
وَإِصْلَاحِ الطَّرَائِقِ فِي الطُّوَامِ	وَقَالُوا إِنَّا جِئْنَا لِسُوقٍ
وَإِحْسَانٍ وَإِسْقَاطِ الْعَرَامِ	وَمَنْعِ الظُّلْمِ فِي الدُّنْيَا وَلِصِّ
وَقَدْ صِرْنَا لَدَيْهِمْ كَالطَّقَامِ	وَلَمْ نَعْلَمْ بَيْنَهُمْ جَمِيعًا
وَيُعْطُونَا لَذِيذَاتِ الطَّعَامِ ⁵⁶⁹	يَعْرُونَا بِتُخَفِهِمْ قَلِيلٍ

Onlar ilk başta, barış, yumuşak söz ve güzel bir sistemle geldiler.

Ticaret ve kumların kapattığı yolları ıslah etmek...

Dünyada zulüm ve hırsızlığı engellemek, borçlarını ödemek ve iyilik yapmak için geldik dediler.

Bilemedik onların hepsinin niyetini ve kullanılan birtakım aletler olduk onların elinde.

Az olan servetleriyle bizi aldatırlar ve lezzetli yemekler bize verirler.

⁵⁶⁸ Bkz. Marty, *Etudes Sur L'Islam et Tribus du Soudan*, II, 94-98;

⁵⁶⁹ Karkî, 'Umer, *Kasîdetu'l-Leâlî bi Ahbâri ve Tenbîhi'l-Kirâm*, özel kütüphanesi, Akra, s.3.

Bu konuda söylemek istediğimizi daha açık bir şekilde ortaya koymak için Clauzel Frappe adlı Fransız vali tarafından yönetilen Mali’deki Cenne şehrinde 1908 yılında inşa edilen Fransız okulunu örnek olarak vermek istiyoruz. Afrikalı Müslümanlar, ilk zamanlarda sömürgecilerin getirdiği yeni eğitim sistemine karşı nefret ettiklerinden dolayı bu okul boş kalmıştı. Fransız Vali Clauzel Frappe bu durumu görünce Afrikalılara karşı diktatörlük siyasetini değiştirip akıllı politikayı uygulamaya gitmiştir. Daha sonra eğitim ve insanî projelerini genişletmek için Fransız hükümetinden maddî yardım talep etmiştir. 1911 yılında Clauzel Frappe, Afrikalıların çocuklarını Fransız okullarına çekmeyi başaramamış ve bu okul, öğrencilerle dolarak Cenne şehrinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır.⁵⁷⁰ Bölgede sömürgecilerin okullarında ilk uyguladıkları müfredatlar hakkında fikir oluşturabilmek için burada Cenne’deki bu Fransız okulunun müfredatını aşağıdaki tabloda örnek olarak vermekteyiz:

Tablo 2. Cenne Şehrinde 1908 Yılında Açılan Fransız Okulunun Ders Programları⁵⁷¹

Birinci senenin haftalık ders programı

Saat	Gün	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Cumartesi
08:00- 09:00		Arapça Grameri	Arapça Grameri	Arapça Grameri	Arapça Grameri
09:00- 10:00		Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)	Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)	Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)	Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)
10:00- 11:00		Fransızca	Fransızca	Fransızca	Fransızca
15:00-16:00		Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh
16:00- 17:00		Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)

İkinci senenin haftalık ders programı

Saat	Gün	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Cumartesi
06:00- 08:00		Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)	Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)	Yok	Arap Edebiyatı (Binbir Gece Masalları)
08:00- 09:00		Arapça Grameri	Arapça Grameri	el-Mu‘allakâtu’s- Seb‘a.	el-Mu‘allakâtu’s- Seb‘a.
09:00- 10:00		Fransızca	Fransızca	Fransızca	Fransızca
10:00- 11:00		Fransızca	Fransızca	Fransızca	Fransızca
15:00-16:00		Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh	Fıkıh
16:00- 17:00		Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)	Matematik (Fransız diliyle)

⁵⁷⁰ Marty, *Etudes Sur L’Islam et Tribus du Soudan*, II, 91-92.

⁵⁷¹ Bu programlar ile alakalı daha fazla bilgi için bkz; Marty, *Etudes Sur L’Islam et Tribus du Soudan*, II, 95.

Yukarıda zikredilen haftalık ders programlarının verilerine göre, o zamanki bazı sömürgecilerin okullarının günümüzde kolejlere veya yüksekokullara eşdeğer olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu haftalık ders programlarına bakıldığında şu sonuçlara varılabilir:

1)- Sömürgecilerin önemli dinî derslerin bazılarını müfredattan çıkarmaları:

Kur'ân ve hadis ilimleri ile ilgili konulara, haftalık ders programlarında yer vermemeleri gibi Müslüman toplum olmaya yönelik, İslâm inancına ve kimliğine uygun motive edici dersler bir kenara bırakılmıştır.⁵⁷² Bu programda yer alan dinî dersler sadece öğrencinin günlük hayattaki meseleleri ile ilgilidir. Arap Dili ve Edebiyatı derslerinde ise öğrenci, Arap dili ve edebiyatını öğrenir ve inancının ilk kaynağı olan Kur'ân ve hadis bilgisinden uzak bir şekilde mezun olur. Bu öğrencilerin İslâmi kimliğinin zayıf olması ve onun atılım ilerleme noktalarının Batı kültürlerinin etkisinde kalması kaçınılmazdır. Gitgide sömürgecilerin Müslüman Afrikalıların İslâm kültüründen uzaklaştırma konusunda başarılı olduklarını görüyoruz. Bunun için sömürgeciler, bölgede güçlendiklerinde Arapçanın İslâm'dan tamamen ayrılması için çağrıda bulunmuşlardır. Hatta bunun daha ötesine giderek Afrikalıların, İslâm dini ile ilgili Arap isimlerini Afrika milliyetçiliği bahanesiyle ve Afrikalılar için bu isimlerin yabancı olması gerekçesiyle terk etmeleri çağrısında bulunmuşlardır. Dini yüzeysel bilen bazı Afrikalı Müslümanlar, Afrika kültürünü koruma adına Yoruba kabilesinde tapınan demir manasına gelen *Ogun* ve gök gürültüsü tanrısı anlamında olan *Şangû* isimleri gibi ataları tarafından cehaletle tapınmış animist kültür kaynaklı bazı isimlerle çocuklarını isimlendirmişlerdir.⁵⁷³

2)- Sömürgecilerin idarî işlerinde iş imkânı sunacak derslerin Fransızca diliyle işlenmesi:

Öğrenciler, mezun olduktan sonra onlara iş bulmalarına yardımcı olan matematik gibi iş hayatına katkı sağlayacak dersleri Arapça değil, Fransız diliyle öğrenmekteydiler. Bu durum sömürgecilerin okullarında okuyan öğrencilerin, geleceği ve işsizlikten korkmama garantisini temin ederek sömürgecilerin adına bölgenin idarî işlerini üstlenecek kimseleri yetiştirmek istedikleri anlamına gelmektedir.

3)- Franko-Arap eğitim sistemiyle sömürgecilerin projelerini uzun vadeli hedeflerle birleştirilmesi:

Bu müfredatlarında bölgede Franko Arap veya Anglo Arap diye isimlendirilen bu okullar, Afrika halkını bu eğitimle cehaletin karanlığından çıkarmak, onu sosyal ve kültürel daha iyi bir seviyeye getirip aydınlatma adına açılmamıştır. Tam aksine sömürgecilerin getirdikleri bu okulların amacı, Afrika sömürgeçiliğine hizmet etmeyi, İslâm kültürünü değiştirmeyi ve aynı zamanda bu okullardan dinî nasları Batı sömürgeçiliği lehine yorumlayabilecek din âlimleri yetiştirmeyi amaç edinmiştir. O

⁵⁷² Aynı şekilde 1909 yılında Fransızlar tarafından kurulan Senegal'deki St. Louis okulunun ders programında Kur'ân ve hadis dersleri bulunmamaktadır. Bkz. Marty, *Etudes sur l'Islam au Senegal*, I, 120.

⁵⁷³ Ebyekin, Musa Abdussalam, "el-Gazvu'l-Fikrîyyi'l-'İsti'mârî 'ala't-Turâsi'l-'Arabîyyi'l-'İslâmî fi Garbi İfrikiyâ" *Mecelletu'l-Kısmi'l-'Arabî*, sy. 21, Puncab Üniversitesi, Pakistan, 2014, s.

dönemde Senegal’de bulunan İslâmî eğitim raporlarının birinde St. Louis okulunun kurulma amacı şu şekilde dile getirilmiştir:

“Okul kurarsak, gelecekte dilimizi öğretmek ve lehimize dinî nasları yorumlamak için ihtiyaç duyduğumuz öğretmenlerin yanı sıra güvenilir personel ve hâkimler yetiştirebiliriz. Çünkü şu ana kadar dinî nasların aleyhimize işlediği dikkat çekmektedir.”⁵⁷⁴ Batı Afrika Fransız sömürgelerin genel valisi, bir yazışmada Afrikalılara eğitim hizmetleri vermelerinin sebebini şu şekilde beyan etmiştir:

“Politik ve ekonomik gereksinimlere ek olarak, eğitim sistemimizin iki hedefini gerçekleştirmemiz gerekir. Birincisi; her alanda bize hizmet verecek ulusal yetkinlikler oluşturmak. Diğeri ise; Afrikalı çocukların yaşam tarzlarını kültürümüze uygun olacak şekle dönüştürmektir.”⁵⁷⁵ Bu sözlerden dolayı sömürgeciler, Afrikalıların aile yapısını, kültürünü ve yaşam tarzını değiştirmek için her türlü yonteme başvurmuşlardır.

5.1.3.2. Baskıcı Yöntemler

Fransız ve İngilizler, bölgede okullarında akıllı siyaset yöntemini izlemelerine rağmen tam anlamıyla hedeflerine ulaşamadıklarından dolayı baskı yöntemlerine başvurmaya başlamışlardır. Afrika Müslümanlarının Arapça olarak yazılmış dinî kaynaklardan habersiz kalmaları için Batılılar İslâmî eğitim kaynaklarının yok edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Batı Afrika Fransız Genel Valisi William Ponty, Senegal ve Nijer gibi yönetimi altında bulunan sömürge yöneticilerine çıkardığı 9 Ağustos 1911 tarihli kararla Arapçayı ortadan kaldırmanın gerekliliğini şu şekilde dile getirmiştir:

“İç meselelerle alakalı mahkeme raporlarında, kabile reisleri ve ileri gelenlerle yapılan resmî yazışmalarda kısaca, hayatın her alanında Arapçanın kullanılmasının bizim karşılaştığımız problemlerin temel sebebi olduğu dikkatimi çekti. ...Siyahîlerin nazarında mukaddes sayılan Arapçanın İslâm kültüründen ayrılamayacağını anladım.”⁵⁷⁶

Sömürgeciler, Arap dili ve edebiyatının bölgede kendi çıkarlarının önünde en önemli engellerden biri olduğunu görmüşlerdir. Daha sonra Kuzey Afrika’da Arap kültürünü asimile ettikleri gibi⁵⁷⁷ Batı Afrika’da da, İslâmî kimliğin kaldırılmasına, özellikle Arap dili ve edebiyatının yayılmasında rol oynayan âlimlerin ilmî çalışmalarının kısıtlanmasına yönelik kolonizasyon boyunca çaba harcamışlardır. Bu amacı gerçekleştirmek için, çok sayıda plan ortaya koyarak ardından Afrika halkına en korkunç şekilde uygulamışlardır. Onların uyguladıkları zorlayıcı yöntemler aşağıda şu şekilde ele alınmıştır:

1- Müslüman din adamlarına karşı kuşatma ve saldırılar:

⁵⁷⁴ Ndiaye, Mamadou, *L’enseignement Arabo-Islamique au Senegal*, Centre de Recherches sur L’histoire, L’art et la Culture Islamique. İstanbul, 1985, s. 110; Fal, el-Hâc Musa, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye fî Nizâmî’t-Ta’lîmî’s-Senegâli*, by, 2005, s. 44.

⁵⁷⁵ Ndiaye, *L’enseignement Arabo-Islamique au Senegal*, s. 110.

⁵⁷⁶ el-Vuddugayrî, ‘Abdu’l-‘Aliyy, *el-Ferenkûfûniyye ve’s-Siyâsâtu’l-Lugaviyye ve’t-Ta’lîmiyye’l-Fransiyye bi’l-Magrib*, Kuttâbu’l-İlm, 1993. s. 79.

⁵⁷⁷ Fransızların Kuzey Afrika’da Arap dili ve eğitimine uyguladıkları acımasız şartlara bakmak için bkz; Parıldi, “Fransız Sömürgeciliği Döneminde Kuzey Afrika’da Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış” *Bilimname Dergisi*, 18 (1), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2010. s. 115-132.

Batı Afrika bölgesindeki çoğu âlim, Kolonyalistler tarafından basit suçlamalar nedeniyle şiddete, tehdide, sürgüne, hapse ve hatta ölüme bile maruz kalmışlardır. Bazı Arap dili ve edebiyatı hocalarının gerek günlük muamelelerde gerekse ilmi meclislerde Arapça konuşmalarına, Arap diliyle eğitim vermelerine izin verilmemiş, İslâmî eğitimde kullanılması gereken Arapça yerine bu âlimlerin kendi yerel dillerini kullanmaları emredilmiştir. Sömürgecilerin, Mali'de bulunan Segou şehrinde Arapça İslâm medresesinin kurucusu olan âlim Dimba Vâkî'nin kendi medresesindeki eğitim dili olan Arapçayı yerel diller ile değiştirmesini emretmeleri bunun örneğidir. Fakat âlim Dimba sömürgecilerin emirlerine boyun eğmemiştir.⁵⁷⁸

2- Dinî kurumların denetleme altında olması:

Sömürgeciler, bölgede İslâmî müesseselerin inşa edilmesine izin vermezlerdi. Özellikle mescitlerin inşası, İslâm'ın ilerlemesinin büyük bir göstergesi olduğundan dolayı, Avrupalı sömürgeciler sadece güvendikleri kişilerin mescit inşa etmelerini kabul ederlerdi. Bu konuda yaklaşık (1854-1861 ve 1863-1865) yılları arasında Batı Afrika Fransız Genel Valisi Louis Feidherbe'den şu söz nakledilmektedir: *“Siyahîlerin Müslüman olmaları, önümüzde büyük bir engel teşkil etmektedir. Hele bir de mekânlarda mescit bulunursa oraya geri dönmemiz mümkün değildir”*⁵⁷⁹

3- Arapça kitaplarının Arap ülkelerinden herhangi bir yolla bölgeye getirilmesinin yasaklanması:

Kutsal topraklara giden hacıların bile, bölgeye dönecekleri zaman yanlarında İslâmî ve Arapça kitaplar almaları sömürge otoriteleri tarafından yasaklanmıştır. Sömürgeciler bununla yetinmemiş, Nijer'de bulunan Zinder şehrinde Üstat Ahmed Kibâr'ın ve Üstat Hasan Suleymân'ın kütüphanelerindeki kitaplarını sayıp kontrol altına aldıkları gibi, bölgedeki âlimlerin el yazması eserleri ve kitaplarını kontrol altına almışlardır.⁵⁸⁰ William Ponty'dan nakledilen aşağıdaki söz bu yasaklanma ile ilişkilidir: *“Bölgede bize karşı düşmanlık oluşturan veya âlimlerin faaliyetlerine teşvik eden her yayının yok edilmesi gerekir. Çünkü bizim hedefimiz, İslâm inancının gelişmesine teşvik etmemektir. Ayrıca Batı Afrika Müslümanlarının, İslâm kültürünün bulaşıcı ve yıkıcı fikirlerinden etkilenmemeleri için Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da olup bitenlerden haberdar olmamaları gerekir. Aynı şekilde Arapçayı kullanmaya teşvik etmekten vazgeçmemiz gerekir.”*⁵⁸¹

4- Arap dilinin tüm idarî, ekonomik ve sosyal tesislerde kullanımının yasaklanması:

Sömürgeciler, özellikle Fransızlar Batı Afrika'da sadece yargı kararlarının düzenlenmesinde değil, bütün idarî işlerde Arapça kullanılmasını yasaklamışlardır. Hatta şartlar ve koşullar ne olursa olsun, bölge halklarının kendi aralarında bile Fransızca dışında başka dil ile konuşmalarına engel olmuşlardır.⁵⁸² Bu yasağın en büyük nedeni, kendi dillerinin yayılmasından ziyade, Arap dilinin hiçbir şekilde hatta günlük

⁵⁷⁸ Sillâ, *el-Muslimûn fi's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, s. 89.

⁵⁷⁹ Sillâ, *el-Muslimûn fi's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, s. 87.

⁵⁸⁰ Sillâ, *el-Muslimûn fi's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, s. 90;

⁵⁸¹ Sillâ, *el-Muslimûn fi's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, s. 90. Ya'kub, *el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Mantikati Garbi İfrikiyâ -en-Nicer Nemûzecen-*, s. 54

⁵⁸² Ya'kub, *el-Lugatu'l-'Arabiyye fi Mantikati Garbi İfrikiyâ -en-Nicer Nemûzecen-*, s. 54.

hayatlarında bile Afrikalılar tarafından kullanılmamasını istemeleridir. Buna delil olarak yukarıda anlatıldığı gibi sömürgecilerin bölgenin âlimlerine İslâmî tedrisatlarda Arapça yerine kendi dillerini kullanmayı emretmeleridir.

5- Toplumun öncülerinin çocuklarının zorla Batı okullarına gönderilmesi:

Fransızların Senegal'de bulunan St. Louis şehrinde yaptıkları St. Louis okuluna Senegalli önde gelenlerin özellikle zeki çocuklarını zorla gönderdikleri gibi sömürgeciler, Batı Afrika bölgelerinin neredeyse tamamında Müslümanların çocuklarını zorlayarak onlara Batı kültürünü öğretmekteydiler. Müslümanların zeki çocuklarını Avrupa'ya götürüp, Batı kültürünü ve eğitimini aldırdıktan sonra kendi adlarına bölgenin idarî işlerini üstlensinler diye kendi ülkelerine göndermekteydiler.⁵⁸³ Daha önce zikredilen Senegal'in bağımsızlığından sonra ilk başkanı Leyopold Sedar Senghor gibi Batı kültürünü taşıyan Afrikalıların, Afrika'nın ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları için ne kadar mücadele etseler de, üst makama gelmelerinin sömürgecilerin desteğiyle olduğu için Avrupa yönetimine bağlı kalmak zorundaydılar. Bundan dolayı onların Afrika'yı her yönde tam özgürlüğe kavuşturmalarının mümkün olmadığı aşikârdır.

6- Medreselere yönelik ağır ve sert kurallar konulması:

Sömürgeciler bölgedeki medreselere karşı çok katı uygulamalarda bulunmuşlardır. O dönemde tercüman gibi Fransız sömürge idaresinde görev alan Fransız yazar Paul Marty⁵⁸⁴ bölgedeki medreseleri azaltmak için sömürgecilerin çıkardıkları kuralları zikrederken bu kuralların çok sert olduğunu itiraf ederek bu kadar katı olmaması gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁸⁵ Bu sert koşulların bazıları şunlardır:

a)- Medrese açmak isteyenlerin, Arap-İslâm eğitimi geliştirme bahanesiyle Arap dilinde seviyelerini belirlemeyi amaçlayan özel bir sınava tabi tutulmaları.⁵⁸⁶

Bu şart görünüşte güzel olsa da, onun arka planında Kur'ân'ın dili olan Arapçanın yayılmasını önlemek ve İslâm kültürünün egemenliğini ortadan kaldırmaktır. Çünkü bu şartın akabinde hemen bölgede sömürgeci hükümetin verdiği ruhsatı dışında bir okulun açılmasını yasaklayan kesin kararlar çıkarılmıştır.⁵⁸⁷ Bölgede açılması kabul edilen medreselerin sahiplerinden, öğrencilerin sayısı, sağlık ve sosyal durumlarına dair her üç ayda içişleri bakanı olan sömürge devletine rapor şeklinde gönderilmeleri emredilmiştir. Bu Medreselerde okuyan on iki yaşında olan öğrencilerin akşamları Fransız okullarına gönderilmeleri zorunlu kılınmıştır.⁵⁸⁸

⁵⁸³ Ya'kub, *el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Mantikati Garbi İfrikiyâ -en-Nicer Nemûzecen-*, s. 56.

⁵⁸⁴ Paul Marty, 1882 yılında Cezayir'deki Boufarik (Bufârik), şehrinde doğan Fransız vatandaşı olup Kuzey Afrika ve Batı Afrika'daki Fransız sömürge hükümetinde yazar olmakla birlikte hem mütercim hem de subay idi. Batı Afrika ile ilgili birçok eser yazmıştır. 1938 yılında Tunus'ta ölmüştür. Bkz. Pouillon, François, *Dictionnaire des Orientalistes de Langue Française*, Karthala, Paris, 2012. s. 694.

⁵⁸⁵ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, Ernest Leroux, Éditeur, Paris, 1914. s.75.

⁵⁸⁶ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, s.74.

⁵⁸⁷ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, s.74

⁵⁸⁸ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, s.74; Sillâ, *el-Muslimûn fî's-Senegâl Me'âlimu'l-Hâdir ve Âfâku'l-Mustakbel*, s. 79.

b)- Yirmi öğrenciden daha az olan her medresenin Fransız Millî Eğitim Müdürü'nün emriyle kapatılması.⁵⁸⁹

c)- Sömürgeci okuluna devam vakitlerinde 6 ile 16 yaş arasında olan çocukların İslâmî bir medreseye gitmelerinin yasaklanması.⁵⁹⁰

d)- Sömürgecilerin idarî işlerde mezun ettikleri öğrencilerin çalıştırılması.⁵⁹¹

Sömürge güçlerinin çıkardıkları kararların bazısı, görünüşte iyi gözükse de, arka plandaki amaçları bölgede bulunan medreselerin sömürgecilerin hükmü altına alıp zaman içinde yavaş yavaş azaltılarak yok edilmesidir. Fiilen daha sonra sömürgecilerin planladığı gibi, medreseler sayı ve kalite olarak ortadan kalkmaya başlamıştır. Örneğin; 1914 yılında yapılan istatistiklere göre, Nijer'de bulunan Madaoua (Mâdavâ) bölgesindeki medreselerde okuyan öğrencilerin sayısının 1006 olduğu tespit edilirken, 1917 yılının istatistiklerin raporunda ise 575 öğrenci olduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi bu medreseler, yaklaşık öğrencilerin büyük bir kısmının azalmasıyla gücünü kaybetmiştir. 1914'te Nijer'in Goure (Gûre) beldesinde 281 Kur'ân kursu varken, 1917'de sadece 112 Kur'ân kursu vardı.⁵⁹² Batı Afrika'daki diğer ülkelerin Kur'ân kurslarının durumları buna kıyaslanabilir.

Sömürgeciler bölgede istediklerini yukarıda anlatılan yöntemlerle gerçekleştirmişler ve onların okulları gün geçtikçe artmaktaydı. Örneğin; 1936'da Batı Afrika'nın tüm bölgelerinde bulunan Fransız okul sayısı, 385 ilkökul ve öğrenci sayısı yaklaşık 52.550'dir. Bunların yanı sıra yedi lise daha olup yaklaşık 604 öğrenciyi barındırmaktaydı. Yüksekokullara gelince, sayısı yaklaşık 437 öğrenciyi kapsayan sekiz teknik okul ve 730 öğrenciyi barındıran ve fakülte görevinde iki kolejnin olduğu söylenilmektedir. O zamanda Batı Afrika'nın Fransız sömürge bölgelerinde bulunan medreseler ise, Afrika halkı kendi imkânlarıyla inşa ettikleri yaklaşık 69 medrese ve o medreselerin öğrenci sayısının 11429 olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹³

Yukarıda verilen sayılardan anlaşılan sömürgecilerin okullarının bölgede çok sayıda olduğunu, medreselerin azaldığını ve sömürgecilerin çizdiği hedeflere ulaştığını gösterir. Bunun için Fransız sömürgeciler, Fransa'ya siyasî, ekonomik ve askerî hizmette önemli bir rol oynayabilecek insanlar yetiştirmişlerdir. Hatta bu okullardan mezun olan Afrikalıların bazıları, Almanya, Vietnam, Kore ve Cezayir savaşlarında Fransa için canlarını ortaya koymuşlardır. Bir kısmı ise; Fransa'nın talimatlarıyla Afrika halkını Fransa hesabına yöneten kimseler olmuşlardır. 1826 ile 1880 arasında yaşamış olan Senegalli Muhammad Sekk b. Mikdâd bu konuda örnek verilebilir. Arapçayla birlikte Fransızca'yı iyi bilen ve Fransız idaresinde yüksek konuma sahip olan bu âlim, İslâm liderlerinin direnişine karşı Fransızlarla birlikte yirmi iki savaşa katılmıştır. Fransızlar için yaptığı üstün gayretlerinden dolayı, birçok Fransız onursal ödülüne layık görülmüştür.⁵⁹⁴ Diğer bir örnek ise, Kolonyalistler tarafından eğitilen, Fransa hesabına

⁵⁸⁹ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, s.75.

⁵⁹⁰ Marty, *Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis*, s.75.

⁵⁹¹ Marty, *Etudes Sur L'Islam et Tribus du Soudan*, II, 98.

⁵⁹² Ya'kub, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fi Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr*, s. 213.

⁵⁹³ Şâkir, Mahmûd, *Mavâtunu's-Şu'ûbi'l-'İslâmiyyeti fi İfrîkiyâ "es-Senegâl"*, Dârul-Feth, Dımaşk, 1971, s. 73.

⁵⁹⁴ el-Bernî, Muhammed Cûf b. Tefsîr Bâb, *'A'lâmu'l-Hudâ bi Garbi İfrîkiyâ*, by, Senegal, 1999, s. 147.

savaşlarda bulunan Hristiyan düşünür ve Senegal Cumhurbaşkanı olan Leopold Sedar Senghor'dur. Senghor'un, Fransa'da öğrenciyken Afrika'nın özgürlüğüne kavuşması için "*Siyahîlerin Hareketi*" adlı hareketin öncülerinden biri sayılmasına rağmen, cumhurbaşkanı olduktan sonra Fransa'ya hizmet veren ve onlarla müttefik olan biri olduğu tereddütsüz dile getirilebilir. Onun için ilerde ele alınacağı gibi Afrika Arap edebiyatçılarının bazıları, şiirlerinde Leopold Sedar Senghor'u bu özelliğinden dolayı eleştirmiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi sömürgecilerin politikaları Afrika Arap edebiyatını ileri boyutta olumsuz etkilemiş, ardından bölgede Arap dili ve edebiyatını içeren medreselerde, Arap edebiyatını Batı edebiyatıyla birleştiren yeni bir karma eğitim sistemi ortaya çıkmıştır. Bu durum Afrika Arap edebiyatının gerilemesine neden olmuştur. Bu nedenle sömürgecilerin Batı Afrika'yı istila etmesinden bölgenin tekrar bağımsızlığına kadar uzanan bu Batı işgali döneminin karanlık, duraklama ve gerileme dönemi olarak isimlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

5.2. Batı Edebiyatına Karşı Gelen Bazı İslâmî Hareketler.

Batı Afrika'nın dinî liderleri, İslâm kültürü ile devletlerini koruyup gözetmek adına güçlü hitapları ve askerî kuvvetleriyle sömürgecilere karşı koymaya çalışmış ve sömürgeciliğin ilerlemesine büyük ölçüde engel olmuşlardır: "*Onlar (Müslümanlar) bize doğru ilerliyorlar adeta şehit olmak istiyorlar.*"⁵⁹⁵ diyen Senegal bölgesinin valisi olan Fransız Faidherbe, 1854 yılında, Tekrûr beldesindeki Müslümanlarla katıldığı bir mücadele sahnesini aktarmış olup Müslümanların kendi vatanları için nasıl birbirleriyle şehadet şerbeti içmeye yarıştıklarını dile getirmiştir. Gerek Batı Afrika'nın doğusunda gerekse bölgenin batısında sömürgecilerin karşısına çıkıp mücadele eden İslâmî hareketler olmuştur. Bu direniş hareketlerinin bazıları şunlardır:

5.2.1. el-Hâc 'Umer el-Fûtî Hareketi

el-Hâc 'Umer el-Fûtî, ilim, tasavvuf ve liderlik konusunda bölgede en önde gelen isimlerden biriydi. Ticânîyye tarikatını yenileyip Batı Afrika bölgesinde onu yayan, animistlere ve Fransız sömürgeciliğine karşı koyan bir lider olarak kabul edilmektedir. 1797'de ⁵⁹⁶ Senegal-Moritanya sınırında bulunan Fûta Toro ⁵⁹⁷ bölgesindeki Podor şehrinin yakınlarında bulunan Halvar'da doğmuştur. el-Hâc 'Umer, babası Said Osman'dan Kur'ân-ı Kerîm'i, Arapçayı, Sahih-i Müslim ve Sahih-i Buhari dâhil olmak üzere çeşitli dinî ilimleri öğrenmiştir.⁵⁹⁸ On beş yaşındayken ilim tahsil etmek için doğduğu köyünden ayrılarak Fûta Toro ve Fûta Callo bölgelerinde bulunan

⁵⁹⁵ Zihnî, *Cihâdu'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 38

⁵⁹⁶ el-Hâc 'Umer'in doğum tarihi konusunda üç farklı rivayet bulunur. Birincisi, 'Umer'in 1794'te, ikincisi, 1795'te, üçüncüsü ise 1797'de doğduğu rivayetleridir. Zira yerel kaynaklarda 1797'de doğduğu zikredildiğinden dolayı onu tercih ettik.

⁵⁹⁷ Toro hakkında farklı rivayetler söylenmektedir. Birincisi, Toro kelimesi, "Toro b. İsmail" adlı kişiden gelmekte olup daha sonra bu kişinin neslinin yerleştiği bölge Toro olarak isimlendirilmiştir. İkincisi, "Putperestliği bırak" anlamına gelmektedir. Üçüncüsü ise "Mısır'daki "Tur Sînâ" kelimesinden türetilmiştir. Bkz. Kamara, Musa, "*Zuhûru'l-Basâtîn fî Târihi's-Sevâdîn* (thk: Nâsiruddîn Sa'îdûnî-Mu'âviye), Muessesetu Câizeti 'Abdi'l-'Azîz Su'ûd, Kuveyt, 2010, s. 107.

⁵⁹⁸ Martin, B.G, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufî Direniş*, (Çev: Fatih Tatlılıoğlu), İnsan Yayınları. İstanbul, 1988, s. 92.

ilim merkezleri arasında gidip gelmek suretiyle bulunmuştur. 1814 yılında bugünkü Gine devletinin Fûta Callo bölgesinde bulunan Satina'ya yerleşti. Burada kendi hayatına yön verecek tasavvufî fikirlerini derinleştirmeye çalışmıştır. Timbo bölgesinde irşat faaliyetinde bulunan Ticâniyye halifesi Abdülkerîm b. Ahmed en-Nagel'e intisap etmiştir.⁵⁹⁹

Hocası Abdülkerîm ile beraber hacca gitmek isteyen -el-Hâc 'Umer, kendilerine maddî yardım edecek zengin bir Müslüman bulmak maksadıyla Fransızlar tarafından yönetilen St. Louis kasabasına giderek tüccarlarla görüşmüştür. 1825 yılının son aylarında, aralarında küçük kardeşi ve kendi eşinin de bulunduğu bir kervanla birlikte hac için yola çıkar, Fakat beklenmedik bir hastalığa yakalanıp geri dönmek zorunda kalınca hocasıyla buluşamamıştı. Bir müddet sonra tekrar yola koyulup hocasını bulmak için önce Fûta Callo'ya uğrayarak Mâsina'nın İslâm emirliği başkenti olan Hamdallahi'ye gider. Ancak Hamdallahi'ye ulaştığında oradaki otoriteler ve halklar tarafından büyük bir saygıyla karşılanmış, orada hocası Abdülkerîm'in vefat ettiğini ve Hicaz'da ikamet eden hoca Muhammed el-Gâlî'ye verilmek üzere kendisine bir mektup emanet bırakıldığını öğrenir.⁶⁰⁰

el-Hâc 'Umer, gecikmeden Muhammed Bello'nun emir olduğu dönemde Osman Dan Fûdî Devleti'nin başkenti olan Sokoto şehrine varır, oradaki resmî makamlar tarafından ağırlanmış ve orada on ay kalmıştı. Daha sonra Fizan üzerinden Kahire'ye doğru yönelmişti. 1827 yılında Mekke'ye ulaştığında Ticâniyye tarikatının pîri Seyyid Ahmed et-Ticâni'nin otuz yıldan fazla hizmetinde bulunan ve tarikatın Hicaz vekili tayin edilen hoca Muhammed el-Gâlî ile buluşur.⁶⁰¹

Ertesi yıl ikinci defa haccedererek tekrar Medine'ye gelmiş, bir müddet sonra hanımı ve yeni doğan kızıyla birlikte Kahire'ye gitmişti. Ardından gerçekleştirdiği Kudüs ve Suriye ziyaretinden sonra Kahire'ye tekrar dönmüştü. Kahire'de farklı hocalarla ilmî tartışmalarda bulunmuştu. 1829 yılında üçüncü defa hacca gittiğinde hoca Muhammed el-Gâlî tarafından Ticâniyye halifesi tayin edilmiş ve Batı Afrika'da Ticâniyye tarikatı faaliyetleriyle görevlendirilmişti.⁶⁰²

1832 yılı başında daha önce kaldığı Sokoto'ya gelen el-Hâc 'Umer, Muhammed Bello'nun himayesine girer, onun kızı ile evlenir, bu kızın ölümünden sonra da diğer kızı ile evlenmiştir. Burada bir yandan tarikatı yaymaya çalışırken, bir yandan da devlet idaresinde ve Sokoto ordularıyla savaşlara katılarak askerî konularda tecrübe kazanmıştır. Aynı zamanda Ticâniyye tarikatını yayma, yönetimde tecrübe sahibi olma, bölgedeki fakihlerin cihad ve İslâm devletinin teşkilatlanması üzerine yazdıklarının okunması imkânı sağlamıştır.⁶⁰³

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında doğudaki Müslüman devletler parçalanmışken ve cihad savaşına öncülük eden Osmanlılar, sırtlarını dayadıkları gücü kıran düşmanların saldırı dalgalarına karşı zayıflamışken, Batı Afrika'da bulunan

⁵⁹⁹ Kurşun, Zekeriya, *el-Hâc Ömer* TDV, İstanbul, 1996, XIV, 417.

⁶⁰⁰ Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 417.

⁶⁰¹ Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 417.

⁶⁰² Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 417.

⁶⁰³ Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 417; Şukrî, Ahmed, *Cihâdu'l-Hâc 'Umer fî 'A'Âli Nehri's-Senegâl*, Menşûrâtı Ma'hadi'd-Dirâsâti'l-'Afrikiyye, Rabat, 2001, s. 58.

devletler de, iç savaş ve dış güç nedeniyle siyasî kargaşa, sosyal adaletsizlik ve çatışma halindeydiler. Osman Dan Fûdî Devleti'nin halifesi ile âlim Muhammed el-Emîn el-Kânimî arasında geçen anlaşmazlıklar ve tartışmalar buna örnektir. Bunun için el-Hâc 'Umer, Nijerya bölgesindeyken Mohammed Bello ile Kanem bölgesi Muhammed el-Emîn el-Kânimî arasındaki bu tartışmaları söndürmek için 206 beyit içeren *"İslâh zati'l-Beyn"* veya *"Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn"*⁶⁰⁴ adlı kasideyi yazarak bu iki âlimin aralarını düzeltmeyi başaramamıştır.⁶⁰⁵ Muhakkak ki Batı Afrika'da var olan bu sıkıntılar, el-Hâc 'Umer'in bölgede Müslümanların gücünü yeniden kazandırma ve Ticâniyye tarikatını yaymak için bir reform konusunu düşünmesine neden olmuştur. Bu sebeple Sokoto emiri olan Muhammed Bello'nun ölümünden sonra Nijerya bölgesinde başlayan iç mücadelelerden uzaklaşarak ailesiyle birlikte Sokoto'dan ayrılıp doğduğu topraklara doğru yola çıkmış, Senegambi⁶⁰⁶ bölgelerinde yaptığı bu reformla Ticâniyye tarikatının öncülüğünde *"Tekrûr İslâm Devleti"* adında büyük bir İslâmî emirlik kurmuştur. Kanunları, İslâm hukukunu esas alan ve resmî dili Arapça olan bu devlet, Fransızlar tarafından yıkılana kadar ayakta kalmıştı.⁶⁰⁷

el-Hâc 'Umer, tam gücünü toplamak için ilk başta Fransızlarla barışçıl antlaşmalar yapıp Fransızları görmezlikten gelerek yerel animistlerle cihad yapmayı sürdürmüştür. Daha sonra Fransızlar, el-Hâc 'Umer'in güçlü olduğunu anlamaya başlar, özellikle Senegalli Fûta Callo Müslümanları ile işbirliği yaptığı daha güçlü olduğunu anlamışlardır.⁶⁰⁸ Mesela, 'Umer'in bölgede Ticâniyye birlikleri ile Fransızlar arasında Avrupa ordusuyla eşdeğer olduğu söylenmektedir.⁶⁰⁹ el-Hâc 'Umer, Fransızların ona silah satmalarına dair onlarla bir antlaşma yapar. Fakat Fransızların ona silah satacaklarının sözünü yerine getirmedikleri için *"Bana silah satmadığınız için beni kızdırdınız ve sizden memnun değilim."* diyerek Senudebu merkezinin hâkimi olan Fransız Girardo'yu tehdit etmiş ve Fransızlara karşı çıkmaya başlamıştır.⁶¹⁰ 9 Ocak 1855'te Fransızlara karşı cihad ilan etmiş, Fransız ticarî ajanslarına saldırarak Fransızların müttefiki ve koruması altında Khasso (Kaso) bölgesinde bulunan Fransızların çeşitli ticarî mallarına el koymuştur. Ayrıca Senegal nehrinde bir Fransız gemisini batırarak bazı yolcularını tutukladığı gibi Senudebu merkezinin valisi olan ve bir fidiye ödendikten sonra serbest bırakılan Fransız Girardo'yu yakalayıp tutuklamayı

⁶⁰⁴ TDV'de el-Hâc Ömer maddesinde *"Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn"* adlı eserin Medine'de yazıldığı söylenmektedir. Fakat el-Hâc 'Umer, eserin mukaddimesinde hacdan döndükten sonra Libya topraklarında yer alan Fizan bölgesinde yazdığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Bkz. el-Fûtî, 'Umer Said, *"Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn"* (thk: Âdema Bamba), *Meccelletu 'Âfâkı'-Sakâfati ve't-Turâs*, sy. 88, Merkezi Cumu'a el-Mâcid, Birleşik Arap Emirlikleri, Aralık, 2014, s. 181.

⁶⁰⁵ Bkz. el-Fûtî, 'Umer Said, *Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn*, s. 179.

⁶⁰⁶ Senegambi denildiğinde şu anki Senegal ve Gambiya ülkeleri arasında bulunan bölgeler kastedilmektedir.

⁶⁰⁷ Bkz. Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 419.

⁶⁰⁸ Zihni, *Cihâdu'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s.94-95.

⁶⁰⁹ Bkz. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Süfi Direniş*, s. 113.

⁶¹⁰ Robinson, David, *La Guerre Sainte d'Al-Hajj Umar*, (çev: Henry Tourneux ve Jean-Claude Vuillemin), Karthala, Paris, 1988, s. 150.

başarmıştır.⁶¹¹ el-Hâc 'Umer'in saldırmasının amacı, bölgeyi Fransızlardan geri almak ve Senegambi'nin doğusunda genişleyen Fransız ticaret yapısını bozmaktır. Fransızlar, el-Hâc 'Umer'in tehlikesinin farkına varmış ve onunla savaşmak için dayanılabilecek bir gücün gerekli olduğunu görmüşlerdir. Zaman kaybetmeden Bambara denilen kabile gibi el-Hâc 'Umer'in en büyük düşmanı olan animist kabilelerle ile müttefik olup uzun süre aralarında kanlı çatışmalar sürdükten sonra, el-Hâc 'Umer devletini yıkabilmişlerdir. 1864'te Fransızlarla müttefikler tarafından kuşatılmış Hamdallahi şehrinde el-Hâc 'Umer kaybolup tarihe karışmıştır.⁶¹² Bazı rivayetler, el-Hâc Umer'in Degembere denilen yerde saklandığı bir mağaraya ateş verilmesi sonucunda hayatını kaybettiğini zikretse de, onun nasıl öldüğüne dair kesin bir bilgi olmadığından dolayı bazı Ticâniyye müridleri el-Hâc 'Umer'in ölmediğini ve Mehdi sıfatıyla geri döneceğini ileri sürmüşlerdir.⁶¹³

el-Hâc 'Umer, kurduğu devletin işlerinde zamanının çoğunu geçirmesine, animistlere ve sömürgecilere karşı yaklaşık 100 savaş yürüttüğü mücadelesine devam etmesine rağmen "*Manzûmetu Sefîneti's-Se'âde*" ve "*Rimâhu Hizbi'r-Rahîm 'alâ Nuhûri Hizbi'r-Racîm*" gibi İslâm ilminde özellikle tasavvuf konusunda bize birkaç ilmî eser bırakmıştır.⁶¹⁴ Onun vefatından sonra oğlu Ahmedu Şehu lider olmuş ve babası gibi Fransızlara karşı mücadeleye devam etmiştir. 1893'te yenilgiye uğrayarak Nijer istikametine doğru kaçmış ve Say şehrinin yakınlarında yerleşmiştir. Daha sonra oradan da ayrılıp Sokoto şehrine gitmiş ve orada kalan hayatını sürdürmüştür. Aynı dönemde, Ahmed Şehu b. 'Umer el-Fûtî, bölgenin bir kısmında Fransızlarla savaşırken, bölgenin diğer kısmında ise Muhammed Lamin 1887'de şehit düşene kadar Fransızlara karşı direnmiştir.⁶¹⁵

Özetle, el-Hâc 'Umer ve oğlu Ahmedu Şehu Batı sömürgeciliğine karşı durmuşlar ve yoğun bir şekilde köleleştirilen halkları özgürlüğüne kavuşturmaya çalışmışlardır. Bunun için onların yürüttükleri bu büyük mücadelelerin, Batı Afrika'nın hürriyet mücadelesi olarak değerlendirilmesi mümkündür.

5.2.2. Samori Tûre Hareketi

Almami Samori Lâfiya Tûre olarak bilinen, 1835'te Mandingler'in yaşadığı ve animizmin yaygın olduğu Gine'deki Kankan'ın güney doğusunda yer alan Konyan'da doğan Samori Tûre, Afrika kıtasında Avrupa sömürgeciliğine karşı direnişte önemli bir rol üstlenmiş ve önde gelen bir Afrika lideri olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁶

On beş yaşında iken ticarete başlayan Samori, küçük yaşlarda âlimlerle yakınlık kurmuş, onlardan etkilenmiş, ticarî faaliyetlerinde öğrendiği dinî kurallara uymaya çalışmıştır. 1851'de annesinin Cisse (Sise) kabilesinin lideri tarafından esir alınması

⁶¹¹ Şûş, Muhammed, "Mukâvemetu'l-Hâc 'Umer (1840-1864)" *Mecelletu'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye*, 3 (5), Cezâyir Üniversitesi, Cezâyir, Kasım, 2016, s. 16.

⁶¹² Zihni, *Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 95.

⁶¹³ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 51; Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 419.

⁶¹⁴ Bu eser ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. Kurşun, *el-Hâc Ömer*, XIV, 419.

⁶¹⁵ Ahmedu Şehu ve Muhammed Lamin'in mücadeleleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim, *el-Muslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubî li Afrikiyâ*, s. 70-120.

⁶¹⁶ İbrahim, *el-Muslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubî li Afrikiyâ*, s. 121; Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 253.

üzerine ticareti bırakıp, bu liderin güç sırrını öğrenmek amacıyla annesini kurtarma karşılığında liderin ordusunun hizmetine girmeyi başarmıştır. O süreçte ateşli silahların kullanılmasıyla ilgilenmekle birlikte bu animist kralın rakiplerine karşı savaşlarına katılarak diplomatik yöntemleri ve liderler arasındaki müzakere sanatını öğrenmiştir. Aynı zamanda da dinî eğitimine devam edip bazı âlimlerin derslerine katılarak temel dinî bilgilerini geliştirmiştir. Yedi yıl, yedi ay, yedi gün süren hizmetinin ardından annesinin serbest bırakılmasını sağlamıştır.⁶¹⁷

Samori Tûre, Fildişi Sahili'ne yaptığı meşhur gezisinde silah ticareti hakkında bilgi edinmiş ve oradaki farklı toplulukların yaşam sistemini öğrenmiştir. Özellikle de el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin devletinin yetkisi altındaki Müslüman kabilelerin durumu hakkında sağlıklı bilgiler edinmiştir.⁶¹⁸ el-Hâc 'Umer'in bölgede oynadığı büyük rolü beğenerek onun bir İslâm devleti kurma amacıyla takip ettiği yöntemden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bunun için Samori Tûre'nin, Batı Afrika'da İslâm'ı yaymakta büyük rol oynayan el-Hâc 'Umer'in emirliğinin Fransızlar tarafından parçalandığında, bölgede bir İslâm devletini yeniden kurma düşüncesi vardı.⁶¹⁹ Akabinde 1861'de Kamara kabilesi gibi bazı kabilelerin topladığı gönüllülerin başında dinî ve askerî bir hareket başlatmıştır. Komuta kademelerinde arkadaşlarını ve yakınlarını görevlendirdiği bir askerî güç oluşturarak dört yıl içinde Milo bölgesinin en güçlü lideri haline gelmiştir.⁶²⁰

1871'de bütün Fûta Toro bölgesini egemenliği altına alarak Bissandugu'yu yönetim merkezi yapmıştır. 1875 yılına kadar Mandingler'in yaşadığı toprakların tamamını hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Hâkim olduğu toprakların sınırlarını kuzeyde bugünkü Mali ülkesinde yer alan Sikasso'ya (Sikaso), doğuda el-Hâc 'Umer'in oğlu Ahmedu'nun devletine, batıda Futa Callo'ya ve güneyde ormanlık bölgelere kadar genişleterek, 1881'de Batı Afrika'da büyük bir İslâm devleti tesis etmiştir.⁶²¹ Kurduğu devleti 162 idarî bölgeye ayırarak yakın akrabaları arasında pay etmiş ve onlara din âlimlerinden danışmanlar atamıştır. Devletin askerî gücüne gelince, yaklaşık 40.000, bazı kayıtlara göre de 60.000 kişilik bir ordu oluşturmuştur. İç güvenliği sağlayan, bölgeyi düşmanın saldırısından koruyan ve fetih faaliyetlerini yürüten grup olarak ordusunu üç kısma ayırmıştır. Kendisine katılan yerli askerlerin ve demircilerin yardımıyla silâh yapımı için atölyeler kurmuştur. Egemenliğinde Sierra Leone, Gine sınırındaki bölgenin altın madenlerinden elde edilen maddî gücünü değerlendirmekteydi.⁶²²

Dindarlığı ve güzel ahlâkıyla meşhur olan Samori Tûre, Sokoto Devleti'ni kuran Osman Dan Fûdî ve Tekrûr Devleti'ni kuran el-Hâc 'Umer gibi büyük bir âlim olmamasına rağmen, dinine sadık olan ve bölge halkları arasında İslâmî ilimleri yaymaya önem veren bir şahsiyetti. Din âlimlerine büyük saygı gösterip itibar eder, önemli meselelerde onların fikrini alır ve onlara her türlü maddî destekte bulunurdu. İmam anlamına gelen "Almami" unvanı Samori Tûre'ye verilmiştir. Putları ve animizm

⁶¹⁷ Kavas, *Samori Ture*, TDV, İstanbul, 2009, XXXVI, 81.

⁶¹⁸ Kavas, *Samori Ture*, TDV, XXXVI, 81.

⁶¹⁹ Bâre, *Cuzûru 'l-Hadâratî 'l-İslâmiyye fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî*, s. 253.

⁶²⁰ Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 81.

⁶²¹ Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 81.

⁶²² Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 81.

sembollerini yıkar, mescitleri inşa eder ve animistleri Müslüman olmaya teşvik ederdi. Bütün köylere maaşlı Kur'ân öğretmenleri gönderir, kırsal kesimlerden binlerce çocuğun Kur'ân okumayı öğrenmesi ve temel dinî bilgileri alması için önemli merkezlerde medreseler inşa ederdi. Ayrıca kabilelerin önde gelenlerinin ve zengin ailelerin çocuklarına din eğitimi aldirmalarını zorunlu kılmıştır. Kur'ân kurslarında başarılı olan öğrencileri bizzat kendisi imtihan eder ve ödüllendirirdi.⁶²³ Bu sebeple Samori Tûre'den sonra da, Mali ve Gine dâhil olmak üzere onun hükmü altında kalmış bölgelerdeki topluluklarda animist kültürün etkisi büyük oranla ortadan kalkmıştır.

1881 yılından itibaren Samori Tûre, Fransızlarla direniş mücadelesine başlamış, 1898'deki tutuklanmasına kadar on yedi yıl boyunca Avrupalı işgalcilere karşı en büyük engel olmaya devam etmiştir. Bu mücadelenin uzun sürmesinin en önemli nedeni üstün savaş tekniği, hâfızası ve cesaretiydi. Hatta düşmanları olan Fransızlar bile onun cesaretini Napolyon'a benzetmişlerdir.

1882 yılında Fransızlara karşı büyük bir direniş göstererek onları hezimete uğratmıştı. Fakat 1883'te günümüzde Mali'nin başkenti olan Bamako'nun işgalini önleyememiştir. Askerî gücünün zayıf olduğunun farkına varmış ve durumun aleyhine olacağını bildiği için mümkün olduğunca savaşmaktan kaçınmaya karar vermiştir. Ancak 1885 yılında Fransız müttefiklerin Boure (Bure) denilen yerde yaptıkları saldırılara direnir onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşta büyük kayıp vermesine rağmen Fransızlarla mücadelesine devam edecek ve onlara karşı galip gelecekti. Fakat Samori Tûre'nin askerî durumu daha da kötüleşince, Batı Afrika'yı sömürmeye kararlı olan Fransızlarla nüfuz bölgelerini belirleyen üç anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Mart 1886'daki ilk anlaşmayla Boure bölgesini, bir sene sonra ikinci anlaşmada Nijer'in batı yakasını Fransız sömürgecilere bırakmayı kabul etmiştir. Anlaşmalardan yararlanarak Sikasso bölgesini kuşatmış, ancak kuşatmanın uzaması nedeniyle devletinde isyanlar çıkmaya başlamış ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Durum böyle olunca Fransızlarla aleyhine olan son anlaşması ile 13 Şubat 1889'da Tisinko'dan Nijer nehrine kadar olan kısmı bu anlaşmada kaybetmiştir.⁶²⁴

Samori Tûre, gerek askerî gücünün zayıf olması gerekse devletin güvenini sarsan kimselerin varlığı ve bütün bu zorluklara rağmen direnmeye devam etmiştir. Sömürgecilerle yaptığı anlaşmalardan sonra Fransızlara tekrar hadlerini bildirmek için silah toplamaya, otoritesini yeniden inşa etmeye ve politikasını düzeltmeye çalışmaktaydı. Samori Tûre, İzlediği politikasından hedefini gerçekleştirmeye devam etmek için Fransızlar ve İngilizlerin birbirleriyle meşgul olsunlar diye iki grubu birbirine düşürmeye çalışırdı. Ancak Fransızlar, 1891'de saldırı düzenleyerek yeniden Samori Tûre'yle savaşa tutuşmuşlardır. Yedi sene geçtikten sonra 1898'de Fildişi Sahili'nin kıyılarında bulunan Gîlimo denilen yerde Fransızların müttefikleri tarafından Samori Tûre yakalanarak Gabon'un Ndjole şehrine sürgün edilmiş ve 2 Haziran 1900 tarihinde orada vefat etmiştir.⁶²⁵ Samori Tûre'nin torunu Seku Tûre, Gine'nin ilk devlet

⁶²³ Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 256; Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 82.

⁶²⁴ Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 82.

⁶²⁵ el-Kayâlî, 'Abdulvehhâb, *Mevsû'âtu's-Siyâse*, el-Muessesâtu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, bs.2, Beyrût, 2009, III, 99; Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 82.

başkanı olduğunda, dedesine olan vefasından dolayı kemiklerini getirterek ülkesine defnettirmiştir. Samori Tûre, Mali, Burkina Faso, Gine, Gana ve Fildişi Sahili'nin bir kesimini içine alan bir devlet kurarak Avrupa emperyalizmine karşı mücadelenin önde gelenlerinden biri olup Mande'nin millî direnişinin sembolü olarak bilinmektedir.⁶²⁶ Samori Tûre'nin hayatı, Batı Afrika edebiyatında önemli bir yer tutan destanlara konu olmuştur. Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörü Yves Person (1925-1982) tarafından yazılan “*Samori, une Revolution Dyula / Samori Bir Cûla Direniş*”⁶²⁷ isimli üç ciltlik eser gibi 20. yüzyılın sonuna doğru onunla alakalı destansı eserler kayıt altına alınmıştır.

5.2.3. Alfâ Seybu Danâ Hareketi

Batı Nijer bölgesinde Fransız sömürgeciliğine karşı en önemli hareketlerden biri, Zarma kabilesi hareketidir. Bu hareket, Hevsâlîlar tarafından Şuayb Dan Makafo diye bilinen Alfâ⁶²⁸ Seybu Danâ'nın⁶²⁹ hareketidir. Alfâ Seybu, gözleri âmâ olmasına rağmen, Nijer'deki İslâm'ın gücünü zayıflatmak ve Müslümanların birliğini parçalamak isteyen Batı Hristiyan işgaline karşı aynı sancak altında kültür olarak farklı kabileleri bir araya getirebilecek güçlü bir kişiliğe sahipti.

Kobsitan köyünde doğup büyüyen Alfâ Seybu, ilim tahsil etmek için Kuzey Nijerya'da özellikle de Sokoto şehrinde bulunmuştur. Daha sonra Nijer'e ait kentlerden biri olan Dosso (Doso) şehrinin güneyinde yer alan doğduğu köye dönerek İslâmî ilimler ve Arapça öğretmek amacıyla ilmî bir meclis kurmuştur. 1898'de Fransız kuvvetleri tarafından Dosso şehrinin işgalini duyunca ve İslâm topraklarının gayrimüslimler tarafından işgal edildiğini görünce, ülkede dolaşıp vaaz vererek Müslümanları bir araya getirir ve sömürgecilere karşı direniş için hazırlık yapmaya başlamıştır. Gezisinde yaklaşık 3000 kişi toplar ve bunların hepsini Allah rızası için İslâm topraklarını savunmaya hazır hale getirir.⁶³⁰ Tüm bu hazırlıkları ve gezileri sömürgeci makamlar ve onlarla işbirliği yapan yerel yöneticilere fark ettirmeden gizlice yapmıştır.

Sömürgeci yetkililer tarafından halktan alınan vergileri toplamak için Alfâ Seybu'nun köyüne gelen bölge muhâfızlarının öldürülme hadisesi meydana geldiğinde, Alfâ Seybu Danâ Fransızların dikkatini çekmiştir. 04.01.1906 tarihinde Dosso Zarmakoy⁶³¹ hükümdarının kuvvetleriyle birlikte Fransızlar tarafından Alfâ Seybu kendi köyünde saldırıya uğrar ve modern silahlar kullanan Fransızlara karşı kılıçlar, mızraklar ve oklar gibi geleneksel silahlarla büyük bir direnç gösterir.⁶³² Fakat ordusunu yeniden teşkilatlandırmak için geriye çekilerek Sambera köyüne gitmiştir. İlk savaştan üç gün sonra iki taraf arasında bir savaş daha yaşanır ve Alfâ Seybu'nun ordusunun

⁶²⁶ Kavas, *Samori Ture*, XXXVI, 82.

⁶²⁷ Üç ciltten oluşan kitabı incelemek için, bkz. Prson, Yves, *Samori, une Revolution Dyula*, Imprimerie Barnier, Nîmes, Fransa, 1968-1975, 3c.

⁶²⁸ Alfâ kelimesi, Zarma dili gibi bazı Batı Afrika dillerinde “Hoca, âlim ve muallim” anlamlarına gelmektedir.

⁶²⁹ Hevsâcada “*Makafo*” ve Zarmacada “*Danâ*” kelimeleri “Kör” manasındadır.

⁶³⁰ “Zarmakoy” ismi, Dosso Mıntıkasının hükümdarlarına verilen lakaptır.

⁶³¹ Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'n-Nîcer*, s. 98.

⁶³² Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'n-Nîcer*, s. 98.

yenilgisiyle sona ermiştir. Buna müteakip Alfâ Seybu, köyünü terk ederek Nijerya'daki Sokoto'nun kuzeyinde yer alan ve beklenen Mehdi olduğunu iddia eden Mâlam⁶³³ İsa adında bir reisin idaresi altında bulunan Satiru köyüne gitmek zorunda kalmıştır. 14.02.1906 tarihinde Satiru köyünün reisi Mâlam İsa ile birlikte oradaki İngilizlerle savaşmışlardır. Mâlam İsa bu savaştan kısa bir süre sonra hayatını kaybeder ve bölgede Dan Makafo olarak bilinen Alfâ Seybu Mâlam İsa'dan sonra lider olarak sömürgeci İngilizlerle mücadelesini sürdürmüştür. Mart 1906'da Satiru köyü İngilizlerin eline geçmiş. Aynı yılda Alfa Seybu ve bazı askerleri tutuklanır, daha sonra Sokoto'ya götürülerek idam edilmişlerdir.⁶³⁴ Ne yazık ki, bu büyük direniş gösteren Alfâ Seybu, yazdığı mektuplar ve hutbelere ulaşamadığımızdan dolayı ilerde bahsedeceğimiz direniş nesirleri bölümünde de yer verilmeyecektir.

Alfâ Seybu Nijer'in batısının bir köşesinde mücadele ederken, Nijer Nehri üzerinde bulunan diğer köşesinde de Karma şehrinin emiri olan Morou (Moru) Fransızlarla mücadelesini sürdürmekteydi. Fransızların zorunlu kıldığı vergileri kabul etmeyen Morou, Fransızların kendi aralarında iletişim kurmak için getirdikleri telefon tellerinden ok yaparak 1200 kişiden oluşturduğu ordusuyla 06.01.1906 tarihinde Fransızlarla sıcak mücadelelere girişmiş, ancak Fransızların kullandıkları tüfekler ve modern silahlardan dolayı yenilgiye uğramıştır.⁶³⁵

5.2.4. Muhammed Kavsân Hareketi

Alfâ Seybu Danâ, Nijer'in batısında Fransızlara karşı direniş gösterirken, Muhammed Kavsân ise ülkenin doğusunda sömürgecilerle mücadelesine devam ediyordu. Muhammed Kavsân, İslâm'ı yaymak için kalemi ve kılıcıyla mücadele eden bir ilim adamı olmakla beraber Nijer bölgesini ve Libya'yı kolonileştirmeye çalışan Fransız ve İtalyanlara karşı Tuareg ayaklanmasını gerçekleştiren büyük bir liderdi.

Nijer Çölü'nün büyük kısmına hükmeden Tuareg kabilelerinden olup 1880 tarihinde, Nijere ait şehirlerden biri olan Zinder'in kuzeyinde bulunan Damargou (Damargu) kasabasında doğmuştur. Libya'da bulunan Senûsi tarikatının ilmî meclislerinde yetişen Kavsân Nijer'de Senûsi yönetiminin destekçisi olmuş, fakat Fransızlar tarafından Sudan'daki Darfur'a kadar kovulmuştur. O dönemde Senûsi hareketinin emiri olan Ahmed Şerîf'in, Fransa ve İngiltere ile savaşan Osmanlıları desteklemek için İtalyanlara ve Fransızlara karşı cihad ilan ettiğinde Kavsân, 1913'te Çad'a ve sonra Fizan'a dönerek Fransızlarla yapılan savaşa katılmıştır. Oradan da Senûsî tarikatı komutanı sıfatıyla Nijer'in Air bölgesine gelir. Bölgeyi Fransızlardan kurtarmak için oradaki insanları cihada çağırır ve birçok kişi onun çağrısına olumlu cevap verdikten sonra güçlü bir ordu oluşturur. 17 Aralık 1916'da Nijer kentlerinden biri olan Agadez bölgesinde bulunan Fransız garnizonuna saldırıp uzun süre kuşatarak Air'in birçok beldesini yeniden ele geçirmiştir. Muhammed Kavsân Nijer'de Fransızlara direnmeye devam ederken, Senûsiler de Libya'da İtalyanlarla savaşmaktaydı. Türkler

⁶³³ Malam kelimesi Hevsâca bir kelime olup kökü Arapça “معلم / mu'allim” kelimesidir.

⁶³⁴ Gado, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer*, s. 98.

⁶³⁵ Salifou, Andre, *La Question Touaregue au Nijer*, Karthala, Paris, 1993, s. 75-76.

ve Almanlar, Afrika'daki İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin işgaline son verme arzusuyla Senûsî devrimini desteklemekteydiler. Bununla birlikte Muhammed Kavsân'ın devrimi, sömürgecilere karşı Kuzey Afrika çölünün çeşitli yerlerinde farklı devrimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶³⁶

Muhammed Kavsân Fransızların ilerleyişini durdurmuş, onlara karşı art arda zaferler kazanmış ve onlara büyük acılar yaşatmıştır. Bunun üzerine Fransızlar, Muhammed Kavsân'dan ve Müslümanlardan intikam almak için. Agadez şehrine girmeyi başardıklarında, birçok Tuareg lideri ile birlikte âlim ya da sivil fark etmeksizin Agadez halkını katletmişlerdir. Fakat Muhammed Kavsân Fransızlardan kurtulmayı başarmıştır. Senûsî müttefiklerinden tekrar güç toplamaya çalışan Muhammed Kavsân, Almanlar ve Türkler zayıf ve güçsüz olduklarından dolayı, güçlü olan İngiliz-Fransız ittifakına karşı istediği gibi destek bulamamıştır. Fransızlar Muhammed Kavsân ile savaşıırken 1917'de İngiliz kuvvetleri Fransız topraklarına gönderilir ve böyle bir güçlü orduyla karşı karşıya gelen Muhammed Kavsân çaresiz kalmıştır.⁶³⁷ Ancak 1918'de Muhammed Kavsân Fizan'a kaçarken, ondan nefret eden bir grup kabilenin saldırısına maruz kalmıştır. Zira ordusuna *Bunlar muhakkak bizi tanımayan bir Müslüman grup olmalı. Çünkü Fransızlar ve İtalyanlar buralardan uzaktır.* diyerek kendisine bu saldırıyı yapan kişilere ateş açmamalarını emretmiştir. Saldırganlara yaklaşıp Fransızlara karşı cihad eden Muhammed Kavsân olduğunu açıklamaya çalışır. Fakat saldırganlar onu yakalarlar ve Ahmed el-'İyât isimli bir adam kırbaça Muhammed Kavsân'ı döver. Ahmed el-'İyât'a *Ben Muhammed Kavsân'ım, beni kırbaça değil kurşunla vur* diyerek direnç gösterdiğinde eliyle mezarını kazmasını ister ve 5 Ocak 1919'da Libya'nın Marzuk kentinde iki rekât kıldığı namazın ardından öldürülmüştür. Böylece Muhammed Kavsân'ın hayatı, 1924 yılında İtalyanlarla birlikte savaşan ve Müslüman mücahitler tarafından öldürülen Ahmed el-'İyât'ın ellerinde son bulmuştur.⁶³⁸ Alfâ Seybu Danâ, Karma emiri Morou ve Muhammed Kavsân'ın direniş hareketlerinin sönmesiyle Fransızlar, 1919 tarihinde Nijer'in doğusunda ve batısındaki tüm bölgeleri kendi kontrolleri altına almışlardır.

Batı sömürgeçiliğe karşı çıkan İslâmî direniş hareketleri, sadece Batı Afrika'da meydana gelen Afrika İslâmî direnişlere bir örnektir. Bununla beraber bölgede çok sayıda sömürgeçiliğe karşı duran hareketler olmuştur. Araştırmanın niteliği gereği dışına çıkmamak için bütün direniş hareketlerinin detaylarına değinmeyip bazılarını kısacası şu şekilde özetleyebiliriz:

1868'li yıllarda günümüzde Gana ülkesinde yer alan Gouroutchi (Gurunçi) devletini genişleten ve Nijer'deki İndunga'da doğan Muhammed Tinnî Bâbatu, Zarma, Fûllanî ve Gurunçi kabilesi gibi bölgedeki bazı kabileleri bir araya getirerek Fransız, Alman ve İngilizlere karşı uzun süre mücadelesini sürdürmüştür.⁶³⁹ Aynı şekilde Mâba Cako (ö. 1867/1283), Letcor (ö. 1886/1303), Ahmed Lamîn Drame (ö.1887/1304) Fûdî

⁶³⁶ el-Kayâlî, *Mevsû'âtu's-Siyâse*, V, 86.

⁶³⁷ el-Kayâlî, *Mevsû'âtu's-Siyâse*, V, 87.

⁶³⁸ es-Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *es-Simâru'z-Zekiyye li'l-Hareketi's-Libya Libya, Mektebetu's-Sahâbe, Şârîka*, 2001, I, 281.

⁶³⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 36-38.

Kabâ Dumbiyâ (ö. 1901/1318) Avrupa sömürgeciliğine karşı mücadele edenler arasında yer almaktadırlar.⁶⁴⁰ Bunların hepsi, sömürgecilikle mücadele konusunda Afrika'nın millî sembolü olmuşlardır. el-Hâc 'Umer el-Fûtî'den Muhammed Kavsân'a kadar uzanan dönem, Batı Afrika'nın direniş mücadelelerinin yaklaşık 64 yıl sürdüğünü göstermektedir.

5.3. Sömürgeciliğe Direniş Karşıtlığının Sebepleri

Sömürgeciler, Batı Afrika ülkelerine girdiklerinde bölgede kolayca yutabilecekleri lokma ile karşılaşmamışlardır. Çünkü bölge halkının liderleri, tüm teçhizatlarıyla sömürgecilere karşı şiddetli bir şekilde tepki göstermişler ve onlar arasında uzun süren savaşlar gerçekleşmiştir. Uzun süren direnişler sonunda sömürgeciler Batı Afrika'yı kontrolleri altına alırlar ve bölgenin asıl kültürü, dinî ve eğitim durumu yerini Batı kültürüne bırakır. Şüphesiz her yenilginin veya zaferin meydana gelmesinde rol oynayacak birçok faktör vardır. Batı sömürgeciliği karşısında İslâmî direniş hareketlerinin zayıf kalmasının dâhilî nedenleri nelerdir? Bu nedenlerin bölgedeki âlimlerin yazmış oldukları şiir ve nesirlere etkileri ne ölçüdedir? Afrikalılar, sömürgecilere karşı vatanseverlik duygusuyla yapılan direnişi şiir veya nesir yazarak desteklemeleri gerekirken, neden direnişe karşı çıkan yazımlarda bulunmuşlardır? Bu sorulara cevap vermeden önce şunu söylemek mümkündür: Geçmiş bölümlerde sömürgecilerin bölgeyi istila etmesinin dış sebepleri zikredildiği için burada yalnız direnişin zayıflığının iç nedenleri zikredilmeye çalışılacaktır. Yukarıda geçen sorulara cevap verilecek olursa, aşağıdaki iki temel noktadan hareketle bu sorulara cevap verilebilir:

5.3.1. Afrikalıların Direnişinde Farklı İnançlar ve Tarikatların Rolü

Avrupalılar bölgeye gelmeden önce, Batı Afrikalıları dinî açıdan Müslümanlar ve animistler olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dinî farklılık, bölge sakinleri arasında yurtseverlik ruhunun azalmasına ve İslâmî hareketlerin direnişinin zayıflamasına neden olmuştur. Çünkü Batılılar, bölgeye geldiklerinde animizm inancını taşıyan liderlerle Müslümanların aleyhinde anlaşmalar yapmaktaydılar. Daha önceki bölümlerde Fransızların, el-Hâc 'Umer el-Fûtî'yi zayıflatmak istediklerinde, el-Hâc 'Umer'in en büyük düşmanı olan Bambara animist kabilesiyle anlaşmalar yaparak daha güçlü hale geldikleri ifade edilmiştir. Bambaralılar, Fransız ittifakını kabul eder ve bölgenin yabancı sömürgecilerden korunmasının her ferdin görevi olduğunu unutarak bölgede animist kültürü yeniden canlandırmayı umarlar ve Fransızlarla birlikte el-Hâc 'Umer'e karşı savaşırlar.⁶⁴¹

Sömürgeciler, çoğu Müslüman kralın topraklarında Hristiyan kültürünün yayılmasına izin vermeyeceğini bildikleri için, ilk önce müttefik animistler arasında

⁶⁴⁰ Bkz. Zihnî, *Cihâdu'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 105-109; Tiyyâm, İb Dîr, *'Almâm Mâba Cako Bah ve Melhametuhu'l-Cihâdiyye fî'l-Mintakat'i-s-Senegambiyâ li Neşri'l-İslâm ve Muhârabeti'z-Zulm fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar*, (çev: İmâm el-Hasan Sakko), el-Mektebetu's-Senegâliyye, Dakar, tsz, ss. 100.

⁶⁴¹ Zihnî, *Cihâdu'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 91.

Hristiyanlık kültürünü yaymışlardır. Dolayısıyla Müslüman ve Animist Afrikalılar, zamanla Hristiyanlık kültürünü tanımaya başlamışlardır. Bu durum, bölgede kabileler arasında yeni bir dinî çatışmanın ortaya çıkmasını doğurabilir. Bunun için Hristiyanlığı kucaklayan Afrika kabileleri, sömürgecilerle antlaşma yapıp Müslümanlara karşı maddî ve manevî imkânlarını kullanmışlardır. Mesela İngilizler, Kuzey Nijerya'daki müslümlularla savaşırken, misyonerlerin ele geçirmeyi başardığı Güney Nijerya bölgesindeki insanlarla kolayca antlaşma yaparak birlikte hareket ederlerdi.⁶⁴²

Tarikatların farklılıklarına gelince, bölgedeki Müslüman liderlerin, sömürgecilere karşı bir araya gelmekte başarılı olamadıklarını görürüz. Bunun için sömürgeciler, Müslümanlar arasındaki tarikat çekişmelerinden yararlanarak birini diğeriyle ortadan kaldırmak için bir taraf ile ittifak kurmakta ve böylece bölgedeki İslâmî liderleri karşı karşıya getirmeyi amaçlamaktaydılar. Örneğin; Ticâniyye tarikatının lideri olan el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin, Kâdiriyye tarikatını kucaklayan Mâsina devletine savaş açmasıdır. Çünkü el-Hâc 'Umer ile Kâdiriyye tarikatına mensup olan ve o dönemdeki Mâsina devleti emiri Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo arasında farklı fikhî meseleler bulunmaktaydı.⁶⁴³ Bu iki tarikat arasındaki fikhî ihtilaflara dair çok sayıda yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Onlardan biri el-Hâc 'Umer'in Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo'ya yazdığı "*Seyfu'l-Hakki'l-Mu'temed fî Mâ Veka'a Beyne'sh-Şeyhi 'Umer el-Fûtî ve Ahmed b. Ahmed el-Mâsinî*" adlı meşhur eseridir.⁶⁴⁴ Fakat bu iki devlet arasında anlaşmak için yapılan ilmî müzakerelerin meyvesi olumsuz sonuçlanmıştır. Ardından bu iki devlet, İslâm hukuku hükümlerine dayanmaları ve İslâm kültürünü savunmalarına rağmen tarikat farklılığı ve diğer siyasî sebeplerden dolayı, birbiriyle çatışmaya girmiştir. Mâsina Devleti, bölgede nüfuzu güçlü ve Kâdiriyyeye mensup olan âlim Ahmed Bekkây ile müttefik olup el-Hâc 'Umer devleti olan Tekrûr'a karşı savaşmıştır. el-Hâc 'Umer, Ahmed b. Ahmed b. Ahmed Lobbo'yu öldürerek Mâsina devletini ele geçirmiştir.⁶⁴⁵ Bir rivayete göre Fransızlar ve müttefikleri bu kardeş kavgasından istifade edip el-Hâc 'Umer'in ele geçirdiği Mâsina Devleti'nin başkenti olan Hamdallahi şehrini kuşatmışlar ve el-Hâc 'Umer'in hayatına son vermişlerdir.⁶⁴⁶ Sonuçta bölgede İslâm kültürüne hizmet eden bu iki İslâm devleti, sömürgecilerin tuzaklarına düşerek yıkılmaya mahkûm olmuştur. Bu üzücü olay hakkında Mâsinalı edebiyatçı Alfâ Yahya Musa Lobbo, bir kaside yazar ve kasidesinde Mâsina emirliğinin kardeşlik hakikatine ihanet yüzünden yok olup gittiğini şu şekilde anlatır:[vezinsiz]

⁶⁴² Bkz. UNESCO. *Târîhu İfrîkiya'l-Âm*, VII, 146.

⁶⁴³ Bkz. Bâre, *Cuzûru'l-Hadârati'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 200.

⁶⁴⁴ Eser, el-Hâdî el-Mebrûk ed-Dâlî ve Mutayr Sa'd Gays tarafından tahkik edilmiştir. Bkz. el-Fûtî, 'Umer Said, *Seyfu'l-Hakki'l-Mu'temed fî Mâ Veka'a Beyne'sh-Şeyh 'Umer el-Fûtî ve Ahmed b. Ahmed el-Mâsinî*, (thk: el-Hâdî el-Mebrûk ed-Dâlî ve Mutayr Sa'd Gays), Dâru Humeysêrâ, Kâhire, 2018. ss. 114.

⁶⁴⁵ Bâre, *Cuzûru'l-Hadârati'l-İslâmiyye fî'l-Garbi'l-İfrîkî*, s. 206.

⁶⁴⁶ Zihnî, *Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî*, s. 95.

إِنَّ الَّذِي طَمَعَ فِي شُرْبِ دَمٍ أَخِيهِ اخْذَرُهُ وَاسْتَيْقِنْ بِأَنَّهُ سَيَخُونُ
وَبَقْدَرٍ مَا اسْتَطَاعَتْ بَحْتُ وَعْدِهِ فَأَسْرِعْ وَاتَّقِ شَرَّ الْخَائِنِينَ⁶⁴⁷

Kardeşinin kanını içmek isteyen kimseden çekin ve onun bir gün ihanet edeceğinden emin ol.

Yapabildiğin kadar onun söz verdiği şeyden uzak dur. Haydi, durma, hainlik yapanların şerrinden kaç.

5.3.2. Afrikalı Direnişçiler Arasında Birlik Ruhunun Olmaması

Batı Afrika bölgesindeki direnişlerin zayıf olmasının ana nedenlerinden biri, sömürgecilere karşı mücadele eden Müslüman liderlerin birlikte hareket etmemeleridir. Günümüzde olduğu gibi her lider, diğerini yok etmek için düşmanlarla bile müttefik olmayı kabul ediyordu. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren sömürgeciler, kabileler ve aşiretler arasındaki ırkçılık, aşiretçilik ve bireysel liderliği canlandırarak onları bölme politikası benimsemişler ve Müslümanlar İslâm adına birbirlerine düşmanca tavır takınıyorlardı. Müslümanlar arasında durum böyle ise, inanç bakımından birbirine zıt olan İslâmî emirlikler ve animist emirlikler arasında çatışmaların ortaya çıkması normal bir durumdu. Nijerya'da bulunan Lagos kralı Kosoko ile kardeşi olan Akintoyâ arasında çıkan fitneleri bu duruma örnek olarak verebiliriz. Kral Kosoko İngilizlere karşı yaptığı mücadelelerde mağlup olmamış, ancak İngilizlerin Kosoko'ya karşı kardeşini kışkırttıklarında, zayıflayarak mağlubiyete uğramıştır. Böylelikle Lagos bölgesi, 1862 tarihinde İngilizlerin hükmü altına girmiştir.⁶⁴⁸ Batı Afrika'nın batısında yer alan ülkelerin durumu da aynen bu duruma benzemektedir. Mesela, Golf bölgesini yöneten Alburî ve dayısının oğlu olan Letcor, Fransız meselesini gündeme almayıp 6 Haziran 1886 tarihinde birbirleriyle savaşmışlardır.⁶⁴⁹

Direniş liderleri arasındaki siyasî ve dinî farklılıklar, sömürgecilere karşı yaptıkları mücadeleleri olumsuz bir şekilde etkilemiş, ardından Müslümanlar arasında mücadele etmeye ve rekabet etmeye, haksız yere birbirlerini köleleştirmeye ve Afrika toplumları arasındaki güven kaybına yol açmıştır. Aynı şekilde bu durum, bölgenin bazı âlimlerinin ve liderlerinin, sömürgecilere sempati duymalarına, onların yönetimini övüp takdir etmelerine, görünüşte insanî yardım gibi yapmış oldukları yardımları ve görünüşte getirdikleri barış ve huzur karşısında gerçeği anlatmakta zorlanmışlardır. Bunun için bu âlimlerin bazısının yazışmalarında sömürgecilere karşı duydukları sempatiyi beyan etmelerinden ve sömürgecilerle mücadelenin devam edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu âlimlerden biri de, Şeyh el-Hâc Mâlik Sî olup 1911'de yazılmış bir vasiyetnamede, bölgedeki insanların birbirlerine saldırdıkları gerekçesiyle tarikatı olan Ticâniyye tarikatının mensuplarına, sömürgecilere kucak açmalarını şu şekilde tavsiye etmiştir:

⁶⁴⁷ Bâre, *Cuzûru'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Garbi'l-İfrikî*, s. 183.

⁶⁴⁸ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrikî*, I, 32.

⁶⁴⁹ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 36.

"اقبلوا الحكومة الفرنسية بالكلية، لقد خص الله تعالى الفرنسيين بالانتصار والنعمة والمنّة، قد اختارهم كي يحموا أنفسنا وأموالنا ... وقبل وصولهم إلى بلادنا كان بعضنا يسبي بعضا، ويقتله، ويسلبه، سواء كنا مسلمين أو كافرين"⁶⁵⁰

"Fransız hükümetini tamamen kabul edin. Allah, zafer, nimet ve minnetle Fransızları seçmiştir. Onlar ülkemize gelmeden önce Müslüman ya da kâfir olsak da, bazılarımız diğerini köleleştiriyor, öldürüyor ve soyuyordu."

Gineli âlim ve şair Ali Bû Bedîm'in, 1915'te Senegal'deki Fransız hükümdarına kardeşlik mektubu yazmıştır. Bu mektupta Fransızlara olan sevgisini şu şekilde dile getirmiştir:

"هذا الكتاب إلى الملك العظيم والسلطان الفخيم غوفرنير جنرال دكار ... لإعلامكم أنّي⁶⁵¹ نحبكم ونحب أمتكم ومطيع أمركم وأنيّ أحب فرنس⁶⁵² وجميع من ينتسب إليكم لثلاثة أمور أولها: بسطكم للعدل حتى كان الناس كلهم سواء في الحق، فالضعيف يأخذ حقه من القوي، والقوي لا يقدر على ظلم الضعيف. والثاني: تأمينكم للسبل حتى إن امرأة تحمل مالا إلى حيث شاءت لا تخاف غصبا ولا شيئا مما تخاف. فالثالث: إعانتكم لنا على إقامة دين الإسلام حتى إن جامع لبّ اخترق⁶⁵³ في زمن المطر، أعنتمونا على إقامته، ولولا أنتم لهدمه المطر. فهذه الثلاثة توجب حبكم على كل أحد مع غيرها من الأوصاف الجميلة التي رأيناها في فرنس من حب الصالحين وقهر الظالمين وإفاضة الأموال للناس حتى استغننا⁶⁵⁴ جميع الناس في جميع البلاد بسبب جلبكم للأموال الواسعة، فلذلك رزق الله فرنس⁶⁵⁵ الغلبة على جميع أعدائهم ونصرهم على كل من نازعهم، فنحن نحبكم ونمثل أمركم أيها الملك العظيم. وندعو الله لكم بالبقاء لأن بقاءكم هو بقاء كل خير. والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته."⁶⁵⁶

"Sizi ve milletinizi sevdiğimizi ve sizin emrinizin altında olduğumuzu bildirmek için bu mektubu büyük kral, sayın sultan, General ve Dakar'ın Valisine (yazıyorum). Fransa'yı ve size mensup olanları üç şey için seviyorum. Birincisi; (o kadar) adalet yaydınız ki, insanlar hukuk bakımından eşit oldular. Zayıf olan kimse, haklarını güçlü olan kimseden alır ve güçlü olan kimse de, zayıf olan kimseye baskı yapamaz oldu. İkincisi; yolları güvenli hale getirdiniz. Kadın bile gasp edilmekten korkmadan istediği

⁶⁵⁰ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 133.

⁶⁵¹ Doğrusu "أنا" olacaktır.

⁶⁵² Nesne konumunda olduğu için "فرنسيا" yazılması gerekir.

⁶⁵³ Mektupta "اخترق" olarak yazılmıştır. Ancak "اخترق" olması manaya göre daha uygundur. Belki de yazı hatasından olmuştur.

⁶⁵⁴ "استغنى" yazılması gerekir, çünkü elif harfinin aslı "ي" harfidir.

⁶⁵⁵ Nesne konumunda olduğu için "فرنسيا" olarak yazılır.

⁶⁵⁶ Marty, *L'Islam en Guinée, Fouta-Diallon*, s. 586.

yere para taşıyabilir. Üçüncüsü; İslâm dinimizin hükümlerini yerine getirmek için bize yardım ettiniz. Hatta Lobbo Cami yağmur zamanındayken çatlamıştı ve siz onun yeniden inşa edilmesinde bize yardım ettiniz. Siz olmasaydınız yağmur onu yıkıp götürürdü. Bu üç şey, her insanın sizi sevmesini gerektiriyor. Bu güzel sıfatlarla birlikte Fransız bir insanın salih insanları sevdiğini, zalimlere üstün geldiğini ve insanlara para dağıttığını gördük. Çok para getirerek ülkedeki bütün insanlar kendi kendine yetecek kadar zenginleştirdiniz. Bunun için Allah, Fransızları tüm düşmanlarına üstün kıldı ve onlarla mücadele eden her kimsenin üzerine onlara yardım etti. Ey büyük kral! Sizi sever ve emirlerinize uyarız. Kalmanız için Allah'a dua ediyoruz, çünkü sizin kalmanız tüm iyiliğin kalması demektir.

Yukarıdaki mektuplar gibi sömürgecilere karşı sempati, tutku ve övgü içeren mektupların çoğu, yazarların yaşadığı olumsuz uygulamalar, Müslümanların arasında birlik olmaması, zulüm, adaletsizlik ve sosyal güvenlik dengesizliğinin sonucudur. Müslümanları birbirine düşürüp zulüm ettiği için sömürgecilere sempati duyup sığınmaya sebep oldukları görülmektedir. el-Hâc Mâlik Sî'nin Ticânîyye tarikatının mensuplarına yazmış olduğu vasiyetnamenin arka planında anlaşıldığı üzere Ticânîyye tarikatına tâbi olanların Fransızlara teslim olmalarını ve İslâm dinini barışçıl kalemleriyle yaymalarını emrettiği ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde bu mektupta bölgedeki bazı ehl-i tasavvuf liderlerinin görüşü gibi el-Hâc Mâlik Sî'nin en büyük cihadın eğitim ve nefis terbiyesi olduğu görüşünü destekleyenlerden olduğu anlaşılmaktadır. Şaşırtıcı olan şudur ki, el-Hâc Mâlik, düz yazılarında sömürgecileri övmüş, fakat büyük şair olmasıyla birlikte şiirlerinde sömürgeciler hakkında ne olumlu ne de olumsuz bir kaside yazdığını görmekteyiz.⁶⁵⁷

5.4. Batı Afrika'nın Bağımsızlığı Kazanmasından Sonra Afrika Arap Edebiyatı

Avrupa sömürgeciliği altında kalan Batı Afrika ülkeleri yaklaşık yarım asırdan sonra bağımsızlıklarını kazanabilmişlerdir. Fakat sömürgecilerin maddî güçleri bölgede ortadan kalksa da, zorla kurdukları eğitim haneleri vasıtasıyla dilleri ve kültürleri devam etmiştir. Arap edebiyatının ve Avrupa edebiyatının bölgede bulunması sonucunda çeşitli eğitim sistemleri izlenmiş ve bu eğitim sistemleri Afrika Arap edebiyatında büyük rol oynamıştır. Bölgenin bağımsızlığı sonrasında ortaya çıkan yeni eğitim yöntemlerinde Arap edebiyatının durumu şu şekilde açıklanacaktır:

5.4.1. Modern Eğitim Sisteminde Arap Dili ve Edebiyatının Konumu

Afrika'daki Arap dili ve İslâm eğitimi, Afrika'ya İslâm'ın gelişinden bu yana tarihsel süreçte birçok değişikliğe tanık olmuştur. Bu durum, Afrika'nın yaşadığı siyasî, sosyal ve kültürel değişikliklerden kaynaklanmakta olup bölgenin tarihinde daha önce görülmemiş yeni eğitim sistemlerini ortaya çıkarmıştır. Müfredatların ve hedeflerin farklı olmasından dolayı bu yeni eğitim sistemleri, çeşitli terimlerle adlandırılmıştır. Buna binaen Afrika'nın bağımsızlığından sonraki Arapçanın durumuna baktığımızda,

⁶⁵⁷ Bununla alakalı bkz. Sî, *Divânu'l-Hâc Mâlik Sî*, ss. 447.

Arapça eğitim sistemi bölgede ortaya çıkan şartların gerektirdiği iki eğitim kurumuna ayrılmaktadır. Bu kurumlar aşağıda şu şekilde anlatılacaktır:

5.4.1.1. Devlet Okullarında Arap Dili ve Edebiyatı Eğitimi

Devlet okullarının İslâm eğitim sistemi, her ülkedeki Müslümanların yüzdesine göre değişmektedir. Eğer Müslümanların oranı ülkede az ise, o ülkede hükümete ait olan okullarda resmî dil olan sömürgecinin dili dışında herhangi bir dil kullanılmamaktadır. Bu nedenle Arapça ile İslâmî dersler o okulların eğitim sisteminde yer almamaktadır. Dahası o ülkede yaşayan Müslümanların kendi çabalarıyla oluşturdukları İslâmî Arapça okullarının sertifikaları bile hükümet tarafından tanınmamaktadır. Ülkede Müslümanların oranı fazla ise, bu durumda ülkedeki hükümet okulları ikiye ayrılmaktadır:

Birincisi; sadece sömürgecilerin dili Fransızca ya da İngilizce öğretildiği devlet okullarıdır. Ancak İslâmî dersler, bazı ülkelerde ortaokul müfredatlarında bazı ülkelerde ise, lise müfredatlarında seçmeli ders olarak yer almaktadır.

İkincisi ise; Franko-Arap ya da Anglo-Arap diye isimlendirilen Batı diliyle beraber öğretildiği devlet okullarıdır. Bu okullarda Arapça ve dinî derslerin okunması ilkokuldan liseye kadar zorunludur. Bu tür okullar, daha önce bahsedildiği gibi sömürgecilerin döneminde bilinmekteydi. Fakat bu okullar ve o dönemdeki sömürgecilerin kurduğu bu tarz okullar arasında büyük fark vardır. Çünkü sömürgeciler, Nijer halkının öfkesini engellemek ve onların gönüllerini kazanmak için bağımsızlıktan üç yıl önce 1957'de Nijer'deki Say şehrinde Franko-Arap okulunu açtıkları gibi toplumda yüksek konuma sahip olan Müslüman ailelerin gönüllerini kazanmak maksadıyla okullarını kullanmaktaydılar. Günümüzdeki Franko-Arap veya Anglo-Arap okullarının çoğu ise, Afrikalılar tarafından modern direniş yöntemi olarak kullanılmaktadır. Nijer, Senegal ve Nijerya ülkeleri, Franko-Arap ya da Anglo-Arap eğitim sistemini ilk uygulayanlar arasında yer almaktadır. Daha sonra Mali, Gine ve bazı Batı Afrika ülkeleri zikredilebilir. Bu hükümetler, yalnızca Arap-İslâm eğitimini okullarının müfredatlarına katmakla kalmamış, aynı zamanda Nijerya hükümetine ait olan üniversitelerde bulunan İslâmî ilimler fakülteleri ve Nijer Abdou Moumouni (Abdu Mumin) Üniversitesi'ndeki Arapça Bölümü gibi Batı Afrika'da birçok ülkenin üniversitelerinde Arap dili ve edebiyat bölümleri açılmıştır. Gana gibi Müslümanların oranı az olduğu ülkelerin üniversitelerinde bile Arap dili bölümünün açıldığı günümüzde görülmektedir.

Günümüzde Batı Afrika'da bulunan Franko-Arap ya da Anglo-Arap adlı okulların eğitim sistemindeki Arap dili ve edebiyatının statüsünü daha iyi anlamak için, Nijer'deki Franko-Arap Ortaokulundaki uygulanan yeni müfredatlardan kısaca bahsetmenin faydalı olacağı uygun görülmüştür.

Tablo 3. Nijer'deki Franko-Arap Ortaokulundaki Derslerin Haftalık Saatleri⁶⁵⁸

Müfredatlar	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	4. sınıf
Arap Dili ve Edebiyatı ⁶⁵⁹	5 saat	5 saat	4 saat	4 saat
Din Kültürü (Arapça) ⁶⁶⁰	3 saat	3 saat	3 saat	3 saat
Sosyal Bilgiler (Arapça) ⁶⁶¹	2 saat	2 saat	2 saat	3 saat
Fransız Dili ve Edebiyatı	5 saat	5 saat	4 saat	4 saat
Matematik (Fransızca)	5 saat	5 saat	5 saat	5 saat
Fizik (Fransızca)	Yok	Yok	3 saat	3 saat
Biyoloji (Fransızca)	2 saat	2 saat	2 saat	3 saat
Ev Ekonomisi (Fransızca)	1 saat	1 saat	1 saat	1 saat

Bölgede İslâmî eğitim, sömürgeciler döneminde halkın imkânlarıyla yapılan mescit, cami ve tekkelerle sınırlıyken bu dönemde yeni bir ivme kazanmıştır. Yukarıdaki tabloda ortaokul müfredatlarından İslâm eğitiminin hükümetler tarafından yeniden canlandırıldığı anlaşılmaktadır. Fransızcadan sonra Arapçayı ikinci resmî dil haline getiren ve tüm sosyal, eğitimsel ve politik kurumlarında Arapça dil öğrenenleri istihdam eden Nijer ve bazı Batı Afrika ülkelerinin İslâm eğitimine çok önem verdiğini rahatça söylemek mümkündür.

5.4.1.2. Özel Okullarda Arap Dili ve Edebiyatı Eğitimi

İslâmî özel eğitim kurumları, yeni politik sistemin bir ürünü değildir. Bölgede en eski eğitim kurumlarından biri olup İslâm'ın yayılmasında, Kur'an'ın öğretilmesinde ve Afrikalıların eğitiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu kurumlar camiler, mescitler, tekkeler ve âlimlerin evlerindeki zaviyelerinden oluşmaktaydı. Bu özel İslâm eğitim okulları tarihsel merhalelerinde çeşitli gelişim ve yeniliklere uğramıştır. Ayrıca günümüzde bunların çoğunun zamanın ihtiyaçlarını karşılayabilmek için modern eğitim sistemini zamana ayak uydurdukları görülmektedir. İslâmî özel eğitim kurumları iki ana bölüme ayrılabilir:

Birincisi; geleneksel eğitim usulüne dayalı İslâmî eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlar, yeniçağın gerekliliklerini yerine getirmediğinden, coğrafya, kimya, matematik vb. modern bilimleri içermediğinden ve devlet tarafından tanınmadığından dolayı son zamanlarda zayıflamış ve durağanlaşmıştır. Ancak buna rağmen hâlâ şehir ve köylerde tekkeler ve camilerde yapılan ilmî halkalar bulunmaktadır.

⁶⁵⁸ Nijer Millî Eğitim Bakanlığı, “*Vezâretu't-Ta'limi'l-Âli, Idâretu't-Ta'limi'l-'Arabî, Menâhicu't-Ta'limi'l-'Arabiyyi'l-Fransî li'l-Merhaleteyni'l-İ'dâdiyye ves'Sâneviyye*”, Niamey, Ağustos, 2002, s. 18.

⁶⁵⁹ Bu ünite Nahiv, Sarf, Okuma Anlama ve Yazılı Anlatım derslerini içermektedir.

⁶⁶⁰ Kur'an, İlmiyal, Hadis, Siyer ve Akâid derslerini kapsar.

⁶⁶¹ Tarih ve Coğrafya dersleri kastedilmektedir.

İkincisi ise; modernleşmiş, özel İslâmî eğitim kurumlarıdır. Modern eğitim sisteminden etkilenecek tüm ayrıntılarıyla İslâmî ilimleri öğretmeyi amaçlayan bu kurumlar, devlet okullarının İslâmî ilimler konusunda istenen amacı karşılayamadığından dolayı bireyler ve yardım kuruluşları tarafından inşa edilmekte ve desteklenmektedir. Bu tür okullar, diplomalarının geçerliliği bakımından ikiye ayrılmaktadır: İlki, Devlet tarafından geçerli olan İslâmî özel okullardır. Bu okullar, öğrencilerinin hükümetin yürüttüğü diploma kazanma sınavında başarılı olabilmeleri için hükümet okullarının bazı müfredatlarına uymak zorundadır. Bu da, daha önce zikredilen devletin Franko-Arap ya da Anglo-Arap okulları ve bu okullar arasında bir fark olmadığı anlamına gelmektedir. Fakat farklı olan şey, bu okulların akşam vakitleri veya hafta sonlarında Arapça, Kur'ân ve hadis gibi İslâm eğitimi faaliyetlerini mesai saatleri dışında ek program olarak uygulamalarıdır. Diğerisi ise; Devlet tarafından geçerli olmayan özel İslâmî okullar olup diplomalarının kendi idaresi tarafından verildiğinden dolayı tamamen devlet okullarından farklıdır. Bunun için bu okullarda eğitim dili Arapça olup dinî dersler müfredatlarda önemli bir yer almaktadır. Bu okulların öğrencileri, Fransızca ya da İngilizceyi temel düzeyde bilmeleri ve etkileşimde bulunmaları için haftada sadece iki saat veya dört saat Fransızca ya da İngilizce öğrenmektedirler. Bu tür okulların, Togo, Benin, Burkina Faso, Gana, Fildişi Sahili, Liberya gibi Müslümanların daha az olduğu ülkelerde sayıları daha fazla görülmekte olup hükümet tarafından tanınmamasına rağmen, İslâm kültürünün o bölgelerde yayılmasında hâlâ önemli bir rol oynamaktadır.

20. yüzyılın ortalarında özel İslâmî eğitim kurumları ilkökul, ortaokul ve lise olan üç eğitim aşaması ile sınırlıydı. Aynı amaç için kurulan bu okulların, farklı kişiler ve kuruluşlar tarafından yönetildiği için müfredatları ve amaçları birbirinden farklıdır. Mesela Libya'da kuruluşlar tarafından kurulan okulların ders kitapları da Libya tarafından karşılanır. Aynı şekilde Suudi Arabistan, Kuveyt, Mısır, Tunus veya Fas tarafından kurulursa, müfredatları ve ders kitapları onları finanse eden ülkelere gelmektedir. Bu okullardaki farklı ortamlarda yetiştirilen Afrikalı öğrenciler, Afrika kimliğine yabancı olarak yetişmişler ve şu anda Afrika toplumunun sıkıntı çektiği farklı İslâmî akımların ve ideolojilerin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Son zamanlarda, bu sorunları ortadan kaldırmak için Nijer'in kendi kültürel dokusuna göre Arapça dersleri ile dinî dersleri içeren okul kitaplarını hazırladığı gibi⁶⁶² bazı Afrika ülkeleri, İslâmî Arapça okullarının Afrika kültürüne uyacak bir müfredat geliştirme girişimlerinde bulunmuşlardır.

Günümüzde İslâmî özel eğitim kurumlarının, Batı Afrika bölgesinde İslâm ve Arapçaya hizmet veren enstitüler, üniversiteler ve kolejler haline geldiği görülmektedir. Örneğin; Nijer'de İslâm birliği teşkilatının Nijer İslâm Üniversitesi ve ona bağlı olan *Kulliyetu'l-Benât* isimli Kızlar Fakültesi, Muhammed el-Hâdî Cero'nun kurduğu Muhammed Ka't Üniversitesi ve onun paydaşı Muhammed el-Hayr Cero'nun kurduğu Uluslararası Vifâk Üniversitesi'dir. Aynı şekilde Nahda Üniversitesi ve Tadâmun

⁶⁶² Bkz. Nijer Millî Eğitim Bakanlığı, “*Vezâretu't-Ta'limi'l-Âli, İdâretu't-Ta'limi'l-Arabî, Menâhicu't-Ta'limi'l-Arabiyyi'l-Fransî li'l-Merhaleteyni'l-İ'dâdiyye ves'Sâneviyye*”, Niamey, Ağustos, 2002. ss. 184.

Üniversitesi gibi Arap dili ve İslâmî ilimlere hizmet eden birkaç üniversite bulunmaktadır. İlorin şehrinde el-Hikmet Üniversitesi, Kaçina şehrinde el-Kalem Üniversitesi, İbaden şehrinde İmam Mâlik Külliyesi gibi Nijerya ülkesinde İslâm eğitime önem veren çok sayıda yüksek kurum vardır. Senegal'de Ties şehrinde Ezher Enstitüsü, Mali'de Sahil Üniversitesi, Burkina Faso'nun başkenti Vagadugu'da el-Hudâ Üniversitesi ve Gana'da Kur'ân Fakültesi buna örnek olarak ilave edilebilir. Ayrıca Batı Afrika'da günden güne Afrika Arap edebiyatına hizmet eden kurumlar çoğalmakta ve bundan dolayı bu dönem, bölgede Afrika Arap edebiyatının ilerlemekte olduğu dönem olarak adlandırılmaktadır.

5.4.2. Batı Kültürünün Afrika Arap Edebiyatına Etkisi

Batı sömürgecilerin kendi kültürlerini ve dillerini Afrika toplumuna dayattıklarında ve Afrika'daki çoğu Arapça eğitim veren okulu Batı kültürünün öğretildiği okullara dönüştürmeyi başardıklarında, bölgenin bazı şairleri, Franko-Arap veya Anglo-Arap okullarında öğrenci olup sömürgecilerin kültüründen etkilenerek Batı dilleri üzerinde ustalaşmışlardır. Bu şairlerin, şiirlerinde sömürgecilerin dillerinden ve kültürlerinden kaynaklanan yeni terimler ve kelimeler kullanmaları nedeniyle Afrika Arap edebiyatı daha önce görülmemiş yeni bir yöne kayarak sömürgeci kültürün etkileri altında kalmıştır. Batı edebiyatının Afrika Arap edebiyatı üzerindeki etkileri aşağıda şu şekilde zikredilecektir:

5.4.2.1. Batı Dillerinin Afrika Arap Edebiyatına Etkisi

Bölgedeki bazı şairler, Batı dilini şiirlerinde kullanmışlardır. Bunlardan biri olan Nijeryalı el-Vezîr Cuneyd, dünyanın fânî bir yer olduğunu kasidesinde şu şekilde ifade eder:[Tavîl]

وَمَا الدُّنْيَا إِلَّا تُدَى ثُمَّ يَسْتَدَى وَكُلُّ أَمْرٍ مَّا سَوْفَ يَلْقَاهُ وَزُرْدَى⁶⁶³

Dünya sadece dün ve bugünden ibarettir. Her insan karşılaşacaklarına hazır olmalıdır.

Şair Cuneyd, bu şiirde تُدَى / today, يَسْتَدَى / yesterday / وزردى / was ready, gibi İngilizce kelimeleri Arapça vezne ve kâfiyeye uydurarak kullanmıştır. Nijeryalı Muhammed Hâfız Çiroma'nın "Drama" kelimesini ve Gambiyalı Muhammed el-İmâm Sambo Gasama'nın (d. 1947/1366) "Hi" kelimesini şiirlerinde kullandıklarını görüyoruz. Muhammed Hâfız Çiroma ise kasidesinde şunları dile getirir:[Vâfir]

فَلَمَّا زُرْتُهَا يَوْمَ الْخَمِيسِ رَأَيْتُ الْحُبَّ كَلَمَنِي كَلَامًا
كِلَانَا سَاكِتٌ وَقْتًا طَوِيلًا تَسِيلُ دُمُوعُنَا مِثْلَ الدَّرَامَا⁶⁶⁴

Perşembe günü onu ziyaret ettiğimde aşkın benimle konuştuğunu gördüm.

⁶⁶³ Adeniyi Raji, Moshood Gbola, *a Modern Trend in Nigerian Arabic Literature The Contribution of Umar Ibrahim*, Doktora Tezi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, Haziran, 1986. s. 206.

⁶⁶⁴ Aliyu, *The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfız Chiroma Kabara*, s. 192.

İkimiz de uzun süre suskunduk. Gözyaşlarımız drama (sel) gibi akıyordu.

Muhammed el-İmâm Sambo Gasama ise, Avrupalıların selamlama tarzını İslâm'ın buyurduğu selama tercih eden Müslümanları eleştirdiği beyitte şunları ifade eder:[Tavîl]

فَلَيْسَ سَلَامًا لَفْظُ هَآئٍ تَقُولُهُ تَحِيَّةٌ مَفْتُونٍ دَلِيلٍ وَمُذْنِبٍ⁶⁶⁵

Söylediğin hi (hay) lafzı selam değildir. (Bu ancak) delirmiş, günahkâr ve zelil bir kimsenin selamıdır.

Fransızca'yı kullanan şairlere gelince; el-Kâdî Macakat Kal, Sere Mbake Bosso ve Muhammed el-Emîn'Âc isimli şairler örnek olarak verebiliriz. Senegalli el-Kâdî Macakat Kal, بنزور / Bonjur ifadesini Fransızların selamlama şeklini kınayarak şöyle der:[Basît]

وَاللّٰهُ يَعْلَمُ أَنِّي لَمْ أَكُنْ أَبَدًا أَهْوَى أَنَا أَحْيَاهُمْ بِوَنُزُورٍ⁶⁶⁶

Allah benim hiçbir zaman insanları (Bonjour/Bonjur) lafzıyla selamlamak istemediğimi bilir.

Sömürgecilerin bölgeyi ele geçirdikleri zamanda yaşayan Senegalli şair Mbake Bosso litre, metre, milimetre, kilo ve gram gibi bazı ölçü birimlerini ve o zamanki kullanılan para biriminin ismini uzun bir kasidede tarif etmiştir. Litreyi ve para birimini aşağıdaki beyitlerde şu şekilde serdetmiştir:[Recez]

فَاللِّتْرُ مِنْ عَشْرَةِ مُكَعَّبَاتٍ حَجْمٌ وَعَاءٍ أُسْطُوَانِي جَلِيَا
أَمَّا الْفَرَنْكُ وَخَدَةُ النُّفُودِ فَقِطْعَةٌ تَزَنُ يَا مُودٍ وَدِي⁶⁶⁷

Litre, silindirik bir kap boyutunda on santimetre küptür.

Frank ise, bir parçası tartıyla satılan bir para birimidir ey dostum!

Şairin bu şiirinde Fransız dilinden gelen ölçek, miktar ve para birimlerinin isimlerini tanımlanmasından o zamanda bölgedeki halkların bölgesel ticaretlerinde Frank adında para birimini kullanmaya başladıkları ve Fransızların Afrika sosyal ve ekonomi hayatını derin bir şekilde etkiledikleri anlaşılmaktadır.

Muhammed el-Emîn 'Âc ise, "Bintu'z-Zamân / Zamâne Kızı" adlı şiirinde, Afrika toplumunun daha önce tanımadığı etek ve pantolon gibi açık kıyafetleri giyen Avrupalı kadınları taklit eden Afrikalı kızlara hitap ederken, Fransızcanın mini-jube / etek" kelimesini şu şekilde kullanmıştır:[Basît]

هَتَكْتَ سِتْرَكَ فِي ثَوْبٍ خَرَجْتَ بِهِ غُرْبَانَةَ الصَّدْرِ وَالسَّاقَيْنِ قُلْ مِينِي
تَعْنِيهَا عَمَّةٌ فِي السَّرِّ فَاسِقَةٌ تَقُولُ لَا تَلْبَسِي هَذَا خُذِي الْمِينِي⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 547.

⁶⁶⁶ Samba, el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, II, 55.

⁶⁶⁷ Niyang, 'Abdu'l-Ahad, Serene Mbake Bosso ve Devruhû fi Neşri'l-'İlm ve'l-Ma'rife, Formasyon Bitirme Tezi, Sheikh Anta Diop Üniversitesi, Dakar, 2006-2007, s. 23.

Dışarı çıktığın tesettür elbiseni yırttın, göğsün ve bacakların üryan bir şekilde “mini” elbisenle çıktın.

Fasık halası da ona gizlice yardım eder ve bunu giyme “mini” giy der.

Bazı şairler, güzellik ve ihtişam bakımından Batı Afrika'nın bazı şehirlerini Avrupa ülkelerindeki bazı şehirlere benzeterek şiirlerinde Avrupa'da bulunan şehirlerin isimlerini kullanmışlardır. Örneğin; Nijeryalı el-Kâdî 'Umer İbrahim'in Nijerya'daki Kano şehrini Fransa'nın başkenti olan Paris şehrine benzettiği ifadesi şu şekildedir:[Mutekârib]

أَبَارِيسُ حَوْسًا عَلَيَّكَ السَّلَامُ سَلَامٌ مِنَ الْعَاشِقِ الْمُسْتَهَامِ
مَعَالِمُكَ الْعُورُ لَا مَعْلَةَ تَكَادُ تَفُوقُ نُجُومُ الظَّلَامِ⁶⁶⁹

Selam sana ey Hevsâ Paris'i (Kano)! Kara sevdalı âşıktan selam.

Senin güzel yerlerin parlaktır. Neredeyse yıldızların parlaklığını geçecek kadar.

5.4.2.2. Teknolojik Yeniliklerin Afrika Arap Edebiyatına Etkisi

Batılıların bölgeye getirdiği modern araçlar ve icat ettiği teknolojiler, 20. yüzyıldaki Afrika şairleri özellikle günümüzdeki şairlerin duygularını etkileyerek şiirlerinde yer bulmuştur. Bunun için Afrika şairleri, hayatlarına giren ve kısa sürede yaygınlaşan modern araçları şiirlerinde dile getirmişlerdir. Bu konu hakkında şairlerin söylediği kasidelerden biri, Zarma dilinde olduğu gibi bazı Afrika dillerinde “gök gemisi” diye isimlendirilen uçak konusunda geçen bölümlerde bahsedilen şair Cuneid'in kasidesidir. Şair el-Kâdî 'Umer İbrahim (ö. 1996/1416) ise; aşağıdaki kasidesinde 1969'da uzaya çıkmak için Amerika Birleşik Devletleri Başkanı John F. Kennedy'nin düzenlediği projeyi gerçekleştiren ve Ay'a çıkan mühendisleri tebrik etmiştir. Dünyada gerçekleşen zulüm, haset ve nifak gibi kötülüklerden uzak kalmak için Ay'a çıkan mühendislerden onu da götürmelerini rica etmiştir:[Mutekârib]

نَزَلْتُ نَزْلًا بِسَاطِحِ الْقَمَرِ وَفَيْتَ لِحُجُونٍ وَعُدَّةَ الْمُتَنَظَّرِ
عَرَضْتُ عَلَيْكُمْ بِأَنْ تَأْخُذُوا لِشَاعِرِكُمْ قِطْعَةً يَغْمُرُ
مَلَلْتُ الْمَقَامَ بِهَذَا الْمَقَامِ قَامَ النَّفَاقُ وَحَقْدٌ وَشَرٌ⁶⁷⁰

Ay'a indin sen indin, John Kennedy'nin sözünü yerine getirdin.

Şairiniz için ikamet edeceği bir yer ayarlamanızı arz ettim.

(Çünkü ben) nifak, haset ve şer ile dolu bu dünyadan sıkıldım.

Şairlerin, Afrika'ya inmiş olan sömürgeci Avrupalıların gemileri hakkında yazdıkları kasideleri de görmemiz mümkündür. Senegalli şair Ahmed et-Tîcanî Sî, Senegal'in başkenti Dakar limanına gelen Fransızların lüks gemisi hakkında aşağıdaki kasidede şöyle anlatmaktadır:[Kâmil]

⁶⁶⁸ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, II, 729.

⁶⁶⁹ Ebû bekr, es-Sakâfetu 'l-'Arabiyye fi Nicîriyâ, s. 409.

⁶⁷⁰ Galâdançî, Hareketu 'l-lugati 'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fi Nicîriyâ, s. 170.

مَا فِي السَّفَائِنِ مِثْلُ رِيشْلِيَا الَّتِي مِنْ مُحْكَمَاتِ الصُّنْعِ وَالْآلَاتِ
فِيهَا لِكُلِّ مَشَاوِرٍ وَمَجَالِسٍ قِسْمٌ مِنَ الْأَسْلَاحِ لِلْحَارَاتِ⁶⁷¹

Yapısı sağlam ve dayanıklı aletlerden yapılan Reşilya gemisinin bir benzeri yoktur.

Geminin her danışma ve oturma odasında diğer bölümleriyle ilgili birtakım kablolar vardır.

Gineli şair el-Hâc Muhtar el-Kebîr'in tren ile alakalı yazdığı şiirlerinin bazısını şu şekilde dile getirebiliriz: [Tavîl]

دَعَاهُ سُرَى فِي إِسْرَيسٍ⁶⁷² وَدَجَلَةٍ فَيَا لَيْتَهُ يُنْمِلِي وَيَمْضِي لَهُ شَهْرٌ
رَكِبْتُ وَأُودِعْتُ الْأَجَبَةَ جُمْلَةً وَشَيْخَ الْعُلَى فِي حِرْزِ رَبِّ لَهُ الشُّكْرُ⁶⁷³

Seyahat onu Expresse denilen trenle yolculuğa çağırdı. Keşke yolculuk ona mühlet verse ve bir ay daha burada kalsaydı.

Şeyh, şükür kendisine ait olan Rabbinin himayesinde olduğu halde trene bindim ve bütün dostlara veda ettim.

Araba konusunda yazılan dizelerden de, Muhammed el-Emîn 'Âc'ın kasidesi örnek olarak söylenebilir. Muhammed el-Emîn, öğrenciyken Kumba isimli bir kızla evlenmek için kızın ailesine geldiğinde, fakir olduğu için kabul etmediklerini, daha sonra kızın ailesiyle müzakere sırasında, markası Mercedes olan arabayla gelen bir zengin adama kızı verdiklerini şu şekilde dillendirmiştir:[Kâmil]

بَيْنَا أَسَاوِمُهَا وَهِنَّ يَبْعَنَهَا فَإِذَا بِصَاحِبِ مَرْسِيدٍ قَدْ جَاءَهَا
هَبُّوا عَلَى رَنَاتِهَا وَهَدِيرِهَا مُسْتَقْبِلِينَ وَمُعْجِبِينَ بِحُسْنِهَا
وَرَأَيْتُ أُمَّ الْبِنْتِ تَرْفُضُ فَرْحَةً بِالْمَالِ لَا بِالضَّيْفِ خَاطِبِ بِنْتِهَا
فَبَقَيْتُ مَنْسِيًّا أَفْكَرُ حَائِرًا فِي حِرْصِ وَالِدِهَا وَحِيلَةِ أُمِّهَا⁶⁷⁴

Kızın başlık parası için ailesiyle pazarlık yaparken Mercedes sahibi biri geldi.

Mercedes'in sesini duyan aile, güzeliğine hayran kalarak onu karşıladılar.

Kızın annesini sevinçten dans ederken gördüm. Kızını isteyen misafirlere sevincinden değil paraya sevincinden dolayı.

Unutulmuş bir şekilde kaldım. Şaşkın bir şekilde babasının açgözlülüğü ve annesinin hilebazlığını düşünerek.

Yukarıda bahsedilen şairlerin, Batı kültürünü sevdikleri için değil, Avrupalı icatlara hayran kalmalarından dolayı modern teknolojiyi abartmadan övdüklerini görürken, Malili şair Muhammed b. eş-Şeyh'in ise, bu maddî başarıları abartılı bir

⁶⁷¹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 225.

⁶⁷² Fransızca bir kelime olup "hızlı" anlamına gelmektedir.

⁶⁷³ Câbî, Ravâi'u Âli Karamukûbâ fi Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 250.

⁶⁷⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 517.

şekilde anlattığını ve sömürgecilerin bölgeye getirdikleri yeni araçlar ve sistemden dolayı onlara teşekkür ettiğini uzun kasidesinde görmekteyiz. Kasideden bazı dizeler şunlardır:[Kâmil]

تِلْكَ الْفُرْسَا دَوْلَةٌ مَطْبُوعَةٌ	بِالْخَيْرِ فِي الْأَعْلَانِ وَالْأَسْرَارِ
وَعَدَالَةٌ وَسِيَاسَةٌ وَأَمَانَةٌ	وَسَمَاحَةٌ الرَّفْقِ وَالْإِيثَارِ
بَنُّوا الْمَسَاجِدَ لِلصَّلَاةِ إِعَانَةً	لِذَوِي الصَّلَاةِ عَلَى مَدَى الْأَعْصَارِ
جَعَلُوا الرِّوَاتِبَ لِلْقُضَاةِ لِيَحْكُمُوا	بِعَوَائِدِ الْقُرْآنِ وَالْآثَارِ
قَدْ سَهَّلُوا كُلَّ الْعَسِيرِ وَقَرَّبُوا	كُلَّ الْبَعِيدِ بِنَاقِلِي الْأَخْبَارِ
فَاسْتَوْجَبَتْ شُكْرَ الْقُلُوبِ مِنْ أَجْلِ ذَا	مِنْ شَيْبٍ وَشَبَابِنَا وَصِغَارِ ⁶⁷⁵

Fransa gizli ve açıktan hayırsever bir ülkedir.

Adaleti, siyaseti, güven, şefkat ve îsârıyla (bilinir).

Asırlar boyunca namaz kılanlara yardım etmek için mescitler inşa ettiler.

Kadınların Kur'ân ve sünnetin hükümleriyle karar vermeleri için onlara maaş verdiler.

Medya araçlarıyla her zorluğu kolaylaştırdılar ve her uzağı yakınlaştırdılar.

(Tüm bu imkânlar) küçük büyük hepimizin kalpten teşekkür etmesini gerektirir.

Bu şiirde şairin, sömürgecilere karşı aşırı derecede değer vererek sömürgecilerin Afrika dünyasında yıkım, dağıtma, kan dökme ve köleleştirme gibi yaptıkları zulümleri görmezden geldiğini teessüfle ifade etmek mümkündür. Onun ülkesi olan Mali'nin günümüzde bile onu parçalamak için halklar arasında süren çatışmaların, güvenlik ve istikrarı zayıflatan tarihi olayların, şairi sömürgecilere sempatik görünmeye sevk ettiği söylenebilir.

Son zamanlarda ise Afrika şairleri, aralarında dolaşmaya başlayan, çok yönlü etkiye sahip sosyal medya konusunda çok sayıda kasideler yazmışlardır. Bu kasidelerden biri de, Nijeryalı şair Osman el-Kankâvî'nin cep telefonunun önemini ve toplumdaki yerini vurguladığı aşağıdaki beyitlerdir:[Basît]

كَمْ مِنْ قُرَآنَا سَحِيقِ الْمَيْلِ مَوْقِعِهَا فَبِالْجَوَالَةِ يَفْضِي الْمَرْءُ مَا فَصَدَا⁶⁷⁶

Yeri uzak nice köylerimiz vardır. Fakat cep telefonu sayesinde kişi istediği ihtiyacını giderir.

Ebû Medyen Şuayb ise, Facebook hakkında yazdığı 94 beyit içeren *ez-Zehebu'l-Mesbûk fî Keşfi Ma'ntavâ 'alâ Feysbûk* adlı kasidesinde Facebook'un olumlu ve olumsuz yönlerini anlatırken, kullanıcılar arasında dolaşan Batı diline ait bazı kelimeleri şu beyitlerde dillendirmiştir:[Recez]

⁶⁷⁵ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 172.

⁶⁷⁶ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 226.

وَأَسْتَعْمَلُوا بَعْضَ الرُّمُوزِ كَمَدَرٌ⁶⁷⁷ لِلْمَوْتِ مِنْ ضَحْكِ وَهُوَ مُخْتَصَرٌ
وَمِثْلُهُ لَوْلٌ⁶⁷⁸ بِصَوْتِ عَالٍ وَلِلْوَفَاقِ أَكُّ⁶⁷⁹ رُمِ الْمَعَالِي⁶⁸⁰

Gülmekten öldü anlamında kısaca (MDR) gibi bazı işaretler kullanmışlar.

Yüksek sesle gülmek için (lol), onaylamak için (ok) demek de böyledir. İyi şeylere yönel sen (ey kardeşim).

⁶⁷⁷ “MDR” fransızca’nın “Mort De Rire” cümlesinin kısaltılması olup “gülmekten ölmek” anlamına gelmektedir.

⁶⁷⁸ Yüksek sesle gülmek anlamına gelen “Laughing Out Loud” İngilizce cümlesinin kısaltılmasıdır.

⁶⁷⁹ “Evet” anlamına gelen İngilizcedeki “Ok” kelimesi kastedilmektedir.

⁶⁸⁰ Ebû Medyen, *ez-Zehebu'l-Mesbûk fî Tarâ'if ve Garâibi'l-Fesbuk*, el-Mektebetu'l-Murîdiyye, s. 7.: <https://borommadyana.files.wordpress.com/2014/08/d8a7d984d8b0d987d8a8-d8a7d984d985d8b3d8a8d988d983-d8b9d985d8afd8a92.pdf>, (Erişim tarihi 06.06.2019)

6. BATI AFRIKA'DA ARAP EDEBİYATININ SÖMÜRGEÇİLİK KARŞISINDAKİ ROLÜ

Sömürgeciler, kara kıtanın topraklarındaki madenleri Avrupa endüstrilerinde kullanılma düşüncesiyle Batı Afrika'ya savaş açmaya başladıklarında, Afrika İslâm kimliğini savunan dinî liderler tarafından şiddetli bir direnişe maruz kalmışlardır. el-Hâc 'Umer el-Fûtî ve Seybu Danâ gibi sömürgeçiliğe karşı çıkan bölge liderlerinin büyük kısmı, ilimde öncü olmaları sebebiyle hem kalemleriyle hem de silahlarıyla sömürgecilere karşı mücadele vermişlerdir. Bir kısmı da, savaş meydanında veya Müslümanların komutanları arasında bulunmasa da, Batı zulmünden sıkıntı çeken Afrika toplumunun bir ferdi olarak nesir ve şiir yazarak sömürgecilerin yaptığı haksızlığa karşı çıkmışlardır. Bölgenin bağımsızlığı sonrasında gelen Afrika Arap edebiyatçıları, Afrika'da devam eden siyasî, ekonomik ve kültürel sömürgeçiliğe karşı direniş edebiyatlarıyla mücadeleler sürdürmüşlerdir. 19. yüzyıldan günümüze kadar direniş edebiyatı konusunda yazan Afrika Arap edebiyatçıları ve onların direniş edebiyatlarında işledikleri konular bu bölümde ele alınacaktır.

6.1. Direniş Şiiri

6.1.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Şiirlerinde Öne Çıkan Şairler

Afrika direnişçileri ve sömürgecileri arasındaki savaşlarla dolu olan 19. yüzyıl atmosferinin, bölge edebiyatçılarını geniş bir kitlede direniş şiirlerini yazmaya sevk etmesi gerekirdi. Fakat bu dönemde sömürgecilik meselesini ele alan şairlerin çok az olduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni büyük ihtimalle Alfâ Seybu gibi âlimlerin çoğunun öncülük edip sömürgecilerle yüz yüze mücadele etmeleri ve bunun neticesinde şiir yazmak için fırsat bulamamalarıdır. 19. yüzyıl direniş şiirleri ile alakalı bulabildiğimiz şairlerin ülkelerini doğum ve ölüm tarihlerini büyükten küçüğe doğru belirterek aşağıdaki tabloda isimlerini sıralamaktayız:

Tablo 4. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Şiiri Yazan Şairler

Adı Soyadı	Doğum ve Ölüm Tarihi	Ülkesi
el-Hâc 'Umer el-Fûtî	1797-1864	Senegal
el-Kâdî Macakat Kal	1835-1902	Senegal
Şair 'Umer Karkî	1850-1934	Gana
Ahmed Bambâ el-Hadîm	1853-1927	Senegal
Karan Sankon Câbî	1860-1926	Gineli
Serene Mbake Bosso	1864- 1946	Senegal
Muhammed Merhaba b. Muhammed Sanogo	1896-1979	Burkina Fasolu

Yukarıdaki tabloya bakıldığında bu şairlerin bölgede sömürgecilerle silahlı mücadele eden millî hareket dönemine şahit oldukları vurgulanmakla birlikte el-Hâc 'Umer el-Fûtî dışında şairlerin 19. ve 20. yüzyıllar arasında yaşadıkları da anlaşılmaktadır. Buna göre gelecek bölümde bu asrın direniş şairlerini iki kısma ayırmak doğru olacaktır.

6.1.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Yazılan Direniş Şiiri Örnekleri

19. yüzyılda yazılan direniş kasidelerinin çoğu, Müslümanların birliği ve dirliği, sömürgeciliğe karşı çıkan İslâm önderlerini övme ve sömürgecilerin bölgede yaptıkları zulümleri ve yıkımları kınama konularını ihtiva etmektedir.

19. yüzyılın direniş şairleri, daha önce zikredilen tablonun verdiği sonuca göre iki kısma ayrılmaktadır:

A)- 19. yüzyılda yaşayan direniş şairleri:

Yapılan araştırmanın sonucunda bu asırda şair ve âlim olan el-Hâc 'Umer el-Fûtî ve el-Kâdî Macakat Kal'dan⁶⁸¹ başka bir direniş şairine raslanmamıştır. Bunun için el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin yazdığı kasideler, bu konuda yazılan kasidelerin ilklerinden sayılmaktadır. el-Hâc 'Umer el-Fûtî, daha önce bahsedilen Muhammed Bello ve Muhammed el-Emîn el-Kânimî arasındaki ihtilaflar gibi Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaflı meselelerin nasıl çözülmesi gerektiği konusunda bir kaside yazmıştır. O kasidede el-Hâc 'Umer'in, Allah'ın en nefret ettiği şeyin bir müminin katledilmesi olduğunu belirterek bölgede asıl düşman olan gayrimüslimlere karşı durmak için birbiriyle savaşan Müslümanların aralarındaki çatışmaları terk edip beraber olmaları için çağrıda bulunmuştur. Aynı zamanda ihtilafa düşen bu Müslümanların işin hakikatinin farkına varabileceklerine vesile olacak eğitici bir şiir şeklinde kasidesini nazmetmiştir. Bu kasideden bazı dizeler şunlardır:[Recez]

نَهَى الْحَكِيمُ عَنْ قِتَالِ الْكَافِرِ	مَنْ قَبْلَ أَنْ يُدْعَى كَفَى لِلنَّاطِرِ
إِنْ كَانَ ذَا فِي حَقِّ شَخْصٍ كَافِرٍ	فَانْظُرْ حُقُوقَ مُؤْمِنٍ بِالْقَادِرِ
فَحُزْمَةُ الْمُؤْمِنِ أَعْلَى وَأَجَلْ	مَنْ حُزْمَةِ الْكَعْبَةِ عِنْدَ اللَّهِ جَلْ
إِذْ هَدَمَ ذِي الدُّنْيَا وَكَعْبَةً أَخَفَ	مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنٍ بِبَاطِلٍ فَخَفَ
غَاطَتْ مَلَائِكَةُ ذِي الْجَلَالِ	عَلَى الَّذِي يَدْعُو إِلَى قِتَالِ
فَأَقْبَحُ الْعِبَادِ عِنْدَ اللَّهِ	ذُو الْكُفْرِ ثُمَّ قَاتِلِ الْإِوَاهِ ⁶⁸²

Hakîm olan Allah, gayrimüslimi öldürmekten nehyetti. İslâm'a davet edilmeden önce. Anlayan için bu yeterlidir.

Eğer gayrimüslim için hüküm buysa, güç sahibi olan Allah'a iman eden bir müminin haklarını düşün.

Müminin saygınlığı Allah katında Kâbe'nin saygınlığından daha yüce ve daha büyüktür.

Zira dünyanın ve Kâbe'nin yıkılması daha ehvendir, bir müminin haksızca öldürülmesinden. Kork bu yüzden (kardeşim!)

Yüce Allah'ın melekleri öfkelenmiştir, (mümini) öldürmeye çağıran kişiye.

Allah katında en kötü (iki) kul, küfür üzere olan ve itaatkâr bir mümini öldürendir.

⁶⁸¹ Bu şair, 1902 yılında vefat etse de, direniş şiirlerinde methettiği Kacor'un emiri olan Letcor, 25 Ekim 1886 yılında öldürülmüştür. Bkz. Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 52.

⁶⁸² el-Fûtî, *Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn*, s. 186.

el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin aşağıdaki diğer kasidesinde ise, kendi büyüdüğü ve ilim tahsil etmek için kaldığı Fûta Toro bölgesindeki imamları ve önde gelenleri gayrimüslimlere karşı cihada davet etmektedir:[Tavîl]

بَيِّ فُوتَ جِيئُوا مُسْرِعِينَ لِسَعْدِكُمْ تَنَالُوا الَّذِي قَدْ نَالَ قَتْلًا مِنَ الْخَلِّ
بَيِّ طُورَ سَيْنَا فِيهِ كَانَ أُصُولُكُمْ لِأَجْلِ جِهَادٍ جِئْتُمْ فُوتَ بِالذَّلِّ
بَيِّ طُورَ أَصْحَابِي خِيَارٌ وَسَادَةٌ وَهَجَرْتُهُمْ لِلَّهِ خَالِقِنَا الْعَدْلِ⁶⁸³

Ey Fûta'nın çocukları, koşarak Sa'dınıza⁶⁸⁴ geliniz ki; dostların nail olduğu şehadete eresiniz.

Ey Toro'nun çocukları, kökleriniz bu topraklardaydı. Cihad için koşarak Fûta'ya geldiniz.

Ey Torooğulları, dostlarım hayırlı ve seçkin kimselerdir. Onların hicreti, yaradanımız âdil Allah içindir.

el-Kâdî Macakat Kal'ın kasidelerine bakıldığında el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin kasidelerinden farklı olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü el-Hâc 'Umer el-Fûtî, yukarıdaki kasidelerin içerdiği gibi Bilâdu't-Tekrûr'un emiri sıfatıyla sömürgecilerle mücadelede bizzat kendisi de bulunuyor ve sömürgecilere gâlip gelebilmek için kasidelerinde bölgedeki Müslümanların birlik ve beraberlik duygusunu vurgulamaya çalışıyordu. İslâm devletinin emiri olmayan ve savaşa katılmamış olan el-Kâdî Macakat Kal ise; âlim ve kadı sıfatıyla direniş şiirlerini yazmış, sömürgecilere karşı direnen Müslüman liderlerin maneviyatlarını yüksek tutmak amacıyla onlara övgüde bulunmuş ve onların zafer elde ettikleri savaşları dile getirmiştir. Bu kasidelerden biri Fransızlarla savaşan ve Kacor bölgesinin emiri olan Letcor hakkında yazdığı epik şiir diyebileceğimiz uzun bir kasidesidir. Bu kasidenin aşağıda bahsi geçecek bazı beyitlerinde, Müslüman önder olan Letcor'un ve ordusunun yüksek sesle Allahu ekber diyerek Fransızları ölüme nasıl sürdüklerini tasvir etmiştir:[Basît]

بُشْرَى لَقَدْ شَادَ دِينَ اللَّهِ لَتَجُورُ وَأُخِيَّ الْيَوْمَ بِالْإِسْلَامِ كَجُورُ
تُلْفِيهِ يَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ عَسْكَرُهُ كَأَنَّمَا جَاءَهُ مِنْ رَبِّهِ النُّورُ
وَهَلْ تَرَى نَادِيًا فِيهِ تَمُرُّ بِهِ إِلَّا وَيُسْمَعُ تَهْلِيلٌ وَتَكْبِيرُ
يُرَوِّغُ أَفْئِدَةَ الْأَعْدَاءِ كَتَائِبُهُ كَأَنَّهُمْ غَنَمٌ لِلْأَسَدِ مَدْعُورُ
أَقَامَ سَبْعَةَ أَغْوَامٍ بَارَزَهُمْ حَتَّى رَأَوْا أَنَّ جُنْدَ اللَّهِ مَنْصُورُ
فَحَاوَلُوا السَّلَامَ مِنْهُ فَائِلِينَ لَهُ لَكَ الْبِلَادُ فَهَذَا خُذْهُ كَجُورُ
وَمِنْ مَنَادٍ جَمَعَتِ الْخَيْلَ يَرْكَبُهَا مُرْدٌ عَلَامَتُهُمْ حَلَقٌ وَتَقْصِيرُ
مِثْلُ الْجَرَادِ بِهِمْ غَصُّ الْفَلَاءِ وَقَدْ غَاظُوا وَغَارُوا كَمَا قَدْ فَارَ تَنْوَرُ

⁶⁸³ el-Bernî, Muhammed Cûf b. Tesfsîr Bâb, 'A'lâmu'l-Hudâ bi Garbi İfrîkiyâ, s. 132.

⁶⁸⁴ Burada şair, Said diye kendi ismini kastetmekte, fakat şiirin vezninden dolayı "Sa'd" demiştir.

يُبَادِرُونَ حِيَاضَ الْمَوْتِ قَاطِبَةً شُمُّ الْعَرَانِينَ أَبْطَالَ مَشَاهِيرُ
وَقَدْ تَلَقَّاكَ بِالتَّامِيرِ أَهْلُ نُهَى إِذْ مَقَّالُ النَّصَارَى مَرَسٍ لَتَجُورُ⁶⁸⁵

Müjde! Letcor, Allah'ın dinini yüceltmış ve bugün Kacor İslâm'la ihya edilmiştir.

Sanki Rabb'inden kendisine bir nur gelmiş gibi Letcor'u ordusuna iyiliği emrederken bulursun.

Onun askerlerinden her grubun yanından geçerken, ancak tekbir ve tehlil sesleri duyulur.

Taburları, aslandan korkan koyun gibi düşmanların kalplerini titretir.

Düşmanlar, Allah'ın ordusunun muzaffer olduğunu görene kadar, yedi yıl boyunca onlarla savaştı.

Onlar (Fransızlar), Letcor ile antlaşmaya çalıştılar. Al Kacor'u, ülken senin olsun diyerek.

Mendâhû'dan atlara binen kahramanları topladın, onların alameti saçlarını kestirmeleri ve tıraş ettirmeleridir.

Çölü istila eden çekirge sürüsü gibi ve alev püsküren ocak gibi öfkeyle saldırdılar.

(Böylece) hep birlikte ölüm havuzlarına koşar meşhur ve soylu kahramanlar.

Hristiyanlar sana "Mersi Letcor" dedikleri için akıllı kişiler, seni emir olarak karşıladılar.

Bu kasidenin tümünü incelediğimizde şairin, Kral Letcor'u övmesinin yanı sıra Letcor'un Fransızları yendiği beş savaş meydanını zikrederek, Letcor ile sömürgecilerin arasında geçen tarihî olaylarını kaydettiğini ifade edebiliriz. Bunun için günümüzde Senegal ülkesi için bu kaside önemli bir tarihî vesika özelliğini taşımıştır.

Macakat Kal, İslâm liderlerini överek kalemiyle direndiği için Letcor'un 1886 tarihinde şehit edilmesinden sonra Fransızlar onun gönlünü almak için Senegal'deki Ender şehrine onu kadı olarak atamışlardır. Fakat Macakat Kal, Fransızlar tarafından kadı olmasına rağmen yapılan zulümlere karşı sessiz kalmamış ve bu nedenle St Louis şehrine götürülerek orada ev hapsi cezasına çarptırılmıştır.⁶⁸⁶ Macakat Kal, bu haksızlığa karşı Volof ve Arap dilinden oluşan 20 beyit içeren kasideyi nazmetmiştir. Bu kasidenin bir bölümü şunlardır:[Basît]

أُخْبِرْتُ أَنَّ أَمِيرًا خِيفَ أَوْعَدَنِي "مَنْ وَارْتَاكُدْفُلْ نَفَاؤُ نَمْسُ كَسِيَّة"
وَاسْأَلْ سَوَى حَاسِدِي عَنِّي وَعَنْ سِيرَتِي "تَنَّاكَ قَمَلٌ نَتُّ تَبِي بُلُ فَتْ مُكْ جَكِيَّة"⁶⁸⁷

Korku salan emirin beni tehdit ettiğini duydum. Şaşıyorum nasıl hapse girer suç işlemeyen,

⁶⁸⁵ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 54.

⁶⁸⁶ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 61.

⁶⁸⁷ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 62.

Geçmişime bak ve haset etmeyenlere sor. Şayet dünkü hayatımı bilersen bugün hakkımdaki dedikodulara inanmazsın.

Bu kasidede, Afrika dillerinin Arapça şiir vezni ve kâfiyesi üzerine uydurularak Arap edebiyatından etkilendiği apaçıktır.

B)- 19. ve 20. yüzyıl arasında yaşayan direniş şairleri:

İki asrın arasında yaşayan direniş şairleri, bildiğimize göre savaşa katılmayıp sömürgeciliğe karşı çıkan mücahitlerden, sömürgeciler tarafından yapılan zulüm ve bölgenin harabe edilmesinden bahsetmişlerdir.

Macakat Kal, bölgedeki önderlerin zaferlerini anlatırken, Gineli şair Karan Sankon, Emir Letcor'un da içinde bulunduğu ulusal direniş liderlerinin sömürgecilerin ellerinde birer birer şehit düştüklerini uzun bir kasidesinde derin bir hüznle anlatmıştır. Kasidenin bazı dizeleri şunlardır:[Basît]

لَتَجُورُ حَادَعَهُ جُرْدٌ وَأَسْلِحَةٌ	وَفَتَيَّةٌ وَارْزُوهُ كُلَّمَا طَمَّرَا
فَدَمَّرُوهُ بِنَارِ النَّفْطِ مَا تَرَكَتْ	لَهُمْ بِأَرْضِهِمْ عَيْنًا وَلَا أَثَرَا
سَعِيدٌ قَدْ غَرَّ شَيْطَانُ أَفِيدَةٍ	فَسَامَ أَتَّخَانَهُمْ جَهْرًا وَمَا قَدَرَا
فَمَاتَ فِي كُنْبٍ مَخْمُومًا وَقَدْ مَلَأَتْ	خِيُولُهُ قَبْلَ فَيْحِ الْيَدِ وَالْحَضَرَا
سُلْطَانُ طُورٍ عُذَّ عَنْ طُورِهِ سَفَهَا	فَبَارَزَ الرُّومَ أَحْيَاءًا كَمَا دُكِرَا
وَفَرَّ رُغْبًا إِلَى الْبَيْضَانِ مُعْتَمِدًا	عَلَى تَرَرَزٍ فَخَانُوهُ كَمَا فُذِرَا ⁶⁸⁸

Şövalyeler, silahlar ve zayıf düştüğünde ona yardım eden gençler Letcor'u kandırdı.

(Sömürgeciler) petrol ateşiyle onu öldürdü. O ateş bölgede ne insan ne de eser bıraktı.

Şeytanın yardımcıları Said'i kandırdı. Bu yüzden Said onlara (Fransızlara) acı tattırdı ama gâlip gelemedi.

Savaşçıları Fiha savaşından önce badiyeler ve şehirleri kuşatmışken, o Kumbu denilen yerde sıkışarak öldü.

İfade edildiğine göre Toro sultanı Rumlarla⁶⁸⁹ savaştığı için ahmak sayıldı.

O, Tirirzi denilen adama güvenerek korku içinde beyazlara kaçtı. Fakat kaderinde olduğu gibi onlar ona ihanet ettiler.

Daha sonra şair, kasidenin son beyitlerinde sömürgecilere karşı direnen Afrikalıların hezimete uğratılıp sömürgecilerin bölgeyi istila etmelerinin bir musibet olduğunu ve bu musibetten Allah'a sığınmak gerektiğini şu şekilde anlatmıştır:[Basît]

نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُومِ الزَّمَانِ وَمِنْ
شَرِّ الْعِدَاةِ وَمِنْ نَاوَى وَمِنْ عَدْرَا

⁶⁸⁸ Câbi, *Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007*, s. 156.

⁶⁸⁹ Batı Afrika'daki Müslümanlar "Rum" ismini belli bir ırk olduğunu bilmeksizin sömürgeci Avrupalılar için kullanmaktaydılar. Çünkü onların el-Vâkidî'nin "Futûhu's-Şâm" gibi eski İslâm tarih kitaplarından Arap olmayan her beyaz kimsenin Rumlu olduğunu düşünmekteydiler.

فَالْعَاقِلُ الْيَوْمَ مُنْقَادٌ لِمَا أَمَرَ بِهِ النَّصَارَى وَمَا عَنْ فِعْلِهِ رَجَرًا
فَكَيْفَ وَالْمُصْطَفَى الصَّدِيقُ أَخْبَرَنَا بِهِمْ فَلَا شَكَّ فِيمَا عَنْهُ قَدْ أَثَرَا⁶⁹⁰

Zamanın talihsizliğinden, düşmanlık ve ihanet eden kimseden Allah'a sığınırız.

Bugün akıllı kişi (bile), Hristiyanların emir ve yasaklarına itaatkârdır.

Hiz. Muhammed Mustafa'nın bunlar hakkında söyledikleri nasıl doğru olmaz ki.

Ondan gelen haberde şüphe yoktur.

Aynı üzüntüyü taşıyan Ganalı şair Karkî de, sömürgecilerin acımasızca yıktıkları bölge şehirlerini bibliyografi şeklinde kaside yazmıştır. Bu kasidenin bazı beyitleri şu şekilde dile getirilebilir:[Vâfir]

أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ مَلَكَوْا الْأَرْضَ⁶⁹¹ نَوَاحِيَهَا وَجَاؤُوا كَالْجِهَامِ
إِلَى يُورُ وَفُوتَ جَلُّ وَثُورُ مَدِينَتُهُ مَايِي غُطَّتْ بِالْقَتَامِ
وَشَنَجِيطٌ وَتَنْبُكْتُ وَطُوبَى وَمَاسِنَ أَنَّهَا أَرْضُ الْكَرَامِ⁶⁹²

Görmedin mi! Bulutlar gibi her yere yayıldı ve bölgeye hâkim oldu sömürgeciler.

Yoro, Fûta Callo ve Fûta Toro'ya kadar uzandılar, Mayi şehrini de ele geçirdiler.

Soylu ve cömert insanların yurdu Şinkît, Timbuktu, Tûba ve Mâsina'ya kadar ilerlediler.

Şair, sömürgecilerin sadece şehirleri yıktıklarını zikretmekle yetinmemiş, halkın önde gelenlerini aşağılayıp, öldürdüklerine de diğer kasidesinde değinmiştir:[Recez]

بَلْ أَرْضُ فَنْتٍ كُلُّهَا قَدْ مَلَّكَتْ مُلُوكُهَا صَارُوا عَيْدًا هُتَّكَتْ⁶⁹³

Hatta Fanti topraklarının tamamı ele geçirildi, kralları da şereflerini kaybeden köle oldular.

Şair 'Umer Karkî, Müslümanların yaşadığı bu acıları hafifletmek maksadıyla İslâm dininin kolayca yıkılabilen bir ev gibi olmadığını vurgulayarak Müslümanları teselli etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda da sömürgecilerden korkarak ve onlara itaat ederek dinini değiştirenlere İslâm dininin her zaman gâlip olduğunu belirterek seslenmiştir. Kasidenin bazı beyitleri şunlardır:[Recez]

وَلَا تَشْكُوا إِنَّ دِينَ اللَّهِ لَا يُهَدَّمُونَ لَهُ وَهُمْ كَاللَّاهِ
إِنَّ بَنَى الْإِسْلَامَ لَا تَنْهَدِمُ وَكُلُّ مُرْتَدٍّ عَنْهُ سَيَنْدَمُ⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ Câbî, Ravâi 'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 156.

⁶⁹¹ Bu kaside "Vâfir" vezninde olduğu için "الأرض" değil de "الأراضي" şeklinde olması gerekir.

⁶⁹² Karkî, Kasîdetu 'l-Le 'âlî bi Ahbâri ve Tenbîhi 'l-Kirâm, s. 17.

⁶⁹³ Gibrill, A Structural-Functional Analysis Of The Poetics Of Arabic Qaṣīdah: An Ethnolinguistic Study Of Three Qaṣīdahs On Colonial Conquest Of Africa By Al-Ḥājj 'Umar B. Abī Bakr B. 'Uthmān Krachi (1858-1934), s. 297.

Şüpheniz olmasın Hristiyanlar Allah'ın dinini yıkamaz, onlar gafil kimselerdir. İslâm binası yıkılmaz, pişman olacaktır ondan dönen her kimse.

Şair 'Umer Karkî, sömürgecilerin Batı Afrika'yı istila etmeleri konusunda yazdığı kasidelerini onları sevdiği için değil, gelecek nesil için ibret olsun ve sömürgecilerin gerçek yüzleri bilinsin diye yazdığını şu aşağıdaki beyitlerde anlatmıştır:[Vâfir]

وَمَا نَظْمِي سِوَى لِّلْأَعْيَارِ وَلَيْسَ مِنَ الْحَمَاقَةِ فِي النَّظَامِ
وَلَا لِمُؤَدَّتِي أَهْلَ الْكِتَابِ مَعَادَ اللَّهِ عَنْ تِلْكَ الْمَرَامِ
وَلَمْ أَنْظِمْهُ فَرْحًا أَوْ نَشَاطًا وَلَكِنْ نَظَّمْتُهُ لِّلْإِغْتِمَامِ⁶⁹⁵

Ben manzumemi ahmaklıktan değil ibret-i âlem olsun diye (yazdım.)

Hristiyanlara muhabbetimden dolayı (da) yazmadım. Allah beni bu amaçlardan korusun.

Manzumemi sevinç ve coşku için değil üzüntümü dile getirmek için yazdım.

'Umer Karkî, yukarıda geçen beyitlerdeki ifadelerini güçlendirmek için sömürgecilere yönelik "Kasîdetu'n-Nasârâ" isimli hiciv kasidesini düzenlemiş ve sömürgecilerin tehlikeli olduklarını vurgulamak için kasidenin her beytini *Nasâra* kelimesiyle sonlandırmıştır. Kasidenin bir kısmı şu şekildedir:[Recez]

وَمِنْ أَشَدِّ فِتْنَةٍ عَظِيمَةٍ فُعُوذُهُ فِي أَرْضِنَا النَّصَارَى
وَنَحْنُ يَا رَبِّ مِنْ إِبْلِيسَ وَمِنْ لِقَاءِ مَآكِرِي النَّصَارَى
إِذَا سُئِلْنَا مَنْ وَكَيْلُ شَرٍّ فَقُلْ وَكَيْلُ الْفِتْنَةِ النَّصَارَى
وَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يَرَى الشَّيْطَانَ بَعِثْنَاهُ فَلْيَنْظُرِ النَّصَارَى⁶⁹⁶

En büyük fitnelerden biri Hristiyanların topraklarımıza yerleşmesidir.

Ey Rabbim! İblisten ve tuzak kuran Hristiyanlarla görüşmekten beni koru.

Şerrin ya da fitnenin başı kimdir diye sorulursa, Hristiyanlardır de.

Kim, şeytanın ta kendisini görmek istiyorsa, Hristiyanlara baksın.

Senegal'deki Touba şehrinde Murîdiyye tarikatını kuran Âlim Ahmed Bamba, sömürgecileri rahatsız edip hedeflerine ulaşmalarını engelleyen biriydi. O, Senegal toplumuna sömürgecilerin ülkeyi tahrip etmek amacıyla geldiklerini hatırlatan biri olduğundan dolayı sömürgeciler, kendilerine karşı Ahmed Bamba'nın halkı kışkırtması korkusu nedeniyle onu önce Gabon ülkesine daha sonra Moritanya'ya sürgün etmişlerdir. Ahmed Bamba, deniz yoluyla Gabon'a sürgün edilirken, aşağıdaki kasidesinde onun en büyük silahı ilim, marifet, takva olduğunu ve baba, oğul ve kutsal

⁶⁹⁴ Gibrill, *Astructural-Functional Analysis Of The Poetics Of Arabic Qasidah: An Ethnolinguistic Study Of Three Qasidahs On Colonial Conquest Of Africa By Al-Hājj 'Umar B. Abī Bakr B. 'Uthmān Krachi (1858-1934)*, s. 297.

⁶⁹⁵ Karkî, *Kasîdetu'l-Le'âlî bi Ahbâri ve Tenbîhi'l-Kirâm*, s. 17.

⁶⁹⁶ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 178.

ruhtan oluşan teslis inancını taşıyan sömürgecilerin Allah'a şirk koştuklarını belirterek onları hicvetmiştir:[Kâmil]

تَبَّأَ لِقَوْمٍ تَلَّثُوا بِضَلَالِهِمْ مَنْ لَمْ يَكُنْ وَلَدٌ لَهُ أَوْ وَالِدٌ
وَمَدَافِعِي اللَّاتِي بِهَا أَنْفِي الْعِدَى وَبِهَا يُفَارِقُنِي عَيْنٌ قَاصِدٌ
ذَكَرَ حَكِيمٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ مِمَّنْ يُزَحْزِحُ مَا يُرِيدُ الْمَارِدُ
أَمَّا رِمَاحِي فَأَلْأَحَادِيثُ الَّتِي وَرَدَتْ عَنِ الْمَاحِي وَنَعَمَ الْوَارِدُ
أَمَّا الْفُرُوعُ فَأَسْهُمٌ قَدْ خُذْتُ لِحَدِيثِهِ إِنَّ الْفُرُوعَ زَوَائِدُ
أَمَّا الَّذِي يَنْجَسُ الْأَسْرَارَ لِي فَتَصَوُّفٌ صَافٍ جَلَاءُ أَمَاجِدُ
إِنْ كَانَ لِلْأَعْدَاءِ أَسْلِحَةٌ بِهَا خِيفُوا فَأَسْلِحَتِي تَهْ وَأَجَاهِدُ⁶⁹⁷

Kahrolsun! Sapkınlıkları sebebiyle teslis inacına sahip olup babası ve çocuğu olmayan Allah'a şirk koşanlar.

Düşmanlarıma ve bana zulüm etmek isteyenlere karşı kullandığım toplarım.

Şeytanı kovan ve Allah tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış Kur'an'dır.

Mızraklarım Hz. Muhammed'den gelen hadislerdir. Ne kadar güzeldir bu hadisler.

Oklarım ise, Hz. Muhammed'in hadislerini açıklayan fıkihtır. Fıkıh meseleleri de eklerdir. (kurşunlarımdır).

Benim sırlarımı araştıran şey ise, büyüklerin keşfettiği temiz tasavvuftur.

Düşmanların korkutucu silahları varsa, benim mücadele silahlarım da bunlardır.

Ayrıca bu beyitler, sürgün edilen Ahmed Bamba'nın sömürgecilere karşı çaresiz bir psikolojide olduğunu da göstermektedir. Hoca Ahmed Bamba'nın bu çaresizlikte kalmasına rağmen, sömürgecilere boyun eğmediği de bu beyitlerden anlaşılmaktadır. Bunun için âlim Ahmed Bamba kalemini silah edinerek sömürgecinin kültürel asimile tehlikelerine karşı eğitim ve bilinçlendirme yöntemini izlemiştir. Sömürgeciler de, hocanın izlediği yöntemin halkın bilinçli hale gelmesinde etkileyici bir yöntem olduğunu bildikleri için, kendilerine karşı halkı silahlandığı bahanesiyle onu sürgün etmişlerdir. Ahmed Bamba'nın öğrencisi Serene Mbake Bosso, hocasına isnat edilen bu suçlamaların hiç birinin doğru olmadığını, hocasını sevmeyen ve sömürgecilerle işbirliği içerisinde bulunan kimselerin ürettiği yalanlar olduğunu söyleyerek hocasını savunmuş ve Ender şehrine hükmeden Fransız sömürgeciyi itab şeklinde eleştiri içeren bir kasideyi yazmıştır. Kasidenin bir bölümü aşağıdadır:[Basît]

وَلَا تُجِيزَنَّ أَبَيْتَ اللَّعْنِ مَا حَكَمُوا بِالْقِيلِ وَالْقَالَ دُونَ الْبَحْثِ عَنْ شُهُدٍ
وَلَا تُكُنْ أَبَدًا مُسْتَرْجِمًا أَحَدًا أَمْرُهُ مِنْ دَوِي الْأَضْعَانِ وَالْحَسَدِ⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 265.

⁶⁹⁸ Niyang, *Serene Mbacke Bosso ve Devruhû fi Neşri'l-'İlm ve'l-Ma'rife*, s. 13.

-Lanetle yerileceğin işlerden uzak olasin- şahit aramadan söylentilerle hükmettiklerini onaylama.

Haset ve kin tutanların iftirasından dolayı hiç kimseyi suçlama.

Âlim Ahmed Bamba, Müridi tarikatının şeyhi olduğu için bu tarikata mensup olan insanlar, hocanın, Gabon’da yedi sene, (1895-1902) Moritanya’da dört sene (1903-1907) kalmasının ruhanî ve rabbanî bir süreç olduğuna inanmaktadırlar. Çünkü Hoca Ahmed Bamba bazı beyitlerinde yaptığı deniz ve kara yolculuklarında farklı bir ilahî hikmet olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla hoca, Müslüman olmayan Gabon’a gidip her türlü kötülüğü yapmayı kendilerine prensip edinen gayrimüslimlerin arasında kalması nedeniyle günaha bulaşmış gibi muamele gördüğünden dolayı, kendini temize çıkarmak için, güzellikler yuvası olan Müslüman ülkesi Moritanya’ya gönderildiğini, tarikatına bağlı olanlara aktarmaktadır. Aşağıdaki kasidesinde iki yolculuk arasında herhangi bir fark olmadığını düşünenlerin şüphelerini şu şekilde ortadan kaldırmaya çalışmaktadır:[Recez]

مَنْ ظَنَّ سَيْرِي غِبَّ عَامٍ أَكْسَشَ مِثْلَ مَسِيرِي رَأْسِ عَامٍ جِيسَشْ⁶⁹⁹
تَبَّتْ كَوْنُهُ جَهْلًا غُمْرًا بَلْ هُوَ تَطْيِيبُ الْعَلِيِّ لِي الْغُمْرَا⁷⁰⁰

Kim, 1903 ve 1895’teki yolculuklarımın aynı olduğunu düşünürse,

Onun cahil ve akılsız olduğu aşikârdır. Zira 1903’teki yolculuğum Yüce Allah’ın nefsimi temizlemesi ve güzelleştirmesi içindir.

Daha sonra Gabon’a yaptığı yolculuğun, karanlık bir yolculuk olduğunu, Moritanya’ya yaptığı yolculuğun ise nefis terbiyesiyle yoğrulan, aydınlık bir yolculuk olduğunu şu iki beyitte açık bir şekilde belirtmiştir:[Recez]

بَايَعْتُهُ فِي الْبَحْرِ تَحْتَ الشَّجَرَةِ وَالْبَحْرُ مَزِيدٌ وَحَوْلِي الْفَجَرَةُ
بَايَعْتُهُ فِي الْبَرِّ تَحْتَ الشَّجَرَةِ وَالْحَوْ طِيبٌ وَحَوْلِي الْبَرَرَةُ⁷⁰¹

Deniz köpüklü ve kötü insanlar etrafımdayken denizde ağaç altında Allah’a biat ettim.

Hava güzel ve iyi insanlar etrafımdayken karada ağaç altında Allah’a biat ettim.

Ahmed Bamba’nın Allah tarafından desteklendiğini düşünen Mürîdiler, asıl zafer kazananın şeyhlerinin olduğunu ve kaybedenin onu tekrar ülkesine götürmekten başka çaresi olmayan Fransızlar olduğunu söylemektedirler. Ahmed Bamba da aşağıdaki kasidesinde asıl esirin kendisi değil, Fransızlar olduğunu belirterek kendi Mürîdilerinin düşüncesini desteklemekte ve Allah ile birlikte olduğunu ifade etmektedir:[Tavîl]

⁶⁹⁹ Ebced hesabına göre “أكسش” kelimesi 1321/ 1903 yılına, “جيسش” kelimesi ise, 1313/1895 yılına denk gelir.

⁷⁰⁰ Gey, İsa ‘Âfiye, el-Gaybetu’l-Beriyye li’l-Hadîm Esbâbun ve Âsâr, Ravdu’r-Rayyâhîn, Tubâ, Senegal, 2018, s. 9.

⁷⁰¹ Gey, el-Gaybetu’l-Beriyye li’l-Hadîm Esbâbun ve Âsâr, Ravdu’r-Rayyâhîn, s. 10.

يُظَنُّونَنِي وَقَتَ اغْتِرَابِي لَدَيْهِمْ أَسِيرًا لَهُمْ وَالْكُلُّ ثُمَّ يَجُورُ
حَيَارَى أَسَارَى لِلشَّيَاطِينِ وَالْهَوَى وَإِنِّي لِرَبِّ الْعَرْشِ جَلَّ أَسِيرٌ⁷⁰²

Onlar benim tutsak olduğumu düşünüyorlar. Fakat (hakikat itibariyle özgür olduğum için) herkes şaşırmaktadır.

Şeytan ve nefislerin esiri şaşkın kimselerdir onlar. Ben ise, Yüce arşın sahibi Allah'ın esiriyim.

“Toplarım Kur’ân, mızraklarım sünnet, oklarım fıkıh olduğu için düşmanlarımı yendim” diyen âlim Ahmed Bamba ülkesine döndüğünde tasavvuf yolunu benimsemiştir. Dolayısıyla onun dünyevî rekabetleri bıraktığına, nefis terbiyesini kendisine yöntem edindiğine ve sömürgecilere karşı barış yolunu izlediğine şahit oluyoruz. Bu yüzden Senegal'deki Fransız genel valisi, Ahmed Bamba'nın gönlünü kazanmak suretiyle Batı Afrika halkının da gönlünü kazanacağını düşünerek Batı Afrika İslâmî İşler Danışma Komitesi üyeliği vazifesini teklif etmiştir. O ise, aşağıdaki cevabı yazarak bu teklifi reddetmiştir:

“Ülkeme döndüğümde içimdekileri size bildireyim. Bilin ki sizin ahirette istediğim makama ihtiyaç duymadığınız gibi, peşinde koştuğunuz dünya makamlarına da benim ihtiyacım yoktur. Allah'a yönelerek dünyayı size bıraktım. Rahat olun, ben kimseyle dünya makamı için yarışmaya girmem. Benim hakkımda kim size bundan başka bir şey derse onun bana iftira attığını bilin ve onun söylediklerine itibar etmeyin. Hidayet yolunu izleyenlere selam olsun.”⁷⁰³

Burkina Fasolu şair Muhammed Merhaba b. Muhammed Sanogo'nun kasidelerini değerlendirildiğinde şairin, sömürgecilerin bölgeye hâkim olmalarının en büyük nedeninin, onlara karşı direnen Müslümanların birlikte hareket etmemelerinden kaynaklandığını kasidelerinde vurgulanmaktadır. Bunun için Batı Afrika'da iki Müslüman emirlik arasındaki İslâm kardeşliğine engel olmayan fikir ayrılığından dolayı birisi sömürgecilerle işbirliği yapıp diğerini alt etmeye çalışmasını şair şu kasidede şöyle dile getirmiştir:[Kâmil]

يَا رَبِّ إِنَّ الْمُسْلِمِينَ تَنَابَذُوا وَتَقَطَّعَتْ أَوْصَالُهُمْ فُرُقَاتٍ
وَعَصَوْكَ حِينَ تَنَارَعُوا فَأَصَابَهُمْ فَشَلٌّ وَبَاؤُوا الْيَوْمَ بِالذُّلَاتِ⁷⁰⁴

Ey Rabbim! Müslümanlar birbirlerine sırt döndüler ve bağlarını yok ettiler.

İhtilafa düştüklerinde sana isyan ettiler, bu yüzden başarısız olup bugün zelil oldular.

⁷⁰² Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, II, 256.

⁷⁰³ İnyâng, *el-Hâc Muhammed el-Mahmûd, en-Nehcu'l-Kavîm, fî Sîreti eş-Şeyhi'l-Hadîm*, yy. by. tsz. s. 48.

⁷⁰⁴ Sanogo, Muhammed Merhaba, *Kaside Tâiyye*, Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No:117.

6.1.3. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Şiirlerinde Öne Çıkan Şairler

20. yüzyılın başlangıcı Afrika için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü sömürgeciler, Afrika direniş hareketlerinin zayıflamasıyla kıtayı tamamen ele geçirmişlerdir. Bölge âlimleri sömürgeci kültürün yayılmasını engellemek için, birlik ve beraberlik ruhunu canlandırmak için tek çare olarak vatanseverlik şiirleri yazmaya başlarlar. Bunun için 20 yüzyıl ve sonrasındaki şairler, 19. asrın şairlerinin tam tersine sayılamayacak kadar çok direniş şiirleri yazmışlardır. Aşağıdaki tabloda ulaşabildiğimiz 20 yüzyıl ve sonrasındaki şairlerin ülkelerini temel alarak isimlerini şu şekilde sıralıyoruz:⁷⁰⁵

Tablo 5. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Şiiri Yazan Şairler

Sıra No	İsim	Ülke
1.	Yusuf İlikinla	Nijerya
2.	el-Vezîr Cunejd	Nijerya
3.	Ebû Bekr Gûmî	Nijerya
4.	el-Kâdî ‘Umer İbrahim	Nijerya
5.	İsa Elbî	Nijerya
6.	Osman Abdusselâm Muhammed es-Sakâfî	Nijerya
7.	Ebû Bekr Salahuddîn	Nijerya
8.	Dâvûd Edîkilînkîn	Nijerya
9.	Musta Said Olâvomî	Nijerya
10.	Abdullatîf Said Olâvom	Nijerya
11.	Abdolvâhid Cuma Erîbî	Nijerya
12.	Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî	Nijerya
13.	Abdulvehhâb Abdusselâm el-İbâcî	Nijerya
14.	Abdurrahman ez-Zekevî	Nijerya
15.	Ali Ebo lâci ‘Abdurrazzâk	Nijerya
16.	Kebîr Yunus	Nijerya
17.	Murtada Abdusselâm el-Hakîkî	Nijerya
18.	Ebû Sekîne ‘Abdurrafi‘ Şî’tu	Nijerya
19.	Dimba Vâkî	Mali
20.	Sa’d Tûre	Mali
21.	Habib Abdullah Kân	Mali
22.	Ahmed Haydara Muhammed	Mali
23.	Ya’kûb Dukure	Mali
24.	Yusuf Cogoraga	Mali
25.	Muhammed Ag Muhammed	Mali
26.	Ahmed ‘Îyân Sî	Senegal
27.	Ahmed et-Ticânî Sî	Senegal
28.	Muhammed el-Emîn ‘Âc	Senegal
29.	Ticâni Gey	Senegal
30.	Ahmed Gey	Senegal
31.	Muhammed Ahmed Şefî‘	Nijer

⁷⁰⁵ Bu tablodaki şairlerin doğum tarihleri ya da varsa ölüm tarihleri, tekrara düşmemek için isimlerinin ilk geçtiği yerde zikredilmiştir. Doğum veya ölüm tarihine ulaşamadığımız şairler ise 20. yüzyıl şairlerinden bahseden kaynaklarında zikredildiğinden dolayı bu tabloda yer almıştır.

32.	Ali Tâsi'	Nijer
33.	Zekeriya Muhammed Rabbânî	Nijer
34.	Mehdi el-Hâc Mu'âz	Nijer
35.	Ebû Temîm Muhammed Bubakar	Nijer
36.	Muhammed el-Emîn Karanla	Gambiya
37.	Muhammed el-İmâm Sambo Gasama	Gambiya
38.	İmbây Kiba Kâh	Gambiya
39.	el-Hâc Abdurrahman Bah	Gine
40.	Muhamed el-Emîn Câbî	Gine
41.	Ali Kumasi	Gana
42.	Ganame Salifu	Burkina Faso
43.	Suleymân Muhammed Âl Harun	Benin
44.	Mustafa Galâdîma	Togo

Yukarıdaki tabloya bakıldığında 20. yüzyılın Afrika Arap edebiyatının rönesans dönemi olmasına rağmen Yeşil Burun Adaları, Sierra Leone, Liberya ve Fildişi Sahili ülkelerindeki şairlerin direniş şiirlerinin bulunmadığından ya da onların şiirleri bulunsa da şiirlerine ulaşamadığından dolayı, bu ülkeler tabloda yer almamıştır. Nijerya, Mali ve Senegal listenin başında yer alırken Burkina Faso, Benin ve Togo ülkelerinde birer şair bulunmuştur.

6.1.4. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Yazılan Direniş Şiiri Örnekleri

1939 ile 1945 tarihleri arasında gerçekleşmiş II. Dünya Savaşı'nın sonucunda Afrika'da birçok sömürge ülkesi tekrardan bağımsızlık hareketine girişmiş ve Afrika ülkelerinin çoğu 1955 ile 1960 yılları arasında bağımsızlığa kavuşmuştur. 20. yüzyıl, Afrika'nın bağımsızlığına kavuşması için yapılan kanlı savaşların ve askerî çatışmaların sona erdiği bir dönem olsa da, sömürgecilerin Afrika toplumuna yönelik yaptıkları siyasetin arka planının kötü sonuçların ortaya çıktığı ve çeşitli siyasî algı operasyonların devam ettiği bir dönem sayılmaktadır. Çünkü bu asırda daha önce zikredilen sömürgecilerin bölgede inşa ettikleri okullarda Afrikalı çocuklar Avrupa zihniyeti üzerine yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu durum, 20. yüzyılın yazarlarının buna karşı direniş edebiyatı yazmaya yönelmelerine neden olmuştur. Şairler, bu zihniyete karşı koymak için siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel konularda direniş şiir türünü kaleme almışlardır.

Batı Afrika Arap şairlerinin çoğu, Batı dili ve kültürünü bildiklerinden dolayı direniş şiiri yazımında önceki şairlerden daha sanatsal maharetler göstermiş ve çeşitli yeni edebî silahlarla Batılıların modern taktiklerine karşı durmuşlardır. Mümkün olduğunca ulaşabildiğimiz 20. asrın şairlerinin direniş kasideleri incelendiğinde bu kasidelerin muhtevası aşağıda yer alan ana temalardan oluşmaktadır:

1)- Bölgede sömürgeciler tarafından yapılan yıkımların ağıtlar şeklinde dillendirilmesi:

Nijeryalı şair el-Vezîr Cuneyd, Osman Dan Fûdî devletinin İngilizlerin eline geçmesi sırasında İngilizlerin Sokoto kentini tahrip ettiklerine ağladığı uzun bir mersiye kaside yazmıştır. Şair, Sokoto'nun yıkımı üzerine üzüntüsünü bu kasidenin bazı beyitlerinde şu şekilde belirtmiştir:[Kâmil]

صَارَتْ مَرَاتِعَ لِلْوُحُوشِ بُعِيدَ أَنْ كَانَتْ مَقَاصِدَ حَاضِرٍ أَوْ بَادٍ
لَمَّا سَكَتُ دَنْتِ إِلَيَّ حَمَامَةٌ مُعْبَرَةٌ تَبْدُو كَلَوْنٍ رَمَادِي
فَسَأَلْتُهَا أَيَّنَ الَّذِينَ عَهْدُتُهُمْ قَالَتْ لَقَدْ بَلَّغُوا عَلَى الْمِيعَادِ
مَالِي أَرَى دَوْلَ الْكَرَامِ وَضِيعَةً عَلَتْهَا دَوْلَةُ الْأَوْغَادِ
فَسَأَلْتُ مَا خُلِقَ الَّذِينَ تَخَلَّفُوا قَالَتْ دَوُو فُحْشٍ دَوُو إِحْقَادِ
فَسَأَلْتُهَا مَا لِي أَرَاكَ هَزِيلَةً قَالَتْ لِكثْرَةِ لَوَعَتِي وَسُهَادِ⁷⁰⁶

Sokoto şehri, köyden ve şehirden gelen insanların yöneldiği ilim merkeziyken şu an vahşi hayvanların otlak yerine dönüşmüştür.

Kül renkli tozlu bir güvercin bana yaklaştı sükût içindeyken ben.

Tanıdığım insanların nerede olduklarını sordum güvercine. Öbür dünyaya göçüp gittiler diye cevap verdi.

Bana ne oluyor da alçakların, soyluların yurtlarını işgal ettiklerini görüyorum?

Hükümü ele geçirenlerin ahlakı nedir diye sordum güvercine. Kötülük işleyen ve kin güdenlerdir, dedi.

Güvercine seni niçin bitkin görüyorum diye sordum? Gam ve kederdendir diye cevap verdi.

Batı Afrika çapında bilinen şair el-Vezîr Cunejd, insanı hamaset dünyasına sürükleyen bu mersiye kasidesinde, güvercin ile diyalog kurarak sanatsal ve dramatik bir tablo çizip derin yaraları ortaya çıkarmıştır.

Nijeryalı el-Kâdî 'Umer İbrahim'e gelince; o, el-Vezîr Cunejd'in sömürgeciler hakkında anlattıklarından daha ileri giderek Avrupalıların sömürge beldelerindeki insanlara karşı acımasız muamelelerini ve savaşlarda insanlık dışı silahlar kullandıklarını anlatarak Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda ne yaptıklarını derin bir teessüf ile aşağıdaki kasidesinde aktarmıştır:[Kâmil]

الْحَرْبُ تَنْلُو إِثْرَ مَا ذَهَبَتْ فَتُدْمِرُ الْأَمْصَارَ بِالْجَمْرِ
بِالطَّائِرَاتِ وَالْبَنَادِقِ أَوْ دَبَابَةٍ وَبِمِدْفَعٍ تَجْرِي⁷⁰⁷

Savaş, gittiği her yerde ateşiyle yıkıyor şehirleri.

Uçaklarla, tüfeklerle, tanklarla ve atılan toplarla...

Malili şair Habib Abdullah Kân ise "el-İsti'mâr ve Mulâhakatu'l-Ebrâr" adlı kasidesinde sömürgecilerin insafsız ve merhametsiz muamelelerinin altındaki Afrika insan durumunu tadımız kaçacak bir şekilde tasvir ederek kültürel ve zihinsel sömürünün Afrika toplumuna çok ağır hasarlar verdiğini anlatmıştır. Kasidesinin bazı dizeleri şu şekildedir:[Basît]

هُمْ كَالْعَبِيدِ لَا شَيْءٌ يُنَاسِبُهُمْ إِلَّا الْعَصَا لِكُشُورِ الضَّلَعِ وَالْعِظَمِ

⁷⁰⁶ Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 158.

⁷⁰⁷ Galâdançî, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 164.

هُمْ لِلْهَرَاوَاتِ وَالْأَسْوَاطِ أَجْدَرُ مَعِ طَوْقِ الْعِنَاقِ وَصَفْدِ الْأَيْدِي 708 وَالْقَدَمِ
هُمْ كَالدَّوَابِ وَفِي الْأَحْكَامِ هُمْ هَمَجٌ سِرْبُ قَطِيعٍ مِنَ الْأَنْعَامِ وَالْبَحَمِ
هُمْ كَالْبَهَائِمِ فِي الْأَعْرَافِ لَيْسَ لَهُمْ حَقُّ الْكَلَامِ فَمَا الْإِعْرَابُ لِلْعَجَمِ 709

Köle gibidir Afrikalılar. Kaburga ve kemiklerini kırmak için sopadan başka bir şey münasip değildir onlara.

Ayaklarını, ellerini ve boyunlarını bağlayarak kırbaç ve sopalara daha layıktır onlar.

Hayvan gibidir onlar. Hüküm kesmede ise vahşi ve yırtıcı bir hayvan sürüsüdür onlar.

Geleneklerinde koyun gibidir onlar. Bu yüzden konuşma hakkı yoktur onların. Nasıl konuşma hakkı olur ki acemin?

Nijeryalı Abdulvâhid Cuma Erîbî ise, “*Huyûlu'l-İsti'mar fî Nîcîriyâ*” adlı kasidesinde sömürgecilerin nahoş muameleleri yüzünden bölgede ne dine ne ahlaka ne de kültüre saygı kalmadığını dile getirir: [Vâfir]

وَأَخْلَاقُ الْمُرُوءَةِ لَا تُرَاعَى فَافْرَنْجٌ غَزَوْنَا فِي الْقَرَارِ
فَلَا سِلْمٌ يُعْظَمُ أَوْ تُرَاتِّ وَلَا هَدْيُ النَّبِيِّ بِمُسْتَشَارِ 710

Ahlaka önem verilmiyor, Avrupalılar diyarımıza saldırdıklarından dolayı.

Ne barışa ve kültürel mirasa saygı gösteriliyor, ne de Hz. Peygamber'in sünneti de danışılan bir kaynak oluyor.

2)- Özgürlük ve bağımsızlık için cihad çağrısı:

Sömürgeciler kara kıtaya diktatörlük uyguladıklarında Afrika insanı, özgürlüğünü ve bağımsızlığını kazanmak için mücadele etmekten başka seçenek bulamamıştır. Bölge şairleri, mücadele eden kahramanları şiirlerinde destekleme konusunda geri durmamışlardır. Özellikle bağımsızlık öncesi ve sonrasında yaşayan şairler, sömürgeciliğe direnenlerin cihad ruhunu yükseltmek, onları birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmeye çağırarak, aynı zamanda onlara fikrî ve ekonomik özgürlük sahibi atalarının şanlarını hatırlatmak için çok sayıda kaside nazmetmişlerdir.

Sömürgecilerin zulüm altında kalmış ve özgürlük döneminden sonra yaşamış olan Nijeryalı âlim Ebû Bekr Gûmî'nin aşağıdaki kasidesinin bir beytinde Afrika halklarının birlik ve beraberliğini, ülke menfaati ve özgürlüğü için mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır: [Hafîf]

فَصَدُّنَا وَخَدُّهُ الْبِلَادِ جَمِيعًا وَأَنْفِصَالُ عَنِ الْعَدُوِّ أَنْفِصَامًا 711

Amacımız ülkenin hepsinin birliği ve düşmandan ayrılmasıdır.

⁷⁰⁸ Vezin, Basit vezni olduğu için “الأيدي” değil “الأيدي” olması gerekirdi.

⁷⁰⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fî'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 652.

⁷¹⁰ Erîbî, 'Abdulvâhid Cuma, *Vahyu's-Subâ'iyât*, Dâru'n-Nûr, Lagos, 2013, s. 120.

⁷¹¹ Galâdançi, *Hareketu'l-lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ*, s. 162.

Fakat Nijeryalı şair Yusuf İlikinla (ö. 1954/1373) aşağıdaki kasidesinde ülkenin korunmasının herkesin bir borcu olduğunu ve onun ödenmesi gerektiğini belirterek sömürgecilik ile yüzleşmeye başta kendisi olmak üzere kavmine çağrı yapmıştır:[Tavîl]

بِلَادِي لَهَا دَيْنٌ عَلَيَّ أَدَاؤُهُ بَعَزْمٍ لِإِنْهَاضٍ لَهَا لِسَمَا الْعَالَا
وَمَسْأَلَةُ الْحَرْبِ تَنْوُطُ بِنَا أَيْمَا رِجَالُ نَحْوُضِ الْحَرْبِ حَتْمًا لِنَعْتَلِي⁷¹²

Ülkeme ödemem gereken bir borcum var benim. Kesinlikle ödemem gerekir ülkemin kalkınması için.

Boynumuzun borcudur savaşmak. Ey kahramanlar! Yükselmemiz için kesinlikle savaşa girmeliyiz.

Malili şair Dimba Vâkî “*Nasîhatu’ş-Şabâb*” isimli kasidesinde ülkeyi sömürgecilerin elinden kurtarmak ve İslâm’ı savunmak için ülkenin gençlerini çağırırken hamaset ve övgü temalarını nasihat ile birleştirmiştir:[Tavîl]

فَيَا أَيُّهَا الشُّبَّانُ قُومُوا وَشَمِّرُوا لِكَيْمَا تُعِيدُوا الْمَجْدَ لِلدِّينِ مَظْهَرَا
فَأَنْتُمْ رَجَاءُ الْقَطْرِ فِي رَدِّ مَجْدِهِ وَرَفْعِ لَوَاءِ طَالَمَا وَضَعَهُ انْبَرَى
فَسِيرُوا بِجِدِّ تَبْلُغُوا غَايَةَ الْمُنَى وَإِيَّاكُمْ وَالْيَأْسَ إِنَّ مُوَيْسَ عَرَا
وَسَلُّوا سُيُوفَ الْعَزْمِ وَالصَّبْرِ إِنَّمَا يَحُوزُ الْمُنَى مَنْ كَانَ فِيهَا تَصَبَّرَا
وَلَا تَحْبَبُوا فَالْجُبْنَ أَقْبَحُ خَصَلَةٍ أَصِيبَ بِهَا مَنْ كَانَ فِي الْحَقِّ شَمَّرَا⁷¹³

Kalkın ve hazırlanın ey gençler! Dinin şanını açık bir şekilde geri getirmek için. Siziniz ülkenin umudu, sancağı düştüğünde onu yükseltme ve şanını getirme konusunda.

Azimle yürüyün ki yüce hedeflere ulaşasınız. Sakın ye'se düşmeyin, çünkü felekattir ümitsizlik.

Çekin kararlılık ve sabır kılıçlarınızı. Yalnız sabredenler ulaşır hedeflerine.

Korkmayın! Çünkü korkaklık hak için mücadele edenlerin başına gelen en çirkin haslettir.

Avrupa sömürgeciliğine karşı mücadele etmeye teşvik eden şairlerden biri de, Gambiyalı şair İmbây Kiba Kâh (d. 1956/1375) olup atalarının inşa ettikleri şanlı ve kültürleri koruma fikrini aşağıdaki kasidesinde şu şekilde vurgulamıştır:[Kâmil]

هُبُّوا نَجْدُ مَا بَنَاهُ جُدُونَا صَرِّحُوا الْهِدَايَةَ هَلْ يُهَانُ وَيُهْدَمُ
فَالْإِلَامَ لَا نَمُضِي تَبُوحُ بِقُوَّةٍ اللَّهُ أَكْبَرُ فِي الْوَعْيِ لَا نُهْرَمُ
حَتَّى مَتَى يَبْقَى الْعَدُوُّ يُعِظُنَا هَلْ عِنْدَ بَاغٍ مُجْرِمٍ نَتَظَلَّمُ

⁷¹² Onireti, ve Elbî, “el-Edebu'l-‘Arabî fi Zilli İmârati İlorini'l-İslâmiyye fi Nîcîriya”, s. 80

⁷¹³ İmrân, eş-Şi ‘ru ‘l-Arabî fi ‘l-Garbi ‘l-İfrîkî, II, 1053.

أَنْ الرَّمَّانُ لَظَعْنِهِمْ مِنْ أَرْضِنَا فَإِذَا أَبَوْا بِصَرَامَةٍ نُزْدِيهِمْ⁷¹⁴

Kalkın yeniden yapalım atalarımızın yaptıklarını. Hiç hafife alınır ve yıkılır mı hidayet köşkü?

Güçlü bir şekilde Allahu ekber nidalarıyla savaşa girelim ki hezimete uğramayalım.

Ne zamana kadar düşmanlar bizi kızdırabilir? Hep şikâyetçi mi kalacağız zalim ve mücrim karşısında?

Artık zamanı gelmiştir sömürgecileri ülkemizden göndermenin. Tereddüt etmeden ölüme göndeririz onları, ülkemizi terketmediklerinde.

3)- Bağımsızlık sevinci ve direniş kahramanlarının anılması:

Yarım asır ya da daha fazla süren kanlı bir mücadeleden sonra Afrika ülkeleri özgürlüklerini kazanabilmişleridir. Afrika şairleri de, sömürgecilğe karşı duran kahramanları överek bu bağımsızlık sevincini şiirlerinde kutlamışlardır. İki Malili şair olan Ahmed Haydara Muhammed ve Ya'kûb Dukure, Mali devletinin 1960 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonraki durumunu kasidelerinde tasvir etmekte ve Mali halkının kendi devleti için fedakârlığa devam edeceğini bize anlatmışlardır. Ahmed Haydara Muhammed, sömürge egemenliğinin ortadan kaybolup özgürlük ışığının her tarafta yayılmasından dolayı davullar çalsın diyerek Afrika bağımsızlığının sevincini aşağıdaki kasidesinde şu şekilde paylaşmıştır:[Basît]

دُقُّوا الطُّبُولَ فَشَهْرُ الْمَجْدِ قَدْ طَلَعَا إِنِّي أَرَى النُّورَ فِي أَفْقِ السَّمَاءِ انْتَشَرَا
نَحْنُ الْبُنَاءُ بَنَيْنَا الْمَجْدَ مِنْ عَرَقِ نَحْنُ الْحُمَاهُ إِذَا مَا خَائِنَ غَدَرَا
تَبَّتْ يَدَا سَارِقٍ وَتَبَّ مَا كَسَبَتْ يَدَاهُ مِنْ عَمَلٍ وَكُلِّ مَا ادَّخَرَا
وَأَسْأَلُ فَرَنْسَا وَسَلَّ مَنْ رَامَ عَزَّيْنَا نَحْنُ الدَّمَارُ وَنَحْنُ السَّلْمُ مُقْتَدِرَا⁷¹⁵

Çalın davulları, şan ve izzet ayı doğmuştur. Görüyorum gökyüzünde nurun yayıldığını.

Biz alın terinden şan(ımızı) inşa edenleriz. Hain ihanet ettiğinde de (ülkenin) korucusuyuz.

Kurusun, hırsızın elleri ve gasbettiği malları.

Fransa'ya sor izzetimize dokunmak isteyenlerin halini. Savaşı da barışı da biliriz.

Bu kaside, muhatapların dinledikçe etkileneceği ve ruhların neşeye dalacağı hoş ezgilerle söylenen sevinçli bir atmosferi temsil etmektedir. Bununla birlikte şairin, bu kasidede direnenlerin medeniyeti inşa edenler olduklarını zikrederek vatanseverlik ruhunu canlandırmaya çalıştığı ve sömürgecilerin hayal kırıklığına uğradıklarını anlattığı görülmektedir. Bu kasidenin sanatına bakıldığında şair, manayı güçlendirmek için kasidenin dördüncü beytinde iktibâs yöntemine başvurarak Tebbet suresinden “Ebû

⁷¹⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 200.

⁷¹⁵ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 178.

Leheb'in elleri kurusun, zaten kendisi helak olup gitti. Onu ne malı kurtardı, ne de kazandığı"⁷¹⁶ ayetlerinden alıntı yapmıştır.

Şair Ya'kûb Dukure'nin kasidesi ise, halkın özgürlüğe kavuşması, ülkenin korunması ve vatan bayrağının gökyüzünde özgürce dalgalanması uğruna her zaman fedakârlık gerektiğinden bahsedildiği Mali Millî Marşı'nın çevrilmiş bir parçasıdır. Kasidenin bazı beyitleri şu şekildedir:[vezinsiz]

وَطْنِي فِدَاكَ دَمِي	نَفْسِي فِدَايَ مَالِي
إِنَّا مَدَى الْأَزْمَانِ	لِإِفْرِيقِ لِمَالِي
هَذَا نَحْيَاتِي	عَلَمِي عَلَى مَالِي
رَفْرَفَ أَيْدِي	رَمْرَمَ لِيْلَاسِ تَغْلَالِ

Ey vatanım Mali! Sana feda olsun kanım ve canım.

Biz her zaman Afrika ve Mali için varız.

Budur bayrağıma ve Mali'ye selamım.

Dalgalan ey bayrağım bağımsızlığın sembolü olarak!

Senegalli şairlere gelirsek, Ticâni Gey ve Muhammed el-Emîn 'Ac⁷¹⁸ Afrika bağımsızlığının sevinci konusunda yukarıda zikredilen Malili kardeşlerine katılmışlardır. Fakat Şeyh Ticâni Gey, kasidesinde 1957 yılında bağımsızlığını kazanan Senegal toprağını kişileştirerek romantik bir diyalog ile sevincini dile getirmiştir:[Tavîl]

صَحَوْتُ فَهَلْ تَرْضَى لِعَيْرِكَ صَاحِيًا	قُبَيْلَكَ نَهَضًا لِلْمَعَالِي مُسَامِيًا
رَفَضْتُ قَدِيمًا أَنْ تَكُونَ مُدَلَّلًا	وَحَارَزْتُ ظُلْمًا بِاسِلًا مُتَفَانِيًا
وَأَنْجَبْتُ شَعْبًا مُسْتَمِيمًا مُحَافِظًا	إِمَامَةً أَجْدَادٍ مَحْزُولِي مَخَازِيًا
أَيَا أَرْضَ أَجْدَادِي بُوعِي تَحَرَّيْ	إِعَادَةً مَجْدٍ ظَلَّ دَهْرًا مُعَالِيًا
لَقَدْ كُنْتُ أَرْضًا لِلْبُطُولَةِ دَائِمًا	فَكَوْنَتْ جِيَلًا سَادَ فِي الْأَرْضِ عَالِيًا

Uyandın sen (ey Senegal!). Razi olur musun başkasının senden önce uyanıp yüksek konumlara ulaşmasına?

Reddettin eskiden beri zelil olmayı ve kahramanca savaştın haksızlığa karşı.

Ölüme meydan okuyan bir millet doğurdun, utancımı silen atalarımın önderliğini koruyan.

Ey ata toprağı harekete geç! Üzerinde yaşayan ecdadının şanını geri getirmek için.

Kahramanlık yurduydun her zaman. Bu yüzden yeryüzüne egemen şanlı nesiller yetiştirdin.

⁷¹⁶ Tebbet, 111 /1,2.

⁷¹⁷ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 188.

⁷¹⁸ Bkz. İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 183.

⁷¹⁹ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 183.

Senegalli Ahmed 'İyân Sî', bu bağımsızlık sevincini kendi vatanına karşı olan içindeki duygularını anlatma fırsatına çevirerek vatan için her daim kalemiyle mücadele edeceğini aşağıdaki kasidede samimi bir dille beyan etmiştir:[Basît]

إِنِّي أَحِبُّ بِلَادًا كُنَّ لِي وَطَنًا عَصَرَ الصَّبَا وَأَفْدِيَهَا بِأَخْطَارِي
يَا مَوْطِنًا عَاشَ فِيهِ الْخُرُّ ذَا نَسَبٍ قَدْ هَاجَ ذِكْرُكَ لِي الْأَشْوَاقَ كَالْتَّارِ⁷²⁰

Çocukluğumun geçtiği vatanımı seviyorum. Feda ederim ona fikirlerimi. Ey özgürlerin soylu olarak yaşadığı vatan! Seni anmak, ateş gibi özlemimi alevlendirmiştir.

Daha sonra şair, bu sevinci yaşarken, bir başka kasidesinde Senegal halkını, kirli ellerden ülkeyi korumaya ve düşmanların tahrip ettiği şeyleri yeniden inşa etmeye çağırmıştır:[Tavîl]

وَلَا تَتْرُكُوهَا لِلْأَجَانِبِ فُرْصَةً فَلِلْخُرِّ رَأْيٌ فِي الْمَوَاطِنِ أَحْزَمُ
فَحَقُّ لَأَوْطَانِ الْفَتَى أَنْ يَصُونَهَا وَيَنْبِي فِيهَا مَا عَدَا يَتَهَدَّمُ
فَأَوْطَانُكُمْ فِيهَا دَوَامًا تَنَافَسُوا وَلَا تَزْهَدُوا فِيهَا وَلَا تَتَلَعَّمُوا⁷²¹

Vatan konusunda sakın yabancılara fırsat vermeyin. Çünkü hür vatanında söz sahibidir.

Bu yüzden vatanın gençleri onu korumalı ve içindeki yıkıkları yeniden inşa etmelidir.

Her daim ülkeniz için yarışın. Tereddüt etmeyin ve yüz çevirmeyin bu yarıştan.

Nijeryalı şair Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî de “el-İstiklâl / Bağımsızlık” isimli kasidesinde yeni nesle bağımsızlık nimetinin önemini ve bu nimetin sömürgecilere karşı duran atalarının sayesinde elde edildiğini hatırlatmıştır:[Basît]

حُرِّيَّةُ الشَّعْبِ شَمْسٌ فِي ضُرُورَتِهَا إِنَّ لَمْ تَنْلَهَا تَعِشْ فِي الْأَرْضِ حَيَوَانًا
لِذَاكَ ثَارَتْ لَهَا أَبْنَاؤُهَا الْبَرَرَةُ لِيُنْقِذُوهَا مِنَ الْأَنْجَاسِ شُجْعَانًا
ضَحُّوا بِأَرْوَاحِهِمْ فِي رَفْعِ رَايَتِهَا وَطَهَّرُوهَا بِمَاءِ الْحَقِّ إِيْمَانًا
تَجْرِي دِمَاءٌ لَهُمْ كَالْبَحْرِ هَائِجَةً يَبْعُونَ حُرِّيَّةً تَكْتَظُّ بُلْدَانًا
حَتَّى أَتَتْهُمْ وَوَلَّى الظُّلْمُ مُنْصَرِفًا إِلَى الْحَجِيمِ وَعَمَّ الْعَدْلُ أَوْطَانًا⁷²²

Milletin özgürlüğü güneş gibi zorunludur. Yeryüzünde tutsak olarak yaşarsın, onu elde etmedikçe.

Ülkenin seçkin çocukları, cesurca ayaklandılar, ülkeyi pisliklerden temizlemek için.

⁷²⁰ Samba, el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, I, 121.

⁷²¹ Muhammed, eş-Şi'ru'l-'Arabî fî Garbiyyi İfrîkiyâ Munzu'l-'İsti'mâr “es-Senegâl ve Nîcîriyâ”, s. 307.

⁷²² el-Hicrî, Divânu'l-Hadîkati'l-Gannâ', s. 40.

Feda ettiler canlarını, vatanın sancağını yüceltmek için. İman ve hak suyuyla temizlediler onu.

Dalgali deniz gibi kanları akıyordu, özgür bir ülke uğruna

Özgürlüğe kavuşana ve zulüm cehenneme sürüklenip adalet ülkeye yayılana kadar...

Diğer Nijeryalı Abdulvâhid Cuma Erîbî ise, “Nijerya” isimli kasidesinde Nijerya’nın 48. bağımsızlık yıldönümünü kutlarken, bu büyük nimeti korumak için Afrika liderlerini birlik ve beraberliğe çağırmıştır:[Vâfir]

أَيَا حُكَّامَ بِلَدَتِنَا تَعَالَوْا إِلَى عَذْلِ يُجَنِّبُنَا الْخِلَافًا⁷²³

Ey ülkemizin hâkimleri! Bizi ihtilaflardan uzaklaştıran adalete gelin.

Nijerli şair Muhammed Ahmed Şafi‘ 03 Ağustos 1960 yılında bağımsızlığını kazanan Nijer’in ilk cumhurbaşkanı olan ve ülkesinin özgürlüğüne kavuşması için kahramanca mücadele eden Djibo Bakari’yi (Cibo Bakarî) överek aşağıdaki beyitlerde Nijer’in bağımsızlık yıldönümünü kutlamaktadır:[Kâmil]

يَا قَائِدَ التَّخْرِيرِ يَا أَمَلَ الشُّعُوبِ يَا بَسْمَةَ التَّارِيخِ يَا ضَوْءَ الدُّرُوبِ
إِنَّا نُهْنِي قَائِدًا أَفْكَارُهُ قَدْ مَهَّدَتْ لِتُفَجَّرَ الْحَدَثِ الْعَجِيبِ
فَمَضَى يُحَرِّرُ شَعْبَهُ فِي عِرَّةٍ لِيُحَرِّرَ الْبَلَدَ الْحَبِيبَ مِنَ الْغَرِيبِ⁷²⁴

Ey özgürlük lideri, milletin umudu, tarih sevinci ve yolların ışığı!

Kutlarız fikirleri özgürlük yolunda kıvılcımlar saçan komutanı.

O, vatanını yabancılardan kurtarmak için milletini şerefle özgürlüğe kavuşturuyor.

Aynı şekilde Gambiyalı Muhammed el-Emîn Karanla, Gineli el-Hâc Ebû Bekr Fadiga (ö. 1988/1408) ve Gineli el-Hâc Abdurrahman Bah (ö. 2012/1433), “Sömürgeciliğe hayır, özgürlük ve bağımsızlık zamanı” sloganıyla Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle’a⁷²⁵ karşı çıkan Gine Cumhurbaşkanı Seku Tûre’nin kahramanlığını anlatarak, Gine bağımsızlığının sevincini yaşamaktadırlar. Muhammed el-Emîn Karanlâ şöyle ifade etmektedir:[Kâmil]

بَطْلٌ عَظِيمٌ قَائِدٌ لِلنُّورِ ضِدَّ فَرَنْسَا إِذْ هِيَ الْمُسْتَعْمَرَةُ
فَقَّادٌ غِييَا إِلَى الْحُرِّيَّةِ بَعْدَ زَمَانِ الرِّقِّ وَالْعُبُودِيَّةِ⁷²⁶

Sömürgeci Fransa’nın karşısında büyük bir kahraman ve devrimin komutanıydı.

Gine’ye özgürlük getirdi, kölelik döneminden sonra.

⁷²³ Erîbî, *Vahyu’s-Subâ’iyyât*, s. 115.

⁷²⁴ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 1183.

⁷²⁵ 1959-1969 yılları arasında Fransa cumhurbaşkanlığını sürdürmüştür.

⁷²⁶ İmrân, *eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî*, I, 179.

el-Hâc Abdurrahman Bah ise Charles De Gaulle'un Gine devletine bağımsızlığını kazandıran Seku Tûre karşısındaki mağlubiyetini şu şekilde dillendirmektedir:[Mutekârib]

وَكَاَنَ لَنَا الْيَوْمُ فِي أَرْضِنَا وَكَانَ لَنَا الْيَوْمُ بَعْدَ الْعَا
فَابَ دَقُولَ خَائِيَا خَاسِرَا وَعَادَ الْهُدُوءُ إِلَى شَعْبِنَا⁷²⁷

Topraklarımızda bugün bizim günümüzdür. Mücadele ve sıkıntılardan sonra kavuştuk biz bu güne.

De Gaulle, hüsrarla ülkesine döndü, milletimize sükûnet ve huzur geldi.

Gineli el-Hâc Ebû Bekr Fadiga ise, Seku Tûre'nin sadece Gine için değil tüm Afrika kıtasının bir kahraman lideri olduğunu, sömürgeciliğe karşı durmak için Afrikalıları birlik haline getirdiğini ve düşmana karşı mücadele konusunda kendi dini olan İslam'ın sadakatine ihanet etmediğini şu şekilde dile getirmiştir:[Kâmil]

وَلَقَدْ نَشَرْتَ الْحُبَّ فِي إِفْرِيقِيَا حَتَّى عَادَ رُؤُسَاؤُهَا كَبِيكَا
وَجَمَعْتَ شَمْلَهُمْ فَكَانُوا رَجُلَا ضِدَّ اخْتِلَالِ الْأَجْنَبِي نَحْكِيكَا
مَا خُنْتَ عَهْدَ الْوُدِّ لِلْإِسْلَامِ لَا بَلْ كُنْتَ عَوْنًا عِنْدَ ظَنِّ نَبِيكَا⁷²⁸

Afrika'da sevgiyi öyle bir yaydın ki neredeyse Afrika başkanları çocukların oldu. Onları birlik haline getirdin. Böylece düşman ihtilali karşısında duracak bir adam oldular. (Bunun için) Seni anlatacağımız bir kahraman oldun.

İslam'a olan ahbine ihanet etmedin. Aksine Hz. Peygamber'in görmek istediği yerde oldun.

Afrika topraklarında hayal kırıklığına uğrayanlar sadece Fransızlar değildir. İngilizler de Sokoto Devleti emiri Muhammed et-Tâhir'i Nijerya topraklarını elinden almak için silah bakımından çok güçlü olduklarını öne sürerek tehdit ederler, ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanır. Bunun için Sokoto Emiri Muhammed et-Tâhir, Hevsâ diliyle İngilizlere yönelik “*en-Nasârâ / Hristiyanlar*” adında hiciv türünde bir kaside yazarak sömürgecilere karşı silahıyla olduğu gibi kalemıyla de mücadele etmiştir. et-Tâhir'in gösterdiği kahramanlığından dolayı, şair Ebû Bekr Salahuddîn aşağıdaki beyitlerde onu şu şekilde övmüştür:[Tavîl]

أَبَيْتَ إِلَى الْعَرَبِ رُجُوعَ الْحُكُومَةِ كَذَلِكَ أَبَوْا مَنْ بِالْعِبَادَةِ يَعْمَلُ⁷²⁹

Egemenliğin Batı'ya geçmesine senin izin vermediğin gibi inananlar da izin vermediler.

Bahsedilen bu şairler, ülkelerinin bağımsızlığına karşı duydukları sevinç ve coşkuyu ifade etmişler ve bugünkü nesillere de özgürlük ve bağımsızlığın değerini anlatmak için sömürgecilere karşı kendilerini feda eden insanların kahramanlıklarını

⁷²⁷ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 181.

⁷²⁸ Câbî, Ravâi'u Âli Karamukûbâ fi Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, s. 495.

⁷²⁹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 181.

hatırlatmaya çalışmışlardır. Ancak Nijerli şair Mehdi el-Hâc Mu'âz'ın, Afrika Birliği'nin doğuşu münasebetiyle yazdığı kasidesinde, Afrika birliğinin tüm Afrika için çok önemli olduğunu ve bunu büyük bir sevinçle kutladığını görüyoruz:[Hafif]

مِنْ جُهُودِ تَوَاصَلَتْ مِنْذُ قَرْنٍ فِي كِفَاحِ مَتَاعٍ وَعَنَاءٍ
فَشَهِيدُ الْجِهَادِ بَعْدَ شَهِيدٍ مِنْذُ قَرْنٍ بِقَوْمِنَا شُهِدَاءٍ
بِجُهُودِ الشُّعُوبِ تَمَّ اتِّحَادٌ بِنِصَالِ الشُّعُوبِ تَمَّ قَضَاءُ
فَاتِّحَادٌ بِأَفْرِيقَيَا قَامَ فِعَالًا مِنْ شُّعُوبِ إِزَادَةٍ وَبِنَاءٍ⁷³⁰

Bir asırdan beri, özgürlük için nice çabalar, meşakkat ve zorluklar devam etmiştir.

Bir asırdan beri (bu) mücadelede nice şehitler verdi milletimiz.

Milletin gayretleriyle birlik sağlandı, mücadeleleriyle de özgürlük meydana geldi.

Afrika birliği fiilen gerçekleşti, azimle direnen millet (imiz) sayesinde.

4)- Bağımsızlık sonrası modern sömürge politikalarına haykırış:

Afrika kıtası bağımsızlığını kazanmasına rağmen, İslâm kültürüne aykırı Batı kültürü bölgede hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Bunun yanı sıra Batı'nın çıkarları hesabına çalışan hükümet içindeki yandaşlar, Afrika toplumunun çıkarlarını korumak yerine sömürgecilerle iş birliği yapıp onların önerdiği yasaları yürürlüğe koymaya çalışmaktadırlar. Bu da, kara kıtanın tamamen sömürgecilikten kurtulmadığı anlamına gelmektedir. Muhakkak bu ihanetler, şairlerin iç yıkımına ve hayal kırıklıklarına sebebiyet vermiş ve acılarının tezahürü olarak şikâyetlerini dile getirmelerine neden olmuştur.

Nijeryalı şair Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî sömürgeciliğin getirdiği bu afetleri en acı betimlemelerle bu kasidede tasvir etmiştir:[Basît]

قَوْمٌ يُذَيِّقُونَنَا سَوْطَ الْعَذَابِ وَإِنْ أَنْكَرْتَ تَلْقَى مِنَ الْوَيْلَاتِ أَلْوَانَا
يُدمِّرُونَ أَرْضَيْنَا بِقُوَّتِهِمْ وَنَحْنُ قُلْنَا أَتَوْا لِالْأَرْضِ عُمَرَانَا
هُمْ الْجِيَاعُ وَصِرْنَا لِقَمَةٍ لَهُمْ وَيَشْتَرُونَ دَمَ الْأَحْرَارِ طُعْيَانَا⁷³¹

Bize işkence eden bir kavimdir sömürgeciler. Çeşitli işkencelere maruz kalırsın, onlara karşı çıktığında.

Biz ihya etmeye geldiklerini zannederken, yıktılar ülkemizi.

Lokma olduk biz o açlara. Haksızlıkla girdiler, masum ve özgür insanların kanlarına.

Önceki sömürgeciliğin daha ileri versiyonu olan yeni sömürgecilik ruhunun hâkim olduğu Senegal siyasetinden şikâyet eden şair, Senegal'in bağımsızlığından sonra ilk cumhurbaşkanı Senghor'un politikasını kınamıştır. Çünkü şaire göre Senghor,

⁷³⁰ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 1099.

⁷³¹ el-Hicrî, Dîvânü'l-Hadîkatî'l-Gannâ', s. 40.

sömürgecilerin yanlısı ve sadece efendisi olan Fransa’nın çıkarları doğrultusunda çalışan ve bunun dışında başka bir amaç gütmeyen bir cumhurbaşkanı idi. Şair bu kasidede şu ifadelerde bulunur:[Kâmil]

وَعَمِيلُ الْإِسْتِعْمَارِ أَتَقَنَ كَيْدَهُ وَبِدِينِهِ قَدْ أَيْدَ التَّبَشِيرِ
يَا أَيُّهَا الْإِسْلَامُ أَيُّ مَنَاضِلٍ يُبْدِيهِ بِاسْمِكَ لِلْوَرَى تَحْرِيرًا

Sömürgecilerin yanlısı (Senghor), aldatmada ustalaştı. Hristianlık inancıyla misyonerleri destekledi.

Ey İslâm! Hangi mücadelecî senin adına milletin özgürlüğü için buna karşı çıkar?

Bu sebepten aşağıdaki beyitlerde göreceğimiz gibi şair, Senghor’u başkan yapan sufi şeyhlerin bu konuda Allah’ın ve mağdur halkın haklarını gözetmediklerini söyleyerek doğru yoldan saptıklarını dile getirmiştir:[Kâmil]

ضَلُّوا الصَّوَابَ وَأَخْطَؤُوا التَّقْدِيرَ إِذْ عَيَّنُوا رَأْسَ الْبِلَادِ سَنُغُورًا
مَا رَاقَبُوا مَوْلَاهُمْ فِي حُبِّهِ كَلَّا وَلَا فِي نَصْبِهِ الْجُمُورًا⁷³²

Senghor’u ülkeye başkan yaptıklarından dolayı, doğru yoldan saptılar ve yanlış tahminde bulundular.

Onlar (şeyhler), ne Rabb’lerinin ne de halkın haklarını gözettiler, Senghor’u sevip onu başkan yaptıklarından dolayı.

Nijeryalı İsa Elbî (d. 1953/1372), yeni sömürgecilik siyasetini kınayarak yer altı kaynaklarından faydalandırılmayan Afrika halkının halini şu şekilde anlatmıştır: “*Meczû ‘Besît*”

بَلَادُنَا نَاقَةٌ مُبَارَكَةٌ لَهَا فِصَالٌ لَدَيْدَةٌ الْحَلَبِ
لَكِنَّهَا تَسْتَدِيرُهَا فَيْئَةٌ دُونَ سِوَاهَا بِقُوَّةِ الْعَلَبِ
وَنَحْنُ حِلٌّ بِهَا نَعِيشُ أَحَى عَيْشَ غَرِيبٍ مُشَرَّدٍ وَصَبِ
كَخَوْتِ بَحْرِ رَمَاهُ فِي الْيُبْسِ ال حَظُّ فَاضِحٍ يَعِيشُ فِي نَصَبِ
كَالطَّائِرِ ضَلَّ وَكُرَهُ فَعَدَا عَدِيْمٌ أُمٌّ وَصَاحِبٌ وَأَبِ⁷³³

Sütü ayrı bir tat içeren mübarek bir devedir yurdumuz.

Fakat halkından başka bir kavim zorla sağıyor onu.

Ey kardeşim! Bu deve bize helalken, yaşıyoruz sıkıntıya dalan gariban gibi.

Denizden karaya atılıp zor şartlarda yaşayan bir balina misali

Ya da yaşıyoruz yuvasını kaybettiğinden dolayı ailesiz kalan bir kuş gibi.

⁷³² İmrân, eş-Şi’ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrikî, I, 182.

⁷³³ Onireti, “eş-Şi’ru’s-Siyâsi’l-Arabî fi Nîcîryâ”, *Journal of Arabic & Islamic Studies*, c. 5, Lagos Üniversitesi, Lagos, 2002, s. 55.

Şair, bu mısralarda ifadelerini kuvvetlendirmek için fazlaca teşbih üslubunu⁷³⁴ kullanmıştır. Afrika'yı her sağıldığında süt veren bir deveye benzetmiştir. Fakat bölgenin bu zenginliklerinin, Avrupalılar tarafından kendi lehlerine göre yetiştirdikleri Afrikalılar vasıtasıyla Avrupa'ya aktarıldığını ve Afrika halkının bu servetlerden mahrum kaldıklarını üzücü bir şekilde dile getirmiştir. Bununla birlikte şair, bölgede yer altı kaynaklarının olmasına rağmen, yoksulluk içinde kalan Afrikalıların durumunu berrak deniz içinde yaşayan bir balinanın karaya vurulmasına veya yuvasını kaybedip geri dönemeyen bir yavru kuşun haline benzetmiştir.

Afrika toplumlarının uğradığı haksız politikalardan biri de, ülkede ulusal güvenliğin sağlanmaması için sömürgecilerin siyasî oyunları vasıtasıyla bir ülkede yaşayan bazı kabilelerin sosyal ve ekonomik haklarından soyutlanarak bir kenara atılıp ihmal edilmesidir. Günümüzde Azawad devletini kurmak isteyen Kuzey Mali halkı ile Mali hükümeti arasında çıkan savaş buna örnek verilebilir. Çünkü Kuzey Mali halkı, Mali hükümetinin onları ekonomik ve politik olarak dışladığı iddiasıyla Mali topraklarında bir Azawad devleti kurmayı hedeflemektedir. Fransa ise, bu ülkenin ulusal güvenliğine kavuşmaması için “*Böl ve yönet*” politikasını⁷³⁵ uygulamaktadır. Malili şair Muhammed Ag Muhammed, hayal gücünü gösteren “*Selâsûna Mevten li Sittîna 'Âmâ / Altmış Yıl Boyunca Otuz Ölüm*” kasidesinde Mali hükümeti ve Mali'nin kuzeyindeki kabileler arasında çıkan savaşta masum insanların ve Avrupa güçlerinin arkalarında bıraktıkları insanlık dışı manzaraların görüntüsünü teşbih sanatıyla yansıtarak şöyle ifade etmiştir:[Mutekârib]

تُبَادُّ الْوُرُودُ بِأَعْيُنِنَا	وَتُسْقَى الصَّيْدُ كَأَحْلَى الْخُمُورِ
وَقَدْ نَسِيَ الطِّفْلُ مَا أَرْضُهُ	وَمَعْنَى الْحَيَاةِ وَسِرُّ السُّرُورِ
فَيَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ أَرَوَّاحَنَا	تُبَاعُ وَتُشْرَى وَمَا إِنْ نَثُورُ؟
وَصَحْرَاؤُنَا انْهَمَرَتْ فَجَاءَهُ	بِأَدْمَعِنَا الْحَارِقَاتِ الشُّعُورِ
وَأَوْطَانُنَا انْدَلَعَتْ كُلُّهَا	بِأَصْنَافٍ شِعْرِ جَحِيمِ الْجُدُورِ ⁷³⁶

Gözümüzün önünde güller yok ediliyor. İçkilerin en tatlısıymış gibi bize irin içiriliyor.

Çocuk, hayatın anlamını sevincin sırrını ve vatanın ne olduğunu unuttu.

Ah keşke bilsem! Niye başkaldırıyoruz canlarımız satın alınırken?

Ansızın sel olup akıverdi çölümüz, can yakıcı gözyaşlarıyla.

(Bu zulme karşı) cehennem gibi şiirler patladı, çölümüzün her yerinde.

⁷³⁴ Bir amaç için ortak yönleri bulunan iki veya daha fazla şey arasında benzerlik oluşturulan bir üsluptur. Bkz. Özdoğan, *Lafız ve Anlam*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 221.

⁷³⁵ Bu politikanın sonuncunda görülür ki günümüzde Afrika yöneticilerinin çoğu, komşularıyla olan sorunlarını çözmek için kendilerine Avrupalılarla “ittifak” aramış oldular. Bununla ilgili daha detay için bkz. Rodney, Walter, *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*, (çev: Hülya Osmanağaoğlu), Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 237

⁷³⁶ Muhammed, Ag Muhammed, *Selâsûne Mevten li Sittîna 'Âmâ*, Yazarın özel kütüphanesi, Niamey, s. 6.

Daha sonra şair, Kuzey Mali'deki toplumun yaşadığı yoksulluk ve zor şartlardan oluşan cehennem hayatını değiştirmek için kendisinin de içinde bulunduğu Kuzey Mali halkını Mali hükümetine karşı durmaya çağırmaktadır:[Mutekârib]

وَيَسْرُخُ فِي الْمَاوَرَا بَاحْتًا عَنِ الْعَدْلِ وَالْحَقِّ وَالْمُسْتَجِيرِ
فِيُؤْوِي الْيَتَامَى وَيَحْمِي الثَّكَالَى وَيَرْوِي الْعَمْدِينَ⁷³⁷
نُوزِعُ حُبًّا حُقُولَ الْأَغَانِي وَنَبْعَ التَّهَانِي لِذِيذِ الْهَدِيرِ⁷³⁸

Bölgede güven, hak ve adalet arayarak Azawad⁷³⁹ hareketi ayaklanıyor.

Yetimleri kucaklıyor, çocuklarını kaybeden anneleri koruyor ve durgun nehirleri sulayıp hareket ettiriyor.

Biz sevgiyle dağıtırız, şarkı bahçelerini, güzel tebrikleri ve tatlı sözleri.

Şairler, kara kıtanın yeraltı kaynaklarının yağmalanmasından, Batı'nın işine yarayacak şekilde kabileler arası düşmanlıklardan şikâyet ettikleri gibi bölgede Batı eğitiminin yaygınlaşmasından, İslâm eğitiminin gerilemesinden ve toplumda Arap dilini okuyan kesimin hor görülmesinden de şikâyet etmişlerdir.

Nijeryalı şair Murtada Abdusselâm el-Hakîkî, kasidesinde giyim kuşam konusunda Batı'nın geleneğinden etkilenen Afrika toplumunun durumuna şu şekilde hüznlenmiştir:[Kâmil]

دَمْعًا تَسِيلُ لِحَالِنَا الْعَيْنَانِ مِنْ حُرْقَةِ الْبَاسَاءِ وَالْجَرْمَانِ
خَضَعَ الْأَنْثَامُ لِصَوْلَةِ الْبُهْتَانِ لَبَسَ الرِّجَالُ مَلَابِسَ الْعَرْمَانِ

Yoksulluk ve sıkıntının açtığı yaralardan gözler yaşarır.

İnsanlar boyun eğdi zulüm saldırısına, erkekler Batılı elbiseleri giydi.

Aynı şekilde Beninli Suleymân Muhammed Âl Harun da, yazdığı kasidesinde Afrika'nın Batı kültürünün pençesine düştüğü bu üzücü sahneyi izleyen ve dinine sahip çıkan her Müslüman edebiyatçının bu durumdan şikâyet etmesi ve en azından buna karşı bir şiir ile tepkisini göstermesi gerektiğini savunmuştur:[Mutekârib]

خَلِيلِي لَا تَعَجَبَا مِنْ سَطُورِي فَحُرْقَةُ قَلْبِي تُبْرِئُ الْقَلَمِ
وَعَيْثُ دِينِي تَهْزُ كَيَانِي وَتُسْقَى الْمَعَانِي جُدُورُ الْهِمَمِ
وَكَيْفَ يَقْرَأُ قَرَارِي وَدِينِي تَدَاعَتْ إِلَيْهِ الْأُمَمِ
فَلِلَّهِ أَشْكُو اضْطِهَادَ الْعِدَاءِ وَعَقُوتَنَا وَدَوَامَ التُّخَمِ⁷⁴⁰

⁷³⁷ Bu beyitte “فعولن” sekiz kere tekrar edilmesi gerekirken altı kere tekrar edilmiştir.

⁷³⁸ Muhammed, *Selâsüne Mevt li Sittîne 'Âmâ'*, s. 6.

⁷³⁹ Azawad hareketi, Batı Afrika'da yer alan Mali'nin kuzeyinde bağımsız bir Azawad devleti kurmaya çalışan oluşumdur.

⁷⁴⁰ İmrân, *eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî*, I, 1129.

Ey arkadaşım! Yazdıklarına şaşırma. Çünkü kalbimin yanması kalemimi harekete geçirir.

Dinim için kıskançlık beni coşturuyor ve içimdeki ateşleri alevlendiriyor.

İçim nasıl rahat olur milletler dinimi yıkmak için birbirini çağırırken?

Allah'a şikâyet ederim, zalimlerin zulmünü, gafletimizi ve sıkıntıların devam etmesini.

Senegalli şair Ahmed Gey, Afrikalıların Hristiyanlaşmasından ve Papaz II. Paulus'un Osman Dan Fûdî tarafından İslâm devletinin kurulduğu ülke olan Nijerya'ya gelişinden rahatsız olmuş ve buna karşı sessiz kalmamıştır. Zira şair, Osman Dan Fûdî devletinin liderlerini, onlardan sonra Batı kültürünün nasıl yayıldığına tanık olmaları için mezarlarından kalkmaya davet etmiştir:[Basît]

عَنْمَانُ دَانْفُجُو إِنَّ⁷⁴¹ الشَّرْكَ قَدْ وُلِدَا فَانْهَضْ مِنَ الْقَبْرِ وَانْظُرْ مَا دَهَى الْبَلَدَا
بِالْكَائِلُوكِيَّةِ يُغْوِي كُلَّ مَنْ وَجَدَا أَتَى لِنَجِيرِ الْبَابَا يُبَشِّرُهَا
أَوْ قُلْ تَقَاوِيلُوهَا حِينَمَا شَهِدَا وَأَيْنَ أَحْمَدُ بَلُّو فِي شَهَامَتِهِ
هَآ وَارْجَعْنِ لِأَرْوَبَا هَدِيْهَا نَقْدَا⁷⁴² يَا بُولِسُ الثَّانِي دَعِ إِفْرِيقِيَا لِدَوِيْ

Ey Osman Dan Fûdî kalk kabrinden ve bak, ülkenin başına ne geldiğine. Doğdu yeniden küfür ve şirk.

Hristiyanlığa davet eden papaz Nijerya'ya geldi. Yoldan çıkarır Buluştuğu her insanı.

Nerede yiğitliğiyle beraber Ahmed Bello? Ya da söyle Tefâvâbiliyu'nun şehit edildiği günlerin nerede kaldığını.

Ey ikinci Paulus! Bırak Afrika'yı sahiplerine ve dön Avrupa'ya. Çünkü kalmamıştır buralarda Avrupa'nın egemenliği.

Önderlerin bozulması, onlara tabi olanların daha fazla bozulması anlamına gelir. Şair Ticânî Gey aşağıdaki kasidesinde Afrikalı gençlerin Batı kültürüne daldıklarını anlatırken bu probleme değinmiştir:[Basît]

طَعَتْ عَلَيْهِ فُنُونُ الزَّيْغِ فِي حُلِّ طَعَتْ عَلَيْهِ فُنُونُ الزَّيْغِ فِي حُلِّ
زَيْغٌ تَكَالَيْفُهُ وَاللَّهُ بَاهِظَةٌ زَيْغٌ تَكَالَيْفُهُ وَاللَّهُ بَاهِظَةٌ
لِغَيْرِ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ يَحْتَكِمُ جِيلٌ إِذَا قِيلَ قَالَ اللَّهُ أَرْعَجُهُ
مَنْ لِي يُوجِّهُ جَيْلًا كَادَ يَنْهَدِمُ⁷⁴³ يَا حُزْنَ قَلْبِي وَيَا دَمْعِي وَيَا أَسْفِي

Aşırı bir şekilde daldı bu zamane gençliği, Kandırıcı ve tuzağa düşürücü çeşitli sapkınlıklara.

⁷⁴¹ Altı çizili olan cümleler 'Aruz veznine aykırı düzenlenmiştir.

⁷⁴² İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 169.

⁷⁴³ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 237.

Yemin ederim ki o bir sapkınlıktır. Onun bedeli çok ağır, ırz ve can konusunda. Aynı zamanda güzel ahlak yıkılmakta.

Bir nesil (ki) onlar, rahatsız olur, ona “Allah şöyle dedi” dendiğinde. Başvurur Rahman olan Allah’ın indirmedeği hükümlere.

Ey yaralı kalbim! Ey gözyaşlarım! Ne yazık ki bu duruma! Var mı yıkılmak üzere olan bir nesli yönlendiren kimse?

Şairler, bölgede İslâm eğitiminin gerilemesi konusunda şikâyet içeren kasideler yazmışlardır. Nijeryalı şair Abdurrahman ez-Zekevî’nin (d. 1956/1375) uzun bir kasidesinde bu gerilemenin getirdiği derin üzüntüyü ifade etmiştir. Bu kasidenin bazı dizeleri şu şekildedir:[Kâmil]

لُعَّةٌ لَهَا بِالْأَمْسِ شَأْنٌ ثَقِيبٌ	بَيْنَ الْأَنْهَامِ حَضَارَةٌ وَقُبُولَا
وَبِهَا كِتَابٌ فَصَّلَتْ آيَاتُهُ	عُذْرًا وَنُذْرًا لِللَّوْرِ تَقْصِيلَا
أَبْنَاؤُهَا قَدْ طَلَّقُوهَا بَائِنَا	وَيَرَوْنَ مَنْ يَخْتَارُهَا ضَلِيلَا
كَمْ أَلَّهُو لِلْعَرَبِ إِنْكِلِيرَةً	يُقَبِّلُونَ يَدَيْهِمَا تَقْبِيلَا
فَبَقَاءُ هَذَا الدِّينِ مُقْتَرَنٌ بِهَا	فَعَلَيْهِمَا كُنْ يَا وَكِيلٌ وَكِيلَا ⁷⁴⁴

Dün Arapça, insanların arasında medeniyet olarak kabul edilmiş şanlı ve parlak bir dil idi.

Mazeretleri kaldırmak ve uyarmak için mahlûkata ayetleri açıklanmış kitap olan Kur’ân onunla (yazılmıştır).

Arapçaya sahiplik edenler, üç talak ile ondan boşandı ve onu seçenleri de yolunu kaybetmiş görürler.

Onlar, Batı için defalarca İngilizceyi kutsallaştırdılar. Batı’nın elini eteğini öptüler.

Arapçaya bağlıdır dinin bekası. Bu ikisine sahip çık ey Rabb’im!

Nijerli Ali Tâsi‘ (d. 1962/1381) ve Gineli Muhammed el-Emîn Câbî, kasidelerinde yukarıda zikredilen sıkıntıların sadece Afrika kıtasına özgü olmadığını beyan etmekte ve İslâm âleminin uyuması nedeniyle İslâm kültürünün Batı kültürü karşısında âcizliğini ifade etmektedirler. Ali Tâsi‘ şu şekilde İslâm ümmetini uyanışa çağırmaktadır:[Tavîl]

أَيَا عَالَمَ الْإِسْلَامِ أَنْتَ بَصِيرٌ	يُخَيِّلُ لِي الْآنَ أَنْتَ ضَرِيرٌ
أَمَّا زِلْتِ فِي نَوْمٍ عَمِيقٍ وَغَفْلَةٍ	وَأَرْضُكَ تَحْتَ الْكَافِرِينَ تَمُورُ
أَيَا أُمَّةَ الْإِسْلَامِ قُومِي تَحَرَّكِي	أَفِيقِي فَإِنَّ الْأَمْرَ جَدُّ خَطِيرٌ
وَكُنَّا مُلُوكًا نَحْكُمُ الْأَرْضَ كُلَّهَا	لِمَاذَا عَلَيْنَا الدَّائِرَاتُ تَدُورُ ⁷⁴⁵

⁷⁴⁴ ez-Zekevî, Abdurrahman, *el- ‘İkyân*, Menşûrât Merkezi’l-Fenni’l-‘Arabî, Agege, Lagos, 2003, s. 6-7.

⁷⁴⁵ İmrân, eş-Şi‘ru’l-Arabî fi’l-Garbi’l-İfrîkî, I, 393.

*Görüyorsun sen ey İslâm dünyası! Fakat şimdi içime doğdu kör olduğun.
Gafllet ve derin uykuda mısın hâlâ? Senin toprağın kaynarken, kâfirlerin altında.
Kalk ve harekete geç ey İslâm ümmeti! Durum çok tehlikeli çünkü.
Dünyaya hükmeden kimseler idik. Niçin (şimdi) gelir musibetler başımıza?*

Muhammed el-Emîn Câbî ise; Ali Tâsi'nin yukarıdaki beyitlerinde zikretmediği düşman baskısı altında kalan bazı İslâm ülkelerinin durumuna değinerek İslâm âleminin haline acımaktadır:[Kâmil]

وَنَعِيشُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ وَنَصْغُرُ	أَوَلَيْسَ دُلًّا أَنْ يَسُودَ عَدُوُّنَا
حَرْبُ الْإِبَادَةِ ضِدَّهُمْ تَتَطَوَّرُ	أَضَحَتْ دِمَاءُ الْمُسْلِمِينَ رَحِيصَةً
أَقْصَى الشَّمَالِ مَذَابِخُ تَتَكَرَّرُ	مِنْ أَرْضِ كُوسُوْفُو إِلَى الشَّيْشَانِ فِي
وَالْمَسْجِدُ الْأَقْصَى بِهَا يَسْتَنْصِرُ	وَعَدَتْ فَلَسْطِينَ رَهِينَةً مَحْسِرٍ
تِلْكَ الْمَذَابِخُ وَالْوَقَائِعُ أَخْطَرُ	وَمِنْ الْعَجَائِبِ أَنَّهَا دِينِيَّةٌ
لَا الْمَالُ يَنْقُضُنَا وَلَا الْمُسْتَشْمِرُ ⁷⁴⁶	إِنَّا مَلَائِينَ وَنَحْنُ أُمَّةٌ

Zillet değil midir düşmanımızın izzet içinde yaşamış olması ve bizi alçak bir hayata mahkûm etmesi?

Ucuzladı Müslümanların kanları. Gelişiyor onlara karşı soykırım savaşları.

Kosova'dan Çeçenistan'a kadar bölgeler ve kuzeyin en uzak yerlerinde katliam devam etmektedir.

Filistin tutsak bir rehine oldu. Yardıma çağırıyor içindeki Mescid-i Aksa.

O katliamların (nedeni) dinî olması, işin en garip tarafıdır. (O) olaylar (ise) çok tehlikelidir.

Milyonlarca nüfustan oluşan bir ümmetiz. Ne mal ne de ekonomik yatırımcı eksikliğimiz vardır.

Malili şair Habib Abdullah Kân ve Nijeryalı şair Abdulvehhâb Abdusselâm el-İbâcî, Müslüman ülkeleri ve özellikle Afrika kıtasını etkileyen bu felaketlerin çoğunun, sömürgecilerin arkalarında bıraktığı kötü sonuçları dile getirmektedirler. Habib Abdullah Kân, sömürgecilerin kendi menfaatleri için doğrudan veya dolaylı şekilde Afrika insanlarına nasıl zorluk çıkardıklarını şu şekilde ifade etmiştir:[Kâmil]

فِي فَمْرَةٍ وَقَطَائِعِ الْخَرْفَانِ	كَيْفَ التَّبَادُلُ بَيْنَ ذَنْبٍ جَائِعٍ
وَبِمَا يُسَمَّى وَخْدَةَ الْأَهْدَافِ فِي الْأَزْمَانِ	بِاسْمِ التَّقْدِيمِ وَالتَّمَوُّوَ تَحَايَلُوا
عَلَيْهَا الْمَبَايِ بِأَرْضِهَا التَّخْتَانِي	سَامُوا الْعَذَابَ عَلَى الْعِبَادِ وَدَمَرُوا
وَأَدُّوا كَرَائِمَ كُلِّ فِكْرٍ بَانِي ⁷⁴⁷	نَهَبُوا الْأَرْضِي فِي الْمَدَائِنِ وَالْقُرَى

Çölde nasıl olur ki antlaşma, aç kurt ve koyun sürüsü arasında?

⁷⁴⁶ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 64.

⁷⁴⁷ İmrân, *eş-Şi'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî*, I, 176.

*Onlar (bizi) kandırdılar, gelişme ve hedeflerin birliği kavramı adı altında.
İşkence yaptılar kullara, yüksek binaları kökten yıktılar.
Kırsal ve kentsel arazileri gasp ettiler, geliştirici her güzel fikri gömdüler.*

Şair Abdulvehhâb Abdusselâm el-İbâcî, 452 beyit içeren uzun soluklu “*Efâ ‘îl-Garb / Batı Yılanları*” adlı kasidesinde sömürgecilerin aldatıcı politikalarını, Müslümanları parçalanmaktan koruyan bağışıklık sistemini yok eden bir zehir olarak anlatmaktadır. Bu kasidenin bazı beyitleri şunlardır:[Vâfir]

سُمُومٌ دَسَّهَا الْأَعْدَاءُ فِينَا	بِأَنْ كُنَّا فَقَطُّ مُتَعَبِّدِينَ
سُمُومٌ مُضْنِيَاتٌ فَاتِلَاتٌ	تَمُوتُ بِهَا نُفُوسُ الْمُسْلِمِينَ
سُمُومٌ لَيْسَ يَرْفِيهِنَّ شَيْءٌ	سِوَى إِقْدَامِ قَوْمٍ مُخْلِصِينَ
سُمُومٌ لَيْسَ يُفْلِتُ مِنْ أَدَاهَا	سِوَى قَوْمٍ يَرُونَ مُقَاوِمِينَ
سُمُومٌ سَوْفَ تُزْدِينَا جَمِيعًا	إِذَا دُمْنَا لَهَا مُتَسَالِمِينَ ⁷⁴⁸

Zehirdir düşmanların içimize soktukları. Biz de boyun eğmiş olduk sadece.

Zehirdir, öldürücü ve telef eden (Batı politikaları). Ondandır hakka kavuşuyor Müslümanların ruhları.

Samimi bir topluluğun mücadele etmesi dışında hiçbir şeyin onu tedavi edemeyeceği bir zehirdir (Batı politikaları).

Direnen bir millettten başka hiç kimsenin onun zararından kurtulamayacağı bir zehirdir.

Hepimizi yok eden bir zehirdir ona teslim olduğumuz sürece.

Şair, bu kasidede Batı’nın art niyetli politikalarının Afrika için bir zehir olduğunu ve bu tehlikeyi zihne iyice yerleştirmek için “*zehir*” manasına gelen “*Sumûm*” kelimesini “*Tekrîr üslubuyla*”⁷⁴⁹ her beyitte tekrarlamıştır.

Nijeryalı şair Ebû Sekîne ‘Abdurrafi‘ Şî’tu, bu durumdan etkilenecek kınama, yerme ve azarlama anlamalarını içeren “*İstifhâm-i tevbîhi*”⁷⁵⁰ üslubuyla aşağıdaki kasidesinde Afrikalı gençleri bu zehirli Batı kültürüne karşı mücadele etmeye davet etmiştir:[Mutekârib]

أَمَّا أَنْ تَسْتَفِيقَ الْقُلُوبَ	لَقَمْعِ الطُّغَاةِ وَرَدْعِ الْكِلَابِ
أَمَّا حَانَ أَنْ تَسْتَجِيبَ الشُّبَابَ	لَوْفِ التَّخَاذُلِ خَلْعِ السَّلَابِ
أَخِي كَمْ بَقِيَتْ رَهِينًا جَرِيحَ	إِلَامَ سَتَبْقَى أَسِيرًا تُصَابِ
أَخِي لَنْ تَعِيشَ إِذَا لَمْ تُثَرَّ	وَلَمْ تُغْلِنِ الْحَرْبَ ضِدَّ الذُّبَابِ

⁷⁴⁸ İmrân, eş-Şî‘ru ‘l-Arabî fi ‘l-Garbi ‘l-İfrîkî, I, 193.

⁷⁴⁹ Tekrîr, sözü kuvvetlendirmek ve ifadeye güç katmak için bir veya daha fazla kelimenin tekrar edilmesidir. Bkz. İbnu’l-Esîr, Ebu’l-Feth Diyâuddîn, *el-Meselu’s-Sâ‘ir fi Edebi’l-Kâtibi ve Ş-Şâ‘ir*, (thk: Ahmed el-Hûfî ve Bedevî Tabâne,), Nahdatu Mısır li’t-Tibâ‘a, Kâhire, bs, 2, tsz, II, 345.

⁷⁵⁰ İstifhâm-i tevbîhî, bir insanın kötü bir iş yaptığında onu kınamak ve ayıplamak için kullanılan ifadedir. Bkz. es-Suyûtî, , *Mu‘tereku ‘l-Akrân fi İ‘câzi ‘l-Kur‘ân*, (thk: Ali Muhammed el-Bicâvî), II. 433.

شَبَابٌ بِلَادِي هَيَّا نُنْزِرُ وَنَحْمُ الْبِلَادَ لِتَرْكِ اسْتِلَابِ⁷⁵¹

Kalplerin gafletten uyanma zamanı gelmedi mi? Zalimleri durdurmak ve köpekleri kovmak için

Gençlerin harekete geçme vakti gelmedi mi? (Bu) zayıflığı ortadan kaldırmak ve matem elbisesini çıkarmak için.

Kardeşim! Senelerce yaralı bir rehin olarak kaldın. Ne zamana kadar esir olarak kalacaksın?

Ey kardeşim! Ayaklanmadıkça ve kurtlara karşı savaş ilan etmedikçe (hür olarak) yaşayamazsın.

Haydi, harekete geçelim ey ülkemin gençleri! Ülkeyi gasb edilmekten koruyalım.

5)- Vatanseverlik ruhunu yeniden canlandırmak ve Afrika'ya yeniden İslâm kimliğini kazandırmak.

Kara kıtaya yeni sömürge kuvvetleri hâkim olduğunda, Afrika'nın İslâmî kimliği günden güne kaybedilmiş ve Afrika hükümetlerinin çoğu, efendileri olan Avrupalı sömürgecilerin boyundurukları altına girmişlerdir Bu durumu gören Afrika Arap edebiyatçıları, Afrika İslâm kimliğinin yeniden canlandırılması ve kıtanın politik, ekonomi, kültür ve düşünce açısından yeniden bağımsızlığını kazanmasına çağıran kasideler yazmışlardır. Bu amacı gerçekleştirmek için Batı Afrika şairlerinin şiirlerine bakıldığında şu temalara değindikleri görülür:

a. Sömürgeciliğe karşı mücadele etmiş Afrikalıların kahramanlıkları zikredilip atalarının inşa ettiği İslâm medeniyetiyle övünülmesi:

Gineli şair Muhammed el-Emîn Câbî, “*el-Menfâ*” kasidesinde Batı Afrika bölgesinde sömürgeciliğe ilk karşı çıkan bazı kahramanları şu şekilde övmektedir:[Remel]

قَاوَمَ الْبَيْضَ الْإِمَامُ سَامُورِي أَطْبَقَ الْأَرْضَ عَلَيْهِمُ وَالسَّيْمَا
زَلَزَلَ الْأَرْضَ بِهِمْ مُعْطِيَا بُعْبَارِ الْخَيْلِ أَرْجَاءَ الْفَضَا⁷⁵²

İmam Samori Türe beyazlarla mücadele etti. Yeri ve göğü dar etti onlara.

Atıyla tozu dumana katarak yeri titretti onlarla birlikte.

Şair Muhammed el-Emîn Câbî sadece Batı Afrika'daki 19. yüzyılın kahramanlarından bahsederken, Nijerli şair Zekeriya Muhammed Rabbanî ise, 20. yüzyıldaki bu sömürgeciliğe karşı çıkan Afrika liderlerini şiirleriyle gündeme taşımıştır. Aşağıdaki kasidesinde kara kıtanın özgürlük ve her konuda bağımsızlık kazanabilmesi için fedakârlık yapan kahramanların isimlerini zikrederek, Afrikalı gençlere bu kıta için ne yapmaları gerektiğini tekrardan hatırlatmıştır:[Basît]

فَهَؤُلَاءِ هُمُ الْأَحْرَارُ فِي وَطَنِي مَنْ حَرَّرُوا مَهْبَطَ الْإِنْسَانِ بِالْحَسَدِ

⁷⁵¹ el-Hakîkî, Murtada Abdusselâm, *eş-Şi'ru's-Siyâsî fî Nîcîriyâ*, Menşûrâtü'l-Merkezi'n-Nîcîrî li'l-Buhûsi'l-'Arabiyye, 2012, s. 21.

⁷⁵² Câbî, *el-Menfâ*, Yazarın şahsi kütüphanesi, Konakri, s. 39.

مَارْتِنُ لُوتِرُ وَلُومُومَبَا أَقُولُ لَكُمْ
نَلْسُونُ مَانْدِيلَا مَا زَالَ الرَّعِيمُ عَلَى
سَانْكَارَا تُوْمَاسُ أَغْنِي صَاحَ أَصْعَرَهُمْ
قَدَّافِي أَنْتَ أَمِينُ الْقَوْمِ أَنْتَ مُنَى
نِيرِيرُ وَإِنْكَورَمَا قُوَادُ إِلَى الْأَبَدِ
قَيْدُ الْحَيَاةِ يُحَرِّرُ كُلَّ ذِي قَيْدٍ
سِنَّا وَفِي الْجَدِّ أَمْتَالُ هُمْ عِنْدِي
لَوْلَاكَ مَا زِلْتُ مُحْتَاجًا إِلَى التَّجْدِ⁷⁵³

Bunlar ülkemdeki özgür insanlardır. (Çünkü ilk) insanın indiği yeri (Afrika'yı) özgür kıldılar.

Size haber veriyorum, Martin Luther King'in⁷⁵⁴, Patrice Lumumba'nın,⁷⁵⁵ Julius Nyerere'nin⁷⁵⁶ ve Kwame Nkrumah'nın⁷⁵⁷ sonsuza kadar lider olduklarını.

Hâlâ yaşayan bir liderdir her tutsağı özgürleştiren Nelson Mandela.⁷⁵⁸

Yaş olarak en küçük olan Thomas Sankara da⁷⁵⁹ benim örnek alacağım o kişilerin arasındadır, ey kardeşim!

Sen milletin umudu ve güvendiği kişinin ey Kaddafi! Hâlâ yardıma muhtaçtım sen olmasaydın.

Bu kasidede şair, farklı ülkelere mensup direnişçilerin isimlerini zikretmiş ve “Vatan” kelimesini kıta anlamında kullanmıştır. Bunun için Afrika edebiyatçılarının, şiirlerinde daha önce açıklandığı gibi İslâmî kimlik hâkim olduğu için genelde vatan kavramını belirli bir ırk, kabile, bölge veya ülke ile sınırlandırmadığı rahatça söylenilebilir.

Gineli şair Muhammed el-Emîn Câbî, atalarının inşa ettiği medenî ve bilimsel yapılardan gurur duyduğu “*el-Huviyyetu'l-Mefkûde / Kayıp Kimlik*” şiirinde bölgesel

⁷⁵³ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 191.

⁷⁵⁴ Amerika'da siyahilerin haklarını kazanması için mücadele eden siyahî Amerika vatandaşıdır. 15 Ocak 1929'da doğmuş ve 4 Nisan 1968'de vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Faber, Doris ve Faber, Harold, *Martin Luther King, Jr*, Julian Messner, New York. 1986, 125s.

⁷⁵⁵ 1960 yılında Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ne bağımsızlığını kazandıran ilk başbakanıydı. O, öldürülene kadar (ö. 1961) ülkesini sömüren Belçikalılarla mücadele etmiştir. Bilgi edinmek için bkz. Ayyıldız, Ece Yassitepe, “Aimé Césaire'in gözünden Kongo'nun Bağımsızlık Mücadelesi ve Patrice Lumumba”, *DTCF Dergisi*, 58 (1), Ankara Üniversitesi, 2018, ss. 496-511.

⁷⁵⁶ Tanzanya'nın 1961 yılında elde ettiği bağımsızlık sonrası ilk cumhurbaşkanıydı. 1999 yılında vefat eden Julius Nyerere, ülkesinin birliğine ve gelişmesine büyük bir katkı sağlamıştır. Onun hakkında bilgi edinmek için bkz. McDonald, David A. ve Njeri Sahle, Eunice, *The Legacies Of Julius Nyerere: Influences on Development Discourse and Practice in Africa*, Africa World Press, Trenton, United States, 2003, ss.160.

⁷⁵⁷ Kwame Nkrumah, Gana'nın kurucusu ve ilk başkanıydı, aynı zamanda Afrika'nın sömürgecilik siyaseti karşısında en etkili liderlerinden biri kabul edilmiştir. Özellikle Afrika bağımsızlığını kazandıktan sonra Avrupalıların uyguladıkları yeni ekonomik sömürge yöntemine karşı “*Yeni Sömürgecilik*” ve “*Dark Days in Ghana / Gana'da Karanlık Günler*” adlı eseri yazarak vefat edene kadar (ö. 1972) fikirleriyle mücadele etmiştir. Onun hayatıyla ilgili bkz. Rooney, David, *Kwame Nkrumah: the Political Kingdom in the Third World*, I. B. Tauris & Co, London, 1988. ss. 292.

⁷⁵⁸ Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ilk siyahî devlet başkanıydı, Siyahîlerin hakları uğruna direnmişti. Nelson (ö. 2013) ile ilgili bilgi için bkz. Ünlü, Barış, “Nelson Mandela'nın Erdemli Hayatı”, *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, sy. 297, İstanbul, 2014. ss. 37-44.

⁷⁵⁹ 1983-1987 yılları arasında Burkina Faso'nun devlet başkanlığını yapmış asker ve siyasetçi olan Thomas Sankara (ö. 1987) ülkesini geliştirmeye ve onu dış sömürgeci politikalardan kurtarmaya çalışmıştır. Politikasına dair bilgiler için bkz. Harsch, Ernest, *Thomas Sankara An African, Revolutionary*, Ohio University Press, Athens, ABD, 2014, ss.160

veya etnik kimliklerden önce İslâmî kimliği ön plana çıkarmaktadır. Bu şiirin bazı beyitleri şunlardır:[Kâmil]

فِي قَلْبِ أَوْرَبَا نَسُودُ وَنَأْمُرُ	خُضْنَا الْبَحَارَ عَلَى مَثُونِ خِيُولِنَا
كَانُوا تَلَامِذَهُ لَنَا لَمْ يُنْكِرُوا	دَانَتْ لَنَا عُلَمَاؤُهَا بِالْعِلْمِ إِذْ
يُوجَدُ لِهَذَا الْعَرَبِ مَنْ يَتَفَكَّرُ	لَوْلَا الْعَزَالِي لَمْ يَكُنْ ثُومًا وَلَمْ
أَوْعَسَتْ كَنْتُ وَذِكْرُهُ لَا يُنْشَرُ	لَوْلَا ابْنُ خَلْدُونِ لَمَا عَرَفَ الْوَرَى
طَبِّ وَتَشْرِيحِ يُشَاعُ وَيُذَكَّرُ	لَوْلَا ابْنُ سِينَا لَمْ يَكُنْ فِي الْعَرَبِ مِنْ
لَوْلَا ابْنُ حَيَّانَ الَّذِي لَا يُنْكَرُ ⁷⁶⁰	وَالْكَيمِيَا مَا كَانَ عِلْمًا شَامِحًا

Atlarımızın üzerinde denizlere daldık. Hüküm sürerek ve emirler vererek Avrupa'nın ortasında.

Avrupa âlimleri ilmimizi itiraf ettiler. Talebelerimiz olduklarını inkâr etmediler çünkü.

Gazâlî olmasaydı, Thomas⁷⁶¹ olmaz, Batı'da düşünür kimse de bulunmazdı.

İbn Haldûn olmasaydı, insanlar Auguste Comte'yi⁷⁶² tanımaz ve ismi de yayılmazdı.

İbn Sînâ olmasaydı, tıp ve anatomide Batı'da anılacak kimse olmazdı.

(İlimde) inkâr edilmeyen İbn Hayyân olmasaydı, kimya yüce bir bilim olmazdı.

Şair, bu beyitlerde bayrağını düşmanların üstünde dalgalandıran ve yüzyıllar boyunca yaşamış olan İslâm medeniyetiyle gurur duyduktan sonra “Geçmişin nerede sen neredesin?” “Batı'nın ezdiği bu muhteşem medeniyeti geri getirmeye hazır değil misin?” “Bugün bu şan ve özgürlükten mahrum olan biri olmadın mı?” “Siyaset, ekonomi ve düşüncede sana tabi olunurken şimdi onlara tabi olmadın mı?” bu sorularla Müslümanların yeniden uyanması gerektiğini şu şekilde dile getirir:[Kâmil]

هَذَا هُوَ الْمَاضِي الْمَجِيدُ فَأَيْنَ مِنْ	هُوَ الْحَاضِرُ الْمَعْمُورُ أَيْنَ الْمَفْخَرُ
جَهْلٍ وَفَقْرٍ مُدْقِعٍ وَتَخَلُّفٍ	وَتَخَاذُلٍ وَتَرَاجُعٍ وَتَقَهُمُ ⁷⁶³

Şanlı ve parlak mazi(miz) budur. Nerede o parlak mazimiz ve şimdiki belirsiz durumumuz?

Cehalet, yoksulluk, gerilik ve durgunluktan başka bir şey yoktur (şimdiki zamanda).

b. Sömürgecilerin temsilcileri ve getirdikleri Batı yasalarının tenkidi:

Bazı şairler, direniş şiirlerinde sömürgecilerin politikalarını, Batı yasalarını ve Afrika kökenli yönetici yandaşlarını eleştirmek için hiciv tarzına başvurmuşlardır. Bunlardan biri de, Malili şair Sa'd Tûre'nin (ö. 1997/1417) “es-Sevâ'iku'l-İlâhiyye fi'r-

⁷⁶⁰ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 65.

⁷⁶¹ Burada şair, Gazzâlî, İbn Rüşd, İbn-i Sina'dan etkilenen Thomas Aquinas'i kastetmiştir.

⁷⁶² Auguste Comte (ö. 1857) felsefeci bir fransız düşünür idi.

⁷⁶³ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 66.

Reddi 'alâ Turrahâti'l-Kenâisi'l-Milâdiyye / Kiliselerin Safsatalarının Reddi
Konusunda İlahî Yıldırımlar” divanında sömürgecileri şu şekilde hicvetmiştir:[Vâfir]

فَهُمْ قَوْمٌ عَلَى عِلْمٍ أَضَلُّوا فَلَيْسَ لَهُمْ بِعَقْلِ مَنْ فَلاحِ
لِذَا حَقَّتْ شَقَاؤُهُمْ وَلَكِنْ ظُهُورُهُمْ تُثَقِّلُ بِالْجَنَاحِ
فَيَا أَعْدَاءَ دِينِ اللَّهِ مَهْلًا فَبِالْمِرْصَادِ سَعْدٌ بِالسَّلَاحِ⁷⁶⁴

Onlar, hakikati bilmelerine rağmen sapan bir toplumdur. Kurtuluşa erdirecek akli yoktur onların.

Bu yüzden onların bedbaht olması müstahaktır. Fakat insanlara sıkıntı verir onların zuhuru.

Pusu yerinde bekleyin ey din düşmanları! Size müjde verilecektir silahlarla.

Malili Habib Abdullah Kân ise, Fransızların, sözlerinde durmayan ve göz boyayan sözlerle insanları kandıran kimseler olduklarını söyleyerek onlara ağır eleştirilerde bulunmaktadır:[Basît]

حُرِّيَّةٌ وَمَسَاوَاةٌ وَثُمَّ إِحَا مِزْمَارُ قَوْلٍ فَقَطْ مِنْ زُخْرِفِ النَّعَمِ
حُرِّيَّةٌ وَمَسَاوَاةٌ وَثُمَّ إِحَا إِعْلَانُ زَيْفٍ فَقَطْ فِي مَوْسِمِ السَّوَمِ
أَلْفَاظُهَا لَمْعٌ تُزْرِي النَّضَارَ أَجَلْ لَكِنَّهَا بَرْقٌ صَيْفٍ نَاضِبِ الْغِيَمِ
وَكَمْ غَرِيبٍ بِهَا أَلْهَاهُ زُخْرُفُهَا أَضْحَى يَجْرُ خِيُولُ الْخَائِبِ التَّدَمِ⁷⁶⁵

Fransa'nın söylediği hürriyet, eşitlik ve kardeşlik (sloganı), sadece süslü nağmelerden ibaret tatlı bir sestir.

Fransa'nın söylediği hürriyet, eşitlik, kardeşlik (sloganı), alışveriş kampanyasında sadece sahte bir reklamdır.

Evet, altın gibi parlarsa da Fransa'nın söyledikleri, yaz mevsiminde yağmur beklenen kurak bulutun şimşegi gibidir.

Fransa'nın tatlı sözlerine aldanan nice mağdurlar vardır. Hayal kırıklığına uğrayıp pişman oldular.

Şair, bu kasidede sömürgecilerin hedeflerine ulaşmak için başvurdukları bu yalan sözler sebebiyle Nijeryalı şair 'Abdullatîf Said Olâvomî'nin aşağıdaki şiirinde “Batı” anlamına gelen “el-Garb” kelimesini öfkeli bir şekilde tekrar ederek sömürgecilerin yaptıklarını kınamıştır:[Basît]

حُكُومَةُ الْعَرَبِ لَا أَرْضَى بِهَا أَبَدًا فَأَتُونُهَا فِتْنَةً عَمَّتْ بَوَادِيَهَا
حُكُومَةُ الْعَرَبِ أَوْهَامٌ مُزَيَّفَةٌ وَكُلُّ شَرْطِيقِهَا لَصٌّ وَقَاضِيهَا
حُكُومَةُ الْعَرَبِ أَضْرَارٌ عَوَاصِفُهَا تُؤْذِي الْمَعَالِمَ طُرًّا فِي مَرَاغِيهَا⁷⁶⁶

⁷⁶⁴ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 135.

⁷⁶⁵ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, II, 1066.

⁷⁶⁶ el-Hakîkî, Murtada Abdusselâm, eş-Şi'ru's-Siyâsî fi Nicîriyâ, s. 26.

Batı hükümetinden razı olamam hiçbir zaman. Ülkeleri kapsayan bir fitnedir onun yasası.

Sahte kuruntudur Batı hükümeti. Hırsızdır onların yargıçları ve polisleri.

Ziyandır Batı hükümeti. Yerdeki tüm yapılara zarar verir fırtınaları.

Nijerli şair Ebû Temîm Muhammed Bubakar'ın (d. 1980/1400), aşağıda sunulan kasidesinde Batı hesabına çalışan Nijerli yöneticileri siyasî anlamda tenkit etmiştir:[Meczû' Vâfir]

رَأَيْتُ رَئِيسَنَا يَوْمًا	تَذَلَّلَ عِنْدَ هَوْلَانِدٍ
فَقُلْتُ لَهُ عَلَى مَهْلٍ	فَأَنْتَ كَ رَأْسٍ فُؤَادٍ
فَجَاوَنِي أَنَا عَبْدٌ	وَفِي بَارِيسَ أَسْـيَادٍ
فَرَنْكُوفُونُ إِخْوَانِي	هَـمْ وَدِّيْ وَإِـمْدَادٍ
فَقُلْتُ لَهُ أَيَا عَجَبًا	لَقَدْ أَخْرَقْتَ أَكْـبَادَ ⁷⁶⁷

Bir gün cumhurbaşkanımızı, François Hollande'nin yanında zelil olarak gördüm.

Dur sen liderlerin başısın dedim ona.

Cevap verdi; Ben köleyim Paris'tedir efendilerim.

Frankofon⁷⁶⁸ kardeşlerimdir. Sevgi bağım vardır onlarla.

Ben de çok yazık! Benim ciğerlerimi yaktın dedim ona.

Ancak Senegalli şair Ahmed Gey, sadece Avrupalılar ile müttefik olan Afrika yöneticilerini eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda İslâm dünyasında Batı'nın menfaati için çalışan yöneticileri de kınamıştır. Kasidesinin bazı beyitleri şunlardır:[Hafîf]

يَا مُلُوكًا لَمْ يَمْلِكُوا صَرْفَ حَالَةٍ	مِنْ أُمُورِ الرِّعَاةِ إِلَّا الْعَمَالَةُ
عُمَلَاءُ لِلْعَرَبِ لَيْسُوا مُلُوكًا	يَحْكُمُونَ الْأَوْطَانَ بِاسْمِ الْعَدَالَةِ ⁷⁶⁹

Ey ajanlık dışında yönetim işlerini üstlenmeyen krallar!

Batı'nın yandaşı olup adaletle yönetmediler ülkelerini onlar.

Aynı şekilde Togolu şair Mustafa Galâdîma da (ö. 2018/1440), İslâm ümmetinin ihtilafa düşmesi sonucunda bazılarının Avrupa'ya yakınlık gösterdiğini eleştirerek dolaylı bir suçlamada bulunmuştur:[Kâmil]

أَمِنْ الْعَدَالَةِ أَنْ تُفَرَّقَ جَمْعَنَا	فَتَعِيشَ دَوْمًا كَالدَّمِ الْمُهْرَاقِ
أَمِنْ الْعَدَالَةِ أَنْ تُبَادِلَ غَيْرَنَا	حُبًّا وَنَقْطَةً حَبْلَنَا بِطَلَاقِ ⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Ebû Temîm, Muhammed Bubakar, *Ene 'Abd*, Yazarın şahsi kütüphanesi, Kotonu-Benin, s. 1.

⁷⁶⁸ Frankofon, Fransa tarafından sömürülen ve resmî dili Fransızca olan Afrika ülkeleridir.

⁷⁶⁹ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 200.

⁷⁷⁰ Galâdîma, Mustafa, "Vâafrikâh", Yazarın şahsi kütüphanesi, Lome-Togo, s. 1.

Adalet midir birlik ve beraberliğimizi bozup hep dökülen kanlar içinde yaşamamız?

Adalet midir aramızdaki bağı koparıp düşmana sevgi göstermemiz?

Nijeryalı şair Abdulkadir b. Muhammed, sömürgecilerin Afrika'da yandaş edinmeleri ve müttefiklerinin egemenliğinin arkasına saklanma sebebinin korkudan başka bir şey olmadığını ifade ederek onları iğnelemiştir:[Tavîl]

عَسَا اللَّيْلُ حَتَّىٰ اصْطَادَ بَيْزٌ وَتَغَلَّبَ ۖ وَنَاوَشَتِ الْآسَادَ ضُبٌّ وَأَزْنَبٌ⁷⁷¹

Gece karanlığı çöktü, çakal ve tilkinin avlanması için, kertenkele ve tavşanın aslanların gücünü yoklaması için.

Şair, burada kendi yöneticilerini tavşan ve kertenkeleye, sömürgecileri tilki ve çakala, Afrika halkını ise aslanlara benzetmiştir. Böylece sömürgeciler hep pusuda beklerler ve aslanları test etmek için tavşan ve kertenkeleyi doğrudan aslanların önüne çıkarırlar.

Avrupa kültürünü eleştirme konusuna gelince; Nijeryalı şair Osman Abdusselâm Muhammed es-Sakâfi', (d. 1960/1379) Hristiyan misyonerlere ve onlara kendi topraklarını satan Afrikalılara şu şekilde tepki göstermiştir:[Tavîl]

لَمَادَا نَبِيعُ الْأَرْضِ وَالْأَرْضُ أَرْضُنَا ۖ لِكُلِّ مَسِيحِيٍّ يُضِلُّ وَيُظْلِمُ⁷⁷²

Topraklarımız bizim iken niçin satarız zulmeden ve saptıran her Hristiyana?

Batı Afrika şairlerinden bazıları, Avrupalılardan aşırı derecede nefret ettiklerinden dolayı, sömürgecilere beddua dahi ettikleri görülmektedir. Ganalı Ali Kumasi, Amerika'ya İslâm ümmetine zulmettiği için şu şekilde beddua etmektedir:[Meczû' Remel]

هَـذِهِ أَمْرِيكََا بَاغِيَةً ۖ فَارْمَهَا بِالذُّلِّ وَالنَّدَمِ⁷⁷³

(Allah 'ım!) Bu zalim Amerika 'yı zillet ve pişmanlık içinde yaşat.

Batı kültürüne dalmış Afrika Müslümanlarının hicvedilmesinden sonra Senegalli Ahmed et-Ticâniî Sî, aşağıdaki kasidesinde Müslümanları İslâm kültürüne aykırı olan Batı'nın gelenek ve göreneklerine karşı direnmeye çağırmaktadır:[Basît]

إِنْ لَمْ تَقُومُوا فَمَوْتُ الدِّينِ مُقْتَرِبٌ ۖ أَنْ الْقِيَامَ لَكُمْ أُولَى الْعِبَادَاتِ
لَا تَتْرُكُوا يَدَ ذِي الطُّغْيَانِ أَوْ هَتَكَتْ سِتْرَ الْإِلَهِ بِأَصْنَافِ الْمَكِيدَاتِ
يَا أُمَّةَ الدِّينِ قُومُوا لِلْكَفَاحِ وَلَا تَجْفُوا فَتَجْفُوا وَلَا تَلُؤُوا لِذَلَّاتِ⁷⁷⁴

Ayağa kalkmadıysanız dinin ölümü yaklaşıyor. İbadetlerin en faziletlisidir din için harekete geçmeniz.

⁷⁷¹ Ebû Bekr, es-Sakâfetu 'l-'Arabîyye fî Nîcîriyâ, s. 410.

⁷⁷² İmrân, eş-Şi 'ru 'l-'Arabî fî 'l-'Garbi 'l-'İfrîkî, I, 190.

⁷⁷³ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-'Arabî fî 'l-'Garbi 'l-'İfrîkî, I, 199.

⁷⁷⁴ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-'Arabî fî 'l-'Garbi 'l-'İfrîkî, I, 185.

Rahat bırakmayın, çeşitli tuzaklarıyla Allah’ın hududunu aşan ve zulmedenleri. Mücadele için doğrulun ey İslâm ümmeti! Firar etmeyin ve boyun eğmeyin zillete karşı. (Yoksa uzaklaştırılacaksınız topraklarınızdan)

c. Afrika İslâm kültürünün müdafaası:

Afrika şairlerinin, “Afrika kimliği ya da Afrika milletçiliği” ve “İslâmî kimlik” diye iki kavram arasında şiirlerinde ayırım yapmadıklarından dolayı burada “Afrika İslâm kültürü” kavramının kullanılması daha doğru olacaktır. Çünkü onların ideallerinin üzerinde hâkim olan tek şey, dinî eğilimdir. Fakat az sayıda olsa da bazılarının saf Afrika kültürünü savundukları tesbit edilebilir.

Daha önce de anlatıldığı gibi Batı sömürgeciliğine karşı direnenlerin çoğu, önce İslâm ve sembollerinin kendi vatanlarında varlığını devam ettirmesi için vatanlarını savunan âlimlerden oluşmaktaydı. Bölgedeki şairlerin, vatan ve İslâm’ı savunmak için şiirlerini silah edindiklerini ve “Vatanseverlik, İslâmî kimliğin ayrılmaz bir parçasıdır” fikrinde olduklarını anlıyoruz. Ana vataniyle gurur duyan Nijerli şair Ebû Temîm Muhammed Bubakar’ın, vatanını savunmaya her daim hazır olduğunu belirtmekle beraber Afrika İslâm kültürünü, canı ve bütün varlığı ile koruyacağını anlatan kasidesi şu şekildedir:[Meczû’ Vâfir]

أَنَا مِنْ نَيْجَرِ الْعَالِي أَنَا مِنْ أَرْضِ أَمْسَجَادِ
وَدِينِي خَيْرُ أَدْيَانِ وَقَاضِي كُلِّ أُنْدَادِ
سَأَحْمِيهِ بِأَمْرِي وَنَفْسِي تُنَمُّ أَوْلَادِ⁷⁷⁵

*Ben, değerli Nijer ülkesinin vatandaşı ve şanlı topraklardan gelen biriyim.
Dinlerin en hayırlısıdır dinim (İslâm). O, üstün gelir her kabul etmeyene.
Koruyacağım onu, malımla, canımla ve çocuklarımla.*

Nijerli Muhammed Ahmed Şefî‘, İslâm kültürünü yabancı fikrî kuşatmalardan korumak gerektiğini aşağıdaki beyitte şu şekilde dile getirir:[Basîf]

إِنَّ الصَّرَاعَ الْيَوْمَ فِي قَلْقِ بَيْنَ الْحَضَارَاتِ كُلِّ يَبْتَغِي الْعَلْبَا⁷⁷⁶

*Bugün medeniyetler arasındaki mücadeleler endişeyle (devam etmektedir).
Herkes gâlip olmayı hedeflemektedir.*

Gineli Muhammed el-Emîn Câbî, Batı fikir istilasının, savaştan daha tehlikeli olduğunu kasidesinde şöyle açıklamaktadır:[Kâmil]

الْحَرْبُ لَيْسَتْ بِالذَّخَائِرِ وَحَدَهَا حَرْبُ الْحَضَارَةِ وَالْثَّقَافَةِ أَخْطَرُ
وَالْحَرْبُ مَهْمَا خَلَفَتْ آثَارَهَا لَيْسَتْ كَحَرْبِ الْفِكْرِ حِينَ تُدَبِّرُ⁷⁷⁷

Savaş, sadece maddî silahlarla değildir. Kültür ve medeniyet savaşı daha tehlikelidir.

Savaş, her ne kadar kötü izler bıraksa da kasıtlı bir fikir istilasına gibi değildir.

⁷⁷⁵ Ebû Temîm, *Ene ‘Abd*, s. 1.

⁷⁷⁶ İmrân, *eş-Şi ‘ru ‘l-Arabî fi ‘l-Garbi ‘l-İfrîkî*, I, 191.

⁷⁷⁷ Câbî, *Dîvânü Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 63.

Nijeryalı Kebîr Yunus Afrika halkını bu tehlikeli fikrî kuşatmaya karşı çıkma çağrısında bulunmuştur:[Kâmil]

يَا أُمَّةَ الْإِسْلَامِ وَالْإِيمَانِ مَا لِي أَرَاكَ كَسِيرَةً الْأَرْكَانِ
هُبِّي وَكُفِّي طَيْشَةَ الْأَوْثَانِ كُفِّي الْعَدُوَّ وَعَابِدِي الصُّلْبَانِ
هَلْ تَتَرَكُونُ ثَرَايَكُمُ وَدِيَارَكُمُ فَتُدْوسَهَا الْأَوْغَادُ وَيَحَ مَا نِي⁷⁷⁸

Ey İslâm ümmeti! Neden direkleri yıkılmış gibi görüyorum seni?

Haydi, kalk ve durdur sapık putperestleri, düşmanları ve teslise inanan Hristiyanları.

Alçaklar ezsin diye mi bırakacaksınız vatanınızı ve mirasınızı?

Aynı şekilde Beninli şair Suleymân Muhammed Âl Harun da, bu kültürü korumak için şu beyitlerle Afrikalı insanları uyandırmaya çalışmaktadır:[Mutekârib]

فَلَوْ أَتَخُنُوا فِي اغْتِصَابِ الْأَرْضِ وَدُقْنَا جَمِيعَ ضُرُوبِ الْحِمَمِ
صَمَدًا صُمُودَ الْجِبَالِ الرَّوَاسِي إِلَى أَنْ نُعِيدَ الثَّرَاثَ الْقَدَمِ⁷⁷⁹

Topraklarımızı zorla gasbetse de onlar ve biz cehennemin bütün acılarını tatsak da...

Sağlam dağlar gibi dimdik dururuz, mirasımızı geri getirene dek.

Senegalli şairlere gelince, şair Ticâni Gey, Afrika İslâm kültürünün mihenk taşını oluşturan geleneklerini, dillerini ve sanatını savunmak için çağrıda bulunmuştur:[Basît]

أَنْ الْأَوَانُ إِذَا مَا لَمْ يَفُتْ لِنَرَى مَنْ نَحْنُ وَالذَّهْرُ بَرَقَ مُفْرِطُ الْعَجَلِ
إِهْمَالَكُمْ لُغَةَ الْأَجْدَادِ لَيْسَ لَهُ مُبَرَّرٌ غَيْرَ ضَيْقِ الْأُفُقِ وَالْخَطَلِ
كُنْ زَنْجِيًّا مُسْلِمًا وَلَا تَذُبْ أَبَدًا مَنْ ذَابَ أَصْبَحَ مَفْقُودًا بِلَا أَمَلِ
أَيْرِفُضُ الدِّينَ غَيْرَ الضَّادِ مِنْ لُغَةٍ مَا قَالَ ذَلِكَ غَيْرُ الْعَمْرِ وَالْوَكَلِ⁷⁸⁰

Kim olduğumuzu bilme vakti gelmiştir zaman kaybetmeden. Çünkü vakit şimşek gibidir süratle geçmede.

Atalarınızın dilini ihmal etmemizin, ufuk darlığı ve ahmaklıktan başka bir gerekçesi yoktur.

Siyahî bir Müslüman ol ve asla erime (yabancı kültürde). Kim erirse yok olur umutsuz bir şekilde.

Arapça dışındaki dilleri reddeder mi İslâm dini? Bunu ancak akılsız ve tecrübesiz cahil kimse söyler.

⁷⁷⁸ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 200.

⁷⁷⁹ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, III, 1129.

⁷⁸⁰ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabî fi 'l-Garbi 'l-İfrîkî, I, 214.

Şair Ahmed Gey ise, aşağıdaki kasidesinde Müslüman Afrikalıları diğer İslâm dünyasıyla birleştiren Kur'an dili olan Arap alfabesine bağlı kalma ve bölgeye getirilen Latin harflerini terk etme çağrısı yaparak İslâm kültürünü canı pahasına savunmuştur:[Basît]

يَا أَيُّهَا السُّودُ لَا تُصْغُوا لِذَاعِيَةٍ إِلَى التَّفَرُّجِ وَالْإِلْحَادِ وَاللُّدِدِ
فَلْتَكْتُبُوا بِحُرُوفٍ كَانَتْ يَعْرِفُهَا أَجْدَادُكُمْ كَأَدَاةِ الْحِفْظِ وَالسَّرْدِ
بِالْعَالَمِ الْعَرَبِيِّ الصَّنُو تَرْبُطُنَا تِلْكَ الْأَدَاةُ فَنَبْقَى ثَابِتِي الْوَتْدِ⁷⁸¹

Ey siyahîler! Kulak vermeyiniz Batılılaşmaya, dinsizliğe ve sapıklığa davet edene.

Saklama ve açıklama aracı olarak atalarınızın bildikleri harflerle yazınız.

Bizi Arap dünyasına bağlar o harfler. Böylece sapasağlam oluruz biz.

Hatta o, bir başka bir kasidesinde çocuklarına Arapça isimler vermesi nedeniyle "Sen Afrika kültürünü bıraktın ve Araplaştın" diye ona tepki gösterenlere şu şekilde yanıt vermiştir:[Basît]

قَالَ الْمُعَارِضُ لِي اسْتَعَرْتُ مِنْ زَمَنِ سَمَّيْتَ أَهْلَكَ بِالْأَسْمَاءِ مِنْ عَرَبٍ
أَلَمْ يَكُنْ كُورُهُ⁷⁸² أَوْ دُونُكُمْ بِمَوْطِنِنَا فُقُلْتُ يَا ذَا اتَّقِ الرَّحْمَانَ فِي كَلِمٍ
أَطْلَقْتُ أَسْمَاءَ مَنْ أَهْوَى بِقُدُوتِهِمْ عَلَى مَعَاشِرِ أَوْلَادِي لِيَرْضَوْنِي
مِنْهَا وَمَا كُلُّ أَصْلٍ أَهْلٍ تَمِينٍ⁷⁸³ وَأَنْتَ عَرَّيْتَ هَذَا النَّشْءَ مُذْ حِينَ
مُحَمَّدٍ وَعَلَيَّ مِثْلِ مَأْمُونٍ أَوْ سَامِبًا أَوْ دُمْبًا أَسْمَاءَ الْمَيَامِينِ
وَجَهَّتْهَا لِي فِي لَوْمٍ وَتَأْمِينٍ

Uzun zamandan beri hem kendini hem de bu nesli Araplaştırdın.

Muhammed, Ali ve Me'mûn gibi Arap isimleri verdin ailene.

Ülkemizde yok mu Kûra ve Zonuko isimleri? Ya da uğurlu Samba ve Damba isimleri? dedi bana itiraz eden kişi.

Bana yöneltiğin azarlayıcı sözlerinden dolayı Allah'tan kork ey itiraz eden!

Örnek almak istediğim kişilerin rızalarını kazanmak için bütün evlatlarıma onların isimlerini koydum.

Örfün asaleti konusuna gelince İslâm benim için ondan daha faydalıdır. Her asıl sağlam ve metanetli değildir (çünkü).

Gineli Muhammed el-Emîn Câbi, aşağıdaki kasidesinde Peygamber'in adalet yayma konusunda tek başarılı insan olduğunu delil getirerek, günlük hayatta

⁷⁸¹ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 238.

⁷⁸² "أو" kelimesi burada vezne göre fazladır. Ya da vezne uygun olması için "أو" hemzesi hemzetü'l- vasıl yapılması gerekir.

⁷⁸³ İmrân, eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, I, 169.

kullandığımız Batı sömürgesinin getirdiği Gregoryan takvimi yerine Hicrî takvimi kullanmaya çağırmıştır:[Kâmil]

مِيلَادُ عِيسَى مَا لَنَا مِنْ نَافَةٍ فِيهِ وَلَا جَمَلٌ يُسَاقُ وَيُنْحَرُ
أَوْ لَيْسَ يَكْفِي الْمُسْلِمِينَ كَرَامَةً مِيلَادُ أَحْمَدٍ فَهُوَ نِعَمُ الْمَفْخَرِ
مَنْ صَحَّحَ التَّارِيخَ غَيْرُ مُحَمَّدٍ مَنْ غَيْرُهُ أَوْلَى بِهِ أَوْ أَجْدَرُ
مَالًا الزَّمَانُ بِسِيرَةٍ مَحْفُوفَةٍ بِجَلَائِلِ الْأَعْمَالِ لَا تَتَكَرَّرُ⁷⁸⁴

Miladî takvimin bize kazandırdığı bir fayda yoktur.

Hiz. Muhammed'in doğumu şeref olarak yetmez mi Müslümanlara? Ne güzeldir onun gurur kaynağı olması!

Muhammed'den başka kim değiştirdi tarihin seyrini? Var mıdır ondan daha layık kişi?

Zira tekrarı mümkün olmayan parlak başarılar ile doldurdu hayatını.

d. Birlik ve beraberlik çağrısı:

Afrika, kültürleri farklı kabilelerin yaşadığı bir kıta olduğu için şairler, farklı etnik kökenleri bir araya getiren vatan ya da İslâm inancı konusunu şiirlerinde ön plana çıkarmışlardır. Gambiyalı Muhammed el-İmâm Sambo Gasama, Nijeryalı Ali Ebo Lâci 'Abdurrazzâk, Burkina Fasolu Ganame Salifu, Nijerli Ebû Temîm Muhammed Bubakar ve Malili Yusuf Cogoraga bunlardan sayılabilir. Zikredilen bu şairlerin kasidelerinin konuları birbirine benzediği için bunların bir kısmıyla yetinilebilir. Ebû Temîm Muhammed Bubakar, kasidesinde sekiz kabileden oluşan Nijer halkının birlik olup ülkeyi bölmek isteyenlere fırsat vermemeleri ve yeniden atalarının inşa ettiği onuru ve kültürü korumaları gerektiğini dile getirmiştir:[Mecû' Vâfir]

فَحَيِّ يَا بَنِي وَطَنِي نُحَرِّرُ أَرْضَ أَجْدَادِ
وَهُبُّوا نَبْتَنِي جَدًّا جَدِيدًا بَعْدَ إِجْدَادِ
أَعِمُّدُوا وَخُدَّةَ الْوُطَنِ وَصَلُّوا بَيْنَ آبَائِ⁷⁸⁵عَادِ

Haydi, memleketimin çocukları, atalarımızın topraklarını özgür kılalım.

Mücadeleden sonra yeni bir şan ve gururu inşa etmeye kalkalım.

Vatan birliğini geri getirelim, tek saf olup aramızdaki açığı kapatalım.

Nijerli şair Muhammed Ahmed Şefî' ise, Nijer halkını, ben kuzeyliyim, ben güneyliyim ben falanca kabileye ya da renge mensubum diye sömürgecilerin oyununa gelmemeleri konusunda uyararak İslâm kardeşliği üzerinde yaşamaları gerektiğini aşağıdaki kasidesinde vurgulamaktadır:[Tavîl]

⁷⁸⁴ Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 69.

⁷⁸⁵ Ebû Temîm, *Ene 'Abd*, s. 1.

رَمَى الْعَرَبُ تَشْتِيتَ الصُّفُوفِ وَقَسَمَ أَبْنَاءُ الصَّحَارِ بِمُكْرِهِ
فَهَذَا شَمَالِيٌّ وَأَبْيَضُ لَوْنُهُ وَهَذَا جَنُوبِيٌّ وَأَسْوَدُ وَصْفُهُ⁷⁸⁶

Batı, birliği(mizi) bozmayı amaçladı ve zorla dağıttı çölün çocuklarını.

Bu kuzeyli ve beyaz tenlidir. Bu da, güneyli ve siyah renklidir diye.

Fakat şair Yusuf Cogoraga, “*Vahdetu İfrîkiyâ / Afrika Birliği*” adlı kasidesinde dile getirdiği çağrısının sadece belli bir kesimi kapsamayıp kabilecilik, asabiyet ve renk gibi Afrika güvenliğini etkileyen sömürgecilerin kullandığı bölücü siyasetleri terk etmeye çağırarak bütün Afrikalıları tek vücut olmaya davet etmiştir:[Kâmil]

يَا حَبَّذَا يَا حَبَّذَا لَمْ نَفْتَرِقْ لِنَكُونَ فِي مَجْدٍ وَلَمَّا يَنْصَرُوا
كُنَّا قَدِيمًا كُنَلَةً مَنْسُوجَةً دُونَ الْخُدُودِ وَلَيْتَهُمْ مَا اسْتَعْمَرُوا
إِفْرِيقِيَا بِيضًا وَسُودًا هُمْ هُمُو أَوَّلِ بَتَوْحِيدِ الْمَوَاقِفِ أَجْدَرُ
لَوْلَا تَفَكُّكَ أَهْلَ قَارَتِنَا لَسَدَ نَا رَغَمَ جُزْمِ الْعَصَبِ ظُلْمًا أَصْدَرُوا
فَلَنَدْفَنَ الْفَأْسَ آلَاتِ الْوَعَى وَكَذَا الْخُدُودَ خُدُودَ جَوْرِ أَجُورِ⁷⁸⁷

Keşke mümkün olsa fırkalara ayrılmayıydık. Düşmanlar kazanmaz ve şeref içinde olurduk.

Sınırlar olmaksızın birbirine bağlı bir toplumduk eskiden. Keşke sömürülmeseydik.

Daha evladır, beyaz ve siyahîlerle birlikte Afrikalıların birlik ve beraberlik içinde olmaları.

Dağılmasaydı kıtamızın halkı, efendiler olurduk, zalimlerin zulümlerine rağmen.

Gömelim (iç) savaş baltalarını, aynı şekilde yok edelim haksızlık yapılan sınırları.

Bunun için Nijerya Mustafa Said Olâvomî aşağıdaki kasidesinde “*Ey din kardeşlerim*” diyerek Müslümanların birliğini bozmaya çalışan Avrupalı sömürgecilere karşı durmak için dil, renk ve ırk fark etmeksizin İslâm ümmetine seslenmiştir:[Vâfir]

بَنِي الْإِسْلَامِ قُومُوا وَاسْتَعِدُّوا لِكَيْدِ عَدُوِّكُمْ فِي الْعَالَمِينَا
أَقِيمُوا سَهْمَكُمْ مِنْ دُونَ خَوْفٍ شُجَاعًا بَيْنَهُمْ مُتَكَبِّرِينَ
وَكُونُوا كَالصَّحَابَةِ أَهْلَ تَقْوَى فَهُمْ قَامُوا وَمَا خَافُوا الْمُنُونَا⁷⁸⁸

Ayağa kalkın ve hazırlanın ey İslâm çocukları! Dünyada bulunan düşmanlarınızın tuzağına karşı.

Korkmadan cesurca Allahu ekber diyerek oklarınızı doğrultun onların arasına.

⁷⁸⁶ Munkeyla, “el-Edebu'l-İfrîkî Beyne'l-Esâle ve'l-Mut'ati'l-Fenniyye” s. 119.

⁷⁸⁷ Cogoraga, Yusuf, *Vahdetu İfrîkiyâ*, Yazarın şahsi kütüphanesi, Bamako, s. 2.

⁷⁸⁸ el-Hakîkî, Murtada Abdusselâm, *eş-Şi'ru's-Siyâsî fî Nicîriyâ*, s. 34.

Takva sahibi olun sahabeler gibi. Çünkü onlar direndiler ve ölümden korkmadılar.

6.2. Direniş Nesri

6.2.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesirlerinde Öne Çıkan Yazarlar

Batı Afrika’da direnişe dayalı olarak yazılan nesir ve şiir oranları birbirinden farklıdır. Nesrin, şiire göre daha az olduğu görülmektedir. Çünkü daha önce anlatıldığı gibi bölgedeki çoğu âlim özellikle 19. yüzyılın âlimleri, muhataplarını cihada davet ederken onlara ana dilleriyle hitap ederlerdi. Bu sebeple burada sömürgecilere karşı yapılan yazışmalar ağırlıklıdır. Mektuplarına ulaşabildiğimiz âlimlerin isimleri, uyrukları, doğum ve ölüm tarihleri aşağıdaki tabloda şu şekilde sıralanmıştır:

Tablo 6. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesri Yazarları

Sıra No	İsim	Doğum ve Ölüm Tarihi	Ülke
1.	el-Hâc ‘Umer el-Fûtî	1797-1864	Senegal
2.	Mâba Cako	1809-1867	Senegal
3.	Letcûr Koni Lâtir Cob	1842-1886	Senegal
4.	Samori Tûre	1835-1900	Gine
5.	el-Vezîr Muhammed el-Buhârî	1818-1910	Nijerya
6.	Muhammed Kavsan	1880-1919	Nijer

Bu tabloda bahsedilen isimlerden anlaşılıyor ki inceleyeceğimiz direniş nesirlerinin sahipleri Batı sömürgeciliğine karşı hem silahlarıyla hem de kalemleriyle direniş gösteren kimselerdir. Ayrıca el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin direniş konusunda hem şiir hem de nesir yazdığı ortaya çıkmıştır.

6.2.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Direniş Nesri Örnekleri

19. yüzyılın nesir yazarları, savaşlarda sömürgeciler ile yüzleştiklerinden dolayı, onların yazdıkları mektuplar, sömürgeciliğe karşı duran cephele arasında birlik ve beraberlik gücünü arttırmak için koalisyon oluşturmak gibi amaçlar çerçevesinde yazılmıştır. Bahsi geçen yazarları, yaşadıkları çağ göz önünde bulundurarak ikiye ayırabiliriz:

A)- 19. yüzyılda yaşayan direnişçilerin nesirleri.

Tarafımızca ulaşılan direniş nesri, el-Hâc ‘Umer el-Fûtî, Mâba Cako ve Samori Tûre’ye ait mektuplardır. Direniş mektubunu değerlendirmek gerekirse şu tesbitler yapılabilir:

el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin mektuplarına bakıldığında sömürgecilik meselesiyle ilgili değindiği noktalar aşağıda izah edildiği gibidir:

1- Batı sömürgeciliğine karşı mücadele etmekten başka bir seçeneğinin olmadığını vurgulamak:

el-Hâc ‘Umer el-Fûtî, birlik ve beraberlik ruhu oldukça Batı sömürgeciliği meselesinin kolayca ortadan kaldırılacağına inanmakta ve bunu yandaşlarına gönderdiği mektupta şu şekilde açıklamaktadır:

"اعلم أن أمر النصارى عندنا هين والحمد لله، ولا شيء يلحنا إلى مسالمتهم لا من سلاح ولا من غيره بحمد الله، ولا يصح بيننا وبينهم إلا ما حكم الشرع المطهر به بيننا وبينهم، وذلك قتالهم وعدم موالاتهم."⁷⁸⁹

"Bil ki bize göre -elhamdulillah- Hristiyanların işi kolaydır ve Allah'a hamd olsun ki ne silahlardan ne de başka hiçbir şeyden dolayı onlarla sulh yapmayız. İslâm'ın bizimle onlar arasında hükmettiği dışında başka hiçbir hüküm geçerli değildir. Bu hüküm de, (İslâm hükmü), Allah'ın "Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûl'ünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın." buyurduğu gibi onlarla dost olmayıp savaşmaktır. Allah'a yemin olsun ki, Allah'ın dediği gibi onlar bize boyun eğerek vergi ödeyinceye kadar Allah ve Resul'ünün bize emrettiği düşmanlık ve nefret dışında aramızda hiçbir şey yoktur."

2- Sömürgecilerle dostluk kuranlarına savaş açılması gerektiğini dile getirmek:

el-Hâc 'Umer el-Fûtî, bölgedeki bazı insanlara gönderdiği mektuplarda sömürgeciler konusunda keskin duruşunu dile getirmekte ve sömürgecilerle dostluk kurulmaması çağrısında bulunmaktaydı. Örneğin, el-Hâc 'Umer, St. Louis şehri halkına 1846 yılında yazdığı mektubunda ayetler delil getirerek sömürgecilerle ilişkilerin kesilmesi gerektiğini şu şekilde izah etmiştir:⁷⁹⁰

"يا أهل المدينة إن الله تعالى قد نهاكم عن مولاة أهل الكتاب من اليهود والنصارى حيث قال: "يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا اليهود والنصارى أولياء، بعضهم أولياء بعض، ومن يتولّهم منكم فإنه منهم إن الله لا يهدي القوم الظالمين."⁷⁹¹

"Ey şehir halkı, Yüce Allah sizi hem Yahudilerin hem de Hristiyanlar olan Ehl-i Kitabı dost edinmenizi yasaklamıştır. Çünkü Allah şöyle buyurur: "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar, birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalim topluluklara yol göstermez."

el-Hâc 'Umer el-Fûtî, tekid üslubunu⁷⁹² kullandığı aşağıdaki mektubunda sömürgecilere yakınlık gösterip onları dost edinenlerin öldürülmesi gerektiğini ifade etmiştir:

"فوالله لا نوالهم أبدا بصلح أو بيع مع علمنا بأن كل من والاهم بأي شيء قلّ أو كثر مستحلاً لذلك فهو كافر كتابا وسنة وإجماعاً، وأن من والاهم ولم يستحلّ كان محارباً لله ورسوله فواجب علينا قتاله كقتالهم."⁷⁹³

⁷⁸⁹ et-Ticânî, Muhammed el-Hâfîz, el-Hâc 'Umer el-Fûtî Sultânî'd-Devleti't-Ticâniyye bi Garbi İfrîkiyâ, ez-Zâviyetu't-Ticâniyye, Kâhire, h.1387, s. 66.

⁷⁹⁰ el-Bernî, 'A 'lâmu'l-Hudâ bi Garbi İfrîkiyâ, s.134.

⁷⁹¹ Maide, 5/51

⁷⁹² Mana güçlendirmek veya şüpheyi ortadan kaldırmak için kullanılan bir üsluptur. Bkz. Feyûd, Besyûnî Abdulfettâh, 'İlmu'l-Me'ânî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kâhire, bs. 4. 2015, s. 143.

“Allah’a and içerim ki, sömürgecileri ne sulh ne de ticaret sebebiyle dost ediniz. Bununla birlikte bilelim ki, kim az ya da çok olsa da bir şey için onlarla dostluk kurarsa ve bu dostluğunun helal olduğuna inanırsa, Kur’ân, sünnet ve icmâya göre kâfirdir. Kim onları dost edinirse ve bu dostluğunun helal olduğuna inanmıyorsa bile Allah ve Resûl’üne savaş açmış biri olur ve sömürgecilerle savaşmak gerektiği gibi onunla da savaşmamız vaciptir.”

Yukarıda zikredilen bu iki mektup, el-Hâc ‘Umer ile sömürgeciler arasındaki ilişkilerin ne kadar bozulduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu mektupların, iki taraf arasındaki diplomatik görüşmelerin sona erdiği bir zamanda yazıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Şeyh el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin hayatını anlatırken gücünü toplamak için sömürgecilerin ona silah satmaları umuduyla onlarla antlaşma yaptığından daha önce bahsedilmiştir. Durum böyleyken, Şeyh el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin *“Sömürgecileri ne sulh ne de ticaret sebebiyle dost ediniz”* demesi ve sömürgecilerle antlaşma yapanları iki grup olarak sınıflandırması tekrar gözden geçirilmelidir. Çünkü onun sömürgecilerle yaptığı antlaşmalarından dolayı, sömürgecilerle sulh yapanların iki grup değil üç grup olarak sınıflandırılması gerekmektedir. el-Hâc ‘Umer’in mektubunda anlatılan iki gruba ilaveten üçüncü grup, İslâm’ın maslahatına dayanarak sömürgecilerle uzlaşma yapan kimselerdir. el-Hâc ‘Umer’in kendisini bu üçüncü grupta sayıp din, vatan ve milletin menfaatine gözeterek ilk başlarda sömürgecilerle antlaşmalar yapmıştır. Bundan dolayı onun yaptığı antlaşmaların maksadı, o zaman da kullanılan modern silahları edinip, vatanını özgürleştirmek için yaptığı direnişi güçlendirme isteğidir.

3- Bölge topraklarının sömürgecilere satılmasına izin vermemek:

el-Hâc ‘Umer’in, aşağıdaki ifadesinde vatanseverliğini gösterdiği ve dinine sahip çıktığı görülmektedir:

"ومن باع لهم -للمستعمرين - ولو أقل قليل أو أعان من باع أو سعى لهم في شيء يرضونه

ناويا أن يحصل به شيء ما ينفعهم أو يحسن عندهم فنحن من أهل حربته دنيا وأخرى."⁷⁹⁴

“Kim çok az miktarda olsa bile, onlara (sömürgecilere) bir şey satarsa veya onlara alım satımda yardım ederse, onlardan fayda sağlayacak veya bir şey elde etmek arzusuyla onların istediklerini yerine getirmeye çabalarsa, (bilsin ki) dünya ve ahirette ona savaş açanlardan oluruz.”

el-Hâc ‘Umer el-Fûtî’nin mektupları, Batı sömürgeciliği ile yürüttüğü direniş inancı kararlılığına ve kurduğu İslâm emirliğindeki bir karış toprak verme karşılığında herhangi bir bedel kabul etmediğinin bir göstergesidir. Batı Afrika’nın Müslüman liderlerinde olduğu gibi el-Hâc ‘Umer’e göre vatanseverlik kavramı, ırkçılık temel alınmadan öncelikle savunulması gereken şey İslâm’ın kendisidir, daha sonra İslâm hükümlerinin uygulandığı toprakları savunmaktır. Aşağıda zikredilecek mektup, el-Hâc ‘Umer’in vatanseverlik konusundaki düşüncesinin böyle olduğunu doğrulamaktadır:

⁷⁹³ et-Ticânî, el-Hâc ‘Umer el-Fûtî Sultânî’ d-Devleti’t-Ticâniyye bi Garbi İfrîkiyâ, s. 66.

⁷⁹⁴ et-Ticânî, el-Hâc ‘Umer el-Fûtî Sultânî’ d-Devleti’t-Ticâniyye bi Garbi İfrîkiyâ, s. 67.

"قتال الكفار أمر لا أنفك عنه حتى يمحى الله دولة الكفر بدولة الإسلام، المسؤولية تقع علينا نحن العلماء لنشر دين الله لإعادة هبة الإسلام أولاً في فوتا جالو وسيقو جالو ونيورو وكارته لنشوء الكفر وسط بلاد المسلمين هناك... إن الإسلام الذي نؤمن به لا يأمر بمصاحبة الكفار، ومن صاحب قوما فهو منهم."⁷⁹⁵

"Allah İslâm devleti (gücüyle) küfür devletini yok edinceye kadar kâfirlerle savaştan vazgeçmem. Biz ulema olarak, Fûta Callo, Segou Callo, Nioro ve Karta'da tekrar İslâm'ın heybetini eski haline getirinceye kadar Allah'ın dinini yayma sorumluluğu bize düşmektedir. İnandığımız İslâm, kâfirlerle beraber olmamayı emretmektedir. Kim bir kavimle birlikte olursa onlardandır."

Bu gibi mektuplar, el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin barış yanlısı olmadığını göstermez. Çünkü söylendiği gibi bu mektuplar, el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin sömürgecilerle arasındaki sulhun, barışın sona erdiği ve savaşın kaçınılmaz olduğu durumlarda yazılmıştır. el-Hâc 'Umer el-Fûtî'nin, 1847 yıllarında sömürgecilerle Hristiyan ya da Yahudî olduklarından dolayı değil sömürgeci olduklarından dolayı savaşmış olabileceği unutulmamalıdır. Bu konuda, Senegal emiri Karamu, dışişleri sorumlusu Kay ve Fransız Paul Houl'a karşı şunları dile getirmiştir:

"إنني صديق للأوروبيين ومريد للسلام وكاره للمسبة، فإذا أقام نصراني الجزية أمكنه أن يقوم بالتجارة فيأمن من كل أذى..."⁷⁹⁶

"Ben, Avrupalılarla dostluk, barış isteyen ve çekişme kavgadan nefret eden biriyim. Bir Hristiyan, vergisini öderse, güvenli bir şekilde ticaretini sürdürebilir..."

Batı sömürgeciliğine karşı yazılan mektuplardan biri de, Mâba Cako'nun bölgenin Fransız hükümdarı olan Louis Feidherbe'e hitap ettiği mektuptur. Mâba Cako, mektubunda sömürgecilerle işbirliği yapmayı tamamen reddettiğini Louis Feidherbe'e şu şekilde iletmiştir:

"فأنا مابا لا أرى أي شيء يعينك من أمور جولف أو كايور أو بول ولا سين ولا بقية سالم، قل لي ما هو الشيء الذي يعينك في شأن هذه البلاد؟ هل سكانه مسلمون أو نصارى؟ قل لي ما هو جوابك على هذه الأسئلة لأعرف كيف أتعامل معك؟ أما أنا فسأقتدي بسنة النبي صلى الله عليه وسلم في مجاهدة الكفار الذين هم في جوارك، ولا تحملنك الحماقة على الظن بأنك تستطيع القيام بأمر لم يقدره الله، ولا تظن أن جميع الوسائل التي اخترعها البشر قادرة على أن تسبب نتيجة مَّا إلا أن يشاء

⁷⁹⁵ Salih, Mehdi Sâti, *Me'a'l-İslâm fe's-Sakâfeti'l-'Arabiyye fi's-Senegâl*, el-Merkezu'l-İslâmî, Hartûm, 1991, s. 27.

⁷⁹⁶ Samba, *el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî*, I, 55.

الله، وأنا لا أعتدي إلا على الذين يعتدون على المسلمين... ونحن نتوكل على الحي القيوم الذي يتوكل عليه المؤمنون، وما النصر إلا من عند الله العزيز الحكيم.⁷⁹⁷

“Ben Mâba. Ne Golf ya da Kayuri'nin ne de Paul, Sina veya Salom bölgesinin işleri seni ilgilendirmez. Bana söyle bu ülke konusunda seni ilgilendiren şey nedir? Ülkenin halkı Müslüman mı Hristiyan mı? Seninle anlaşmam için bu soruların cevaplarını bana açıkla. Ben, senin yakınlarındaki kâfirlere karşı mücadele etmede Peygamber sünnetine uyacağım. Ahmaklık, seni Allah'ın takdir etmediği şeyi yapmaya kalkabileceğini düşünmeye kesinlikle sevk etmesin. İnsanın icat ettiği tüm vesileler, Allah'ın istediği dışında bir sonuca neden olabileceğini kesinlikle düşünme. Ben sadece Müslümanlara saldıranlara (misliyle) karşılık veririm. Müminlerin dayandıkları diri ve her zaman yarattıklarını gözetip duran Allah'a tevekkül ederiz. Zafer yalnız mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah katındadır.”

Bu mektupta Mâba Cako, diyalog üslubunu kullanmış ve sömürgecilerin bölgenin politikalarına haksız olarak müdahale eden insanlardan başka bir şey olmadıklarını vurgulayan mantıklı sorular sergilemiştir. “ولا يَحْمِلَنَّ” ve “ولا تَظَنَّ” gibi güçlendirme lafızları kullanarak vatan savunmak için sömürgecilere karşı kesin duruşunu belirtmiştir.

Mâba Cako, sömürgecilerle yaptığı son mücadelesi olan Sambo savaşında yaralanmış ve şehit olmadan önce ordusuna mücadeleye devam etmelerini hamasetle şu şekilde emretmiştir:

“أيها الإخوة في الدين! قد بث الله في روعي بأني على وشك مغادرتكم قبل غروب الشمس، ولا غرو في ذلك لأن الله يقول في القرآن الكريم: “كل نفس ذائقة الموت”⁷⁹⁸ والأمر الذي يجب الحرص عليه هو أن يجدنا هذا الموت في سبيل الله وفيما يوجب مرضاته. واصلوا هذا الجهاد العظيم في سبيل نشر الإسلام سواء كان مابا حيا وميتا.⁷⁹⁹

“Ey din kardeşlerim! Allah, güneş batmadan önce sizden ayrılmak üzere olduğuma bir işaret getirdi. Bu şaşılacak bir durum değildir. Çünkü Allah şöyle buyurur “Her can ölümü tadacaktır” dikkat edilmesi gereken şey, bu ölümün bizi Allah'ın yolunda ve onun rızasını gerektiren işlerde yakalamasıdır. Mâba hayatta ya da ölü olsun, İslâm'ı yaymak için bu büyük mücadeleye devam edin.”

Sömürgecilerin iki yakalarını bir araya getirmeyen kral Letcor, İslâmiyet'e girdikten sonra Mâba Cako'nun sömürgecilere karşı kararlı duruşunu görünce, onunla birlik olup mücadele etmişlerdir. Bu konudaki fikrini belirtmek için Mâba Cako'ya şu mektubu göndermiştir:

⁷⁹⁷ Tiyyâm, İb Dîr, 'Almâm Mâba Cako Bah ve Melhametuhu'l-Cihâdiyye fi'l-Mintakat'i-s-Senegambiyâ li Neşri'l-İslâm ve Muhârabeti'z-Zulm fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar, s. 56.

⁷⁹⁸ Ankabût. 29/57.

⁷⁹⁹ Tiyyâm, 'Almâm Mâba Cako Bah ve Melhametuhu'l-Cihâdiyye fi'l-Mintakat'i-s-Senegambiyâ li Neşri'l-İslâm ve Muhârabeti'z-Zulm fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar, s. 97.

"إن هذا البلد كiyor الذي عاش فيه أجدادنا في عزة وازدهار وسلام وأصبح اليوم مهددا بمخاطر كثيرة جاء إليه رجال أجنب ذوو جلد أبيض ليطردوا حكامه الشرعيين ليحلوا محلهم عملاء تافهين، وليحولوا آباءنا وأمهاتنا وإخواننا وأخواتنا إلى عبيد، وإذا تحققت مشاريعهم المشؤومة هذه فلا شك أن الأجيال القادمة سيلغونها على ترك أجنب متغطرسين ومستغلين يحتلون أرض الأجداد، وإذا تمّ هذا فإن شعوبنا ستعيش عقودا من الزمان تحت نيران الذل والرق والاستسلام، وأنا لا أستطيع الموافقة على هذا وسأحاول ما دمت حيا من أجل الحرية وعزة إخواني".⁸⁰⁰

"Beyaz tenli yabancılar, atalarımızın özgürlük, barış ve refah içinde yaşadığı ve bugün birçok tehlikeyle yüz yüze geldiği "Kayûr" beldesinin meşru yöneticilerinin yerine kendi yandaşlarını getirmek ve babalarımızı, annelerimizi, kardeşlerimizi ve kız kardeşlerimizi köleleştirmek için bu beldeye gelmişlerdir. Eğer onların bölgeye getirecekleri uğursuz projeler gerçekleşirse, gelecek nesillerimiz, fırsatçı ve kibirli (bu) yabancıların, atalarımızın topraklarını işgal etmelerine izin verdiğimiz için bizi suçlayacaklardır. Durum böyle olursa, milletimiz yüz yıllarca zillet, kölelik ve itaat altında yaşayacaktır. Ben bunu kabul edemiyorum. Özgürlük ve (gelecek) kardeşlerimin gururu için yaşadığım müddetçe (sömürgeciliğe) direnmeye çalışacağım."

Günümüzde bölgede yayılan emperyalist projelerin kökünün kurutulması ve gelecek Afrika nesillerinin doğal kaynaklarını kendilerine fayda sağlayacak şekilde özgürce kullanabilmeleri için sömürgecilerle mücadelelerin yapıldığı Letcor'un Mektubunda açık bir ifadeyle belirtilmiştir. Fakat Letcor gibi direnen liderlerin sömürgecilere karşı yetersiz kalmaları nedeniyle bölgede dış güçler artmış ve ekonomik ilişkilerde tekellere sahip olduklarından dolayı Afrika ülkeleri, bu dış güçlere itaatkâr olmak zorunda kalmıştır. Bağımsızlıktan sonra üretilen yeni ekonomik sömürgeciliğin farkına varan şu anki Gana ülkesinin kurucusu ve ilk başkanı Kwame Nkrumah (Kuvami Kurma), Letcor'un endişelenmiş olduğu dış ekonomik güçlerin Afrika'da hâkim olduğunu ifade ederek günümüzde Afrika'nın ekonomik özgürlüğünü kazanamamasının nedenlerini ortaya koymaya çalışmıştır:

*"Bugün Afrika ülkelerinin çoğunluğu, sömürgeciliğin kucağından içine atıldıkları yetersiz malî ve teknik kaynaklar, yolsuzluk, hastalık, bilgisizlik ile dolu amansız bir dünya tehdidi karşısında, kendilerini emperyalizme bağlayan ipleri koparmakta kararsız kalıyorlardır. Çünkü açlıktan kurtulmak, doyma umudu ile geçici bir tedbir düşüncesi bölgedekilerin kararsızlığını besliyor."*⁸⁰¹

Böylece kral Letcor'un karşı çıktığı ve endişelendiği emperyalist projeler bölgeyi kuşatmış ve bağımsızlıktan sonra Afrika ekonomisinin gelişmesi için hiçbir değişiklik yapılamamıştır. Fakat bunun farkına varan bazı Afrika ülkeleri, dış güçlerden iplerini koparmak için ekonomik direniş göstermişlerdir. Örneğin; günümüzde Demokratik Kongo denilen Zaire 1981'de kendi elmas zenginliğini tek başına

⁸⁰⁰ Tiyyâm, 'Almâm Mâba Cako Bah ve Melhametuhu 'l-Cihâdiyye fi 'l-Mintakat 'i-s-Senegambiyâ li Neşri 'l-İslâm ve Muhârabeti 'z-Zulm fi 'l-Karni 't-Tâsi 'a 'Aşar, s. 52.

⁸⁰¹ Nkrumah, Kwame, *Yeni Sömürgecilik*, (çev: A. Sarıca), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 14.

pazarlamayı denemiş, ama sömürgeciler, önüne öyle engeller çıkarmışlar ki, iki yıl sonra 1888 yılında kurulan *De Beers Group of Companies* diye Birleşik Krallık (Britanya) merkezli bir elmas madenciliği ve işletme şirketi tekelinin kanatları altında kalmak zorunda kalmıştır.⁸⁰² Bununla birlikte şu anda denilebileceği Afrika'nın çektiği tek sorun olan ekonomik sömürüyü yok etmek için günümüzde de mücadeleler sürmektedir. Batı Afrika ülkeleri sömürge parası CFA frangı yerine kendilerine ait ECO (EKO) diye para birimini oluşturma kararı almış ve bunun faaliyete geçmesi için hâlâ büyük gayretler göstermektedirler.

Direniş konusunda İmâm Samori Tûre'nin Avrupalılar tarafından kaçırılan oğluyla ilginç bir hikâyesi bulunmaktadır. Sömürgeciler, Samori Tûre'nin onlara yönelik arttırdığı gücünden dolayı onun siyasî ve askerî becerilerini itiraf ettiklerinde onun on iki yaşındaki oğlunu kaçırmakla Batı kültürünü öğretmek için Avrupa'ya götürmüşlerdir. Batı kültürünü öğrenen Samori Tûre'nin oğlu Hristiyan olmuştur. Daha sonra ülkesine döndüğünde babası Samori'nin mücadelesine karşı çıkmakla birlikte Afrika çocuklarına İslâm'a aykırı Batılı fikirleri öğretmeye başlamıştır. Samori Tûre, oğlunun doğru yoldan saptığını gördüğünde İslâm inancıyla çelişen Batı'nın yıkıcı düşüncelerinden vazgeçmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat oğlu, babasının tavsiyelerini dikkate almayıp, kendi düşüncelerini sürdürmeye devam etmiştir. Samori Tûre, “*dinden dönen ve ümmete ihanet etmenin bedeli ölümdür*” diyerek oğlunun öldürülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kamu önünde oğlunun idamını infaz ederken şu ifadede bulunmuştur:

"فليعلم الغرب الكافر أن لا أئمن وأغلى عند المسلم من دينه، وأنهم لن يمتنعوا الجهاد بسلب عقول أبنائنا، وسوف نذبهم بأيدينا قبل الخروج للجهاد ضد الكفار، حتى لا يكون هناك شيء أحب إلينا من الله ورسوله ودينه.⁸⁰³

“*Gayrimüslim Batı bilsin ki, bir Müslüman için dininden daha değerli hiçbir şey yoktur. Çocuklarımızın zihinlerini yıkmakla bizi cihattan alıkoyamayacaklar. Kâfirlere karşı cihada çıkmadan önce onları (çocuklarımızı) bizzat ellerimizle keseceğiz. Böylece bizim için Allah, Resulü ve dininden daha değerli hiçbir şey kalmayacaktır.*”

Samori Tûre'nin hitabı, Afrikalıların direniş amacının sadece İslâm davası olduğuna açık bir kanıt olup İslâm için ödenecek bedel ağır olsa bile herhangi bir nedenle ondan vazgeçilmeyeceğini ortaya koymaktadır.

B)- 19. ve 20. yüzyıllar arasında yaşayan direnişçilerin nesirleri:

El-Vezîr Muhammed el-Buhârî ve Muhammed Kavsân bu dönemi temsil etmektedirler. El-Vezîr Muhammed el-Buhârî “*Hikmetu'l-Ebrâr 'an Akvâli'l-Fuccâr ve'l-Eşrâr*” adlı öyküyü yazmıştır. Bu öykünün ilham aldığı hadiseler şunlardır:

Nijerya'da 15 Mart 1903'te Sokoto emiri et-Tâhir b. Ahmed Ahmed el-Evvel liderliğindeki Müslüman ordusu ile birçok Müslümanın şehitliğine yol açan Lor Ligard komutanlığındaki İngiliz sömürgecilik ordusu arasında gerçekleşmiş acı savaştan sonra

⁸⁰² Bkz. Ataöv, Turkkaya, *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü*, İleri Yayınları, İstanbul, 2010, s. 79.

⁸⁰³ el-Velîle, Abdurrahman Said, *el-'Ustûre*, Atlas li'n-Neşr, el-Cîze, Mısır, 2017, s. 170.

meydana gelen trajik siyasî bir olay yaşanmıştır. Çünkü Sokoto emiri et-Tâhir dini korumak için hicret etmek zorunda kalmıştı. Onun veziri olan Muhammed el-Buhârî ise kimse kalmasın diye Sokoto şehri ahalisini Vorno denilen şehre alıp götürmüştü. İngilizler göçlerin art arda olduğunu gördüklerinde Sokoto halkının yurtlarına geri dönmeleri için el-Vezîr Muhammed el-Buhârî'ye içinde antlaşma genelgesinin bulunduğu bir mektup göndermişlerdir. Mektupta İngilizlerin, el-Vezîr Muhammed el-Buhârî'nin halkıyla birlikte yurtlarına geri dönüp, atalarının kurmuş olduğu sisteme göre Sokoto İslâm hilafetini devam ettirmelerini kabul ettikleri yazılmıştır. Ancak el-Vezîr Muhammed, “*Risâletu'l-Vezîr ilâ Ehli'l-İlmi ve't-Tedebbur / Düşünce ve 'İlim Ehline Vezîr'in Mektubu*” adlı mektubu yazarak çeşitli şehirlerde bulunan tecrübeli âlimlerle istişare ettikten sonra kabul edebilmiştir. Fakat buna rağmen el-Vezîr Muhammed'in aldığı kararı kabul edenler ve etmeyenler diye bölge halkı iki kısma bölünmüştür. Emir et-Tâhir de kabul etmeyip hicretin gerektiği görüşünde olanlar arasındaydı ve daha sonra İngilizlerle çetin bir savaştan sonra şehit düşmüştür. Bütün bu olayları yaşayan el-Vezîr Muhammed, öyküsünde huyları, davranışları ve istekleri farklı olan insanlara karşı nasıl davranılması gerektiğini ve yaşamış olduğu tecrübeleri hayvanlar üzerinden kişileştirmeler yaparak bize aktarmıştır.⁸⁰⁴

Nijer bölgesinde sömürgeciliğe karşı mücadele edenlerin direniş mektuplarına bakıldığında Muhammed Kavsân'ın Air bölgesinde Fransızlara karşı kabilesini cihada teşvik ettiği mektuplar ön plana çıkmaktadır. Bu mektuplardan biri de, Kavsân'ın birlikte hareket ettiği Tagama isimli Agadez sultanına gönderdiği mektuptur. Bu mektupta Kavsân'ın sömürgecilere karşı daha iyi savunmak için Sultan Tagama'dan şu şekilde yardım talep etmiştir:

"بسم الله الرحمن الرحيم، من كاوسن إلى أمير عبد الرحيم تغاما أمير أقذر، بعد السلام، لتعلم
أني مبعوث من مهدي علي، على أن تساعدني بأن أخرج الفرنسيين من هذه الأرض، وكانت معي بنادق
ومدفع والرصاص، ومعني عدد كبير من العساكر ومعهم سلاح، أريد منك أن ترسل إلى زعماء الطوارق
لتعرفهم بذلك، ليقدموا إلى أقذر باستقبالي."⁸⁰⁵

“*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Kavsân'dan Agadez emiri 'Abdurrahîm Tagama'ya. Selamdan sonra "Bilesin ki bu topraklardan Fransızları çıkarmam için bana yardım etmen maksadıyla Mehdi Ali tarafından gönderildim. Benim büyük silahlı ordumla birlikte yanımda tüfekler, top ve mermiler bulunmaktadır. Tuareg liderleri beni Agadez'de karşılamaya gelsinler diye onlara bu haberi iletmeni istiyorum.*”

Kısıtlı imkânlarımızdan dolayı bu mektubun ne zaman yazıldığına dair bir tarihe ulaşamasak da, mektubun içeriğinden hareketle 17 Aralık 1916 tarihinde Agadez

⁸⁰⁴ Bkz. Ebû Manga, “el-Ususu'l-Fıkhiyye li Hicreti Emîri'l-Mu'minin et-Tâhir el-Evvel min Sokoto” *Mecelletu Dirâsât İslâmiyye*, sy. 5, el-Merkezu'l-İslâmiyyu'l-İfrîkî, Hartûm, Ekim, 1989, s. 25-28; İmâm, Suleymân Yahya, Nubza 'ani't-Te'lifi'l-Kıssâ fi'l-Edebi'l-Arabîyyi'n-Nicîriyyi'l-Kadîm, *Mecelletu 'Âfâk li'l-'Ulûm*, 2 (7), Djelfa Üniversitesi, Djelfa, Cezâyir, 2017, s. 404.

⁸⁰⁵ Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No: 64.

bölgesinde bulunan Fransızların askerî merkezlerine saldırmak üzere yazıldığı anlaşılmaktadır. 17 Aralık 1916 ile aşağıdaki zikredeceğimiz Kavsan'ın amcalarına gönderdiği yazının Ekim 1917 tarihi arasındaki dönemin, Muhammed Kavsan'ın Fransızların elinden Agadez şehrini aldığı dönem olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Muhammed Kavsan, amcalarına mektubu göndererek bu kutlu zaferini şu şekilde paylaşmıştır:

"ونحيطكم علما بأن ما يجري في الوقت الحاضر ليس إلا خيرا وأن الله سبحانه وتعالى والزعماء قد طردوا الفرنسيين في بلاد "أزقير" وأن المجاهدين قد استولوا على مراكزهم. إن المسلمين جميعا قد قاموا إلى الجهاد، وأن الشعابة الذين كانوا مع أعداء الله قد انقسموا، فهرب بعضهم وذهب إلى المناطق الرملية قرب "غدامس" ... واعلموا أن الحكومة التركية والألمان ينتظروننا في "كانو" حيث سبقونا، ولا تشكوا في ذلك، وكونوا رجالا وانتظروا. أن كل البلاد التي ستفتح بين البحر ومصر ستسلم إلى الحكومة السنوسية، وتلك هي النصيحة التي أوجهها لكم تمسكوا بها إن الله العلي القدير قال لنبيه "إنك لا تهدي من أحببت ولكن الله يهدي من يشاء"⁸⁰⁶ والسلام، إنها رسالة قادمة ممن يدعون الله من أجلكم وعنهم كاوسن بن محمد. كتبت في 6 ذي الحجة 1334هـ أكتوبر 1917م.

مختوم بختم يحمل العبارات التالية:

خادم الحكومة السنوسية

حاكم وادي فزان

كاوسن 1334هـ⁸⁰⁷

"Bugünlerde gerçekleşmekte olan olayların iyi gittiğinden sizin haberdar olmanızı isterim. Yüce Allah'ın (yardımıyla) liderler, Agadez (dâhil olmak üzere) Azkır bölgesinde Fransızları kovdular ve mücahitler Fransız merkezlerini ele geçirdiler. Bütün Müslümanlar cihada kalkılar ve Allah'ın düşmanlarıyla birlikte hareket eden "Şe'ânibe" denilen kabile de bölündü, bazıları Gadâmis yakınlarındaki kumlu bölgelere kaçıp gittiler. Türk hükümetinin ve Almanların bizden önce geldikleri Kano'da bizi beklediklerini bilin ve bundan şüphe etmeyin. Yiğit olun ve bekleyin.

Deniz ve Mısır arasında fethedilecek tüm beldeler Senûsî hükümetine devredilecektir. Size yönelttiğim tavsiyem budur. Bu tavsiyeye sıkı tutunun. Yüce ve Kâdir olan Allah şöyle buyurmuştur: "Muhakkak sen istediğin kişiyi hidayete erdiremezsin. Bilakis Allah dilediği kimseyi hidayete erdirir." Vesselam. Bu, size dua edenlerden biri olan Kavsan Muhammed'den gelen bir mektuptur.

6 Zilhicce, h.1334/ Ekim m. 1917.

Mühürde şu ifadeler bulunmaktadır:

⁸⁰⁶ Kasas, 28/56

⁸⁰⁷ es-Sallâbî, es-Simâru 'z-Zekîyye li 'l-Hareketi 's-Senûsiyye fî Libya, I, 285.

Senûsî Hükümeti hizmetkârı
Fizan bölge Hâkimi
Kavsân1334."

Bahsi geçen mektupta o dönemdeki dünyanın siyasî durumunun aktarıldığı görülmektedir. Libya'ya ve Fizan bölgesine hükmeden Osmanlılar ve Almanların, bölgede Fransızlar ve İngilizlere karşı direnen Ahmed Şerif'in öncülüğünde olan Senûsîleri destekledikleri anlaşılmaktadır. Almanya'nın bölgede yapılan direnişleri destekleyen Osmanlıların yanında yer alma gerekçesinin, 1914'te yapılan I. dünya savaşında Osmanlıların Almanların yanında olmalarından kaynaklandığını tespit etmek mümkündür. Aynı şekilde bu mektup, Senûsîlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldıkları ve özellikle II. Abdülhamid tahttan indirilmeden önce nasıl payitahtla omuz omuza verdiklerini ortaya koymaktadır.⁸⁰⁸ İtalyanlar Libya'yı işgal edip Libya halkı Osmanlı Devleti'nden ayrılсын diye Osmanlılarla Senûsîlerin arasına nifak sokmak istediklerinde Senûsîler, Sabah gazetesinde yayınlanan aşağıdaki sözleri telgraf ile İstanbul'a iletmışlerdir:

"نحن العرب أبناء هذا الوطن العثماني المقدس نفديه بالمهج لا ننفضل عنه، ولو أراد هو الانفصال عنا، وإنا لمدينون في حياتنا القومية واتحادنا للجنود العثمانيين وضباطهم البواسل، على أن ما نبذله وما سنبذله أيضا من المهج والمال في الذب عن حوضنا لم نبذله طوعا لأوامر إخواننا الجنود، بل رغبة بالاحتفاظ بكياننا، وإنا نجل هذه الرغبة، لأنها كانت سببا في شد أواصر الإخوة بيننا وبين إخواننا العثمانيين، ولهذا نعلن الحكومة الأستانة وسائر إخواننا العثمانيين أننا مستعدون لبيع أرواحنا وأرواح أبنائنا على بساط هذه السهول، والرمال المحرقة، دفاعا عن بلادكم التي هي بلادنا لأننا متأهبون للموت حتى لا يبقى منا فرد، والله لا يهدي كيد الخائنين."⁸⁰⁹

"Biz Araplar bu kutsal Osmanlı anavatanının oğullarıyız. Ona canlarımızı feda ederiz. Bizden ayrılmak istese de biz ondan ayrılamayız. Millî hayatımızı, Osmanlı askerleri ve yiğit subaylarıyla birlikte olmaya borçluyuz. Ancak, havzamızı korumak uğrunda verdiğimiz veya vereceğimiz can ve mal, kardeş askerlerimizin emirlerine itaat için değil, birliğimizi korumak içindir. Biz bu isteğe (birliğe) saygı gösteririz. Bizim Osmanlı kardeşlerimiz ile aramızdaki kardeşlik bağlarını sıkılaştırmamızın sebebi buydu. Osmanlı Devleti'mizi korumak için bu ovalarda ve yakıcı sıcak kumlarda bizim ve çocuklarımızın canlarını vermeye hazır olduğumuzu (Osmanlı) hükümetine ve tüm Osmanlı kardeşlerimize bildiriyoruz. İçimizden hiç kimse kalmayana kadar ölüme hazırız. Allah hainlere yol göstermez."

II. Sultan Abdülhamid, Senûsîlerin Osmanlı Devleti'ne sâdık kalacaklarını bildiği için Libya bölgesinde yer alan Trablus'u ele geçirmeye çalışan İtalya'yı ihtar

⁸⁰⁸ Senûsî-Osmanlı ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Çabuk, Mustafa, "Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika'da Osmanlı-Senusi İş Birliği!" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), Nisan 2019, ss.221-256.

⁸⁰⁹ es-Sallâbî, , *es-Simâru'z-Zekîyye li'l-Hareketi's-Senûsiyye fi Libya*, I, 303.

ederek Osmanlı Devleti'nin silahlandığı Senûsîlerin kendilerine karşı duracakları bildirisini yapmıştır.⁸¹⁰

Hükümetten azledilen Abdülhamid'in 1912-1918 yılları arasında Beylerbeyi Sarayı'nda kaldığı dönemlerde⁸¹¹ Senûsî hareketinin, Osmanlı Devleti bünyesinde I. Dünya savaşında Almanların yanında duran yeni oluşan hükümetle ilişkilerini sürdürdükleri de bu mektupta anlaşılmıştır.

6.2.3. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Nesirlerinde Öne Çıkan Yazarlar

Batı Afrika'da rönesans dönemi diye isimlendirilen 20. yüzyılın Afrika edebiyatçıları, Arap edebiyatını yeniden canlandırmak için büyük çaba sarf ederek nesir alanında Afrika Batı edebiyatçılarına benzer şekilde edebî eserler yazmaya çalışmışlardır. Bazı Afrika Arap edebiyatçıları, muzdarip oldukları siyasî, sosyal ve kültürel sorunlarını ifade etmek için nesir türünü araç olarak kullanmışlardır. Ayrıca Batı sömürgeciliğinin Afrika'yı ele geçirme niyetlerini ve perde arkasındaki gerçeklerine karşı protesto seslerini duyurmak için de edebî nesri bir minber olarak kullanmışlardır. Diğerleri ise, Afrika İslâm kültürüne bağlı kalmaya ve İslâm'a ters düşen Batı'nın kültürünü terk etmeye çağırmışlardır. Aynı zamanda sömürgecilerin sinsî ve kötü niyetli politikalarına karşı Afrikalıları tam bilinçlendirmeye de çalışmışlardır. Bu konuları ele alan Batı Afrika Arap edebiyatçılarının düz yazılarını bulabildiğimiz yazarların isimleri aşağıdaki tabloda zikredilmiştir:

Tablo 7. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Direniş Nesri Yazarları

Sıra No	İsim	Uyruk
1.	Zekeriya İdris Huseyn	Nijerya
2.	Âdem Yahya el-Fulânî	Nijerya
3.	Hâmid İbrahim Mahmûd el-Hicrî	Nijerya
4.	Sâlisu Mey Anguvâ Durumin İyâ	Nijerya
5.	Ali İshak Namadî	Nijerya
6.	Ebû Bekr İncây	Senegal
7.	Muhammed el-Emîn Câbî	Gine

Bu tablo, Batı Afrika'da direniş şiirlerine verilen önemin direniş nesrinden daha önde olduğunu göstermektedir. Bölgede sadece Nijerya, Senegal ve Gine ülkelerinde direniş nesri bulunurken, diğer ülkelerde direniş konusuna değinen nesirlerin bulunmadığı söylenebilir. Ayrıca Nijerya edebiyatçılarının uzun mesafe katettikleri de bu tablodan anlaşılmaktadır.

⁸¹⁰ es-Sallâbî, *es-Simâru 'z-Zekîyye li'l-Hareketi's-Senûsiyye fî Libya*, I, 285.

⁸¹¹ Bkz. Küçük, Cevdet, *Abdülhamid II*, TDV, İstanbul, 1988, I, 223; es-Sallâbî, *es-Simâru 'z-Zekîyye li'l-Hareketi's-Senûsiyye fî Libya*, I, 304.

6.2.4. Yirminci Yüzyıl ve Sonrasında Yazılan Direniş Nesri Örnekleri

Batı'nın fikir istilası, Afrika'nın her tarafına yayılması nedeniyle 20. yüzyılın Afrika Arap edebiyatçıları Afrika'da İslâm kültürünü korumak için siyasî, sosyal ve ekonomik meselelerle birlikte fikir istilası konusuna da büyük önem vermişlerdir. Afrika'nın en meşhur şairi ve romancısı Muhammed el-Emîn Câbî bu konuyu ele alanların en başında yer almaktadır. Muhammed el-Emîn Câbî "*Fanta*" adlı romanında genel anlamda kültür istilaları arasında yaşayan Afrika insanının dramını anlatmıştır. Çocukluğundan itibaren Afrika kültürü hâricinde bir kültür tanımamış Gineli Fanta, Gine'de bulunan Batı okullarında eğitime başladığında, Afrikalı insanların alışkın olmadığı aşk dizilerinin izlendiği sinemalar vasıtasıyla aşılardan Batı kültüründen etkilenmeye başlamış, fakat bir müddet sonra annesinin üzerinde önemle durduğu asıl kültüründen uzaklaştığını fark etmiştir. Şimdi Fanta'nın lisede okurken yaşadığı anılarını anlatmasına kulak verelim:

"فلقد استطعت أن أُقيم علاقات سطحية في الواقع يتم الخضوع فيها لنوع من البرامج الترفيهية التي تستهوي الشباب، فكنا بسبب هذه الزمالة نكوّن الصداقات ونخرج إلى الزهات المسائية، ونغشى الملاهي في ليالي السبت للرقص على أنغام الموسيقى الغربية. وأذكر أن أول تجربة عاطفية مرت بها في هذه المرحلة كانت قبلاات حقيقية تبادلتها مع زميل لي في المدرسة أشرت معي في إحدى مجموعات مذاكرة الدروس ويبدو أننا أسرفنا ذلك اليوم في تبادل القبلاات، وحرصنا على تقليد أبطال السينما الغربية في تطبيق فنيات القُبلة المعاصرة... فكأن شيئا غير عادي قد حدث لي وأحسست بالخجل من نفسي. وأخذت طوال الطريق إلى البيت وأتحسس خدي وشفتي اللتين بدتا لي أنهما متورمتان. وكان أول ما عملته أن بادرت إلى المرأة بعد أن أغلقت باب غرفة نومي لأرى ما إذا كان يسهل على الناس اكتشاف آثار القبلاات على شفتي، وقضيت فترة وأنا أتحاشى نظرات أمي إلى وأحس في قرارة نفسي بأني ارتكبت جريمة لا تغتفر... وكل ما رأيت شريك في هذه التجربة العاطفية تحاشيته رغم أنه اعتذر لي بعد ذلك مرارا... وقد كنت عذراء ولم يسبق أن مررت بتجربة جنسية في حياتي، وكانت وصايا أمي العشر في الطهر والعفاف تملأ أذني وتلازمني كظلي وكانت تهددني باستمرار.⁸¹²

"Gerçekten de gençlerin akıllarını çelen birtakım eğlence programlarına katılmak gibi yüzeysel ilişkiler içerisinde bulundum ve çeşitli sohbetler nedeniyle yeni arkadaşlıklar kurup akşamları onlarla gezmeye çıkardık. Her Cumartesi gecesi Batı müzikleri eşliğinde dans etmek için gece kulüplerine akın ederdik. Bu dönemde yaşadığım ilk duygusal deneyimim, çalışma gruplarından birine benimle katılan bir okul arkadaşım ile gerçekten öpüştüğümü hatırlıyorum. Öyle görünüyor ki o gün öpüşmede haddimizi aştık ve modern öpücük tekniklerini uygulamada Batı sinemasının kahramanlarını taklit etmeye istekliydik... (akabinde) başıma alımadığım bir şey

⁸¹² Câbî, *Fanta*, Yazarın şahsi kütüphanesi, Konakri, 2000, I, 5.

gelmişti ve kendimden utanmışım. Sonra sanki şişmiş gibi olan yanaklarımı ve dudaklarımı inceleyerek evin yoluna koyuldum. Yaptığım ilk şey, insanların dudaklarındaki öpücük izlerini keşfedip etmediklerini görmek (emin olmak) için yatak odamın kapısını kapattıktan sonra aynaya bakmaya gitmemdi. Annemin bana bakışlarından çekindiğim ve kalbimde affedilmez bir suç işlediğimi hissettiğim için bir müddet (odada tek başıma) zaman geçirdim. (Bundan sonra) bu duygusal tecrübede yaşadığım genci gördüğümde benden kaç defa özür dilemiş olmasına rağmen, ondan uzak durdum... Bakireydim ve hayatımda hiç cinsel deneyimim olmamıştı. Annemin iffet konusundaki on vasiyeti kulaklarımda çınlıyordu ve gölgem gibi peşimden geliyordu. Annem her zaman (hataya düşmemem için) beni uyarırdı.”

Sinemalarda gösterilen Batı aşk dizilerinden etkilenen Fanta, sonunda bu kültürel çatışmadan muzaffer olarak çıkıyor, genç erkekler ve genç kızlar arasındaki arkadaşlığı hoş karşılamayan Afrika İslâm geleneklerine dönüyor ve şöyle ifadelerde bulunuyor:

"وبمرو الأيام أخذت أحس لذة الانتصار على الغرائز غير المهدبة واكتسبت مرونة أكثر على ترويض نفسي والتحكم فيها وعرفت أن الإنسان الذي يستطيع إخضاع نزواته لإرادته إنسان جدير بالاحترام، جدير بأن يعيش وجدير بأن ينجح في الحياة.⁸¹³

“Günler geçtikçe, kaba içgüdüler karşısında zaferin sevincini hissetmeye başladım ve kendimi alıştırarak kolayca onu kontrol etmeyi başardım. Nefislerini iradesi altında tutabilecek bir kişinin, saygıya ve yaşamaya değer, hayatta başarıya layık bir insan olduğunu bildim.”

Yazarımızın, yukarıda bahsi geçen Fanta hikâyesinde Batı kültürünün etkilediği ve yaşadığı ortamın sosyal sıkıntılarını çözmeye çalışırken bahsettiği “وصايا أمي العشر / Annemin on vasiyet” sözünün ilhamını Kur’ân’ın on vasiyeti diye kabul edilen En’âm suresinin 151, 152, 153’üncü ayetlerinden veya ’Umâme binti el-Hâris’in gelin kızına verdiği on vasiyet hikâyesinden⁸¹⁴ aldığını söylememiz mümkündür.

Fanta adlı romanında Gine sosyal yaşamının meselelerini ortaya koyarken, vatanseverlik ve sömürgecilerin ellerinden ülkenin zenginliğini koruma mücadelesi çağrısında bulunulmuştur. İdeolojilerin, ne kadar farklı olursa olsun, özellikle ülkenin ve genel olarak Afrika kıtasının yararına kullanılması gerektiği ortaya konulmuştur. Böylece kara kıtanın sömürge işgalcilerini yeneceği vurgulanmıştır. Bunun için yazar Muhammed el-Emîn Câbî, türettikleri kültürün köklerinin farklı olması hasebiyle felsefeleri ve yaşam düşünceleri farklı olan iki Afrikalı arkadaş hakkında kurgusal bir dramatizasyon oluşturmuştur. Bu iki adamdan birinin ismi “Bangâli” diğeri ise “Valas” tır. Bangâli, Gine başkenti olan Konakri Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Afrika edebiyatı profesörü olana kadar Afrika’da eğitimini almıştır.

⁸¹³ Câbî, *Fanta*, I, 7.

⁸¹⁴ Hikâye ile ilgili bilgi edinmek için bkz. el-Âlûsî, Mahmûd Şukrî, *Bulûgu’l-Ereb fî Ma’rifeti ’Ahvâli’l-’Arab*, (thk: Muhammed Behcet), Dâru’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kâhire, bs.2, tsz, II, 19.

Görünümde Afrikalı ama düşüncede Avrupalı olan Valas ise, Fransa'da Fransız edebiyatını okuyarak hayatını geçirmiş ve Batı kültürü üzerinde uzman olmuştur. Ardından Konakri Üniversitesinde çalışan Bangâli, Edebiyat Fakültesinde arkadaşı Valas ile birlikte çalışmak için ona ülkesine dönsün diye davet mektubu gönderir. Valas da kabul eder ve Gine'ye gelir. Ancak Gine halkının geri kalmışlığını, yoksulluğunu ve ilkel yaşam kültürünü küçümser. Birgün Fanta'nın evinde bu iki profesör arasında Afrika meseleleri konusunda bilimsel tartışmalar gerçekleşir. Diyalog esnasında Afrika kültüründe yaşamış olan Profesör Bangâli, Afrika İslâm geleneklerine saldırmaya çalışan meslektaşına Afrika İslâm geleneklerini ve atalarının inşa ettiği medeniyetini ortaya koyarak misliyle cevap verir.⁸¹⁵ Fanta, bu diyaloga hayranlığını şu şekilde ifade eder:

"وكان يبدو (بنغالي) رائعا عندما يتحدث عن الأنثروبولوجيين الأفارقة أمثال همباتي باه، وأنتا ديوب، رائعا أكثر عندما يأخذ في تحليل الثقافات الإفريقية إلى عناصر الأولية منتزعا الأمثلة الحية من البيئة مصنفا للشعوب الإفريقية حسب عاداتها وتقاليدها. وكان يثير دهشتي عندما يتعرض للفن الإفريقي ومراحل تطوره، وعن الرقصات الشعبية، والآلات الموسيقية المصاحبة لها وعن تقاليد الزواج والطقوس الدينية البدائية وعن القبائل الإفريقية وفصائلها الكبرى وأصولها التاريخية وتحركاتها عبر الزمان والمكان وعن نشأة اللغات الإفريقية والقدر المشترك بينها، وعن الغزو الثقافي الذي تتعرض له القارة عبر وسائل الثقيف والإعلام المختلفة.

أما غريمه (والاس) ... ويبدو لامعا عندما يتناول العصور الأدبية المختلفة في الغرب ومميزات كل عصر، ويبدع أكثر عندما يتحدث عن تطور الأدب الفرنسي في تسلسل تاريخي متناسق مستعرضا العوامل المختلفة التي حددت مسار هذا التسلسل، متناولا الثورة الفرنسية الكبرى من جهة نظر أديب لا مؤرخ..."⁸¹⁶

"Bangâli, Hambate Bah ve Anta Cob (Anta Djob) gibi Afrikalı antropologlardan bahsettiğinde, çevreden canlı örnekler getirip Afrika halkını gelenek ve göreneklerine göre sınıflandırarak, Afrika'nın kültürel evrim sürecini mükemmel bir şekilde analiz yapıyordu. Dahası o, Afrika sanatının gelişim aşamalarından, halk dansları ve buna eşlik eden müzik aletlerinden, evlilik gelenekleri ve ilkel dinî ritüellerinden bahsedildiğinde bende şaşkınlık yaratıyordu. Aynı şekilde Afrika kabilelerini ve bu kabilelerin büyük gruplarını, tarihsel kökenlerini, zaman ve mekâna göre değişimlerini, Afrika dillerinin ortaya çıkışını ve bazı ortak kelimelerini, çeşitli eğitim ve medya araçlarıyla kıtanın maruz kaldığı kültürel istila konusunu müthiş bir şekilde anlatıyordu. Valas ise, Batı edebiyatının çeşitli dönemlerini ve her dönemin özelliklerini ele alırken harika bir insan profili çiziyordu. Fransız edebiyatının tarihsel aşamalarındaki gelişimi hakkında konuşup bu gelişimin tarihsel kronolojik seyrini

⁸¹⁵ Bkz. Câbî, Fanta, I, 12.

⁸¹⁶ Câbî, Fanta, I, 12.

belirleyen faktörlerini, bir tarihçi gibi değil de bir edebiyatçının gözüyle değerlendirip büyük Fransız Devrimi'nin olaylarından bahsettiğinde yaratıcılığını ortaya koymuştur.”

Kalplere hitap eden ve duyguları harekete geçiren bir üsluba sahip olan bu roman, iki farklı dünyada eğitim görmüş ve aralarında fikir çatışması olan iki adamın hikâyesinin dramatik ve yenilikçi diziler şeklinde anlatılmasıyla mevcut çağın farklı kültürleri arasında içsel mücadele eden bir Afrikalı adamın gerçek yaşamını ortaya koymuştur. İki farklı düşünceyi taşıyan Bangâli ve Valas'ın aralarındaki sorunun birbirlerinden farklı dünya görüşlerini taşımalarından dolayı olmayıp asıl sorunun öz kimliği yıkan ve Batı kültürünü ithal eden fikirlerin kucaklanması meselesi olduğu kanaatine varmalarıyla Afrikalı bir insanın Batı kültürüne karşı nasıl davranması gerektiği konusuna vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla Fransız edebiyatı alanında profesörlük yapan Valas, arkadaşı Bangâli'nin anlattıklarından ikna olduktan sonra Afrika kültürüne bağlı kalmayı ve vatanseverlik duygusuna geri dönmeyi, fikirlerini, okuduğu Batı edebiyatı ve kültürünün hizmetine değil, ülkesinin gelişiminde kullanması gerektiğini anlamıştır. Bu nedenle diyalogun sonunda bu iki arkadaş, farklı ideolojilere mensup olmalarına rağmen anavatanları olan Gine'yi geliştirme yöntemlerini ve bunun için çözüm yollarından bahsetmek suretiyle konuşmalarına nokta koymuşlardır.⁸¹⁷

Nijeryalı yazar Âdem Yahya el-Fullânî tarafından yazılmış “*Ehlu't-Tekrûr*” adlı eseri ise, yukarıda Muhammed el-Emîn Câbî'nin anlattığı gibi Afrika toplumları arasında yayılmış olan Avrupa kültürünün nasıl bölgeye gelip yerleştiğini anlatan ulusal öykülerden biri sayılmaktadır. Oysaki bu öykü, sömürgecilerin gece vaktinde Tekrûr şehrine girip oradaki halkı öldürdükten sonra, Tekrûr'u ve yer altı kaynaklarını ele geçirdiklerini tasvir etmiştir. Hâris adlı hikâyenin kahramanı, amcası sömürgecilerin tuzaklarına düşerek öldürüldükten sonra Tekrûr'u geri alıncaya kadar defalarca sömürgecilerle mücadele etmiş ve Tekrûr beldesinin bağımsızlığını kazandığı günde Hakk'a kavuşmuştur.⁸¹⁸ Burada yazarın, Hâris'in Tekrûr'un bağımsızlık sevincini yaşadığı günde vefat etmesini hikâyede ön plana çıkarmasının nedeni, bir insanın sadece kendi zamanındaki insanların özgürce yaşaması için değil, gelecek nesillerin özgürlüğü için de mücadele etmesi gerektiğini göstermektedir.

Senegalli edebiyatçımız, Ebû Bekr İncây, “*el-Hâribât mine'l-Cenne / Cennetten Kaçan Kadınlar*” adlı romanında genel anlamda Batı Afrika'nın doğal kaynaklarını kullanamayıp, fakirlik ve sefillik içinde yaşanan bir kıta olmasından dolayı Afrikalı kadınların usulsüzce Avrupa'ya veya Arap Körfez ülkelerine göç etmeleri ve beklenmedik hayal kırıklıklarına uğramalarından bahsetmiştir. Hikâyede Senegal'den ayrılan “*Fâma*”, “*Yasin*” “*Kumbâ*” adlı üç kız, iş bulmak için Arap ülkelerine gittiklerinde insafsız muamelelerle karşılaştıklarını şu şekilde dile getirirler:

⁸¹⁷ Câbî, *Fanta*, I, 15.

⁸¹⁸ Bkz. Alfredî, Habibe Yahya, *el-İbdâ'u'l-Fennî fi'r-Rivâyeti'n-Nicîriyye bi'l-'Arabîyye*, Doktora tezi, Beşerî İlimler ve Edebiyat Fakültesi, Kogi Vilayeti Üniversitesi, Kogi, 2010-2011, s. 63.

"حقيقة حلم بدت لنا جنة فوجدناها جحيمًا، زاوية الفقر خدعتنا في الرؤية، ويبدو أننا وصلنا

محطتنا الأخيرة.⁸¹⁹

"Bir rüyanın gerçeği bize bir cennet gibi göründü, fakat onu cehennem olarak bulduk. Yoksulluk acısından düşüncede kandırıldık. Görünüşe göre son durağımıza geldik. (yapacağımız bir şey yoktur)."

Hikâye, beyin göçü ve insan kaynaklarının yurt dışına aktarılmasının alışkanlığını eleştirerek, Afrika toplumlarına tepki göstermektedir. Medyanın yaptığı abartılar ve Avrupa'da ya da Arap ülkelerinde yaşayan bazı kişilerin oradaki gerçek yaşamlarını gizleyip, lüks bir hayatta yaşıyormuş gibi anlattıkları yalanlar nedeniyle Afrikalıların Avrupa'yı ve Arap Körfez ülkelerini Afrika'ya tercih etmelerine karşı çıkar ve asıl cennet yerinin ana vatan olduğunu, başka yere gitmek yerine insanın kendi toprağını geliştirmesi gerektiğini ifade ederek Afrika toplumunu bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Yazar Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî, *"es-Seyyidu'r-Ra'îs"* adlı hikâyesinde Nijerya ülkesinin bağımsızlığına kavuşmasına rağmen, ülkede ayrımcılık yapan sömürgeci siyasetinin devam ettiği, yozlaşmış siyasî politikanın yayıldığına hüznlenen ve Yoruba kabilesine mensup olan İsmail adında bir genç Müslümanın kıssasını anlatmıştır. Hikâyenin kahramanı olan İsmail, kabileleri, gelenekleri, dilleri ve inançları farklı olan Nijerya toplumu arasında barış ve adalet ortamını sağlama ve toplumu vahdaniyet gölgesinde bir araya getirme hayalindeydi. Nijerya'da yaşayan Müslümanların ve Hristiyanların arasındaki uçurumu kapatmak için İsmail üniversitede okurken, Hristiyan bir kıza âşık olmuştu, ancak Nijerya Müslümanları ve Hristiyanları arasındaki bu gelenek uçurumundan dolayı o kız ile evlenmesine izin verilmemiş ve Hristiyan kızdan ayrılmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Hevsâ adında Müslüman bir kabileden gelen Rukiye adında bir Müslüman kızla evlenmiş ve Mansur diye bir erkek çocuğu olmuştur. Kano'da büyüyen Mansur babasının ana dili olan Yoruba dilini öğrenmek için Yorubalıların bulunduğu Nijerya'nın güneyinde lise öğrenimini tamamlamıştı. İsmail, oğlu Mansur'u üniversitede okuması için Londra'ya gönderirken Batı kültürüne dalmaması ve kendi İslâmî kimliğini unutmaması için şu tavsiyelerde bulunmuştur:

"لك عاداتك الإسلامية وتربيتك الدينية، لك سلوك أهل الله وطبيعة أرباب الحق، لا تنسلخ عن جلود الاعتدال لتلبس الغلو والتطرف، لا تتقيأ عاداتك الحسنة لتملاً بطنك بالسيئات والمفاسد، إياك والاعتزاز بزخارف البيض ورفاهياتهم، فقللتها محموددة وكثرتها مذمومة، فاحذر من مغريات الحياة، ومن رفقاء السوء وزملاء الفتنة، فانظر وراءك كلما تقدّمت بك الخطوة."⁸²⁰

"Senin İslâmî geleneklere bağlılığın ve dinî terbiyen var, Allah ehli kulların ve hak sahiplerinin yolu üzerindesin. Aşırılık seviyesinde elbiseleri giymemen, mutedil

⁸¹⁹ Incâý, Ebû Bekr, *el-Hâribât mine'l-Cenne*, Reflect Editions, Dakar, 2018, s. 122.

⁸²⁰ el-Hicrî, *es-Seyyidu'r-Re'îs*, s. 73.

yoldan çıkmamandır. Mideni çirkin adetlerle doldurmak için güzel geleneklerini kusturma. Beyaz adamların (yaşadıkları) refah ve lüks hayatlarına aldanmaktan sakın. (Lüksün) azı karar, çoğu zarar. Dünyanın aldatıcılığından, kötü yoldaşlardan ve fitneci arkadaşlardan sakın. Adım adım ilerlerken arkana da bak."

Mansur Londra'da siyaset biliminde okurken, bilgisayar mühendisliği bölümünde okuyan Nijeryalı, Hristiyan Garîs adında bir kıza âşık olmuştur. Bu kız Mansur'un babası olan İsmail'in üniversitedeyken âşık olup evlenemediği Hristiyan kadının kızıdır. Mansur ve Garîs ülkelerine döndüklerinde evlenmeye karar verirler. Mansur durumu babasına anlatınca daha önce hayalini gerçekleştiremeyen İsmail, Nijerya'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin boşluklarını doldurmak ve onların arasında kavgaya yol açan şiddetli düşmanlığı yok etmek için oğlu Mansur'un Hristiyan bir kıza evlenmesini kabul eder. Kızı istemeye gittiğinde üniversitedeyken âşık olduğu Garîs'in annesi ile karşılaşmış ve şaşırtan bir manzara ortaya çıkmıştır. Bu konuda tecrübe sahibi olan Garîs'in annesi, kızının inanç farklılığından dolayı sıkıntı çekeceğini düşünerek bu evliliğe ilk başta sıcak bakmamıştır. Fakat zamanın değişmesiyle birlikte her iki aile de Mansur ve Garîs'in birbirini sevmesine saygı gösterir ve evlenmelerine mani olmazlar.

Baba olan İsmail hayal ettiği millî hedeflerini gerçekleştirememiş, ancak oğlu Mansur babasının çabalarının boşa gitmesini istemediği için ana vatanına dönmüş ve mücadelede babasının kaldığı yerden devam etmiştir. Nijerya Devleti'nin başkanı olana kadar hükümette çeşitli makamlarda görev yapmıştır. Devlet başkanı olduğunda ise; Nijerya halkı arasında birliği sağlamak, devletteki yozlaşmış siyasî koşulları değiştirmek ve Nijerya devletini daha önce görülmemiş en iyi konuma getirmeye çalışmıştır. Böylece Mansur, babasının içinde ukde kaldığı hayalini gerçekleştirmiştir.⁸²¹

Bu roman, Mansur ve babasının hayat hikâyelerini anlatmakla federal hükümet sistemine dayanan Nijerya ülkesinde büyük öneme sahip iki döneme vurgu yaparak birçok politik ve sosyal meseleyi ele almaya çalışmıştır. Bu iki dönemden birincisi, Nijerya ülkesinde 19. yüzyıldan 20. yüzyılın sonuna doğru uzanan dönem olup o dönemde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında büyük düşmanlık yaşanmıştır. 1970 yılında dinî ihtilafların patlak verdiği iç savaş buna örnektir.⁸²² İkincisi ise; 1970'li yıllardan günümüze kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde Nijerya'daki Müslümanlar ve Hristiyanlar, dinî çatışmalardan uzak kalarak masa üzerinde ülkenin gelişimini sağlamak ve toplumsal sorunlarla baş etmek için alternatif fikirler üretmeye çalışmışlardır.⁸²³

Sâlisu Mey Anguvâ'nın yazdığı "*Limâzâ Yekrahûnanâ*" ve Ali İshak Namadî'nin yazdığı "*Kabdatu'l-'Ummâl*" isimli hikâyelerde sosyal konulara değinmekle birlikte İslâm kültürünü, özellikle de Arapça eğitiminin, bölgeye sömürgecilerin getirdiği siyasî sistemler tarafından sıkıştırıldığı anlatılmaktadır.

⁸²¹ el-Hicrî, *es-Seyyidu'r-Re'is*, s. 83-103.

⁸²² el-Hakîkî, Murtada Abdusselâm, *eş-Şi'ru's-Siyâsî fi Nîcîriyâ*, s. 13.

⁸²³ Bkz. 'Abdülkerîm, Muhammed, *Boko Harâm minâ'l-Cemâ'ati ila'l-Vilâye*, el-'Arabiyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Kâhire, 2017, s. 62.

“*Limâzâ Yekrahûnanâ*” adlı eser, İslâm kültürünü savunan, Arap dili ve edebiyatını yükseltmeye çalışan bir genç adamın hikâyesinden oluşmaktadır. Adı Hamza olan bu genç, eğitim dili Arapça olan bir lisede öğretmen olarak çalışmaktadır. Fakat okulun müdürü Arap dilini sevmeyen ve ondan nefret eden bir bayandır. Bunun için Arapça okulda resmî dil olmasına rağmen müdür, öğretmenlerle yaptığı tüm toplantılarda İngilizce konuşur ve konuştuklarının Arapçaya tercüme edilmesine izin vermez. İçinde İslâm eğitimi verilen bir lisede Arapça sevmeyen birinin müdür olmasına tahammül edemeyen Hamza öğretmen, Arap dili ve edebiyatını savunmak için lisenin müdürü ile şu şekilde mücadele etmiştir:

"المديرة: الاجتماع يكون باللغة الإنجليزية فقط لأنها هي الرسمية، ولكن إن أردتم أن تترجموا فذلك في المسجد بعد الصلاة إن شئتم.

حمزة: العربية ليست لغة المسجد فقط، إنها لغة علم وثقافة كالإنجليزية بجانب كونها لغة دين، ولها مكانة في الثقافة الإنسانية.⁸²⁴

"Müdür: İngilizce (hükümetin) resmî dili olduğu için toplantılar sadece İngilizce yapılacaktır. Eğer (dediklerimi) tercüme edecekseniz, camide namazdan sonra yapın isterseniz.

Hamza: Arapça sadece camide değil, dinin dili olmakla birlikte İngilizce gibi ilim ve kültür dilidir. İnsanî ilişkilerde de Arapçanın yeri vardır".

Böylece hikâye seyrinde Batı sömürgeciliğinin hâkim olduğu günlerde, İslâm eğitimi gören öğrencilerin sıkıntı çektiklerini anlatmakta ve Batı sömürgeciliğinin Avrupa dillerini Arap dili yerine geçirmek için izledikleri siyasî yöntemlerini sunmaktadır. Fakat hikâyenin sonunda Hamza, zafere ulaşana kadar mücadelesini sürdüreceğini şu şekilde dile getirmektedir:

"سوف نعيد للغة العربية قيمتها في هذه المدرسة، وسوف أبذل قصارى جهدي في حث زملائي لتغيير الأوضاع السلبية بأي طريقة ممكنة، وستعلم العميدة قريباً أن اللغة العربية هي اللغة الرسمية في هذه المدرسة، وهي لغة التخاطب بين الطالبات، وفي الاجتماع مع الطالبات.⁸²⁵

"Bu okulda Arap dilini layık olduğu yere geri getireceğiz. Meslektaşlarımızı (bizim hakkımızda olan) olumsuz durumları değiştirmeye teşvik etmek için elimden geleni yapacağım. Müdür yanında Arapça'nın bu okulun resmi dili ve öğrencilerle yapılan toplantılarda iletişim dili olduğunu bilecektir."

"Kabdatu'l-'Ummâl" ise, Nijerya toplumunda yaygın olan sosyal meseleleri ve yanlış davranışları ele alırken, Sâlisu Mey Anguvâ'nın anlattığına benzer bir hikâyeyi anlatmıştır. "Kabdatu'l-'Ummâl" kıssasında, Arap dili ve edebiyatı hakkında hiçbir şey

⁸²⁴ Asıl kaynağına ulaşamadığından dolayı İshak İdris Tanko'nun yazmış olduğu tezinden nakledilmiştir. Bkz. Tanko, İshak İdris, *Rivâyetu Limâzâ Yekrahûnanâ (Dirâse Tahliliyyet Nakdiyye)*, Lisans Tezi, Arap Dili ve İnsanî İlimler Fakültesi, Nijer İslam Üniversitesi, 2013, s. 9.

⁸²⁵ Tanko, *Rivâyetu Limâzâ Yekrahûnanâ (Dirâse Tahliliyye Nakdiyye)*, s. 31.

bilmeyen batılılaşmış Afrikalılar tarafından yönetilen Arap okullarının durumlarını da zikretmiştir. Hikâyede bu kısım şu şekilde ifade edilmiştir:

"الغريب في أمر العميد أنه وإن كان يدير هذه المدرسة العربية إلا أنه لا يعرف شيئاً من اللغة العربية سوى أنه كان يقرأ الفاتحة في صلواته وإن كان لا يفقه مما يقرأ شيئاً. والعربية هي اللغة الأولى في تلك المدرسة. أتذكر أن العميد كان يلقي خطابه عند الطابور باللغة الإنجليزية ثم يكلف رئيس شعبة اللغة العربية ليترجم مقاله." ⁸²⁶

"Müdürün durumundaki asıl şaşırtan kısım ise, İslâm eğitimi verilen okulun müdürü olduğu halde, namazlarında okuduğu ve ne anlama geldiğinden haberdar olmadığı Fatiha suresinden başka Arap dilinden hiçbir şey bilmiyor olmasıdır. O okulda da eğitim dili Arapçadır. (sabah bayrağa yapılan saygı duruşunda) müdürün İngilizce olarak konuşmasını yapıp daha sonra Arap Dili Bölümü başkanına konuşmasını tercüme etmesini emrettiklerini hatırlıyorum."

"İslâm eğitimi almadığı halde İslâmî okulları yöneten bu kimseler, Avrupalılar bölgeden ayrıldıklarında Batı çıkarlarını korumak için ülkenin yüksek makamlarına çıkartılan kişilerdir" diye hikâyede bölgede devam eden arka plandaki sömürgecilik siyasetine eleştiride bulunmuştur. Bununla birlikte yazar, Afrika İslâm eğitimi gören Afrikalılara İngiliz veya Fransız okullarında okuyan öğrencilere verilen değer kadar değer verilmemesi konusunda yaşadığı çileleri üzüntülü duygularla aktarmıştır. Sâlisu Mey Anguvâ ve Ali İshak Namadî, İslâmî eğitim kurumlarından mezun olanların hükümet kurumlarında çalıştıklarında kötü muamelelere maruz kaldıklarından bahsederken, Hâmid Mahmûd İbrahim el-Hicrî "*Hâdimu'l-Vatan*" isimli öyküsünde İslâm eğitimi görenlerin atanmadan önce aldıkları diplomaları ve zorunlu hizmet işlemlerinde zorluklara uğradıklarını anlatmaya çalışmıştır. Hikâyenin bir kısmında Çad ülkesinde İslâmî eğitim görmüş Nur adlı genç, ülkesine döndüğünde zorunlu hizmet görevini yerine getirmek için neler çektiğini anlatmıştır:

"الحكومة النيجيرية لا تعرف الكلية التي تخرج فيها بدولة تشاد، ولم تسمع بها قط، فعلى نور أن يثبت وجود هذه الكلية في مكانها بوثيقة مكتوبة من سفارة تشاد لدى حكومة نيجيريا. وهل تعرف السفارة كلية الدراسات العربية والإسلامية، إذ إنها غير تابعة للحكومة التشادية، وإنما هي تابعة لدولة ليبيا." ⁸²⁷

"Nijerya hükümeti, Nur'un Çad ülkesinde hangi fakülteden mezun olduğunu bilmiyor ve bu fakülteyi hiç duymamıştı. Nur'un, Çad Büyükelçiliğinden Nijerya hükümetine bu fakültenin varlığını yazılı bir belge ile kanıtlaması gerekir. (bunun yanı sıra) Çad Büyükelçiliği, Arap ve İslâmî Araştırmalar Fakültesi'ni tanıyor mu? Çünkü bu fakülte, Çad hükümetine bağlı olmayıp Libya devletine tâbidir."

⁸²⁶ Namadî, *Kabdatu'l-'Ummâl "Rivâyet Nicîriyye"*, 2015, s. 5.

⁸²⁷ el-Hicrî, *Hâdimu'l-Vatan*, s. 17.

Yukarıda verilen paragrafta Afrika'nın çoğu ülkesinde İslâm eğitimi gören Afrikalıların iş bulma konusunda sıkıntı çektikleri ortaya konulmaktadır. Çünkü bölgede sömürgecilerin yaptığı eğitim faaliyetlerine karşı duran sivil toplum kuruluşlarının çoğu bulunduğu ülke tarafından tanınmamaktadır. Nur'un İslâm eğitimi gördüğü Arap ve İslâmî araştırmalar fakültesi gibi, Batı Afrika'nın birçok ülkesinde özellikle Benin ve Togo gibi Müslüman nüfusun azınlık olduğu ülkelerde bulunan medreseler veya İslâmî okullar, sivil toplum İslâmî kuruluşlar tarafından inşa edilmekte ve bu okullardan mezun olanlar kendi ülkelerinde işe girerken zorlanmaktadırlar. Afrikalılar, çocuklarının gelecekte bu sıkıntıları yaşayacaklarını bilmelerine rağmen sömürgecilerin okullarını tercih etmeyip İslâm kültürünü koruma adına hâlâ gayriresmî medreselere göndermektedirler. Nijer, Senegal, Mali ve Nijerya gibi İslâm eğitime önem veren ülkelerde de, İslâm eğitimi gören öğrenciler ile Fransız ya da İngiliz okullarında okuyan öğrenciler arasında büyük bir uçurum vardır. Fransızca öğrenimi veren okullardan mezun olan öğrenciler iş başvurusunda kolay bir şekilde bulunurlarken, Nur'un çektiği ilk sıkıntılar gibi Arapça eğitimi alan kimseler de problemlerle karşı karşıya gelmektedirler. Bunun için hikâyenin devamında, Nur o sıkıntıların içindeyken Avrupa'da okumuş biri Nur'un yanına gelir ve onu şu şekilde teselli etmeye çalışmaktadır:

"الرجل: أراك سابحا في تفكير عميق، لعلك بخير!

نور: أنا بخير، فمن أنت يا أخي العزيز؟ لا أعتقد أننا التقينا من قبل

الرجل: صحيح! أنا خريج جامعة لندن، جئت هنا للتسجيل للمشاركة في الخدمة الوطنية

القادمة. وبعد ما انتهيت من التسجيل لاحظتُ فيك شيئا غير مُرضٍ، ثم أدركت أنك من قبيلتي للوشم

الذي يلمع على خديك، وقلت في نفسي: لعلني أتعرف عليك وأشاركك في أحزانك! اسمي: أيوب،

وأنت؟

نور: نور! قلتُ إنك انتهيت من التسجيل! فمتى بدأت؟

الرجل: اليوم فقط، أظن أن التسجيل يستغرق يوما كاملا؟

نور: لا! لا! فهمت! متى ترجع إلى مدينتك؟

الرجل: الآن! أناشذك بالله! هل ينقصك شيء؟

نور: لا! لا! بارك الله فيك، الأمر على ما يرام"⁸²⁸

"Adam: Derinlere daldığını görüyorum, iyisindir inşallah!

Nur: Ben iyiyim. Aziz kardeşim sen kimsin? Daha önce görüştüğümüzü zannetmiyorum.

Adam: Doğrudur. Ben Londra Üniversitesi'nden mezunum. Zorunlu hizmet görevine katılmak için buraya kaydolmaya geldim. Kayıt (işlemini) bitirdikten sonra, sende beni tatmin etmeyen bir şey fark ettim. Sonra da yanağında parlayan dövmeden

⁸²⁸ el-Hicrî, *Hâdimu'l-Vatan*, s. 24.

dolayı kabilemden biri olduğunu fark ettim ve kendi kendime belki seninle tanışırım ve üzüntülerini paylaşırım diye düşündüm. Benim adım Eyyüp, ya sen?

Nur: Nur, kaydı bitirdiğini söyledin! Ne zaman başladın ki?

Adam: Sadece bugün. Kayıt (işlemleri) 'nin tam bir gün süreceğini mi sanırsın?

Nur: Yok, yok. Anladım! Ne zaman şehrine döneceksin?

Adam: Şimdi. Allah rızası için bir ekşiğin var mı?

Nur: Yok yok. Allah daim etsin. Her şey yolundadır. ”

Bu parçada Nur'un konuşma üslubundan büyük bir keder içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nur, okuduğu fakültenin var olduğunu kanıtlayan belgeyi aldığı anda ve diplomalarını tercüme edip denklik almak için tekrar milli eğitime gider ve oradaki ilgili bölümün sekreteri azarlayıcı soruları yağdırarak şu şekilde Nur'u üzmüştür:

"سكرتيرة: أأست طالب العربية؟

نور: بلى، لقد درست العربية في تشاد.

سكرتيرة: وماذا تريد بالخدمة الوطنية؟

نور: لأن الحكومة لا تخدم من لم يخدمها.

سكرتيرة: وهل تعتقد أنك تستطيع خدمة هذه الدولة بالعربية؟

نور: ولم لا؟

سكرتيرة: ألا تعرف أن مكانك وأمثالك هو مجالس الوعظ وإمامة المساجد؟

نور: ولكنني أملك شهادة الليسانس في الدراسات العربية والإسلامية.

سكرتيرة: حتى إذا كانت لك شهادة الدكتوراه، فإن الحكومة لا تستفيد منك شيئاً!

نور: شكراً لك يا عزيزتي، المهم أن تساعدني على تقديم هذه الرسالة التي طلب سيّدك

إحضارها من السفارة التشادية لإثبات كليّتي.⁸²⁹

"Sekreter: Sen Arapça okumuş biri değil misin?

Nur: Evet Çad ülkesinde Arapça okudum.

Sekreter: Eee, Zorunlu hizmetten ne istiyorsun?

Nur: Çünkü hükümet, ona mecburi hizmeti eda etmeyene hizmet etmez. (onu atamaz).

Sekreter: Sen Arapçayla bu devlete hizmet edeceğini mi düşünüyorsun?

Nur: Neden?

Sekreter: Sen ve senin gibi insanların görevinin camilerde imam ve meclislerde vaiz olduğunu bilmiyor musun?

Nur: Ama ben Arapça ve İslâmî ilimlerde Lisans diplomasına sahibim.

Sekreter: Doktoran olsa bile, hükümet senden hiçbir şekilde faydalanmaz.

Nur: Teşekkür ederim muhterem hanımefendi. Önemli olan şudur ki, senin efendin, Çad Büyükelçiliğinden okuduğum fakültenin varlığını ispatlayan belgenin

⁸²⁹ el-Hicrî, Hâdimu 'l-Vatan, s. 24.

getirilmesini istedi. Bu belgeyi ona ulaştırma konusunda bana yardımcı olmanı isterim.”

İslâm kültürünün gölgesi altında yetişmiş ve İslâmî araştırmalarda ihtisasını yapan Nur, ülkesine döndüğünden beri bu diplomayla vatanına bir hizmetkâr olarak kendini ispatlamak için Batı zihniyetini benimseyen hemşehrileriyle büyük bir mücadele etmiştir. Mücadelesinden vazgeçmeyen Nur, hedefini gerçekleştirmek için her türlü zorluğa uğramış ve sonunda göreve atanmıştır. En önemlisi de görevini yaparken farklı Batı kültürlerine sarılan diğer Afrikalı arkadaşları arasında olmasına rağmen kendi Afrika İslâmî kültürünü savunmuş ve onu korumaya çalışmıştır.

Tiyatro konusunda ise; Zekerîya İdris Huseyn'in *“et-Tâcir ve Sahibu'l-Mat'am”*, *“el-'Amîdu'l-Mubeccel”* ve *“et-Tabakatu'l-'Ulyâ”* adlı eserleri, en önemli eserler arasında sayılabilir. Adından anlaşılacağı üzere *“et-Tâcir ve Sahibu'l-Mat'am”* adlı eserdeki aktörler tüccar ve lokantacı ana karakterleri çevresinde garson, müşteri, polis, avukat, kadı ve mahkemedeki izleyicilerden oluşmaktadır. Eserde tüccar ile lokantacı arasındaki borç meselesi üzerinden bölgedeki sosyal problemler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Sahnenin girişi şu şekildedir:

Mustafa adında tüccar yolculuğa çıkmadan önce, bir lokantaya gider, tavuk ve patates yer. Tüccar yemek yedikten sonra elini cebine sokar, parasını evde unuttuğunu fark eder ve lokantacıya şöyle der:

التاجر: يا سلام يا سلام! ليس معي هنا نقود، إني نسيت نقودا في البيت. فلا تبال، إذا رجعت من السفر سأدفع لك ما في ذمتي من الدين، وذلك يكون بعد شهر كامل.

صاحب المطعم: لا بأس ولكن اذهب إلى كاتي ليكتب اسمك وعنوانك قبل انصرفك من هنا.⁸³⁰

“Tüccar: Eyvah! Paramı evde unuttum. Yanımda param yok. Fakat kafana takma, bir ay sonra yolculuk dönüşümde borcumu ödeyeceğim.

Lokantacı: Sorun yok, sen kasiyere git ismini ve adresini yazdır.”

Tüccar Mustafa, seferden geldikten sonra borcunu ödemek için lokantacının yanına gider ve ona borcum ne kadar diye sorar. Lokantacı, Mustafa'ya borcunu geciktirdiğinden dolayı fazla ödeme yapması gerektiğini söyler. Bu durumu kabul etmeyen Mustafa, avukat tutarak hakkını arar ve sonuçta haklı olduğuna karar verilir.⁸³¹

Burada yazar, toplumdaki ahlâkî bozulmaları ortaya koymaya çalışırken arka planda Batı menşeli faiz sisteminden sorun olarak bahsetmiştir.

“et-Tabakatu'l-'Ulyâ” ve *“el-'Amîdu'l-Mubeccel”* adlı eserlerde ise, bölgedeki yöneticilerin halklarına hizmet etmeyip kendi çıkarlarını gözeterek rüşvet gibi her türlü yasa dışı iş ortaya konulmuştur. Örneğin, yazar, *“el-'Amîdu'l-Mubeccel”* eserinde bu yöneticileri şu şekilde nitelemiştir:

⁸³⁰ Abdurrahîm, *Sâdinu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ ed-Duktûr Zekerîya İdris Huseyn*, s. 226.

⁸³¹ Abdurrahîm, *Sâdinu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nicîriyâ ed-Duktûr Zekerîya İdris Huseyn*, s. 226.

"المشكلة في أصحاب القفاطين والسراويل الفخمة هي أنهم منافقون وسارقون وغاصبون وظالمون.⁸³²

“*Kaftan ve lüks pantolonlar giyen (yöneticiler)in sıkıntısı, ikiyüzlü, hırsız, gaspçı ve zalim olmalarıdır.*”

Fakat “*et-Tabakatu’l-‘Ulyâ*” adlı tiyatro eserinin kahramanı âlim Abdulmuiz halkı uyararak yöneticilerin zulmüne karşı durmalarını, halkın seçtiği kişilerin yönetici olana kadar demokratik yollarla mücadele etmeleri gerektiğini dile getirmiştir.⁸³³ Yazarın bu eserin kahramanını âlim bir kişilik olarak ortaya koymasının nedeni, bölgedeki âlimlerin sömürgecilere karşı yaptığı mücadelelerin yansıması olarak düşünülebilir.

Bölgede yazılan kısa öykülere de değinilecek olursa, öykü bölümünde bahsedildiği gibi kısa öykülerde hıyanet, emanet, dürüstlük, ihmalkârlık ve sabır gibi hasletler ele alınmıştır.

Edebî makaleler alanında ise; Batı Afrika Arap edebiyatçılarının bu konuda tam anlamıyla ilerleme katetmedikleri söylenebilir. Çünkü bilindiği kadarıyla bölgede sadece ilahiyat fakültelerinde, Arap dili ve edebiyat bölümlerinde akademik dergiler bulunur ve bu dergilerde edebiyatçılara kısa öykülerini ya da şiirlerini yazmaları için yer verilir.

Yukarıda anlatılanlar göz önünde bulundurulduğunda nesir konusunda Batı Afrika Arap edebiyatçılarının ilerleme sürecine girdikleri ifade edilebilir. Bunun yanı sıra Arapça yazılan hikâyeler ve öykülerin çoğu, yazar merkezli olmaktan öteye geçememiştir. Oysa Batı dilleriyle eser veren yazarların hikâyeleri halk tarafından daha fazla rağbet görmüştür. Belki de bunun nedeni, Batı dillerinin bölgede resmî dil olması, Batı dilleriyle eser veren edebiyatçıların Afrika Arap edebiyatçılarından daha fazla tecrübe sahibi olmalarıdır. Yine Batı Afrika’da din ağırlıklı eğitim verilip modern edebiyat derslerinin yeterince verilmemesinden kaynaklı olduğu da ifade edilebilir.

⁸³² Abdurrahîm, *Sâdinu’l-Lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ ed-Duktûr Zekerîya İdris Huseyn*, s. 221.

⁸³³ Abdurrahîm, *Sâdinu’l-Lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ ed-Duktûr Zekerîya İdris Huseyn*, s. 207.

SONUÇ

Batı Afrika halkı, asırlarca Kuzey Afrika’da bulunan Araplarla ticarî ilişkiler vasıtasıyla İslâmiyet’ten önce Arap diliyle tanışmış bir topluluktur. Batı Afrika bölgesi, Arapların eserlerinde *es-Sûdânu’l-Garbî* olarak isimlendirilmiştir. Ekonomik anlamda doğal kaynaklardan önemli oranda beslenen, aynı zamanda içinde farklı kabileler ve milletler barındırmasından dolayı kültürel zenginliğe sahip bir bölgedir. Batı Afrika’da dil ve kültür her ne kadar birbirinden farklı gözüksede, genelde sözlü kültüre dayanmaktaydı. Tarihî ve edebî birikimler sözlü olarak nesilden nesile aktarılmaktaydı. Halk şiirleri, atasözleri, deyimler, bilmeceler, destanlar, hikâyeler ve masallar sözlü Afrika edebiyatında yer alan ve Afrikalıların yaşam tarzlarını ortaya koyan edebî türlerdir. İslâmiyet’ten önce hiyeroglif yazısını bilen Mısır gibi Kuzey Afrika ülkeleri uzun yıllardan beri yazılı kültürü bilmesine rağmen, Batı Afrika bölgeleri bu yazılı kültürden oldukça az etkilenmiştir. O dönemde bölge halkının, Kuzey Afrikalılarla yaptıkları ticarî ilişkilerden dolayı öğrendikleri Arapça kelimeler ve cümlelerin daha çok sözlü olarak kaldığı anlaşılmıştır. Mısır’da olduğu gibi Kuzey Afrika’nın bir kısmının Hristiyanlıkla tanışmasına rağmen, Portekizliler, Yeşil Burun Adaları’nı keşfederek Gine Körfezi kıyılarına gelene kadar Hristiyanlık Batı Afrika’ya girmemiştir. Batı Afrika insanı, bölgeye İslâm gelinceye kadar sözlü edebiyatın hâkim olduğu animist bir yaşam sürmüştür.

Hicrî 1. miladî 7. asırda Ukbe b. Nâfi’nin Trablus’ta valiyken Nijer bölgesinin bazı kesimlerine ulaşp oradaki kavimleri İslâm’a davet etmesiyle İslâm’ın Kuzey Afrika üzerinden Batı Afrika’ya girdiği söylenilebilir. Yerel halk, İslâm’ı benimseyerek doğrudan Arap dili ve edebiyatıyla tanışmış ve bölgede dinî, siyasî ve kültürel değişim gerçekleşmiştir. İslâm kültürünün bölünmez bir parçası olan Arap dili ve edebiyatı, Müslüman tüccarların ilim ve kültür merkezleri kurmasıyla bölgede yayılmış ve Afrika edebiyatına yazılı kültürü kazandırmıştır. Bölgede Avrupalıların sömürgeleştirme faaliyetleri başlamadan önce Gana, Mali, Songay gibi büyük imparatorluklar tarafından Arap dili benimsenerek bölgede Afrika İslâm medeniyeti tesis edilmiştir. Bu yeni medeniyet sayesinde okuryazar Afrikalı Müslümanlar ortaya çıkmış ve İslâm dinini daha iyi anlayabilmek için Arap dili ve edebiyatına büyük önem vermişlerdir. Ahmed Bâba, Sa’dî, Fettâş ve Muhammed Bello gibi yazarlar Batı Afrika tarihini Arap diliyle yazmışlardır. Bu yerli kaynakların, Arap seyyahların ve coğrafyacıların yazdığı kitaplar dışında Batı Afrika’nın başka bir tanığı bulunmamaktadır. Sadece sözlü gelenek ve arkeolojik kazılar bölgenin tarihine ışık tutmaktadır. Dolayısıyla bölgenin tarihi hakkında araştırma yapan Avrupalılar Arap diliyle yazılmış bu eserlere başvurmak durumunda kalmışlardır.

Arap dili ve edebiyatı barış yoluyla Batı Afrika’ya girdiği için Afrikalıların gönüllerini kazanmıştır. Hatta Müslüman olmayan Afrikalılar bile Arap dilini öğrenmek niyetiyle kendi çocuklarını âlimlerin yanına göndermişlerdir. Bölgede bulunan animist krallar, kendi yönetiminde maliye ve dışişleri bakanı gibi görevlere Müslümanları getirerek Afrika Arap edebiyatı çatısında birlikte yaşamışlardır. Böylece İslâm medeniyeti, bölgede yaşayan insanların kalplerini fethederek güçlenmiş, bunu yaparken,

Afrika edebiyatını asimile etmemiş, aksine Afrika edebiyatını sözlü olmaktan çıkarıp yazıya dökerek kültürün korunmasını sağlamıştır. Daha sonra bölgede Afrika edebiyatı ve Arap edebiyatı etkileşim içinde kalmış ve *el-Edebu'l-'Arabi'l-Endelusî, el-Edebu'l-'Arabi'l-İfrîkî* şeklinde yeni terimler doğmuştur.

Batı Afrika'da kurulmuş İslâmî medreselerde Arap edebiyatı alanında önemli isimler yetişmiş ve büyük edebiyatçılar ortaya çıkmıştır. Bu edebiyatçılar, Arap şairlerini taklit ederek bölgede neredeyse şiirin her türünde kasideler yazmışlardır. Ayrıca şairlerin çoğu İslâm âlimleri tabakasından geldiği için medih türü, özellikle Hz. Muhammed Mustafa'yı metheden şiirler, Batı Afrika Arap şiirinde büyük bir yer edinmiştir. Nesre gelince; bölge âlimleri, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, sarf ve aruz gibi birçok alanda ilmî eserler bırakmışlardır. Sömürgeciler bölgeye gelmeden önce Afrika Arap edebiyatının zirveye ulaşması söz konusu olmuştur. Afrika Arap edebiyatçıları, din âlimi olup eserlerinde sadece İslâm'a hizmet etmeyi hedefledikleri için Afrika'ya ait atasözleri, hikâyeler, destanlar, halk tiyatroları ve türküleri hakkında tam anlamıyla bir eser yazmamışlardır. Onların yaptıkları çalışmaların çoğu, Arap edebiyatı yararına yöneliktir. Kısacası Batı Afrika'da kurulmuş olan İslâmî imparatorluklar dönemlerinden 19. yüzyılın başlarına kadar, Arap dili ve edebiyatının bölgede son derece hâkim olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca hamaset temasında Müslüman liderler ve gayrimüslimler arasında bölgede gerçekleşen savaşların zikredilmesiyle direniş edebiyatının zemini hazırlanmıştır.

Sömürgecilik döneminde Avrupalılar tarafından bölgede bulunan medreselere yönelik ağır ve sert yaptırımların uygulanmasıyla İslâm kültürü gerilemiştir. O dönemde Müslüman âlimler ve Arap diliyle yazılan eserler yok edilmeye çalışılmıştır. Arap dili ve edebiyatını yok etmedikçe Batı Afrika halkının İslâm'dan tam anlamıyla koparılamayacağını düşünen Avrupa sömürgecileri, Arap edebiyatına karşı her türlü baskı ve şiddete başvurmuşlardır. Kendi edebiyatlarını bölgeye taşıırken asimile etmeye çalışmışlardır. Hatta onların yazdıkları bazı eserlerinde Afrika'nın sömürgeci zihniyetiyle geliştiğine vurgu yapılarak, İslâm medeniyetinin yok edilmesi amaçlanmıştır. Sömürgeciler, bölgede kendi lehine faaliyet gösterecek eğitim kurumlarını kullanarak Afrikalıların kendi öz kültürlerine karşı körleşmelerine ve millî ruhtan uzaklaşmalarına sebep vermişlerdir. Nitekim Batı Afrika'da yazılmış birçok eserin ortadan kaybolmasının en büyük nedenlerinden biri sömürgecilerdir. Çünkü onlar, bölgede bulunan âlimleri engellemiş ve yüzlerce ilim merkezini ve kütüphaneyi yok etmişlerdir. İslâm'ın Batı Afrika'ya ticarî ilişkiler aracılığıyla girdiği gibi Avrupa sömürgecilik hareketi de ilk olarak bu yolu izlemiştir. Fakat Müslümanlar, yeni bir medeniyet getirip bölgenin edebiyatını iyileştirirken, Avrupa sömürgecileri bu edebiyatı imha etmeye çalışmışlardır. Bunun için Müslüman Afrika insanının zihninde Batı edebiyatı, zulüm ve baskının; Arap edebiyatı ise, din ve saygının sembolü olmuştur. Avrupa sömürgecileri, bölgedeki değerleri asimile etmeye çalışırken Afrikalı liderlerin direnişleriyle karşılaşmış ve amaçlarında tam anlamıyla muvaffak olamamışlardır.

Gerek âlimler gerekse toplumun önde gelenleri, önce kalemleriyle daha sonra silahlarıyla Avrupa sömürgeciliğine karşı çok özverili mücadeleler gerçekleştirmişlerdir. Vatanlarını, dinlerini ve kültürlerini korumak için sahip oldukları

canlarını ve mallarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Onların sömürgecilik karşısında yaklaşık yarım asır boyunca devam ettirdikleri mücadelelerden dolayı gelecek nesillere örnek olacak güzel anılar bırakmışlardır. Batı kültürünün tuzağına düşmemek için bölgenin Arap edebiyatçıları, sömürgeciliğe karşı edebî eserlerini silah olarak kullanmışlardır. Ayrıca onlar, direniş şiiri ve nesri yazarak savaş meydanında sömürgecilerle mücadele eden mücahitlerin maneviyatlarını yüksek tutmaya çalışmışlardır. Direniş edebiyatında mücahitlerin savaştaki zaferleri ve yenilgileri tasvir edilerek bölgenin tarihî ve siyasî olayları aktarılmıştır.

Batı Afrika'da 19. yüzyıl, sömürgecilere karşı direniş hareketlerinin başlangıcı olduğu için o dönemdeki direniş edebiyatında daha çok Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik olması gerektiği vurgulanmıştır. 20. yüzyıl başlarında sömürgeciler, askerî güçle bölgeyi istila ederek kendi edebiyatlarını ön plana çıkarmışlardır. Bundan dolayı Afrikalı edebiyatçılar, Batı düşüncesi ve kültürünün asimilasyonuna karşı Afrika halkını uyandırmak istemişlerdir.

Batı sömürgeciliğiyle mücadele eden liderler arasında birlik ve beraberlik ruhunun olmaması temeline dayalı birçok sebepten dolayı direniş hareketi istenilen başarıya ulaşamamıştır. Sömürgeciler, Batı Afrika'yı istila etmiş ve İslâm eğitimi konusunda sert şartlar koyarak Afrika Arap edebiyatının dairesini daraltmışlardır. Bölge Müslümanları, o dönemde *“Dünyayı kaybetmek, ahireti kaybetmekten daha iyidir”* düşüncesiyle siyasî ve ekonomik alanlarda kendi kabuklarına çekilmiş ve gelecekte devleti üst düzeyde yönetebilecek öncü bir Müslüman nesil yetiştirmemişlerdir. Bu durumun yarattığı olumsuz etkilerden en önemlisi, bölgenin bağımsızlığı sonrasında Batı Afrika ülkelerinin yüksek mevkilerine sömürgecilik zihniyetiyle yetiştirilen insanların hâkim olmasıdır. Günümüz sömürgecileri, Batı kültürüyle yetiştirilmiş Afrikalılar vasıtasıyla bölgenin tüm eğitim, iktisat ve güvenlik sistemini kontrol altına almışlardır. Afrika İslâm kültürünü savunan edebiyatçılar, sosyal, kültürel ve politik konularda edebî direnişe devam etmektedirler.

Batı Afrika bağımsızlığını kazansa da, tam anlamıyla sömürgecilerin dili ve kültürünün etkisinden kopamamıştır. Afrika Arap edebiyatı, bölgedeki ilmî müesseselerde varlığını sürdürürken, Batı edebiyatı da bölgede varlığını devam ettirmektedir. Bu iki edebiyat arasında ortaya çıkan çatışmalar yeni eğitim modellerini doğurmuştur. Afrika Arap edebiyatı, her ne kadar yeni eğitim sistemlerinin arasında kalsa da, kendi gücünü kaybetmemiştir. İster devlet okullarında ister özel okullarda olsun Arap dili ve edebiyatına önem verilmiştir. Büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerde Afrika Arap edebiyatıyla birlikte İslâmî eğitim hem resmî okulların hem de özel okulların programlarında yer almıştır. Hatta bunun ötesinde bu ülkelerin yükseköğretim kurumlarında Arap dili ve edebiyatı bölümleri bulunmaktadır. Batı Afrika'da Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde, resmî eğitim müfredatlarında İslâmî eğitime yer vermeseler de, Müslümanların inşa ettiği modern medreselerde Afrika Arap edebiyatı canlılığını hâlâ korumaktadır. Özellikle günümüzde ülkelerin resmî eğitim dili Fransızca ya da İngilizce olmasına rağmen, yeni inşa edilen çoğu özel üniversite ve fakültede Arap dili eğitim dili yapılarak Afrika Arap edebiyatının gelişimi hızlı bir ivme kazanmıştır. Bununla beraber bölgede klasik eğitim usulüne dayalı

medreseler, kırsal bölgelerde ve bazı kentlerde varlığını devam ettirmektedir. Bu medreselerin bazıları, modernleştirilerek çağının ihtiyaçlarını karşılayabilecek İslâmî eğitim merkezi haline getirilmiştir. Nijer ve Mali gibi bazı Batı Afrika ülkeleri, günümüzde dış güç kaynaklı farklı İslâmî akımlar ve ideolojileri engellemek için İslâmî eğitim müfredatının yer aldığı okullarda Afrika kültür ve edebiyatına uygun yeni bir müfredat geliştirme faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Batı Afrika'da Arap edebiyatı ve Batı edebiyatının modern Afrika eğitim sisteminde yer alması nedeniyle, karşılıklı etkileşim kaçınılmazdı. Dolayısıyla Afrika edebiyatçıları, uçak, tren ve telefon gibi Batı dillerine ait kelimeleri ve sömürgecilerin bölgeye getirdiği teknolojik aletlerin isimlerini Arapçalaştırarak şiirlerinde kullanmışlardır.

Direnış edebiyatı türü, Avrupalıların bölgeyi sömürmesiyle daha fazla ilgi görmüş, sömürgecilerin Afrika'ya yönelik gizledikleri kötü niyetlerini ortaya koymuş ve Avrupalıların bölgeyi sömürmek için geldiklerini açık bir şekilde beyan ederek Afrika insanını bilinçlendirmiştir. Afrika Arap direniş edebiyatında vatanseverlik kavramı, milliyetçilik temel alınmaksızın ilk önce İslâm'ı daha sonra kendi kültürünün uygulanacağı toprakları koruma esaslıdır. Bu da, Afrikalı Müslüman direnişçilerin ırkçılık peşinde koşmadıkları anlamına gelmektedir. Hamaset, hiciv, fahr, mersiye ve vasıf gibi farklı Arap şiir temaları altında direniş şiirleri işlenmiştir.

19. yüzyılda yazılmış direniş edebiyatı türü çok az miktardadır. Bunun sebebi, sömürgeciliğin 19. yüzyılın sonlarında başlaması ve direniş edebiyatı yazarlarının savaşa uğraşmalarıdır. Sömürgeciliğe karşı çıkan İslâmî hareketler arasında birlik ve beraberliği sağlamak, İslâm devletlerinin liderlerini överek cesaretlerini arttırmak gibi konular çerçevesinde 19. yüzyılın direniş edebiyatı oluşmuştur. Bazı Afrika edebiyatçıları, sömürgecilerin bölgede yaptıkları yıkımlar ve zulümlerden bahsetmişlerdir. Bazıları ise, Avrupa sömürgecileriyle mücadele ederken, sürgün ve hapis gibi yaşadıkları zulümleri anlatarak, kendi biyografilerini direniş edebiyatında sergilemişlerdir. Ayrıca bu dönemde direnişe dayalı olarak yazılan nesirler şiirlere kıyasla daha az bir yer işgal etmiştir.

Batı Afrika, 20. yüzyılın ortasında kâğıt üzerinde bağımsızlığını kazansa da, sömürgecilik, bölgede dolaylı ve üstü kapalı yollarla devam etmiştir. Bölgede ortaya çıkan Batı kültürü, 20. yüzyıl ve sonrasında yazılan direniş edebiyatının seyrini değiştirerek yeni türlerle onu zenginleştirmiştir. Bu dönemdeki Afrika Arap edebiyatçıları, Afrika'yı yönetmek isteyen Avrupalıların dolaylı yollarla kurdukları tuzaklara karşı Afrika toplumunu bilinçlendirerek direnmeye devam etmişlerdir. Ekonomik sistemler, üretim sektörleri alt yapısı ve özel şirketler aracılığıyla Afrika kıtasının değerli kaynaklarını sahiplenmeye çalışan sömürgeci politikalara karşı direnmişlerdir. Avrupa çıkarlarını korumak için sömürgecilerin yerli yönetime yerleştirdikleri kadroları eleştirerek Afrikalı insanın kendi ana vatanı için çalışmaları ve ülkelerine ihanet etmemeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Batı kültürüne karşı İslâmî kimliğe ve Afrika Arap edebiyatına sınıksız sarılmaya çağırmışlardır. Afrika edebiyatçıları, Afrika İslâm kültürünü tekrardan canlandırmak için direniş şiirlerinin yanı sıra, roman ve hikâye yazarak direniş nesir türünü geliştirmişlerdir. Onların

yazdıkları romanlarda ve hikâyelerde Afrika'nın sosyal yaşamı ortaya konulurken, vatanseverlikle birlikte İslâm kültürünü korumak ve sömürgecilerin ellerinden ülkelerine ait zenginlikleri yeniden almaları çağrısında bulunulmuştur. İdeolojilerin, ne kadar farklı olursa olsun, özel olarak ülkenin ve genel olarak Afrika Kıtası'nın yararına kullanılması gerektiği ısrarla vurgulanmıştır.

Sözün özü, Batı Afrika İslâmiyet'ten önce Arap edebiyatıyla tanışmış bir bölgedir. İslâmiyet'ten sonra Arap edebiyatı bölgede çok önemli bir konum teşkil etmiştir. Afrika insanı, Arap dilini kullanarak duygularını ifade etmiş ve Arap edebiyatında ustalaşarak edebî eserler yazmıştır. Aynı şekilde Afrikalılar, emperyalizme karşı Arap edebiyatını silah gibi kullanarak dinlerini, kültürlerini ve vatanlarını onunla korumaya çalışmışlardır. Afrika kültürü ile Arap edebiyatı ayrılmaz bir birliktelik oluşturmuş, adeta et ile tırnak gibi olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- ‘ABBAS, Kamara, 2006. “el-Mahtûtâtü’t-Turâsiyye, fî Garbi İfrîkiyâ Muşkilâtuhâ ve Keyfiyyetu Himâyetihâ”, Havliyyetu’l-Harfî’l-‘Arabî, (2), Merkezu Yusuf el-Hâlîfe, Hartûm, ss. 99-114.
- ‘ABDULHALÎM, Receb Muhammed, 2010. el-Muslimûn fî İfrîkiyâ Cenûbiyyi’s-Sahrâ, Sefîr, Kâhire, 112s.
- ‘ABDULHALÎM, Ummu, 2015. Umeru’l-Karkî Edîben, Yüksek Lisans Tezi, Gana Üniversitesi, 86s.
- ‘ABDULKARÎM, Muhammed ‘Abdulkarîm, 2017. Boko Harâm mina’l-Cemâ’ati ila’l-Vilâye, el-‘Arabiyye li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, Kâhire, 279s.
- ‘ABDULLAH, Sâlisu Ebû Bekr, 2012. “en-Nesru’l-İslâmî ve Tetavvuruh fî Vilâyeti Kogî”, Mecelletu’l-Kismi’l-‘Arabî, (19), Punjab Üniversitesi, Lahor, ss. 57-94.
- ‘ABDUNNÛR, Cebbûr, 1984. el-Mu‘cemu’l-Edebî, Dâru’l-‘İlmî li’l-Melâyîn, Beyrût, bs. 2, 674s.
- ABDURRAHÎM, Abdulfettâh vd. 2020. Sâdinu’l-Lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ ed-Duktûr Zekeriya İdris Huseyn, Matba‘tu’l-Hasbî, İlorin, 441s.
- ACHEBE, Ch., Parçalanma, 2011. (çev: Nazan Arıbaş Erbil), İthaki Yayınları, İstanbul, 192s.
- ACHODE, C. S., 1993. Appelle-moi nègre, Presses du Centre national de production de manuels scolaires, Cotonou, 551s.
- ÂDEM, Âdem İbrahim, 2008. “el-İntâcâtü’s-Şi’riyye Ladâ’l-Hâc Muhammed İnvâ Ali Cos”, Dirâsât ‘Arabiyye, (13), Arap Dili Bölümü, Bayero Üniversitesi, Kano, ss. 437-465.
- ÂDEM, Ali Abah, 2016. eş-Şeyh Gûnî Muhammed Ali Gabşîyye ve ’İshâmâtuh fî Neşri’s-Sakâfati’l-’İslâmiyye fî Meydugurî, Lisans Tezi, Meiduguri Üniversitesi, Meiduguri, Nijerya, 100s.
- ADENİYİ RAJÎ, M. G., 1986. a Modern Trend in Nigerian Arabic Literature The Contribution of Umar Ibrahim, Doktora Tezi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi, Haziran, 388s.
- ADİTİNCÎ, ‘İzzuddîn, 2016. “İtticâhâtü’l-Makâmâtî’l-‘Arabiyye fî’l-Edebî’l-‘Arabiyyi’n-Nîcîrî -Makâmâtü’l-İlorî Nemûzecen”, Mecelletu’l-‘Âsime, c. 8. Kerala Üniversitesi, Hindistan, ss. 228-234.
- AHMED BÂBA, Ahmed b. Ahmed et-Timbuktî, 2000. Mi‘râcu’s-Su‘ûd ilâ Neyli Muclibi’s-Sûd, (thk: Fâtıma el-Harrâk), Menşûrâtü Ma‘hadî’d-Dirâsâtî’l-İfrîkiyye, Magrib, 118s.
- AHMED, Rahma ve Abdullah, Muhammed Câmi‘, 2015. “el-Hasâisu’l-‘Âmme fî Vilâyetey Hevsâ ve Yoruba”, at-Tajdid, 19 (37), Malezya Üniversitesi, ss. 111-147.

- el-ÂİD, Ahmed, 1984. “el-Bahsu fî'l-‘Alâkât Beyne'l-Lugati'l-‘Arabiyye ve'l-Lugâtî'l-İfrîkiyye-Vâkı‘uh ve Âfâkuh” Mecelletu'l-Lisâni'l-‘Arabî, (23), ALECSO, ss. 59-65.
- AKÇAY, A. S., 2017. “Afrika Edebiyatına Kısa Bir Giriş”, Hece Dergisi, sy, 246, 247, 248. Haziran, Ankara, ss. 1018-1034
- ALFEDRÎ, Habibe Yahya, 2011. el-İbdâ‘u'l-Fennî fî'r-Rivâyeti'n-Nîcîriyye bi'l-‘Arabiyye, Doktora Tezi, Beşerî İlimler ve Edebiyat Fakültesi, Kogi Vilayeti Üniversitesi, Kogi, 160s.
- ALÎ, Kemâleddîn el-Mubârek 2015. “eş-Şi‘ru'l-‘Arabiyyu'l-Yorubâvî”, Mecelletu Kırâât İfrîkiyye (24) el-Munteda'l-İslâmî, Londra, ss.78-89.
- ALİOUM, F., 1972. Le Cercle des Tropiques, Présence Africaine, Paris, 252s.
- ALİYU, Muhammed, 2014. The Art of Love Poetry in the Poems of Hâfiz Chiroma Kabara, Doktora Tezi, Ahmedu Bello Üniversitesi, Zaria, Nijerya, August, 262s.
- ALKALÎ, H., 2002. The Chief Arbiter: Wazir Junaidu and His Intellectual Contribution, Centre for Islamic Studies, Usman Danfodio University, Sokoto, 247s.
- EL-ÂLÛSÎ, Mahmûd Şukrî, tsz. Bulûgu'l-Ereb fî Ma‘rifeti Ahvâlî'l-‘Arab, (thk: Muhammed Behcet), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire, bs.2, 3c.
- el-ÂMİDÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hasan b. Bişr, 1994. el-Muvâzene Beyne Şi‘ri Ebî Temmâm ve'l-Buhturî, (thk: Ahmed Sakr ve Abdullah Hamed Muhârib), Dâru'l-Ma‘ârif, Kâhire bs. 4, 3c.
- AMMÂRE, ‘İhlâs Fehrî, 1992. el-İslâm ve’s-Şi‘r, Mektebetu'l-‘Âdâb, Kâhire, 144s.
- ARNOLD, Th., 1971. ed-Da‘vetu ila'l-İslâmiyye, (çev: Hasan İbrahim Hasan ve Abdulmacîd Âbidîn, İsmail en-Nehrâvî), Mektebu'n-Nahdati'l-Misriyye, Kâhire, 521s.
- el-ASKERÎ, Ebû Hilâl, 1952. Kitâbu's-Sinâ‘ateyn, (thk: Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru İhyâ‘i'l-Kutubi'l-‘Arabiyye, by., 465s.
- ATAÖV, T., 2010. Emperyalizmin Afrika Sömürüsü, İleri Yayınları, İstanbul, 112s.
- ‘ATVÂN, Huseyn, 1970. Mukaddimetu'l-Kasîdeti'l-‘Arabiyye fî’s-Şi‘ri'l-Câhilî, Dâru'l-Ma‘ârif, Kâhire, 258s.
- AYYILDIZ, E. Y., 2018. “Aimé Césaire’in Gözünden Kongo’nun Bağımsızlık Mücadelesi ve Patrice Lumumba”, DTCTF Dergisi, 58 (1), Ankara Üniversitesi, ss. 496-511.
- BA‘LÎ, Hafnâvî, 2018. Sahrâu'l-Cezâiri'l-Kubrâ fî'r-Rihlâtî ve Zilâlî'l-Levhât, Durûb li'n-Neşr, Cezâyir, 320s.
- BAÏLLEUL, Ch., 2005. Sagesse Bambara: Proverbes et Sentences, Donniya, Bamako, 463s.
- BAMBA, Ahmed, Ve İnneke le‘alâ Hulukin ‘Azîm, <http://khassidaenpdf.free.fr> (Erişim tarihi: 07.06.2019),
- _____, el-Cevâhiru'n-Nafîs fî ‘İkdi Nesri'l-Ahdariyyi'r-Re’îs, yy. Senegal, tsz., 47s.

- _____, Kasidetu ve Yahluku Mâ lâ Ta‘lamûn, <http://khassidaenpdf.free.fr> (Erişim tarihi: 07.06.2019)
- _____, tsz. Tezevvudu’s-Şubbân ila’t-Tibâ‘i’l-Meliki’d-Dayyân, el-Mektebu’l-Murîdiyye, Senegal, 48s.
- BANÇÎ, Eyyûb, 2008. Littâfin Kôyar da Sallâ, Menşûrât ISESCO, bs. 2, 202s.
- BÂRE, Osman Barâyima, 2000. Cuzûru’l-Hadâratî’l-İslâmiyye fi’l-Garbi’l-İfrîkî, Dâru’l-Emîn, Kâhire, 460s.
- BARHÂM, Abdullay Sâley, 2017. eş-Şi‘ru’l-‘Arabî fi’n-Nîcer, Medînetu Kiyôta Nemûzecen, Lisans Tezi, Arap Dili ve İnsanî Fakültesi, Nijer İslâm Üniversitesi, 78s.
- BÂRÎ, Muhammed Fâzil Ali ve KERÎDÎYYE, Said İbrahim, 2007. el-Muslimûn fi Garbi İfrîkiyâ Târîh ve Hadârah, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 343s.
- BASSET, R., 1093. Contes Populaires D’afrique, Librairie Orientale et Americaine, Paris, 448s.
- BÂZÎNE, 2010. Abdullah Sâlim, İntişâru’l-İslâm fi Afrîkiyâ Cenûbiyyi’s-Sahrâ, 7 Ekim Üniversitesi, Misratah, Libya, 250s.
- BEDEVÎ, ‘Abdu, 1988, eş-Şu‘arâu’s-Sûd ve Hasâisuhum fi’s-Şi‘ri’l-‘Arabî, el-Hey’etu’l-Mısriyye, 385s.
- el-BEKKÂY, Ahmed b. Muhammed el-Muhtâr, Cevâb Ahmed el-Bekkây b. el-Muhtâr b. Ahmed li’l-Emîr Ahmed b. Ahmed eş-Şeyh, Ahmed el-Fullânî fi Şe’ni’n-Nasrânî’l-Âtî”, Fransa Millî Kütüphanesi Arşivi, Arapça Bölümü, No: 6756, 89s,
- el-BEKRÎ, 1857. el-Mugrib fi Zikri Bilâdi İfrîkiyye ve’l-Magrib, Imprimerie du Gouvernement, Alger (Cezayir’in başkenti), 230s.
- BELLO, Muhammed b. Osman b. Fûdî, tsz. İnfâku’l-Meysûr fi Târîhi Bilâdi’t-Tekrûr, yy. by. 183s.
- BENÎ ŞEYH, Ali Kyari, 2016. “19. Yüzyılda Osmanlı-Bornu Münasebetleri”, (Çev: Muhammed Tandoğan ve Musa Umar), Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1 (2), İSMUS, ss. 35-66.
- el-BERNÎ, Muhammed Cûf b. Tefsîr Bâb, 1999. ‘A‘lâmu’l-Hudâ bi Garbi İfrîkiyâ, by, Senegal, 241s.
- el-BERTELLÎ, Muhammed b. Ebî Bekr, 1981. Fethu’s-Şukûr li Ma‘rifeti A‘yâni Ehli’t-Tekrûr, (thk: Muhammed İbrahim el-Kettânî ve Muhammed Haccî) Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, 299s.
- BEŞİR, İmbây Lo, 1995, Kadâyâ’l-Luga ve’d-Dîn fi’l-Edebî’l-İfrîkî, Dâru Câmi‘ati İfrîkiya’l-‘Âlamiyye, Hartûm, 158s.
- BHÊLY-Q., O., 1978. Un Piège Sans Fin, Presence Africaine, Présence Africaine Paris, 253s.
- BİAO, A. K., Proverbes du Bénin, Globethics.net, Praxis 3, 133s.

- BİNGER, C., 1892. Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Mossi, Hachette, Paris, 2c.
- BOETTGER, G., 1879. Topographisch-Historisches Lexicon zu den Schriften des Flavius Josephus, Verlag Von L. Fernau, Leipzig, 288s.
- BOSSARD, L., 2009. Regional Atlas on West Africa, OECD Publications, Paris, 288s.
- BOVİLL, E.W., 1988. Ticâratu'z-Zehab ve Sukkânü'l-Mağribi'l-Kebîr, (çev: el-Hâdî Ebû Lukme ve Muhammed 'Azîz), Bingazi Üniversitesi Yayınları, Bingazi, 434s.
- BÛ DEVÂYE, Mebhût, 2006. el-'Alâkâtü's-Sakâfiyyetu ve't-Ticâriyyetu Beyne'l-Mağribi'l-Evsat ve's-Sûdânî'l-Garbî fî 'Ahdî Devleti Benî Zeyyân, Doktora Tezi, Ebû Bekr Belkâyd Üniversitesi, Cezâyir, 439s.
- el-BUNDUKÎ, Bedruddîn Muhammed Ya'kûb, tsz. Hadîkatu'l-Ezhâr fî Medhi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr, Dâru't-Ticânî, Tunus, 29s.
- BURTON, R. F., 1865. Wit and Wisdom for West Africa, Tinsley, Brothers, 18, Catherine St. London, 455s.
- CA'FERÎ, Ahmed Ebu's-Sâfi, 2011. min Tarîhi Tavât Ebhâs fî't-Turâs, Menşûrâtü'l-Hadârah, Cezâyir, 663s.
- CÂBÎ, Muhammed el-Emîn, 2000. Fanta, Yazarın şahsî kütüphanesi, Konakri, (yayınlanmamış roman) 3c.
- _____, Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî, 2012. Yazarın şahsî kütüphanesi, Konakri, (yayınlanmamış divan), 117s.
- _____, Ravâi'u Âli Karamukûbâ fî Fûta Tûbâ Mâ Beyne 1805-2007, Yazarın şahsî kütüphanesi, Konakri (yayınlanmamış), 501s.
- _____, el-Menfâ, Yazarın şahsî kütüphanesi, 50s.
- CAKATE, Muhammed, 2008. el-Kâdî Macakat Kal el-Lezî 'alâ Allâhi Tevekkal, yy. Dakar, 165s.
- CÂLO, Ahmed Cirno, 2016. el-Emsâlû'l-Voloviyye Beyne'l-İcâbiyyeti ve's-Selbiyye, Dâru'l-Cinân, ss. 220.
- CERAN, İ., 2008. Sa'dîler, TDV, İstanbul, XXXV, ss. 407-410
- el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, 1990. Tâcu'l-Lugah ve Sihâhu'l-'Arabiye, (thk: Ahmed 'Abdu'l-Gafûr 'Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, bs, 4, 2801s.
- Cf. Montesquieu, 1777. De l'Esprit des Lois, Garnier, Paris, 4c.
- CHERBONNEAU, M. A., 1855. "Histoire de la Litterature Arabe au Soudan" Journales Asiatique, 6 (5), Société Asiatique, Paris, Temmuz, ss. 391-407.
- CİBRÎL, Abdulkadir Mahammed, El yazması, Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, NoNo:: 75.
- CİBRÎL, Muhammed Mensur, 2016. "el-Musâhabetu'l-Lugaviyye fî Şi'ri's-Şeyhi Ebî BEKR, 'Atîk el-Keşnâvî", Mecelletu'l-İnsan ve'l-Mecâl", sy. 04, Ma'hedu'l-

- ‘Ulûmî’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye, el-Merkezu’l-Câmi’î, el-Bayad, Cezâyir Ekim, ss. 147-171.
- CİNCİRÎ, Muhammed, 2019. “eş-Şeyh Abdulkadir et-Tâlikî ve Kitâbuh en-Nehru’t-Tâfih li’l-Lebîbi’r-Râbih” 8. Uluslararası Arap Dili Yıl Dönümü Sempozyumu, Dubai, Nisan, c. 1, ss. 160-171.
- CLUTCHFANS, J., tsz. en-Nijeru’l-Yevm, (çev: el-Mektebu’l-‘Arabî li’t-Terceme), Menşûrât Cûn Afrik. Paris, 240s.
- COGORAGA, Y., Vahdetu İfrîkiyâ, Yazarın şahsî kütüphanesi, Bamako, 4s.
- COUSSY, D., 2000. la Littérature Africaine Moderne au Sud du Sahara, Karthala, Paris, 205s.
- ÇABUK, M., 2019. “Senusilik ve İşgalcilere Karşı Kuzey Afrika’da Osmanlı-Senusi İş Birliği” Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16 (1), Nisan, ss.221-256.
- ÇİFTÇİ, F., 2004. “Hassân b. Sabit’in Hz. Peygamber İçin Söylediği, Mersiyeler” KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, Temmuz-Aralık, ss.79-95.
- _____, 2002. “Arap Geleneğinde Şair ve Cin İlişkisi”, Ekev Akademi Dergisi, 6 (13), ss. 315-324.
- _____, 2006. “Ebul-Atâhiye’nin Şiirlerinde Zühd Anlayışı”, Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, VI (23), ss. 75-96.
- D.O, Fagunma, 1982. Forest of a Thousand Daemons, (çev: Wole Soyinka), City Lights Books, San Francisco, 37s.
- DADİE, B., 1966. Afrique Debout, Seghers, Paris, 260s.
- ed-DÂLÎ, el-Hâdi Mebrûk, 1999. et-Târîhu’s-Siyâsî ve’l-İktisâdî li İfrîkiyâ fî mâ Verâi’s-Sahrâ min Nihâyeti’l-Karnî’l-Hâmisa ‘Aşara ilâ Bidâyeti’l-Karnî’s-Sâmina ‘Aşara, ed-Dâru’l-Misriyyetu’l-Lubnâniyye, Kâhire, 420s.
- DAYF, Şevkî, 1983. el-Fenn ve Mezâhibuh fî’n-Nesri’l-‘Arabî, Dâru’l-Ma‘ârif, Kâhire, bs.10, 522s.
- _____, Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî, Dâru’l-Ma‘ârif, Kâhire, bs. 11, tsz. 10c.
- DENDEŞ, ‘İsmet Abdullatîf, 1988. Devru’l-Murâbitîn fî Neşri’l-İslâm fî Garbi İfrîkiyâ, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrût, 253s.
- DESCHAMPS, H., 2011. ed-Diyânât fî İfrîkiya’s-Sevdâ’, (çev: Ahmed Sâdık Hamdî), el-Merkezu’l-Kavmî li’t-Tercame, Kâhire, 216s.
- DİYÂLO, Ali Kilt, 1987. “es-Sakâfetu’l-İslâmiyye fî İfrîkiyâ”, Mecelletu Da‘veti’l-Hak, (266), Vezâratu’l-Evkâfi ve’ş-Şu’ûni’l-İslâmiyye, Rabat, ss. 22-29.
- DONALD, D., tsz. Târîhu İfrîkiyâ Cenûbi’s-Sahrâ, (çev: Raşid el-Berâvî), Mektebu’l-Ve‘yi’l-‘Arabî, el-Fucâle, 118s.
- DURSUN, D., 1992. Bornu, TDV, İstanbul, VI, ss. 293-295.
- _____, 1988. Afrika, TDV, İstanbul, I, ss. 418-426.

- el-EBKÂRÎ, Muhammed Emîn, 2006. Neş'etu'l-Memâlik ve'd-Duveylâtî'l-İslâmiyye, el-Mu'temeru'd-Devlî, "el-İslâm fî İfrîkiyâ". 7 (14), Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, Şubat, ss. 429-443.
- EBÛ BEKR, 2014. Ali, es-Sakâfetu'l-'Arabiyye fî Nîcîriyâ, Dâru'l-Ummah, Kano, bs.2, 720s.
- EBÛ MANGA, Muhammed el-Emîn, 1989. "el-Ususu'l-Fıkhiyye li Hicreti Emîri'l-Mu'minîn et-Tâhir el-Evvel min Sokoto" Mecelletu Dirâsâtî'l-İslâmiyye, (5), el-Merkezu'l-İslâmiyu'l-İfrîkî, Hartûm, Ekim, ss. 21-49.
- _____, 1998. Silsiletu Lugâtî'l-Harfi'l-Kur'ânî, "Kitâb Ta'rîfî 'an Lugati'l-Havhsâ", Menşûrâtı Munezzamati'd-Da'vati'l-İslamiyye, Hartûm, 55s.
- _____, Muhammed el-Emîn, 2006. el-Lugatu'l-'Arabiyye ve'l-Lugâtı'l-İfrîkiyyetu'l-Uhrâ, Menşûrâtı Ma'hadi'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiyye, Rabat, 44s.
- EBÛ MEDYEN, 2010. Fethu'l-'Aliyyi'l-Mennân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, by, 15s.
- _____, 2015. ez-Zehebu'l-Mesbûk fî Tarâ'if ve Garâibi'l-Fesbuk, el-Mektebetu'l-Murîdiyye, 8s. <https://borommadyana.files.wordpress.com> (Erişim tarihi 06.06.2019)
- EBÛ TEMÎM, Muhammed Bubakar, Ene 'Abd, Yazarın şahsi kütüphanesi, Kotonu-Benin, 1s.
- EBYEKÎN, Musa Abdussalam, 2014. "el-Gazvu'l-Fikrîyyi'l-'İsti'mârî 'ala't-Turâsî'l-'Arabîyyi'l-'İslâmî fî Garbi İfrîkiyâ" Mecelletu'l-Kısmi'l-'Arabî, (21), Puncab Üniversitesi, Pakistan, ss. 86-110.
- ERÎBÎ, 'Abdolvâhid Cuma, 2013. Vahyu's-Subâ'ıyyât, Dâru'n-Nûr, Lagos, s. 320.
- el-ETRÛŞÎ, Şevket Arif Muhammed, 2017. "en-Neşâtı't-Ticârî Beyne Devletey Kânemi'l-İslâmiyye ve Şimâli İfrîkiyâ Hilâle'l-'Asri'l-Vesît" Meeletu Âfâkin Fikriyye, 3 (7), Djillali Üniversitesi, Cezâyir, ss. 19-31.
- FABER, D. ve Faber, H., 1986. Martin Luther King, Jr, Julian Messner, New York. 125s.
- FAGE, J. D, 1982. Târîhu Garbi İfrîkiyâ, (çev: Yusuf Nasr) Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 436s.
- FAL, el-Hâc Musa, 2005. el-Lugatu'l-'Arabiyye fî Nizâmi't-Ta'lîmi's-Senegâlî, by, yy. 198s.
- el-FARADÎ, Muhammed Emîn, tsz. Ya'kûb Bamba, Râiyyetu'l-Hicra, yy, İgra, Gana.
- FERÎD, Ahmed, 1985. Tezkiyetu'n-Nufûs ve Terbiyetuhâ Kemâ Yukarriruhû 'Ulamâ'u's-Selef, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 160s.
- FETHÎ, İbrahim, 1988. Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Edebiyye, el-Muessesetu'l-'Arabiyye, Tunus, 419s.
- FEYÛD, Besyûnî Abdulfettâh, 2015. 'İlmu'l-Me'ânî, Muessesetu'l-Muhtâr, Kâhire, bs. 4, 541s.
- el-FEYTÛRÎ, 'Atiyye Mahzûm, 1998. Dirâsât fî Târîhi Şarkı İfrîkiyâ ve Cenûbi's-Sahrâ, Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Bingazi, 340s.

- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, 2005. el-Kâmûsu'l-Muhît, (thk: Mektebu Tahkîki't-Turâs), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1498s.
- el-FÛTÎ, 'Umer Said, 2014. "Tezkiretu'l-Gâfilîn 'an Kubhi'Htilâfi'l-Mû'minîn" (thk: Âdema Bamba), Meccelletu 'Âfâki'-Sakâfati ve't-Turâs, (88), Merkezu Cumu'a el-Mâcid, Birleşik Arap Emirlikleri, Aralık, ss. 161-203.
- _____, 2018. Seyfu'l-Hakki'l-Mu'temed fî Mâ Veka'a Beyne's-Şeyh 'Umer el-Fûtî ve Ahmed b. Ahmed el-Mâsinî, (thk: el-Hâdî el-Mebrûk ed-Dâlî ve Mutayr Sa'd Gays), Dâru Humeysêrâ, Kâhire, 114s.
- el-FÛTÎ, Ahmed Mâlik Hammâd, tsz. Miftâhu'l-'Emân fî Resmi'l-Kur'ân, ed-Dâru's-Senegâliyye, Dakar, 155s.
- GADO, B., vd. 1994. el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'n-Nîcer, (çev: Muhammed Vekîdî), Esesco Yayınları, 148s
- GALÂDANÇÎ, Ahmed Said, 2016. Hareketu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ fî Nîcîriyâ, Dâru'l-Umma, Kano, bs.3, 277s.
- GALÂDÎME, Mustafa, "VâAfrîkâh", Yazarın şahsî kütüphanesi, Lome-Togo, 1s.
- GEY, İsa 'Âfiye, 2018. el-Gaybetu'l-Beriyye li'l-Hadîm Esbâbun ve Âsâr, Ravdu'r-Rayyâhîn, Tubâ, Senegal, 158 s.
- GİBRİLL, M., 2015. A Structural-Functional Analysis Of The Poetics Of Arabic Qaşîdah: An Ethnolinguistic Study Of Three Qaşîdahs On Colonial Conquest Of Africa By Al-Hâjj 'Umar B. Abî Bakr B. 'Uthmân Krachi (1858-1934), Doktora Tezi, Hindistan üniversitesi, 395s.
- GOLDZİHER, I., 2012. Klasik Arap Literatürü, (Rahmi Er ve Azmi yüksel), Vadi Yayınları, Ankara, bs. 2, 256s.
- GOTTHEIL, R., ve Krauss, Samuel, 1906. Libya, Jewish Encyclopedia, West Conshohocken, Pennsylvania, VIII, ss.77.
- GOUILLY, A., 1952. L'Islam dans l'Afrique Occidentale Française, Larose, Paris, 318s.
- GSELL S., 2007. Târîhu Şemâli Afrîkiya'l-Kadîm, (Çev: Muhammed et-Tâzî Su'ûd), Matba'atu'l-Me'ârif, Rabat, 8c.
- HAFÂCÎ, Muhammed 'Abdu'l-mun'im, 1990. el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuh fî'l-'Asreyni'l-Umeviyyi ve'l-'Abbâsî, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 2c.
- el-HAKÎKÎ, Murtada Abdusselâm, 2012. eş-Şi'ru's-Siyâsî fî Nîcîriyâ, Menşûrâtı'l-Merkezi'n-Nîcîrî li'l-Buhûsi'l-'Arabiyye, 34s.
- HÂMÎD, el-Muhtâr b. 'Allâme, <http://www.cheikh-skiredj.com> (Erişim tarihi: 03.06. 2019)
- HANAKOUKOU, Abdulmecid İdris, 2016. el-Harfı'l-Kur'ânî'l-Munemmet fî Mantıkati İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sidi Mohamed Üniversitesi, Fas, 362s. 64.
- el-HANSÂ, Tumâdır binti 'Amr, 2004. Divânı'l-Hansâ, (thk: Hamdû Tammâs), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, bs. 2, 128s.

- el-HARÎRÎ, Ebû Muhammed el-Kâsim b. Ali, 1873. Makâmâtü'l-Harîrî, Matba'atu'l-Maârif, Beyrût, 564s.
- HARSCH, E., 2014. Thomas Sankara An African, Revolutionary, Ohio University Press, Athens, ABD, 160 ss.
- el-HASAN Sâlu, el-Mahtûtâtü'l-'Arabiyye, fî Garbi İfrîkiyâ ve Himâyetuhâ'l-Kânûniyye "en-Nîcer", Kirâât ve Dirâsât, <https://thakafamag.com> (Erişim tarihi: 03.05.2019)
- el-HASAN, 'Abdul-Kayyûm 'Abdul-Halîm, 1996. "Mahtûtâtü'l-Fûdiyyîn" Uluslararası eş-Şeyhu Osman Dan Fûdî Sempozyumu Bildirileri (Sudan, Hartûm 19-21 Kasım 1995), ed.'Umer Ahmed Said, Uluslararası Afrika Üniversitesi Yayınları, Hartûm, , ss.389-446.
- HÂŞİM, Sâmi, 1979. el-Medâris ve'l-Envâ'u'l-Edebiyye, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût, 134s.
- el-HÂŞİMÎ, es-Seyyid Ahmed, 1997. Mîzânu'z-Zeheb fî Sinâ'ati Şi'ri'l-'Arab, (thk: Husnî Abdulcelîl Yusuf), Mektebetü'l-Âdâb, Kâhire, 164s.
- _____, 1999. Cevâhiru'l-Belâga fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî', (thk: Yusuf es-Sumeylî), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrût, 406s.
- el-HATÎB, Buşrâ Muhammed Ali, 1990. el-Kissa ve'l-Hikâye fî ş-Şi'ri'l-'Arabî fî Sadri'l-İslâmi ve'l-'Asri'l-'Umevî, Dâru's-Şu'ûni's-Sakâfiyyeti'l-'Âmme, Bağdat, 395s.
- HERÎDÎ, Fergalî Ali, 2008. Târîh İfrîkiyâ'l-Hadîs vel-Mu'âsır, Dâru'l-İlmi ve'l-İmân, İskenderiyye, 383s.
- el-HİCRÎ, Hâmid Mahmûd İbrahim, 2008. Hâdimu'l-Vatan, Alabi Printing, İlorin, 113s.
- _____, 2008. es-Seyyidu'r-Re'îs, Alabi Printing, İlorin, 118s.
- _____, 2010. Divânu'l-Hadîkati'l-Gannâ', Kewudamilola Printing Press, İlorin, 162s.
- HİLÂL, Muhammed Gunaymî, 1997. en-Nakdu'l-Edebiyyu'l-Hadîs, Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, 676s.
- el-HİLLÎ, Safiyyuddîn, 1992. Şerhu'l-Kâfiyyeti'l-Bedî'iyye fî 'Ulûmi'l-Belâga ve Mehâsini'l-Bedî', (thk: Nesîb Neşâvî), Dâru Sâdir, Beyrût, 479s.
- HOWELL T., Crawford ve Broydé Isaac, Malchus (Cleodemus The Prophet), Jewish Encyclopedia, VIII, ss. 277.
- el-HÛFÎ, Ahmed Muhammed, tsz. el-Gazel fî'l-'Asri'l-Câhilî, Mektebetu Nehda, Kâhire, 353s.
- İBN 'ABDÎLHAKEM, Abdurrahmân b. Abdullah, 2004. Futûhu Mısır ve'l-Magrib, (thk: Ali Muhammed 'Umer), Mektebu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 519s.
- İBN 'ABDÎ RABBÎH, Ahmed b. Muhammed el-Endulusî, 1983. el-'İkdu'l-Ferîd, (thk: Mufid Muhammed Kamîha ve 'Abdulmecîd et-Terhînî) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 9c.

- İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, 1987. Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve 'Acâibi'l-Esfâr, (thk: Muhammed Abdulmun'im el-'İryân), Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrût, 2c.
- İBN EBÎ DÎNÂR, Muhammed b. Ebi'l-Kâsim, h.1286/1869. el-Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyye ve Tûnus, Matba'atu'd-Devleti't-Tûnusiyye, 309s.
- İBN EBÎ'L-İSBA', 1972. Ebû Abdullah 'Abdu'l-'Azîm b. Abdulvâhid, Bedî'u'l-Kur'ân, (thk: Hafnî Muhammed Şeref), Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, 2c.
- İBN FÛDÎ, Abdullah, 2005. Misbâhu'r-Râvî fî 'İlmi'l-Hadîs, (thk: Muhammed el-Mansûr İbrahim), Dâru'l-'İlm, Sokoto, bs. 2. 337s.
- _____, 2007. el-Hisnu'r-Rasîn fî 'İlmi't-Tasrîf, (thk: Muhammed Salih Huseyn) Dâru'l-Ummah, Kano, 678s.
- _____, 2013. Tezyînu'l-Varakât bi Cem'i Ba'd Mâ lî mine'l-Ebyât, (thk: Yahya Muhammed el-Emîn), Dâru 'İkra', Samaru Gusau, Nijerya, ss. 45
- İBN HACER, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, 1997. el-İmtâ' bi'l-Erba'îni'l-Mutebâyeneti's-Simâ', (thk: Ebû 'Abdillâh Muhammed Hasan), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 129s.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, 1988. el-'İber Dîvânu'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min Zevî'ş-Şa'ni'l-Ekber, (thk: Halîl Şahhâde) Dâru'l-Fikr, Beyrût, 8c.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-'Abbâs Şemsu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed, 1978. Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'i'z-Zamân, (thk: İhsân 'Abbas), Dâru Sâdir, Beyrût, 8c.
- İBN HAVKAL, Ebû'l-Kâsim Muhammed b. Ali en-Nuseybî, 1992. Sûretu'l-Arz, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, 432s.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukrim, h.1414. Lisânu'l-Arab, Dâru Sâdir, Beyrût, bs. 3, 15c.
- İBN MUNKİZ, el-Emîr Usâme, 1987. Lubâbu'l-Âdâb, (thk: Ahmed Muhammed Şâkir) Mektebu's-Sunnah, Kâhire, 560s.
- İBN SİBÂHÎ ZÂDE, Muhammed b. Ali el-Brusavî, 2006. Evdahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifati'l-Buldân ve'l-Memâlik, (thk: el-Mehdî 'Îdu'r-Ravâdiyye, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 733s.
- İBN ŞUHEYD, Ebû 'Âmir Ahmed b. Mervân, 1951. et-Tevâbi' ve'z-Zevâbi', (thk: Butrus el-Bustânî), Mektebu Sâdir, Beyrût, , ss. 215.
- İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Feth Diyâuddîn, tsz. el-Meselu's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâ'ir, (thk: Ahmed el-Hûfî ve Bedevî Tabâne,), Nahdatu Mısır li't-Tibâ'a, Kâhire, bs, 2, 4c.
- İBNU'L-FAKÎH, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, 1996. el-Buldân, (thk: Yusuf el-Hâdî) Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 760s.
- İBNU'L-KAYYİM, Ebû Ebdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, h. 1429. ed-Dâ'u ve'd-Devâ', (thk: Muhemmed ecmel el-İslâhî), Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekke, 751s.

- İBRAHİM, Abdullah Abdurrazzâk, 1989. el-Muslimûn ve'l-isti'mâru'l-Ûrubî li Afrikiyâ, 'Âlemu'l-Ma'rife, Kuveyt, 244s.
- İBRAHİM, Abdullah Abdurrazzâk ve el-CEMEL, Şevkî, 1996. Târîhu'l-Muslimîn fi İfrîkiyâ ve Muşkilâtuhum, Dâru's-Sakâfe, Kâhire, 157 s.
- _____, 2002. Târîhu İfrîkiya'l-Hadîsi ve'l-Mu'âsır, Dâru'z-Zehrâ, Riyâd, bs. 2, 471s.
- _____, 2006. İntişâru'l-İslâm fi Garbi İfrîkiyâ, Dâru-l'fikri'l-'Arabî, Kâhire, 101s.
- el-İDRÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed, 2002. Nuzhatu'l-Muşţâk fi İhtirâki'l-Âfâk, Mektebu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 2c.
- el-İLORÎ, Âdem Abdullah, 2012. Misbâhu'd-Dirâsâti'l-Edebiyye fi'd-Diyâri'n-Nîcîriyye, Mektebetu Vehbe, Kâhire, 88s.
- _____, 2013. el-İslâm fi Nîcîriyâ, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire, 305s. (el)
- _____, el-Fevâkihu's-Sâkita, tsz. Matba'atu'l-Meşhedi'l-Huseynî, Kâhire, 21s.
- İMAM, Auwal İbrahim, 2019. "Haklu's-Şahnâi fi Kasâidi'l-Medhi min Dîvânî's-Şeyhi't-Torodî", Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 3 (10), el-Merkezu'l-Kavmî li'l-Buhûs, Gazze, 30 Ekim, ss. 178-201.
- İMBÂY, Ebû Bekr b. Suleymân, tsz. Ba'du Multakatât mina'l-İntâci's-Şi'rî li's-Seyyid Ahmed et-Ticânî Si'l-Mektûm, yy. Tuvavûn, 85s.
- İMRÂN, Kabâ, 2011. eş-Şi'ru'l-Arabî fi'l-Garbi'l-İfrîkî, Menşûrâtı ISESCO, Rabat, 3c.
- _____, 1996. el-Hayâtu'l-Edebiyye fi Ginya, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Kulliyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyye, Libya, 2c.
- İMRUU'L-KAYS, Cundah b. Hucr el-Kindî, 1984. Divânu'Umru'i'l-Kays, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'ârife, Kâhire, bs. 4, 569s.
- İNCÂY, Ebû Bekr, 2018. el-Hâribât mine'l-Cenne, Reflect Editions, Dakar, 146s.
- İNYÂNG, el-Hâc Muhammed el-Mahmûd, tsz. en-Nehcu'l-Kavîm, fi Sîreti eş-Şeyhi'l-Hadîm, yy. by. 144s.
- JOSEPH, J., 1984. el-İslâm fi Memâlik ve İmbarâtûriyyâtı İfrîkiya's-Sevdâ, (çev: Muhtâr es-Suveyyî), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire, 168s.
- JULIEN, Ch., 2011. Târîhu İfrîkiya's-Şemâliyye, (Çev: Muhammed Mezâlî ve el-Beşîr b. Selâme), Muessesetu Tawalt, by, 73s.
- KA'T et-TİMBUKTÎ, Mahmûd, 2014. Târîhu'l-Fettâş, (thk: Âdema Bamba) Muesssetu'r-Risâle, Beyrût, 369s.
- KADDÂH, 1961. Na'im, Afrîkiya'l-Garbiyye fi Zilli'l-İslâm, Mektebetu Atlas, Dimaşk, 196s.
- el-KÂDÎ, Muhammed Mahmûd, 1999. 'Ukbe b. Nâfi' el-Fihri Fâtihu İfrîkiyye, Dâru't-Tibâ'a ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kâhire, 48s.
- KAHRAMAN, K., 2017. Afrika'da Bir Direniş Öyküsü- Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti, İlke Yayıncılık, İstanbul, 176s.

- el-KALKAŞENDÎ, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ali, 1915. Subhu'l-A'şâ fî Sînâ'ati'l-İnşâ, el-Matba'atu'l-Emîriyye, Kâhire, 15c.
- KAM SÎÉ, A., 2000. la Littérature Oral au Burkina Faso, Doktora Tezi, Ouagadougou Üniversitesi, 722s.
- KAMARA, M., 2010. "Zuhûru'l-Basâtîn fî Târîhi's-Sevâdîn (thk: Nâsiruddîn Sa'îdûnî-Mu'âviye), Muessesetu Câizeti 'Abdi'l-'Azîz Su'ûd, Kuveyt, 440s.
- KAMM, J., 1982. el-Mustekşifûn fî Afrîkiyâ, (çev: Yusuf Nasr), Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 360s.
- KANE, Cheikh Hamidou, 1972. L'aventure Ambigue, (çev: Katherine Woods) Heinemann, London, 178s.
- el-KANKÂVÎ, Osman İdris 2014. "el-Medâ'ihu'n-Nebeviyye fî Garbi İfrîkiyâ", Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye, (51), Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, ss. 115-140.
- KARKÎ, 'Umer, Kasîdetu'l-Leâlî bi Ahbârî ve Tenbîhi'l-Kirâm, Yazarın şahsî kütüphanesi, Akra,
- el-KAŞŞÂT, Muhammed Said, 1996. "min Nakâizi's-Şu'arâi'l-'Arab fî's-Sahrâ", Şeriketu'l-Multekâ, Beyrût, 152s.
- KATÂMÎŞ, Abdulmecîd, 1988. el-Emsâlu'l-'Arabiyye, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 473s.
- el-KATTÂNÎ, 'Abdu'l-Hayy b. 'Abdu'l-Kerîm, 1982. Fihrisu'l-Fehârisi ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Me'âcim ve'l-Meşîhât ve'l-Muselselât, (thk: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, bs.2, 3c.
- KAVAS, A. 2001. Kânim, TDV, İstanbul, XXIV, ss. 308-311
- _____, 2001. Kânimî, TDV, İstanbul, , XXIV, ss. 311-312
- _____, 2003. Mali, TDV, Ankara, XXVII, ss. 493-504
- _____, 2009. Samori Ture, TDV, İstanbul, XXXVI, ss. 81-82.
- _____, 2009. Sudan, TDV, İstanbul, XXXVII, ss. 458-459.
- el-KAVEND, Mes'ûd, 2004. el-Mevsû'atu't-Târîhiyyetu'l-Cugrâfiyye, eş-Şeriketu'l-'Âlemiyye, Beyrût, 20c.
- el-KAYÂLÎ, 'Abdulvehhâb, 2009. Mevsû'âtu's-Siyâse, el-Muessesâtu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, bs.2, Beyrût, 7c.
- el-KAZVÎNÎ, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman, 2003. el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâga, (thk: İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1c.
- KEHHÂLE, 'Umer Rızâ, 1957. Mu'cemul-Muellifîn Terâcum Musennifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Mektebetu'l-Musannâ ve Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût, 15c.
- Kİ-ZERBO, Joseph, 1994. Histoire de l'Afrique Noire, (thk: Yusuf Şelb eş-Şâm), Vezâretu's-Sakâfe, Dimeşk, 2c.
- KOUROUMA, A., 1995. le Soleils des Indépendences, Points, Paris, 216s.

- el-KUNTÎ, Sîdî el-Muhtâr, Nefhu't-Tîbî fî's-Salât 'ala'n-Nebiyyi'l-Habîb, Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi, El yazmaları bölümü, No: 7234. ss. 34.
- KURŞUN, Z., 1996, el-Hâc Ömer TDV, İstanbul, XIV, ss. 417-419.
- KURTULUŞ, R., 1988., Afrika, TDV, İstanbul, I, ss. 426-428.
- KÜÇÜK, C., 1988. Abdülhamid II, TDV, İstanbul, I, ss. 216-224.
- _____, 1988. Abdülmecid, TDV İstanbul, I. ss. 259-263.
- KÜTÜKOĞLU, B., 2006. III. Murad, TDV, İstanbul, XXXI, ss. 172-176
- LAYE, C., 1975. Le Regard du Roi, Plon Yayınları, Plön. ss. 252.
- LELEAU, L. 1931, Musique Negre, Collection Indigène, by, 34s.
- LEO A., el-Hasan b. Muhammed, 1983. Vasef Afrîkiyâ (çev: Muhammed Haccî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, bs, 2, 2c.
- LİOD, B.S, 1980. İfrîkiyâ fî 'Asri't-Tehavvuli'l-İctimâ'î, (çev: Şevkî Celâl) 'Alemlü'l-Ma'rife, Kuveyt, 404s
- el-MAGRİBÎ, Muhammed, 1982. Bidâyetü'l-Hukmi'l-Mağribî fî's-Sûdânî'l-Garbî, Muessesetu'l-Halîc, Kuveyt, 736s.
- MARTİN, B.G, 1988. Sömürgecilığe Karşı Afrika'da Sufî Direniş, (Çev: Fatih Tatlıhoğlu), İnsan Yayınları. İstanbul, 320 s.
- MARTY, P., 1914, Les Ecoles Maraboutiques du Sénégal Lamédorsa de Saint-Louis, Ernest Leroux, Éditeur, Paris, 150s.
- _____, 1917. Etudes sur L'Islam au Senegal, Editions Ernest Leroux, Paris, 2c.
- _____, 1920. Etudes sur l'Islam et les Tribus Soudan, Editions Ernest Leroux, Paris, 4c.
- _____, 1921. L'Islam en Guinée, Fouta-Diallon, Editions Ernest le Roux, Paris, 588s.
- MASSEY, G., 1881. A Book of the Beginnings, Williams and Norgate, London, 2c.
- el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Habîb, 2013. Edebu'd-Dîni ve'd-Dunyâ, Dâru'l-Minhâc, Beyrût, 768s.
- MBACKE, Abdulkadir, tsz. Devâvînu's-Şu'arâ'i's-Senegâliyyîn fî Medhi's-Şehyhi Ahmed Bamaba, yy.by. 78s.
- MBACKE, Khadim Muhammed, 2000. "et-Ta'lîmu'l-İslâmî fî's-Senegâl el-Vâki' ve'l-Me'mûl", Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye, (24), Hartûm, Aralık, ss. 119-150.
- _____, 2001. "Mahtûtâtü'l-Ma'hadi'l-Esâsî li Afrîkiya's-Sevdâ", Mu'temeru'd-Devreti't-Tedribiyye'd-Devliyyeti's-Sâniye, Merkez Cumu'ah, Dubâi, ss. 139-162.
- _____, 2011. "Menziletü'l-Kur'ani'l-Kerîm fî Ta'lîmi'l-İslâmî fî Garbi İfrîkiyâ" Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed Adlı Milletlerarası İlmî Toplantısı, (16) İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 15-17- Ekim, İstanbul, ss. 518-538.

- MCDONALD, A. ve Njeri Sahle, Eunice, 2003. The Legacies Of Julius Nyerere: Influences on Development Discourse and Practice in Africa, Africa World Press, Trenton, United States, ss.160.
- el-MEKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, 1968. Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelusi'r-Ratîb, (İhsan 'Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrût, 8c.
- el-MEKKÎ, Abdurrahman Muhammed Ali, 1987. Muessesâtu't-Ta'limi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî fî Şemâli Nîcîriyâ, Yüksek Lisans Tezi, Me'hadu'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiyye ve'l-Âseviyye, Hartûm Üniversitesi, 185.
- MERRICK, C. G., 1905. Hevsâ Proverbs, Kegan Paul, Trench, Trubner & co. Ltd. London, 132s.
- el-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan, Ali b. el-Huseyn b. Ali, 2005. Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevâhir, (thk: Kemal Hasan Mer'î), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Saydâ, Lubnan, 4c.
- el-METBÛLÎ, Şeyh Nasir Kabara, 2013. "Suver mina't-Teşbîhi'l-Mufred fî Şi'ri's-Şeyh Muhammed en-Nasir Kabara" Mecelletu Mâlam, (10), Arap dili bölümü, Osman b. Fûdî Üniversitesi, Sokoto, Aralık, ss. 47-71.
- el-MEYDÂNÎ, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed, 1955. Mecme'u'l-Emsâl, (thk, Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Matba'atu's-Sunneti'l-Muhammediyye, Kâhire, 2c.
- MEYGÂ, Harun el-Mehdî, 2004. "Edebu'l-Muslimîn fî Garbî İfrîkiyâ", Mecelletu'l-Edebi'l-İslâmî, 11 (42), Riyâd, ss. 72-89
- , 2013. "el-Murâsalâtu'l-İlmiyye li 'Ulemâi Garbi İfrîkiyâ fî'l-'Asri'l-Hadîs ve Âsâruhâ'l-İlmiyye ve'l-İctimâ'iyye", Mecelletu Kırâât İfrîkiyye, (17), el-Munteda'l-İslâmî, Londra, Temmuz, ss. 92-104
- MEYGARÎ, Muhammed et-Tahir, 1979. İbrahim Niyâs es-Senegâlî, Hayâtuhu ve Ârâ'uhu ve Ta'âlîmuh, Dâru'l-'Arabiyye, Beyrût, 530s.
- MİFTÂH, 'Abdul'-Bâkî, 2009. Edvâ' 'ala's-Şeyhi Ahmed et-Ticânî ve 'Etbâ'ih, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 161s.
- el-MİSRÎ, Cemîl Abdullah Muhammed, 1986. Hâdiru'l-'Âlimi'l-İslâmî ve Kadâyâhu'l-Mu'âsıra, Medine Üniversitesi Yayınları, Medine, 2c.
- MOORE, G. ve Beir, U., 1963. Modern Poetry from Africa, Penguin Books, Avustralya, 198s.
- MU'ÂZ, Tahir Lavan, 2014. "Eseru'l-Esâlîbi'l-'Arabiyye fî's-Şi'ri'l-Hevsavî Ledâ's-Şeyh Ebî Bekr 'Atîk" Mecelletu Dirâsât 'Arabiyye, (9), Arapça Bölümü, Bayero Üniversitesi, Kano, Ekim, ss. 147-163.
- MU'NİS, Huseyn, h. 1401. el-İslâmu'l-Fâtih, Matbûâtu Râbitati'l-İslâmî (4), Recep, 222s.
- MUHAMMED, 'Abdussamed Abdullah, h. 1403. eş-Şi'ru'l-'Arabî fî Garbiyyi İfrîkiyâ Munzu'l-'İsti'mâr "es-Senegâl ve Nîcîriyâ", nşr. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 455s.

- MUHAMMED, Ag Muhammed, Selâsûne Mevt li Sittîne ‘Âmâ’, Yazarın şahsî kütüphanesi, Niamey, 7s.
- MUHAMMED, Baba Yunus, 1995. Fihrisu’l-Mahtûtât Dâri’l-Vesâiki’l-Kavmiyyeti’n-Nîcîriyy bi Kaduna, (thk: John Hunwick), Muessesetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî, Londra, 2c.
- MUHAMMED, Dâvûd Muhammed, 2014. Kâmûs na lârabçi da Hevsâ, Menşûrâtu ISESCO
- MUHAMMED, Mahmûd, 2011. min Turâsi Timbuktu ve’s-Sâhili’l-İfrîkî, Menşûrâtu ISESCO, 222s.
- MUHAMMED, Sirâcuddîn, tsz. el-Hicâ fi’ş-Şi’ri’l-‘Arabî, Dâru’r-Râtibi’l-Câmi’iyye, Beyrût, 100s.
- _____, tsz. el-Gazel fi’ş-Şi’ri’l-‘Arabî, Dâru’r-Râtibi’l-Câmi’iyye, Beyrût, 88s.
- MUKDİM, Mebrûk, tsz. el-Îmâm Muhammed ‘Abdulkarîm el-Magîlî et-Tilimsânî ve Devruhû fi Te’sîsi’l-Îmârati’l-İslâmiyye bi İfrîkiya’l-Garbiyâ, Dâru’l-Garb, Cezâyir, 161s.
- MÛLÂÿ, Hasan, 2004. Fihrisu’l-Mahtûtâtî’l-İslâmiyyeti’l-Mevcûde bi Ma’hedi’l-Ebhâs fi Ûlûmi’l-İnsâniyye, Muessesetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî, Londra, 4c.
- MUNKEYLA, Yûso, 2011. “el-Edebu’l-İfrîkî Beyne’l-Esâle ve’l-Mut’ati’l-Fenniyye” Mecelletu Kirâât İfrîkiyye (8), el-Munteda’l-İslâmî, Londra, Nisan-Mayıs, ss. 111-120.
- _____, 2012. “Devru’ş-Şi’ri’l-‘Arabî bi’n-Nuhûd bi’l-Fushâ fi İfrîkiyâ” 1. Uluslararası Arap Dili Yıl Dönümü Sempozyumu, Beyrût, Mart, <https://www.alarabiahconferences.org> (Erişim tarihi: 22.04. 2020)
- MUSA, ‘Âyidetu’l-‘Azb, 2007. Ticâretu’l-‘Abîd fi İfrîkiyâ, Mektebetu’ş-Şurûkî’d-Devliyye, Kâhire, 257s.
- MUSA, Kamara Muhammed, 2018. “el-Kıyemu’l-İslâmiyye fi Şi’ri’ş-Şâ’iri’l-Gînî Muhammed el-Emîn Câbî”, Mecelletu’r-Risâle, 1 (2), Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, ss. 21-35.
- MUSA, Suleymân, 1991. “Min A’lâmi’s-Sekâfati’l-İslâmiyye fi Nîciryâ” Mecelletu’d-Da’va, (8), Libya, ss. 181-193.
- en-NÂBİGATU’Z-ZUBYÂNÎ, Ziyâd b. Mu’âviye, 1996. Divânu’n-Nâbigati’z-Zubyânî, (thk: ‘Abbâs ‘Abdussâtir), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, bs.3, 168s.
- NAMADÎ, Ali İshak, 2015. Kabdatu’l-Ummâl “Rivâyet Nîcîriyye”, Dâru’s-Sakâfe, Jos, 52s.
- en-NÂSİRÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Hâlid, 1997. el-İstiksâ li Ahbâri Duveli’l-Mağribi’l-‘Aksâ, (thk: Ca’fer en-Nâsırî ve Muhammed en-Nâsırî), ed-Dâru’l-Beyzâ, Magrib, , 9c.
- NDIAYE, Mamadou, 1985. L’enseignement Arabo-Islamique au Senegal, Centre de Recherches sur L’hitoire, L’art et la Culture slamique. İstanbul, 253s.

- NİJER BEŞERÎ BİLİMLER ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ, Arapça Arşiv Bölümü, No: 3043.
- _____, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No: 64.
- NİJER İSLAM ÜNİVERSİTESİ, Beşerî İlimler ve Arap Dili Fakültesi, 2020. Delîlu Mesâkâtî Kısmî'l-Lugatî'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ, Mektebetu Ayomâ, Lagos, 143s.
- NİJER MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI, 2002. "Vezâretu't-Ta'îmi'l-'Âlî, İdâretu't-Ta'îmi'l-'Arabî, Menâhîcu't-Ta'îmi'l-'Arabiyyi'l-Fransî li'l-Merhaleteyni'l-İ'dâdiyye ves'Sâneviyye", Niamey, 184s.
- NİYANG, 'Abdu'l-Ahad, 2007. Serene Mbake Bosso ve Devruhû fî Neşri'l-'İlm ve'l-Ma'rife, Formasyon Bitirme Tezi, Şeikh Anta Diop Üniversitesi, Dakar, 46s.
- NİYÂS, el-Halîfetu'l-Hâc Muhammed, tsz. el-Kibrîtu'l-Ahmer fî Medâihî'l-Kutbi'l-Ekber, by. 523s.
- NKRUMAH, K., 1966. Yeni Sömürgecilik, (çev: A. Sarıca), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 99s.
- en-NUVEYRÎ, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdulvehhâb, 2004. Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, (thk: Hasan Nûruddîn), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 33c.
- OF SEVİLLE, I., 2006. The Etymologies, (çev: Stephen A. Barney vd.), Cambridge University Press, 489s.
- ONİRETİ, Lateef İbrahim, 2002. "eş-Şi'ru's-Siyâsi'l-'Arabî fî Nîcîryâ", Journal of Arabic & Islamic Studies, c. 5, Lagos Üniversitesi, Lagos, ss. 51-66.
- ONİRETİ, Lateef İbrahim, ve ELBÎ, İsa, 2015. "el-Edebu'l-'Arabî fî Zilli İmârati İlörini'l-İslâmiyye fî Nîcîriya" Mecelletu Rufûf, 3 (7), Adrar Üniversitesi, Cezâyir, Eylül, ss. 55-110.
- ORHONLU, C., 1960. "Osmanlı-Bornu Münasebetine Âid Belgeler" Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mart, (23), ss. 111-130.
- ÖZDOĞAN, M. A., 2000. Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşık el-Kayravanî'nin Edebî Tenkitteki Yeri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 282s.
- _____, 2018. Lafız ve Anlam, Ensar Neşriyat, İstanbul, 302s.
- ÖZKUYUMCU, N., 2012. Ukbe b. Nâfi', TDV, İstanbul, XXXXII, ss. 64-66.
- ÖZNURHAN, H., 2006. "Arap Şiirinde Fahr Teması" Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 22 (22), Kasım, ss. 149-160
- PARILDI, M., 2010. "Fransız Sömürgeciliği Döneminde Kuzey Afrika'da Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış" Bilimname Dergisi, 18 (1), Erciyes Üniversitesi, Kayseri, ss. 115-132.
- _____, 2007. Ebu'l-'Atâhiye ve Şiiri, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 228s.
- PAUL, M., 1902. Histoire littéraire de l'Afrique Chrétienne Depuis les Origines Jusqu'à l'invasion Arabe, Editions Ernest le Roux, Paris, 2c.

- POUILLON, F., 2012. Dictionnaire des Orientalistes de Langue Française, Karthala, Paris, 1112s.
- PRSON, Y., 1968-1975. Samori, une Revolution Dyula, Imprimerie Barnier, Nimes, France, 3c.
- er-RÂFÎ'Î, Mustafa Sâdık, 1997. Târîhu 'Âdâbi'l-'Arab, Mektebetu'l-Îmân, Kâhire, 2c.
- RATTRAY, R. S., 1913. Hausa Folk-Lore Customs, Proverbs, Etc, Clarendon Press, Oxford, Londra, 2c.
- RİYÂD, Zâhir, 1965. İsti'mâru İfrîkiyâ, ed-Dâru'l-Kavmiyye, Kâhire, 473s.
- ROBERT, A., 1963. l'Afrique Africaine, Edition Seps Couleurs, VIO, Aralık, 230s.
- ROBINSON, D., 1988. La Guerre Sainte d'Al-Hajj Umar, (çev: Henry Tournoux ve Jean-Claude Vuillemin), Karthala, Paris, 424s.
- RODNEY, W., 2013. Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı, (çev: Hülya Osmanağaoğlu), Dipnot Yayınları, Ankara, 435s.
- ROGER L., 1987. La Parole à Travers Quelques Proverbes Peuls du Fouladou, Journal des Africanistes, Paris, 57 (1-2), ss. 67-75.
- ROONEY, D., 1988. Kwame Nkrumah: the Political Kingdom in the Third World, I. B. Tauris & Co, London, ss. 292.
- es-SA'DÎ, Abdurrahman b. Abdullah, 1981. Târîhu's-Sûdân, (thk: O. Houdas), Librairie d'Amerique, et d'Orients, Paris, 332s.
- es-SÂDİKÎ, Hasan, 2012. Edvâ' 'ala's-Sakâfeti'l-'Arabiyye fî İfrîkiyâ fî'l-'Asri'l-Hadîs -Musâhametu Kunte fî'l-Hayâti's-Sakâfiyye ve's-Siyâsiyye- Menşûrâtu Ma'hedi'd-Dirâsâti'l-İfrîkiyye, Rabat, 152s.
- SAİD, 'Umer Ahmed, 2005. "Cuhûdu's-Şeyh Abdillâh b. Fûdî't-Ta'lîmiyye fî Nazmi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye", Mecelletu Dirâsât İfrîkiyye, (33), Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, Haziran, ss. 77-105.
- SAİD, Ahmed, vd. Devâvînu's-Şu'arâ fî Medhi'l-Hâdîm, <http://www.jazbu.com> (erişim tarihi: 20.11.2019):
- SALİFOU, A., 1993. La Question Touareg au Nijer, Karthala, Paris, 207s.
- SALİH, 1991. Mehdi Sâtî, Me'a'l-İslâm fe's-Sakâfeti'l-'Arabiyye fî's-Senegâl, el-Merkezu'l-İslâmî, Hartûm, 70s.
- SALLÂBÎ, 2001. Ali Muhammed Muhammed, es-Simâru'z-Zekiyye li'l-Hareketi's-Senûsiyye fî Libya, Mektebetu's-Sahâbe, Şârîka, 2c.
- SAMBA, 'Âmir, 1978. el-Edebu's-Senegâliyyu'l-'Arabî, eş-Şerikatu'l-Vataniyye, Cezâyir. 2c.
- SANOĞO, Muhammed Merhaba, Kaside Tâiyye, Nijer Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü, Arapça Arşiv Bölümü, Niamey, No:117.
- SANOĞO, Nuh, 2018. el-Lugatu'l-'Arabiyye Ledâ Kabâili Anko fî Gîniyâ, Şeriketu Metâbi' Sila, Riyâd, 289s.

- es-SÂRÎM, ‘Abdulkerîm İsa, tsz. Edvâ’ ‘ala’l-Edebi’l-‘Arabiyyi’l-Kadîm fî Nîcîriyâ, by., 81s.
- es-SÂRÎM, Abdulkerîm İsa ve AHMED, Rahma, 2014. “Vucûhu’t-Teessur bi’t-Turâsi’l-‘Arabî’l-İslâmî fî Edebi’l-Hevsâ” Mecelletu’l-Ustâz, (209), Malezyaya Uluslararası İslam Üniversitesi, Malezya, ss. 103-115.
- es-SEKÂKÎ, Ebû Ya’kûb Yusuf b. Ebî bekr, 1987. Miftâhu’l-‘Ulûm, (thk: Na’îm Zerzûr), bs. 2. Dârul-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 628s.
- SELMAN, Nur, 1954. Meâlimu’r-Remzîyye fî ş-Şi’ri’s-Sûfî’l-Arabî, Doktora Tezi, Beyrût Amerikan Üniversitesi, Beyrût, Haziran, 145s.
- SENGHOR, Leopold Sedar, 1977. Selected Poems of Leopold Sedar Senghor, (thk: Abiola İrele), Cambridge Üneversitesi, Londra, 144s.
- SÎ, el-Hâc Mâlik, tsz. Zecru’l-Kulûb, el-Mektebetu’s-Senegâliyye, by., 27s.
- _____, 2006. Divânu’l-Hâc Mâlik Sî, (thk: Ebû Bekr İmbây), Dakar, 447s.
- SİLLÂ, Abdulkadir Muhammed, h.1406. el-Muslimûn fî’s-Senegâl Me’âlimu’l-Hâdir ve Âfâku’l-Mustakbel, Kitâbu’l-Umme, Katar, 190s.
- es-SİNDÎ, Muhammed ‘Âbid, h. 1424. Hasru’Şârid min Esânîd Muhammed ‘Âbid (thk: Halîl b. ‘Usmân el-Cebûr), Mektebetu’r-Ruşt, Riyâd, 740s.
- SU‘ÛDÎ, Muhammed Abdulganiyy, 2006. “el-Lugatu’l-‘Arabiyye ve Mekânetuhâ ve’t-Tehaddiyât Elletî Tuvâcihuhâ fî İfrîkiyâ”, el-İslâm fî İfrîkiyâ, el-Mu’temeru’d-Devlî, 10. Kitap, 26-27 Kasım, Uluslararası Afrika Üniversitesi, Hartûm, ss. 167-198
- SULEYMÂN, Yahya İmâm, 2017. “Nubza ‘ani’t-Te’lîfi’l-Kasasî fî’l-Edebi’l-‘Arabîyyi’n-Nîcîriyyi’l-Kadîm” Mecelletu ‘Âfâk li’l-‘Ulûm, 2 (7), Djelfa Üniversitesi, Djelfa, Cezâyir, ss.401-406
- es-SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, tsz. Mu’tereku’l-Akrân fî İ‘câzi’l-Kur’ân, (thk: Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Beyrût, 3c.
- ŞÂKİR, Mahmûd, 1971. es-Senegâl, Dâru’l-Feth, Dimaşk, 107s.
- _____, 1972. Taşâd, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, 105s.
- ŞELEŞ, Ali, 1993. el-Edebu’l-İfrîkî, Âlemu’l-Ma’rife, (171). Kuveyt, Mart, 240s.
- ŞEVKÎ, Ahmed, tsz. Divân Şevkî, (thk: Ahmed Muhammed el-Hûfî), Nahdatu Mısır li’t-Tibâ’a, Kâhire, 2c.
- ŞUKRÎ, Ahmed, 2001. “Cihâdu’l-Hâc ‘Umer fî ‘A‘Âlî Nehri’s-Senegâl”, Menşûrâtü Ma‘hadi’d-Dirâsâti’l-’Afrîkiyye, Rabat, ss. 45-65.
- ŞÛŞ, Muhammed, 2016. “Mukâvemetu’l-Hâc ‘Umer (1840-1864)” Mecelletu’d-Dirâsâti’l-’İfrîkiyye, 3 (5), Cezâyir Üniversitesi, Cezâyir, Kasım, ss. 10-33.
- et-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, 1967. Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk, (thk: Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Ma‘ârif, Mısır, bs. 2, 11c.
- et-TÂLİB, ‘Umer, 1971. “el-Kıssatu’l-‘Arabiyye fî’l-Edebi’l-‘Arabî” Mecelletu Âdâbi’r-Râfideyn, (1), Irak, ss. 98-122.

- TANKO, İshak İdris, 2013. Rivâyetu Limâzâ Yekrehûnanâ (Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye), Lisans Tezi, Arap Dili ve İnsanî İlimler Fakültesi, Nijer İslâm Üniversitesi, 61s.
- TARKÂN, İbrahim Ali, 1970. İmbarâtûriyyetu Gâna el-İslâmiyye, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 112s.
- THOMAS, Félix, 1884. Vie de René Caillié, Tours İmprimerie, Paris, 30s.
- et-TİCÂNÎ, Muhammed el-Hâfız, h.1387. el-Hâc 'Umer el-Fûtî Sultânî'd-Devleti't-Ticâniyye bi Garbi İfrîkiyâ, ez-Zâviyyetu't-Ticâniyye, Kâhire, 120s.
- TİYÂM, İb Dîr, tsz. 'Almâm Mâba Cako Bah ve Melhametuhu'l-Cihâdiyye fî'l-Mintakat'i-s-Senegambiyâ li Neşri'l-İslâm ve Muhârabeti'z-Zulm fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşar, (çev: İmâm el-Hasan Sakko), el-Mektebetu's-Senegâliyye, Dakar, 100ss.
- et-TURÛDÎ, Abdulkadir b. Mustafa, 1991. Mevsûfâtü's-Sûdân, (thk: Ebû Alfâ 'Umer Muhammed), Sankore, Sudan, 25s.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI, Osmanlı Arşivi, No: İ.D.H. 296/18695.
- UMER BA, Muhammed Salih, 2006. es-Sakâfetu'l-İslâmiyye fî Garbi İfrîkiyâ, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, , 683s.
- UMER, Ahmed Muktâr, 2008. Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsirah, 'Âlemu'l-Kutub, Kâhire, 3367s.
- el-UMERÎ, İbn Fadlillâh Şihâbuddîn Ahmed b. Yahya, 2010. Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr, (thk: Kâmil Suleymân el-Cebûrî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 27c.
- UNESCO, Târîhu İfrîkiya'l-Âm, el-Matba'atu'l-Kâtûlikiyye, Beyrût, 1988, IV, 184.
- ÜNLÜ, B., 2014. "Nelson Mandela'nın Erdemli Hayatı", Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi, (297), İstanbul, ss. 37-44.
- el-VEFRÂNÎ, Muhammed es-Sagîr, 1888. Nuzhatu'l-Hâdî bi Ahbâri Mulûki'l-Karni'l-Hâdî, (thk: Houdas), Matba'atu Bardîn, Ingre -Fransa, 320s.
- el-VELÎLE, Abdurrahman Said, 2017. el-'Ustûre, Atlas li'n-Neşr, el-Cîze, Mısır, 350s.
- el-VUDDUGAYRÎ, 'Abdu'l-'Aliyy, 1993. el-Ferenkûfûniyye ve's-Siyâsâtu'l-Lugaviyye ve't-Ta'îmiyye'l-Fransiyye bi'l-Magrib, Kuttâbu'l-İlm, 176s.
- VULD ABBÂH, Muhammed el-Muhtâr, 2003. eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ fî Mûrâtâniyâ, Dâru'l-Emâni Rabat, bs. 2, 436s.
- YA'KÛB, Ali, 2004-2005. el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Âdâbuhâ fî Cumhûriyyeti'n-Nîcer Hilâle Fetreti'l-İsti'mâr, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Osman Dân Fûdî Üniversitesi, Sokoto, 237s.
- _____, 2015 "el-Fullâniyyûn -eş-Şa'bu ve'l-Luga-", Mecelletu Kırâât İfrîkiyye, el-Muntada, London, (24), Nisan-Haziran, ss. 16-25.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, 1977. Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, Mu'cemu'l-Buldân, Dâru Sâdir, Beyrût, 5c.

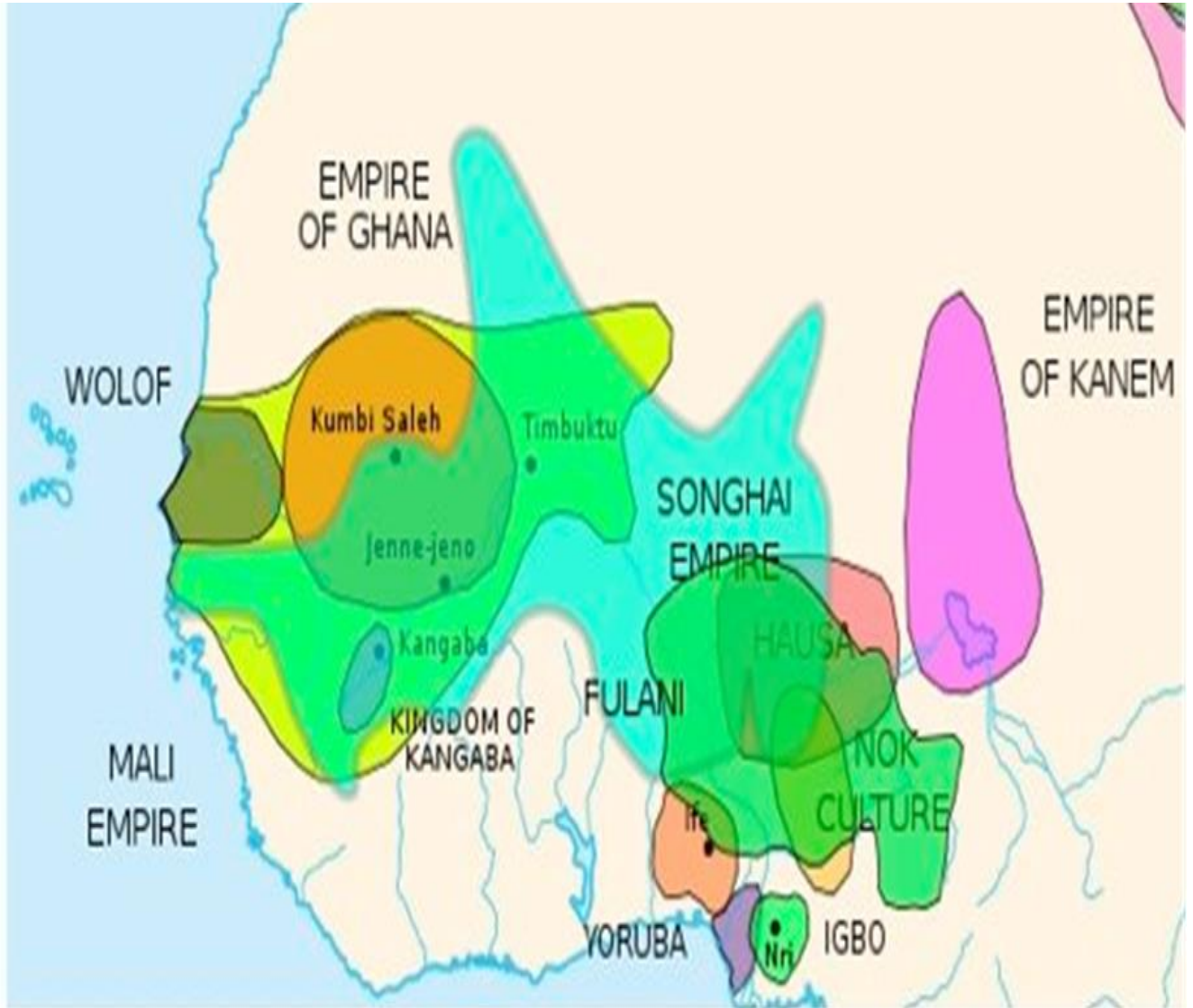
- el-YÛSÎ, el-Hasan, 1981. Zehru'l-Ekemm fi'l-Emsâl ve'l-Hikem, (thk: Muhammed Haccî ve Muhammed el-Ahdar), Dâru's-Sakâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 3c.
- el-YÛSUF, Abdullah Ahmed, 2009. Fennu Sinâ'ati't-Takriz, yy. Beyrût. 66s.
- YUSUF, Muhammed Hayr Ramazan, 2002. Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî, Dâru'Bni Hazm, Beyrût, 2c.
- ZABÂDÎYE, Abdulkadir, tsz. Dirâse 'an İfrîkiyâ Cenûbi's-Sahrâ fi Me'âsir ve Muellefâti'l-'Arabi ve'l-Muslimîn, Dîvânu'l-Matbûâti'l-Câmiyye, Cezâyir, 290s.
- ez-ZEKEVÎ, Abdurrahman, 2003, el-'İkyân, Menşûrât Merkezi'l-Fenni'l-'Arabî, Agege, Lagos, 12 s.
- ZEKÎ, Abdulkadir, h. 1321. en-Nefhatu'l-'Aliyye fi Evrâdi's-Şâzeliyye, Matba'atu'n-Nîl, Mısır, 273s.
- ZEYDAN, Corci, tsz. Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye, (thk: Şevkî Dayf), Dâru'l Hilâl, 4c.
- ZİHNÎ, İlham Muhammed Ali, 1988. Cihâdu'l-Memâliki'l-İslâmiyye fi Garbi İfrîkiyâ Didda'l-İsti'mâri'l-Faransî, Dâru'l-Merrîh, Riyâd, 280s.
- ez-ZUHRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, 1998. el-Cugrafiyye, (thk: Muhammed Hâc Sâdık), Mektebu's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 2s.

EKLER

EK 1: Batı Afrika Ülkeleri

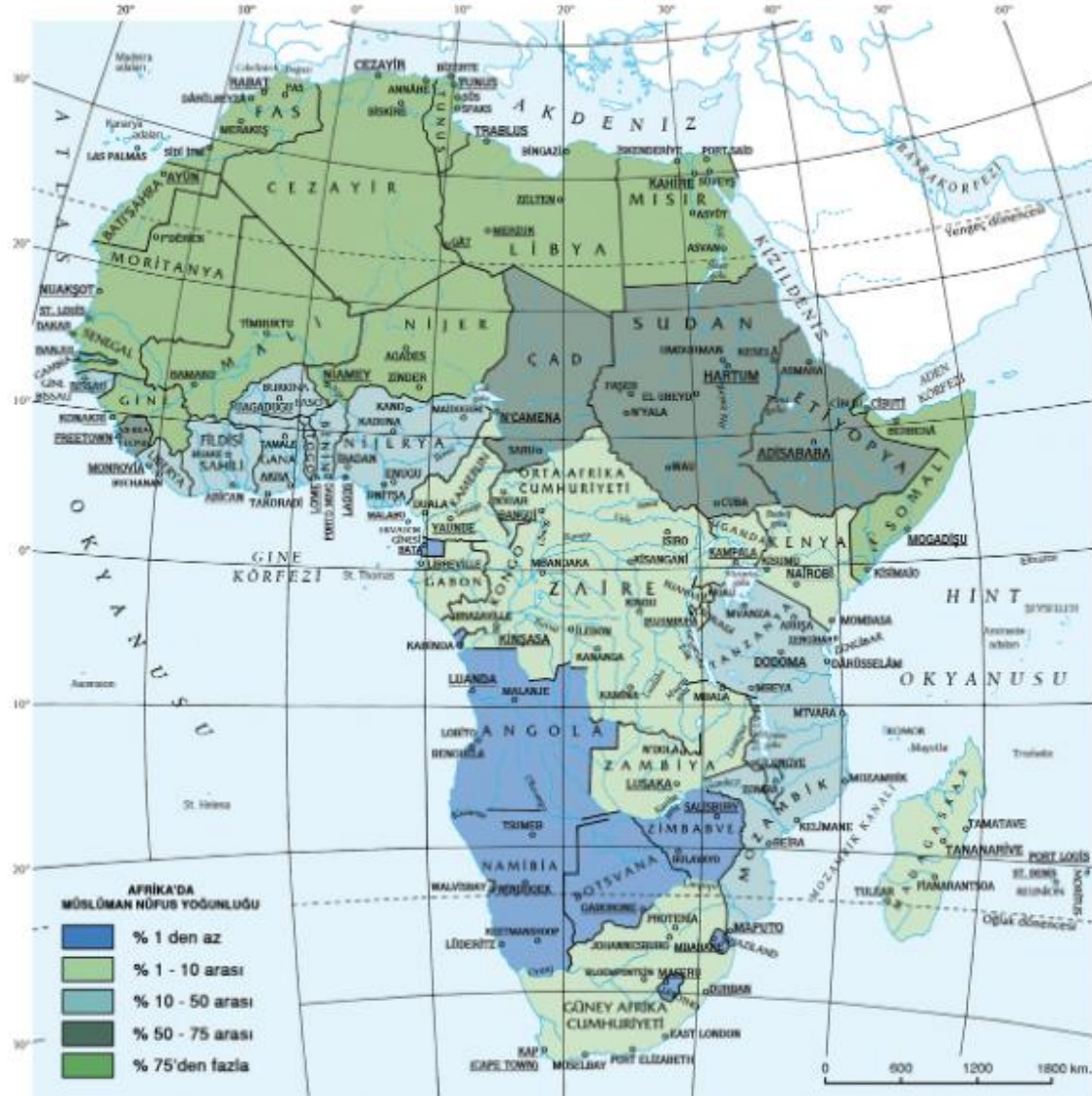

EK 2: Batı Afrika'da Kurulan İslâmî Devletler

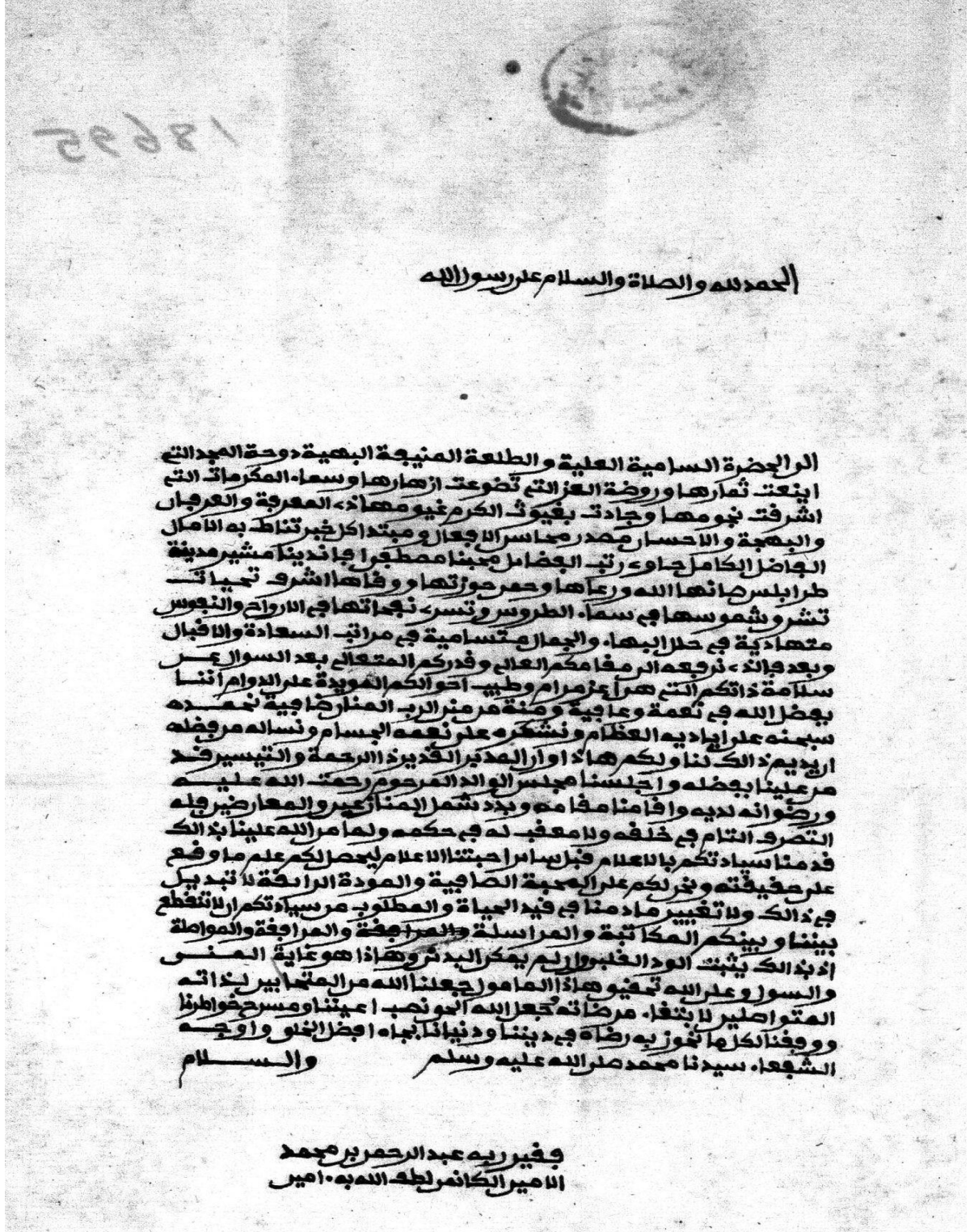
- Gana İmparatorluğu: - ...-1235
- Mali Gana İmparatorluğu: 1235-1464
- Songay İmparatorluğu: 1464-1591
- Kânem-Bornu Devleti: 1086-1902
- Osman Dan Fûdî Devleti: 1810-1903

EK 3: Batı Afrika Dâhil Olmakla Birlikte Afrika'daki Müslüman Nüfus Oranı

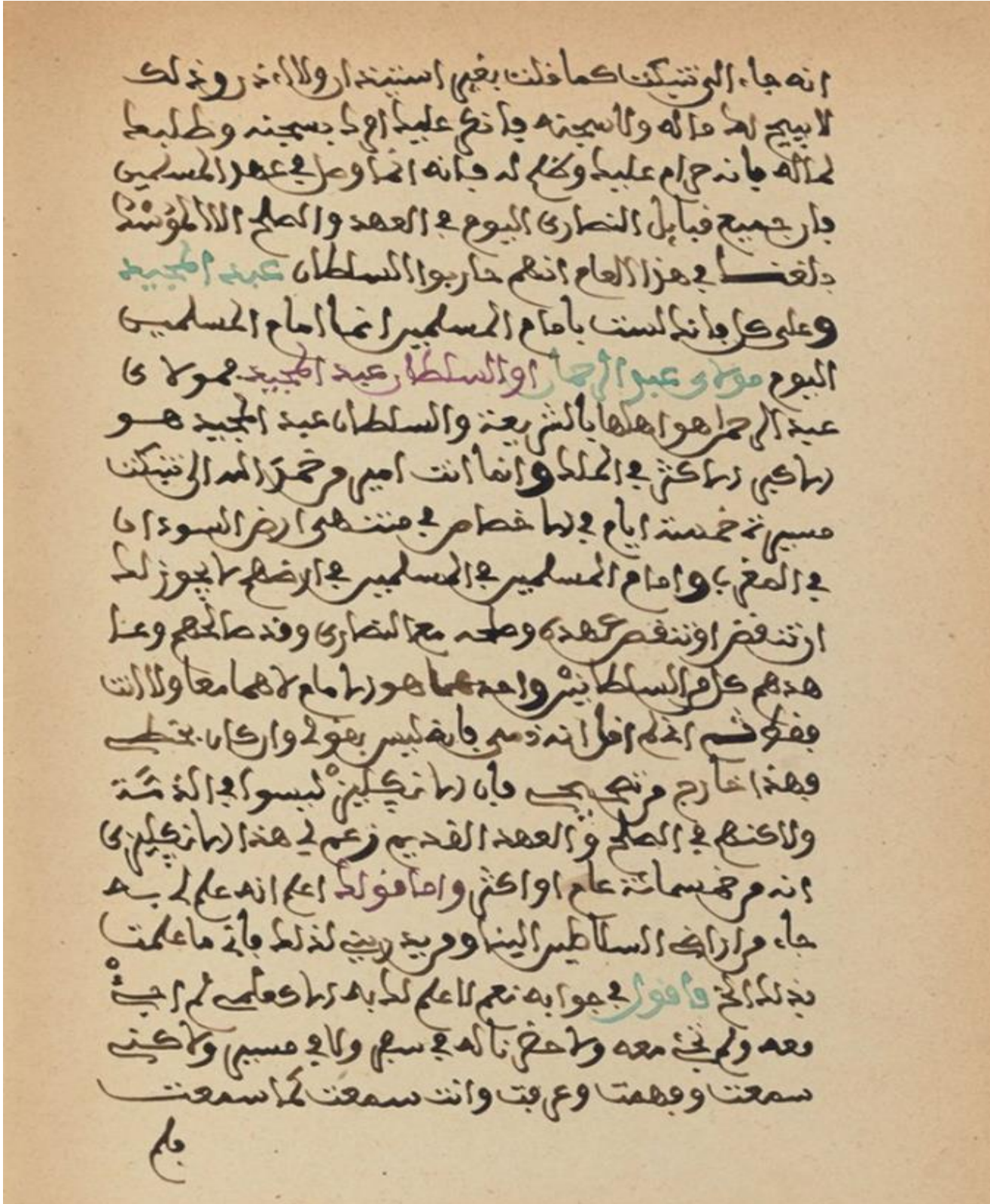
EK 4: Araştırmada Zikredilen Mektupların ve Kasidelerin Bazı Asıl Nüshaları

Emir Abdurrahman b. Muhammed el-Kânemî'nin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği mektubu.⁸³⁴

⁸³⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, No: İ.D.H. 296/18695.

Ahmed el-Bekkâ'y'ın Almanyalı Heinrich Barth konusunda Mâsina Devleti emirine gönderdiği mektubun bir kısmı:⁸³⁵

⁸³⁵ el-Bekkâ'y, Ahmed b. Muhammed el-Muhtâr, *Cevâb Ahmed el-Bekkâ'y b. el-Muhtâr b. Ahmed li'l-Emîr Ahmed b. Ahmed eş-Şeyh, Ahmed el-Fullânî fî Şe'ni'n-Nasrânî'l-Âtî'*, Fransa Millî Kütüphanesi Arşivi, Arapça Bölümü, No: 6756, s. 9.

Senegalli Ahmed Bamba'nın sürgün sırasında söylediği kasidelerin el yazması bir örneği:

نِعْمَ الَّذِي تَخْشَى الْإِلَهَ مُوَحِّدًا
وَيُرْوَمُ مَا يَرْخُو وَيُسِرُّ الْجَاهِلُ
وَمَدَّ أَيْدِيَ الْإِلَهِ بِهَا أَنْفِ الْعِدَّةِ
وَبَقَا يُقَارِفُ غَنِيَّةً فَاحِشَةً
ذِكْرُ حَكِيمٍ أَحْكَمَتْ عَايَاتُهُ
مِمَّنْ يُزْخِرُ مَا يَرِيهِ الْقَمَارُ
وَبَقَا يَدْمُومُ لِي عَلَى مَنْ أَخْرَجُوا
دُنْيَا وَأَخْرَجَ بِفُورٍ مَّاجِدٍ

EK 5: Batı Afrikalı şairlerin Seçilmiş Bazı Kasideleri

a)- Gineli Muhammed el-Emîn Câbî'nin “*Hulâfâu'l-'Arz / Yeryüzü Halifeleri*” adlı kasidesinden bir bölüm:[Kâmil]

أَلَا يَا أُمَّةَ الْإِسْلَامِ كُنْتُمْ بِأَعْبَاءِ الْخِلَافَةِ قَائِمِينَ
وَكُنْتُمْ سَادَةَ الدُّنْيَا وَكُنْتُمْ بُنَاءً لِلْحَضَارَةِ قَائِقِينَ
وَكُنْتُمْ سَابِقِينَ الْعَرَبِ فِيهَا وَكُنْتُمْ قَادَةً وَمُعَلِّمِينَ
وَلَمْ تَكُنْ نَهْضَةُ الْإِفْرِنجِ إِلَّا شُعَاعًا مِنْ ثُرَاتِ الْمُسْلِمِينَ
وَلَيْسُوا فِي مَحَالِ الْعِلْمِ إِلَّا تَلَامِذَةً لَكُمْ وَمُقَلِّدِينَ
أَقَمْتُمْ قُوَّةً فِي الْبَحْرِ سُدَّتُمْ بِهَا الْأَنْدَلُسَ دَهْرًا حَاكِمِينَ
وَشَيْدْتُمْ مَمَالِكَ شَامِخَاتٍ بِهَا ازْدَهَرَتْ حَضَارَتُكُمْ سِنِينَ
سَلُّوْ غِرْنَاطَةَ مَاذَا تَرَكْتُمْ بِهَا شَيْدْتُمْ قَصْرًا مَكِينًا
أَقَمْتُمْ فِي الْبِلَادِ نِظَامَ حُكْمٍ يَقُومُ عَلَى الْعَدَالَةِ جَاهِدِينَ
وَكُنْتُمْ لِلْعَدَى سَلْمًا وَحَرْبًا دُعَاءً لِلتَّسَامُحِ عَادِلِينَ
فَمِنْ قَلْبِ الْجَزِيرَةِ انْطَلَقْتُمْ إِلَى أَقْصَى الْبِلَادِ مُجَاهِدِينَ
وَسَرَّيْتُمْ بِالْخَيُْولِ إِلَى فَرَنْسَا فَأَنْجَزْتُمْ بِهَا فَتْحًا مُبِينًا
سَلُّوْ الْقُسْطَ طَنْطِنَةً مَا دَهَاها لَقَدْ فُتِحَتْ أَمَامَ الْفَاتِحِينَ
وَكَانَ نُفُودُكُمْ يَمْنَةً شَرْقًا لِأَقْصَى الْعَرَبِ رَغَمَ الْمُنْكَرِينَ
وَكَانَ النَّاسُ عِنْدَكُمْ سَوَاءً أَكَانُوا مِنْكُمْ أَمْ كَافِرِينَ
وَعَاشُوا فِي حِمَايَتِكُمْ وَكُنْتُمْ كَأِخْوَانٍ وَتَخْتَلِفُونَ دِينَا
وَعَيَّرْتُمْ أَبَادُوا النَّاسَ لَمَّا أَتَوْهُمْ بِالْجُيُوشِ مُحَارِبِينَ
سَلُّوْا عَنْ قَادَةِ الْحَرْبِينَ 836 عَمَّا أَرَأَوْا مِنْ دِمَاءِ الْآمِنِينَ
لَقَدْ كَانَتْ حَضَارَتُهُمْ وَبَالًا تَقُومُ عَلَى اضْطِهَادِ الْآخِرِينَ
بِهَا فَهَرُّوا الْبِلَادَ وَسَاكِينِهَا لَشُرُوتِ الْأَرْضِ نَاهِبِينَ 837

b)- Gambiyalı Muhammed el-İmâm Sambo Gasama'nın İslâm ile birlikte Afrika'yı övdüğü “*Safahâtun mina'l-Mâz'î / Geçmiş Sayfalar*” adlı kasidesi:[Kâmil]

قُولُوا لِمُتَّهِمْ يُنَمِّقُ فَرِيَةً وَيَقُولُ إِنَّا أُمَّةٌ عَمِيَاءُ
فِي بَطْنِ أَسْفَارِ الشُّعُوبِ شَمَائِلُ لِمُجْدُودِنَا بَرَّاقَةٌ بَيْضَاءُ

836 Burada I. ve II. Dünya Savaşı kastedilmektedir.

837 Câbî, *Dîvânu Muhammed el-Emîn Câbî*, s. 59.

وَزَعَمْتَ قَالاً رَدَّهُ الْعُقْلَاءُ
 عَمَّ الْبَرِّيَّةَ ظَلَمَةٌ دَكْنَاءُ
 قَدْ أُسَّسَتْ مَدِينَةٌ غَرَاءُ
 وَبَدُونَهَا فَخْصَارَةٌ بَتْرَاءُ
 تَجْتَاحُهُمْ حَرْبٌ هِيَ الشَّعْوَاءُ
 سَادَتْ عَلَيْهَا لَيْلَةٌ ظَلَمَاءُ
 فَأَقْتِ أَقَرَّ بِصِيَّتِهَا الْأَعْدَاءُ
 دَارًا فَأَسْرَعَ صَوْبَهَا الثُّرَاءُ
 وَعُلُومُهَا لِلْوَفِيدِينَ غِذَاءُ
 مِنْ كُلِّ شَيْءٍ ضَمَّهُ الْأَرْحَاءُ
 فَسَنَ الزَّرَاعَةَ إِنَّهُ لَمِنَاءُ
 بِظُهُورِهِ وَنَمَتْ بِهِ الْأَنْحَاءُ
 سُنْعَائِي لَوْ قِيمَتُهَا الْجَوْرَاءُ
 سِنَارٌ ثُمَّ غِينِيَا الْخُضْرَاءُ
 نَالَتْ عَلَامًا بَعْدَهُ عَلِيَاءُ
 نَحْنُ⁸³⁹ لَا عَرَقُ مَعْشَرٍ أَبْنَاءُ
 هَزَمَ الْعِدَى إِذْ شَبَّتِ الْهَيْجَاءُ
 فَأَصَابَهَا دُلٌّ وَحَلٌّ وَبَاءُ
 هَلْ رَحَبَتْ إِيَّايَا السَّمْرَاءُ
 قَدْ بَاتَ مَقْطُوعًا عَلَيْهِ دِمَاءُ
 سَنَهَايُهُمْ إِنْ قَامَتِ الْبُاسَاءُ
 بِالْحَزْنِ جَمْعُ جُنُودِهِمْ قَدْ بَاؤُوا
 مَا ضَرَّ أَنْ جُلُودَنَا سَوْدَاءُ
 ذَلَّتْ وَصَارَ يَهِينُهَا الْعُغْوَاءُ
 فَكَيْفَ تُبَاهِي الْقَارَةَ الْعَذْرَاءُ
 قَوْمٌ لِأَنَّ جُلُودَهُمْ شَمْرَاءُ

تَحْكِي لَكَ الْأَخْبَارُ إِنَّكَ وَاهِمٌ
 مَنْ بَتَّ أَنْوَارَ الْحَضَارَةِ عِنْدَمَا
 كَانُوا هُمْ لَا رَيْبَ إِنَّ بَارِضِهِمْ
 هِيَ أُمُّ كُلِّ حَضَارَةٍ مُوصُولَةٍ
 فِي حِينِ تَاهِ الْبَيْضِ فِي غُلُوبِهِمْ
 أُورُبٌ كَانَتْ حِينَهَا لَا تَهْتَدِي
 بَيْنَيْنِ قَامَتْ نَهْضَةٌ فَنِيَّةٌ
 ثُمْبُكُ كَانَتْ لِكُلِّ مُتَّقِفٍ
 كَانَتْ مَعَاهِدُهَا الضَّخَامَ مَنَارَةً
 قَدْ أَمَّهَا صُفْرُ الرِّجَالِ وَبَيْضُهُمْ
 وَعَلَى ضِفَافِ النَّيْلِ قَوْمِي أْبَدَعُوا
 مَجْرَى الْحَضَارَةِ قَدْ تَغَيَّرَ فَجَاءَ
 عُظْمَى الْمَمَالِكِ قَدْ رَفَعْنَا صَرْحَهَا
 بُزْنُو وَكَانِمُ ثُمَّ مَالِي وَبَعْدَهَا
 هِيَ كُلُّهَا كَانَتْ مَمَالِكُ أُمَّةٍ
 أَسْلَافُنَا رُودُ كُلِّ تَقْدِيمٍ
 وَادِي تُدَكِّرُنَا بُطُولَةً فَيَلْقِ
 فِيهَا جُيُوشُ الْإِنْجِلِيزِ تَرَاجَعَتْ
 فَلْتَسْأَلُوا الطَّلِيَانَ⁸³⁸ كَيْفَ رِجَالُهُمْ
 بِقُدُومِهِمْ أَمْ أَنْ دَابَرَ قَوْمُهُمْ
 ظَنُّوا بِأَنْ لَا نَقَاوِمَ تِيهِهُمْ
 لَمَّا التَّقَى الْجَمْعَانِ سَاءَ مَصِيرُهُمْ
 بِالْأَمْسِ كُنَّا سَادَةً فِي أَرْضِنَا
 لَكِنْ إِذَا مَا أُمَّةٌ قَدْ فَصَّرَتْ
 فَاسْتَشْعِرُوا يَا أُمِّي أَجْدَاكُمْ
 لَا تَقْبَلُوا أَنْ يَسْتَيْحَ دِيَارَكُمْ

⁸³⁸ İtalyanlar kastedilmektedir.

⁸³⁹ Zamir olan “نَحْنُ” dur. Şiir vezni için tenvin olarak harekelenmiştir.

فَلْتَرْفُضُوا تِلْكَ الْحَيَاةَ فَإِنَّهَا
 إِنَّ الرِّضَا بِالظُّلْمِ لَيْسَ بِوَارِدٍ
 تُورُوا كَمَا تَارَ الرَّجَالُ جُدُودَكُمْ
 ضِدُّ النَّظَامِ الْعُنْصُرِيَّ وَجُزْمِهِ
 هَذَا نِظَامٌ هِتَلَرِي جَائِرٌ
 فَتَعَلَّمُوا وَاسْتَيْقِظُوا مِنْ نَوْمِكُمْ
 هَذِي نَصِيحَةٌ وَاحِدٍ مِنْ جَنْسِكُمْ
 حَيَّا إِلَاهُ رِجَالَنَا فِي قَارَةِ
 بَادَتْ وَلَا يَرْضَى بِهَا التُّبْلَاءُ
 فَالْعَيْشُ حَيْثُ سَيَادَةٌ وَهَنَاءُ
 وَغَدَا تُفَجِّرُ ثَوْرَةَ حَمْرَاءُ
 فَتَعُمَّنَا حُرِّيَّةٌ سَمَحَاءُ
 إِنَّ زَالَ عَنَّا حَلَّتِ الرَّغْدَاءُ
 وَابْنُوا مَدَارِسَ، فِي الْبِنَاءِ رَجَاءُ
 مَا هَمُّهُ إِلَّا عَالَا وَرَخَاءُ
 هِيَ أُمْنَا الْمَيْمُونَةُ الرَّحْمَاءُ⁸⁴⁰

c)- Beninli şair Suleymân Muhammed Âl Harun'un üzüntüsünü gösterdiği "Metâ Nartedi'-l- 'İzza ve'-l-Fuhşu Tamm / Kötülük Bastığı Halde Ne Zaman İzzetimizi Giyeriz" adlı kasidesi:[Mutekârib]

خَلِيلِي لَا تَعْجَبَا مِنْ سُطُورِي
 وَغَيْرُهُ دِينِي تَهْزُ كِيَانِي
 وَلَكِنْ مَجَالُ الْقَرِيضِ عَوِيصٌ
 وَكَيْفَ يَقْرُرُ قَرَارِي وَدِينِي
 فَلِلَّهِ أَشْكُو اضْطِهَادَ الْعَدَاءِ
 فَلَوْ أَنْخُسُوا فِي اغْتِصَابِ الْأَرْضِي
 صَمَدْنَا صَمُودَ الْجِبَالِ الرَّوَاسِي
 تَفِيضُ دُمُوعِي إِذَا مَا رَأَيْتُ الـ
 فَحَالُ الشَّيْبَابِ اسْتَحَقَّ الرِّثَاءُ
 تَأَسَّوْا بِمَنْ يَعْْبُدُونَ الْحَيَاةَ
 لَيْسَنَا لِيَّاسَ الْمَعَاصِي وَعِشْنَا
 إِلَامَ التَّنَاهِي إِلَامَ التَّوَاصِي
 بَنِي الدِّينِ نَحْنُ الْأَبَاءُ الْكُمَاهُ
 فُعُودُوا إِلَى مَنْهَجٍ قَدْ أَتَانَا
 دُبُّوا الشَّقَاقَ وَدُكُوا حُصُونِ الـ
 فَيَا فَرَحْتِي لَوْ أَجَبْتُمْ سُؤَالِي
 فُحِرْقَةُ قَلْبِي تُبْرِي الْقَلَمَ
 وَتُسْقَى الْمَعَانِي جُدُورُ الْهَمِّ
 لِأَنَّ خِيَالِي كَطَرْفِ اللَّمِّ
 تَدَاعَتْ الْيَوْمَ عَلَيْهِ الْأُمَمُ
 وَعَفُونُنَا وَدَوَامَ السُّتُخَمِ
 وَدُقْنَا جَمِيعَ ضُرُوبِ الْحِمَمِ
 إِلَى أَنْ نُعِيدَ الثَّرَاتِ الْقَدَمِ
 شَبَابَ وَهُمْ كَشَاتَاتِ الدَّيَمِ
 فَأَيْنَ الثُّقَرَانُ وَأَيْنَ الْقِيمِ
 فَصَارُوا جَمِيعًا وَأَيْنَ الْقِيمِ
 بِأَلَا عِظْلَةً فَسَلَبْنَا النِّعَمِ
 وَسَوَّطُ الْإِلَهِ إِذَا صَبَّ عَمِ
 وَحِزْبُ الْإِلَهِ فَلَنْ نُنْهَرَمِ
 وَعَضُّوا عَلَيْهِ تُزِيلُوا النِّقَمِ
 خِلَافٍ تَقُودُوا زِمَامَ الْأُمَمِ
 مَتَى نَرْتَدِي الْعِزَّ وَالْفُحْشُ طَمِ⁸⁴¹

⁸⁴⁰ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabi fi 'l-Garbi 'l-İfrikî, III, 1118.

⁸⁴¹ İmrân, eş-Şi 'ru 'l-Arabi fi 'l-Garbi 'l-İfrikî, III, 1129.

d). Sömürgecilik hakkında nazmettiğimiz “İfrîkiyâ Tahta Matârîki’l-İsti‘mâr / Sömürgeciliğin Çekiçleri Arasında Afrika” adlı kaside:[Kâmil]

مَا لِي أَرَاكَ أَقَارَتِي تَتَضَمَّرُ
قَدْ كُنْتَ أَغْنَى قَارَةٍ تَتَبَخَّرُ
كَمْ مَرَّةً يَعْزُلُكَ الرَّجَالُ الْكُبَّرُ
أَوْلَمْ تَكُونِي أَرْضَ قَوْمٍ حَرَّرُوا
بِنُفُوسِهِمْ فَادُوكَ لَمْ يَتَفَهَّمُوا
إِنْ بِالْأُبُوءِ أَصْبَحْتَ تَتَفَخَّرُ
أَنْجَبْتَ قَوْمًا لِلْمَقَاوِمَةِ اشْتَرَوْا
لَمْ يَنْزُكُوا فُرْصًا لِيَاغٍ يَفْجُرُ
لِلْإِقَامَةِ الْإِسْلَامِ كَانُوا كَبَرُوا
أَقْلَامُهُمْ أَجَلَتْ عُقُولًا تَقْدَرُ
كَانُوا أَسْوَدًا أَيْنَمَا يَنْزَرُوا
قَالَتْ هُمْ أَجْدَادُكُمْ وَالْمَفْخَرُ
أَصْبَحْتُمْ لِحِمَاتِ شَاةٍ تُنَحَرُ
حُكَّامُكُمْ لَشُعُوبِهِمْ اسْتَنْسَرُوا
مَضُوا دِمَاءَ شُعُوبِهِمْ وَاسْتَعَصَرُوا
فَإِذَا الرَّعِيَّةُ فَاقَةٌ تَتَعَرَّغُرُ
وَأَدُّوا بَنِي أَجْلَادِهِمْ كَيْ يُعْمَرُوا
بَاعُوا أَرْضِيهِمْ لِنَاسٍ أَهْدَرُوا
وَمَتَّى الْأَفَارِقُ اسْتَحَاشُوا اسْتَنْقَرُوا
هُمْ فِي الْخِيَانَةِ وَالْتَأَمَرِ خُبَرُ
مَنْ أَجَلِذَا إِفْرِيقِيَا تَتَصَحَّرُ
فَلَيْسَمَعَ الْعَرَبُ الْعَدَى الْمُسْتَعْمَرُ
وَنُعِيدُ وَخَدَتَنَا الَّتِي هِيَ أَبْتَرُ
وَلْيَعْرِفُوا أَنَّ الْأُمُورَ تَكْرُرُ

هَلْ فِيكَ كُورُونَا تَدُبُّ وَتُنْذِرُ
بِمَعَادِنِ قِيمَاتِهَا لَا تُحْصَرُ
بِحِمَالِكَ السَّحَرِيِّ لَا يُسْتَنْكَرُ
لِكَ مِنَ الطُّغَاةِ الظَّالِمِينَ وَطَهَّرُوا
فَالنَّصْرُ فِي سُفْنِ الدِّمَا يَتَبَخَّرُ
بَاقِي الْعَوَالِمِ أَنْتِ أُمُّ جَوْهَرُ
أَخْرَاهُمْ بِدُنَاهُمْ فَاسْتَبْشَرُوا
بَلْ تَوَجَّوْهُ بِتَاجِ نَارٍ تُسْعِرُ
اللَّهُ أَكْبَرُ فِي الْوَعَى لَمْ يُدْبِرُوا
وَسِلَاحُهُمْ قَطَعَتْ يَدًا تَسْتَعْمَرُ
خَضَعَ الْعَدُوُّ وَقَالَ أَيْنَ أَوَامِرُ
أَيْنَ الثَّرِيَّا مِنْ ثَرَى فَلَتَذْكُرُوا
بَيْنَ الدُّنَابِ ذَوَاتِ جُوعٍ تُشْطَرُ
لِأَجَانِبٍ أَضْحَوْا كِلَابًا تُؤْمَرُ
لِيُسَمُّوْا أَسْيَادَهُمْ وَيُطَوَّرُوا
قَالُوا لَهَا لَا هَمَّ إِلَّا نُفِيرُ
فَلَاتِيهِمْ بِأَرَائِكَ تَتَنَوَّرُ
أَرْوَاحُ آبَاءٍ أَبَوْا أَنْ يُفْهَرُوا
عُمَلَاءُ غَرِبٍ قَتَلُوا وَتَأْمَرُوا
لِتَدُومَ أَرْكَانُ الْمَظَالِمِ شَمَرُوا
وَتُرَابُ أُرُوبَا غِنَى يَتَخَضَّرُ
نَ بَانْنَا سَنُعِيدُ مَالًا صَدَرُوا
وَنُعِيدُ عِزَّنَا الَّتِي هِيَ غَايِرُ
وَكَمَا يُقَالُ كَمَا تَدِينُ تُؤَاجِرُ